

SUSIDHANTUTTAMA

सुसिद्धान्तोत्तमः

श्रीगोस्वामिप्रियादासाचार्य्य विरचितः

तेनैव कृतया टीकया टिप्पण्या च समेतः

श्रीशिवरामपाण्डेयवैद्येन

स्वकीये-सिटी-एलबियन-यन्त्रालये प्रयागे

श्रीसरयूप्रसादमिश्रेण

संशोध्य मुद्रितः

संवत् १९५७

कृष्णभक्तिसास्वादरसिकानां सुनृमये ।

सम्पादनः सुसिद्धान्तोत्तम आम्बायतां मुद्रा ॥

विना मूल्यं

विनीतयते

CL NO. 073715

46.87

4687

Presented to the Asiatic Society of Bengal by Subodh Chandra
Bhattacharya Son of the late Subodh Chandra
Bhattacharya & Anantaram Bhattacharya M.A.
& B.L.S. Calcutta

सुसिद्धान्तोत्तमः ॥

—॥—

श्रीराधावल्लभो जयतितराम् ॥

मूलम् (क) ॥

चन्द्रलालं गुरुं वन्दे मनसो दैवतं परम् ।
शब्दज्ञानविहीनैर्यः कारयेद् ग्रन्थमुत्तमम् ॥१॥

टीका ॥

श्रीमद्भागवतीं भक्तिं प्रणम्यान्मप्रसादिनीम् ।
सुसिद्धान्तोत्तमस्यास्य वक्ष्ये टीकामनुत्तमाम् ॥ १ ॥
प्रथमेऽभिधेयं विश्रामं वेदवेदान्तचतुषा ।
कथ्यते सुब्रह्मोदाय विश्वकारणनिर्णयः ॥ २ ॥
यतोऽस्माद्भिर्गीयादाशु भक्तिरात्मप्रसादनी ।
निस्तन्देहा भवत्यद्धा श्रीकृष्णो परमान्मानि ॥ ३ ॥

(क) मूलम् इत्यस्य स्थले कारिका इति आशङ्क्यते तत्र सर्वत्र ।

प्रयोगा वैदिका ह्यस्मिन्नुशास्त्रे बहुधा कृताः ।
 तदभ्यासेन संस्कारास्तस्मिंस्ते नु सुभाकराः ॥ ४ ॥
 तस्मान्तस्मिन् दातव्यं दूषणं खलु सात्त्वतैः ।
 साधुत्वेन च सिद्धान्तदृष्ट्या शब्देष्वलन्ध्रिया(क) ॥ ५ ॥

इह खलु सद्गुरुर्वनुग्रहतो लब्ध(ख) भक्त्यधिकारिणं भग-
 वत्परमार्थकामुष्मिकेषु विरक्तं श्रीभगवन्प्राप्तिसाधनेषु तत्फलैषु
 च सन्दिहानमपि शान्तं सत्सङ्गप्रियमुपलभमानः परमकारु-
 णिको भगवान् चन्द्रलालाख्याचार्यः प्रियादासान्तर्यामी त-
 मेव ग्रन्थकारं कृत्वा नद्दारा सुसिद्धान्तोत्तमशालं विरच्य
 तस्य व्याख्येयामपि चकार ।

तत्र ग्रन्थादां निविघ्नशाम्बसमामिप्रतिबन्धकरगवाधकं
 सर्वमङ्गलकारकं त्रिविधानां नमस्कारान्मकाशीर्वादान्मकवस्तु-
 निर्देशात्मकानां मङ्गलानां मध्ये नमस्कारान्मकेन वस्तु-
 निर्देशात्मकं मङ्गलमाचरति । चन्द्रलालमिति । चन्द्रलालं
 गुरुं वन्देऽहं । चन्द्रं लालयति शिष्ययति पालयति यः स च-
 न्द्रलालस्तमनिरुद्धमित्यर्थः । यतो मनसः परं दैवतम् । हेतुग-
 र्भविशेषणमिदम् । मनसो दैवतं तु चन्द्रः । परं दैवतं तु स
 एवेश्वरः । चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतेः । नं कम् । तत्राह ।
 यः शब्दज्ञानविहीनैर्वर्णकरगङ्गाज्ञानविधुरैरस्मंदादिभिरुत्तमं ग्रन्थं

(क) प्रथमे इत्यादिहित-यशोकादाहारभ्य धियर्यन्तपञ्चमश्लोक-
 पर्यन्तमवान्यपुस्तके नास्ति ।

(ख) नृग्रहजन्म इति पाठान्तरम् ।

सुसिद्धान्तोत्तमाख्यं कारयेत् । तस्माच्छास्त्रकारं भगवन्तम्भ-
नोऽन्तर्यामिणमनिरुद्धं ज्ञात्वा भगवद्भक्तिमद्भिः करुणापारा-
वरैर्भक्तिमवर्त्तकैः सात्त्वतैरनुरागेण ग्रन्थोऽयमवलोकनीयः ।
यतोऽच्युतभक्तिप्रतिपादकोऽद्भुतानन्दमदश्च । हरिभक्तिमियाणा-
म्भागवतानाम्भक्तिशास्त्रे परमप्रीतिरस्तीति ज्ञात्वा मया प्रेरणा
कृता । सा क्षन्तव्या स्वसाधुत्वेन सर्वैः कनिष्ठमध्यमोत्तमैर्भा-
गवतैर्मां स्वपुत्रं भृत्यं वा मत्वेति । न चाहारनिद्राद्याकुलस्य
गुरोर्जीवित्वं प्रतिद्वम् । तद्धर्भत्वात्कथमीश्वरत्वं तदिति वा-
च्यम् । यतस्नस्मिन्नीश्वरे गुणै तत्त्वन्तु गुर्वभक्तेर्जीवाज्ञानेन
कल्पितम् । यथा ध्वान्नाहनलोचनेन सुतप्तचामीकरमालायां
सर्पित्वं शीतजमधुरमनदायां सितायां पितामयदोषदूषितेन
कटुत्वं च । तथा तत्त्वं तस्मिन्नज्ञानकल्पितम् । यतः स्वाभेदे-
नाह तदीश्वरत्वम्भगवान् ।

आचार्यम्मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।

न मूर्त्यवुद्ध्या तूयेत सर्वदेशमयो गुरुगति (?) ॥

(क) (१) आचार्यम्मामित्यादिश्लोकस्यार्थः । सद्भ-
क्तिकामो जीव आचार्यं सद्गुरुं मां सच्चिदानन्दविग्रहं
विजानीयात् विशेषणं सद्रूपत्वेन जानीयात् । न तु सम भा-

(क) इति काश्याम्प्रमाणदिरूपयन् यानि सूत्रज्ञोकाद्यात्मकप्रवर्यानि
उपन्यस्येतदग्रन्थवृत्तुबोधानि कर्त्तव्यमिदं नान्यसौ व्यवस्तु तत्र तत्र
व्याख्यस्यौ । ता एव व्याख्याः प्रोकाया अभवन्तान् अत्र विष्णोर्कृपण पृथ
गुपसिद्ध्यन्ते ।

यस्य साक्षाद्भवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।

मर्त्यामर्द्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवादिनि

नारदोक्तेः (१) ॥

बभ्रुदुषा । तदाहारादिधर्मत्वेन मनुष्यबुद्ध्या तन्नामूयेत ।
यतः सर्वदेवमयो गुरुः । सर्वदेवानामाश्रयभूतः । अत(क)-
स्तस्मिन् देहाद्यपेक्षेन तत्सम्मानं कुर्यात् । कर्हिचित्तस्माद-
न्यस्माद्वा प्राणापत्प्राप्तावपि तन्नावमन्येत । यत(ख)स्त-
स्मिन्जीवबुद्धौ दोषः स्यात् ॥

(१) यस्य साक्षादित्यादिश्लोकस्यार्थः । यस्य जी-
वस्य गुरौ मर्त्यामर्द्धीर्मर्त्योऽप्यन्तदुर्मादित्यमती धीर्बुद्धि-
स्तस्य सर्वं श्रुतं वेदान्तश्रवणं गजस्नानवदसदेव भवति ।
श्रुतमिति साधनश्रेष्ठाभिप्रायेणोक्तम् । अन्यानि पुण्यादीनि
तत्फलानि च ठयथांनि भवन्तीति किं वक्तव्यम् । कारणा-
भावे कार्याभावः प्रसिद्धः । 'किंविशिष्टे गुरौ । साक्षाद्-
भवति । भगोऽस्यास्तीति भगवान् । भग ऐश्वर्यम् ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वत्सां भग इतीर्यत(ग) इति ॥

सर्वैश्वर्यशान्तिनीत्यर्थः । पुनः कीदृशे । ज्ञान-
दीपप्रदे मन्त्रज्ञानदीपरीत्यर्थः ।

(क) यत इति पाठान्तरम् ।

(ख) अत इति पा० ।

(ग) इतीर्यता इति पा० ।

तस्माद् गुणावीश्वरत्वमेव ।

स वै सत्कर्मणां साक्षाद् द्विजांवरिह सम्भवः ।
आद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुरिति

भगवदुक्तं: (१) ॥

(१) स वै सत्कर्मणामित्यादिश्लोकस्यार्थस्तु । वै निश्चयार्थे । यत्र यस्मिन्निति प्रथमं जीवस्य जनकवीर्यं संभवात् । यतो वा जीवस्येह देहोत्पत्तिः । स पिता तस्याद्यो गुरुः । देहोत्पत्त्योपनयनादिनाभादतो देववत्पूज्येऽपि तस्मिन्जीवत्वम् । तस्य पुत्रज्ञानभक्तिसाधनबाधकगुणत्वात् । अङ्ग हे सुदामन् द्विजातेत्रांस्त्रयादेर्वैश्यान्तस्य सत्कर्मणामुपनयनादीनां यत्र संभवः । स कर्मदो द्वितीयो गुरुः । तस्माज्जनकादधिकः पूज्यः । शुभाशुभकर्मज्ञानप्रदत्वात् । तस्मिन्नपि जीवत्वमेव । कर्मकलापाग्रहत्वात् । आश्रमिणां षट्गुहस्यवानप्रस्थयतीनां ज्ञानदो मन्त्रज्ञानदस्तृतीयो गुरुस्तु यथाहं जीवनिःश्रेयसाय चिद्विग्रहेणावतीर्णस्तथा सोऽपि । यतः सोऽहमहमपि सः । यद्वा । यथा तृतीयोऽहं पूज्यस्तथा कर्मदोऽपि । अतस्तस्मिन्मद्रूपत्वमीश्वरत्वम् ।

• प्रणम्य श्रीकरं कृष्णं राधिकावल्लभं परम् ।
सुसिद्धान्तोत्तमं वक्ष्ये सर्वसन्देहनुत्तये ॥२॥

एवं तदीश्वरान्वमुक्त्वा तन्मवाफलमाह ।

नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसापशमेन च ।

तुष्टेभ्यं सर्वभूतान्मा गुरुशुश्रूषया येथेति (१) ॥ १ ॥

एवं श्रीगुरुं प्रणम्य श्रीमिष्टोत्तमप्रणत्या ग्रन्थमारभते ।
प्रणम्येति ॥ २ ॥

(१) नाहमिज्याप्रजातिभ्यामित्यादिश्लोकस्यार्थः ।
इज्या अग्निहोत्रादिः । प्रजातिर्ब्रह्मचर्यम् । तपः कृच्छ्रा-
न्द्रायणादि । उपशमः शान्तिः कामादिमलत्यागः । एतै-
र्गृहस्थब्रह्मचारिव्रतप्रस्थयतिथिर्मैः सर्वभूतात्माहं तथा
न तुष्टेयं यथा गुरुशुश्रूषयेति ।

तेषां षट्पादीनां वृत्तिभेदेन षोडश भेदाः । तत्र ब्रह्म-
चर्यं क्षुत्तुर्विधम् ।

प्राजापत्यं च सावित्र्यं ब्राह्मं चाथ बृहत्तथेत्युक्तेः ।

• अस्य उत्तेरर्थः । त्रिपदीग्रहणान्तं त्रिरात्रव्रतं
प्राजापत्यम् । संबत्सरव्रतान्तं सावित्रम् । षट्ग्रहणान्तं ब्रा-
ह्मम् । नैष्ठिकं बृहदिति ।

शास्त्रेष्वियानेव हि सिद्धपुङ्गवै-

र्विचारितेष्व्वात्मनिमग्नया धिया ।

कृतो विमन्त्रैरपि वेदसागरे

सिद्धान्तवर्यो हि महत्सभासु च ॥३॥

तमेव सिद्धान्तोत्तममाह । शास्त्रेष्वियानिति द्वाभ्याम् ।
आत्मानि परमात्मनि भगवति निमग्ना या धीर्बुद्धिस्तथान्म-
निमग्नया धिया सिद्धपुङ्गवैः कपिलादिभिः शास्त्रेषु इयानेव सि-
द्धान्तवर्यः कृतः । स कस्तत्राह । गतमन्तरादिभिः आदिपदेन
मुक्तमुमुक्षुवर्द्धैरनुरन्या श्रीकृष्णः परिमंज्य इति । परितोभूता-
नुकूल्येनेत्यर्थः । कीदृशेषु शास्त्रेषु विचारितेषु निगमागमदृष्ट्या
निर्णीतेषु भागवतादिष्वित्यर्थः । हि निश्चयार्थः । विमन्त्रैरपि
विशेषेणमन्त्रा विमन्त्रास्मैः (क) कर्मवादनिषेधेन ब्रह्ममतिपादकैर्वे-
दसागरेऽपीयानेव सिद्धान्तवर्यो हि कृतः । चकारान् अन्यैरपि
व्यासादिभिर्निगमागमविचारेण । महतां युधिष्ठिरादीनां
सभास्वपि ॥ ३ ॥

गार्हस्थ्यमपि चतुर्विधम् ।

वार्त्तासञ्जयशालीनशिलोज्ज्व इति वै ग्रहं इति

भागवतोक्तेः ।

(क) विज्ञेयार्थं वि इति निपातप्रत्ययान् एतदर्थप्रत्ययकार कश्चिन्
कश्चित् वृत्तिज्ञानोत्तम इतिनामस्यञ्जे वृत्तिज्ञानोत्तम इति नित्यमिति ।

यः सेश्वरस्यास्य च कारणं सतो
 ब्रह्मादिशब्दैरनुशब्दितः परः(क)
 स भक्त्यर्थिनो गतमत्सरादिभिः
 कृष्णोऽनुरत्या परिसेव्य आत्मदः॥४॥

म कः श्रीकृष्णमन्त्राह । यः अस्य सतो विश्वस्य का-
 रणं अभिन्नापादाननिमित्तकारणमित्यर्थः । कीदृशस्यास्य ।
 सेश्वरस्य ईश्वरेण सह वर्तमानस्य । यस्येदं सेश्वरं वश इति
 भागवते शुक्रोक्तं ।

एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतुरसः पञ्चविधः पञ्चात्मा ।
 सप्तऋग्विष्टपो नवाक्षो दशच्छदी द्विग्वगो द्वादिवृक्षः ॥

वानप्रस्था अपि चत्वारः ।

वैखानसा(ख) वालखिल्यौदुम्बराः केनपा वने इत्युक्तेः ।
 अस्या उक्तेरर्थः । अरुष्टपच्यवृत्तयो वैखानसाः । निवाले
 लब्धे पूर्वसञ्चिताभ्याग्निना वालखिल्याः । प्रातरुत्थाय
 यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहतैः फलादिभिर्जीवन्त
 औदुम्बराः । स्वयम्पतितैः फलादिभिर्जीवन्तः केनपाः ।

परिव्राजका अपि चत्वारः ।

न्यसे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदे हंसनिष्ठिकयावित्युक्तेः ।

‘त्वमेक एवास्य सतः प्रमूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च ।’
 त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥
 इति चतुराननोक्तेः ॥ (१) ॥

श्रुतावपि ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा इत्युपक्रम्य
 पठ्यते । परिव्राजकाश्च चतुर्विधा भवन्ति । सपुत्रगृहेषु भिक्षा-
 चर्यां चरन्तः आत्मानं प्रार्थयन्ते कुटीचकाः । बहूदकास्तु
 त्रिदण्डकमण्डलुधराः शिखायज्ञोपवीतकौपीनकाषाय(क)-
 वेषधारिणः । ज्ञानाभ्यासनिष्ठाहंसाः । प्राप्ततत्त्वाः परम-
 हंसाः । तेषां धर्मेर्नगवान्न तुष्यति । यथा गुरुश्रुणुष्या तुष्ये-
 तस्माद् गुरुमेवा साधनोत्तमा ज्ञेया ।

(१) एकायनोऽमावित्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । एवं-
 रूपस्य सतः कार्यस्य संसारवृत्तस्य त्वमेक एव प्रमूतिः प्र-
 कर्षणं सूतिः जन्म यस्मात्स प्रमूतिः । एवकारोऽन्यकारण-
 व्यत्ययार्थः । त्वमेवोपादाननिमित्तकारणमित्यर्थः । त्व-
 मेव संनिधानं सम्पद्भिः(ख)धीयतेऽस्मिन्निति सन्निधानं लय-
 स्थानमित्यर्थः । त्वमनुग्रहश्च अनुगृह्णातीत्यनुग्रहः पाल-
 कः । ननु ब्रह्मादयो विश्वोद्भवादिकर्मकारकाः प्रसिद्धाः ।
 कथमहमेवेति चेत्तत्राह । त्वन्माययेति । तत्र मायया सं-
 वृतं पिहितं चेतो ज्ञानं येषां ते त्वां नानैव पश्यन्ति
 न विपश्चितो ये । ये विद्वांसस्ते तथा न पश्यन्ति । ते

तु विश्वकारणत्वेन त्वामेव पश्यन्तीत्यर्थः । कस्य सतस्त्वा-
 ब्राह्म । योगसाक्षादिवृत्तः । वृत्त्येत इति समष्टिव्यष्टिदेह-
 रूपः संसारवृत्त एकायनः एका प्रकृतिरयनमाश्रयो यस्य
 सः । पुनः द्विफलः । द्वे सुखदुःखे फले पुण्यपापपुण्यजे यस्य
 सः । पुनः कीदृशः । त्रिमूलस्त्रयो गुणा मूलानि यस्य स
 त्रिमूलः । पुनः किंविशिष्टः । चतुरस्रः । धर्मार्थकाममोक्षाश्च-
 त्वारो रसा यस्य सः । पुनः कीदृशः । पञ्चविधः । त्वग्घ्रा-
 णजिह्वाश्रवणादिज्ञानभेदात्पञ्च प्रकारा यस्य सः । यथैक-
 स्मिन्वृत्ते वृत्तान्तराणां सकन्धास्तथा । पुनः षड्मात्मा ।
 षडूर्मयः (क) जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपत्नीयते
 नश्यतीति षडूर्मयः । प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे शोकमोहौ त-
 थात्मनः । जरामृत्यु शरीरस्य षडूर्भिरहितः शिव इति
 स्पर्श(ख) त्वाच्छोकमोहावपि यस्या यद्वा । आत्मानः स्वभा-
 वा धर्माः यदेव जायत इत्यादयो नश्यतीत्यन्ता यस्य सः ।
 पुनः सप्तत्वक् । सप्त धातवस्त्वबो यस्य सः । पुनः कथ-
 म्भूतः । अष्टविटपः । पञ्च भूतानि मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेत्य-
 ष्टौ विटपा उपशाखाविस्तारा यस्य सः । पुनः नवान्तः ।
 गुदोपस्थमुखनासिकाश्रुः श्रवणरूपाणि नव च्छिद्राणि यस्य
 सः । पुनः । दशश्चक्षुः । दश प्राणाश्चक्षुः । पञ्चाक्षि वि-
 द्यन्ते यस्य स दशश्चक्षुः । जीवाजीवज्ञानत्वात् । पुनः

(क) जायते इत्यारभ्य शिव इत्यादिपञ्चान्तमादर्शपुस्तकान्तरे ना ।

(ख) भवनः स्पर्श इति पा० ।

कांदूशः । द्विखगः । द्वौ जीवेश्वरौ खगौ यस्मिन्स द्विखगः ।
इत्थंभूतस्य वृक्षस्य त्वमेव कारणमित्यर्थः । द्विखग इत्य-
नेनैव तयोर्वृक्षाद्विभक्तत्वं जीवेश्वरयोरुक्तम् । न तु कार्यत्वम् ।
यत ईश्वरस्तु तस्य कारणास्याभेदस्वरूपो जीवस्तु नि-
त्यस्तदंशः । वेदान्तेऽपि ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । जन्माद्यस्य यतः ।

अनयोर्वेदान्तसूत्रयोरर्थः । अथशब्द आनन्तर्याये ।
अतःशब्दो हेत्वर्थे च (क) । (ख) अथ साधनचतुष्टय(ग)प्राप्त्य-
नन्तरम् । अतस्तत्प्राप्तेरेव हेतोर्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । मुमु-
क्षुभिरिति शेषः । तस्मिन्ननुरागायेत्यर्थः । (घ) तस्य ब्रह्मणो
लक्षणमाह । अस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितस्य विश्वस्य जन्मादि
जन्मस्थितिभङ्गा यतो यस्माद्भवन्ति तद् ब्रह्म । तस्य जि-
ज्ञासेत्यर्थः । तस्मिन्ननुरागाय जिज्ञासोपपाद्यते । तत्कुतः ।
वेदान्तोपसंहारवचनात् । तद्व्याख्या । दर्शयतश्चैवं प्रत्य-
क्षानुमने । अस्य सूत्रस्यार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारं प्रत्यक्षा-
नुमाने दर्शयतः । प्रत्यक्षं तु ।

(क) हेतु इति पाठान्तरम् ।

(ख) आदिर्गोपस्तकान्तरं भव जायते स्मरित इधने परिणमने
अपस्त्रीयते नश्यतीति प्रदर्शयः । प्राणस्य भस्विपातं हं शोकमोहो तथा-
स्मन् । जरामृत्युशरीरस्य षड्भ्रमरहितः शिव इति स्थितिकं वर्त्तते ।

(ग) अथ साधन इत्यस्य स्थाने हेतु इत्येव साधनमात्रं वा ।

(घ) तस्य ब्रह्मणो इत्यारम्भे जिज्ञासोपपाद्यते इति पर्यन्तम् भाष०

पृ० ६५० अथ ना० ।

तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ।

अनुमानं तु ॥

यं यं चापि स्मरन् भावं त्यजंत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य चेति

भगवदुक्तेः ।

यत्(क)स्तज्ज्ञानं विना स्मरणात्मकं भजनं संभवति ।
भजनं विना न ब्रह्मरूपत्वम् । तस्मात्तस्मिन्नुरागाय
जिज्ञासा कर्तव्या(ख) ।

ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तदनुष्ठानाय सामान्यादिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः ।

अस्य शाण्डिल्यसूत्रस्यायम्भावः । जगत्कर्तृत्वैश्वर्यं
विना भगवत्सममुखत्वेन तत्साम्यं लभते ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गादिति

वेदान्तसूत्रात् ।

अतो भक्त्यर्थमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ज्ञातु-
मिच्छा जिज्ञासा । जिज्ञासाशब्दस्य(ग) ब्रह्माहमस्मीति

(क) अत इति पा० ।

(ख) आह० पृ० न्त० तस्मादित्या० कर्तव्या इति पर्य० ना० ।

(ग) आह० पृ० न्त० ब्रह्माहमित्या० कृते संति पर्य० ना० ।

विद्यारे जिज्ञासा रूढत्यर्थान्तरकरुपना त्वज्ञप्रियैव ।
(क) जन्माद्यस्य यत इति (ख) श्रुतावपि यथा (ग) ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिविशन्ति (घ) तद् ब्रह्म विजिज्ञास-
स्वेति । अस्याः श्रुतेरर्थः । वै निश्चयार्थः । यत् इमानि
दृष्टिगोचराणि भूतानि पृथिव्यन्तान्याकाशादीनि जायन्ते ।
यत् इत्यनेनापादाननिर्देशेन तन्निमित्तकारणत्वमुक्तम् ।
यद् यस्मिन्प्रयन्ति भूतानि गच्छन्ति । तदनन्तरं अभि-
विशन्ति (ङ) तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । यदित्याधार-
निर्देशेन तदुपादानकारणत्वम् । जातानि भूतानि येन
जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । येनेति करणनिर्देशेन तत्का-
रणाकारणाभ्यां परमकारणत्वमुक्तम् । तद् ब्रह्म विशेषेण
ज्ञातुमिच्छेति पितृश्राव्यं श्रुत्वा स ब्राह्मणस्तपस्तप्याकं
ब्रह्मति व्यजानात् ।

अन्नाद्देयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

(क) भा० पु० न्त० अत्र तस्य प्रमाणं लक्षणमात्रं । अस्य प्रत्यक्षाया
पस्थितस्य विश्वस्य जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गा यतो यस्माद्भवन्ति नव ब्रह्म
तस्य जिज्ञासैत्यर्थः इत्यधिक वक्तव्यं ।

(ख) भा० पु० न्त० जन्माद्यस्य यत इति नृ० ।

(ग) भा० पु० न्त० यथा ना० ।

(घ) संविशन्ति इति पा० ।

(ङ) संविशन्ति इति पा० ।

अन्नं जातानि जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभि(क)
विशन्तीति पुत्रवाक्यं श्रुत्वा तज्जनकेनोक्तम् । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । स पुनः पुनस्तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रह्मेति मनो
ब्रह्मन्ति विज्ञानं ब्रह्मेति ज्ञात्वा ज्ञात्वा(ख) तपसा क्षीणक-
त्मणः साधनचतुष्टयसंपन्नश्चरमावृत्त्यानन्दो ब्रह्मेति व्य-
जानात् ॥

आनन्दाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रत्ययन्त्यभि(ग)-
(घ)विशन्तीति आनन्दो(ङ) ब्रह्मेति ज्ञात्वा तेनोक्तम् । मया-
नन्दं ब्रह्म ज्ञातमिति । तद्वाक्यं श्रुत्वा तज्जनको मुदमाप ।
अनोऽन्नं ब्रह्मेत्यादीनि वाक्यानि गौणानि ज्ञातव्यानि ।
आनन्दं ब्रह्मैव जगत्कारणम् । साधनचतुष्टयं तु नित्या-
नित्यवस्तुविवेकः । ऐहिकामुष्मिकफलभोगवैराग्यम् । श-
मादिषट्संपद् । मुमुक्षा च । क्षमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धास-
माधानानीति शमादिषट्कास्तेषां संपद् इहामुत्र भोगवैरा-
ग्यमित्युक्तं नैव वशीकाराख्यं वैराग्यं ज्ञातव्यम् । यतस्तद्वैरा-
ग्यं(च) तु चतुर्विधम् । यतमानंठयतिरेकैकेन्द्रियवशीकाराख्य-

(क) संविशन्ति इति पा० ।

(ख) भा० पु० न्त । ज्ञातवा इत्येकमेवास्ति ।

(ग) प्रयन्त्यभि इति पा० ।

(घ) संविशन्तीति पा० ।

(ङ) आनन्दम् इति पा० ।

(च) भा० पु० न्त । वैराग्यम् इति पा० ।

भेदात् । तेषां लक्षणानि यथा(क) । महता प्रयासेनापि
चित्तदोषानवश्यं निराकरिष्यामीत्यध्यवसायात्मकं प्राथम्यं
यतमानसंज्ञम् । ततो निरन्तरमुपायानुष्ठाने क्रियमाणे एता-
वन्तो दोषा इदानीं क्षीणा एतावन्तोऽवशिष्यन्त इति वि-
कितसकलप्रतिक्षणमध्यवसायात्मकं द्वितीयं व्यतिरेकसंज्ञम् ।
एवं प्रतिक्षणं विषयेष्वप्रवृत्तिरन्तरवासनायां सत्यां तृती-
यमेकेन्द्रियसंज्ञम् । एवमभ्यासादैहिकामुष्मिककलभोगप-
रित्यागात्मकं वशीकाराख्यम् । तद्वशीकाराख्यवैराग्ययुक्तस्य
ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारः । नान्येषां विषयासक्तानां वा-
दविवादप्रियाणां च ।

परीत्य लोकान् कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ।
नास्त्यकृतः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं गुह्यमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः ।

अस्याः श्रुतेरर्थः । कर्मचितान्सर्वांल्लोकान्तयिष्णु-
त्वेन परीत्य ज्ञात्वा ब्राह्मणो निर्वेदं वैराग्यमायात् । किं
कृत्वा । नास्ति कोऽपि पदार्थोऽकृतः । पदार्थगणस्तु कर्म-
कृतः । अतोऽनित्यः । कर्मकार्यत्वात् । तेन कृतेन किं सुखं
मे । न किमपि । यद्वा । कृतेन कर्मणा, अकृतो भक्तियोगो
मोक्षो वा नास्ति । यद्वा । अकृतः कोऽपि देवो नास्ति ।

ननु वेदवेदान्तयोस्त्वानन्दं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं न तु श्रीकृष्ण इति चेन्न । तत्राह तद्विशेषणम् । कीदृशः कृष्णः । ब्रह्मादिशब्दैरनुशब्दितः । आदिपदेन ब्रह्मात्मभगवच्छब्दैः कथितः । कुतः । तत्सच्चिदानन्दत्वान् ।

कृषिभूवाचकः शब्दो णश्च निवृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेः (१) ॥

सर्वे कृतास्तेन कृतेन देवगणेन किमिति ज्ञात्वा तत्तस्या-
कृतस्य कालत्रयावधि(क) वर्त्तमानस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणो
विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । कथम्भूतो ब्राह्मणः । समि-
त्पाणिः । रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं देवतां(ख) गुरुमि-
त्यादिना रिक्तहस्तगमनस्य निषेधात्ममित्पाणिरित्यनेन
द्रव्याभावदर्शनेन तद्वैराग्यमाविष्कृतम् । कीदृशं गुरुम् ओ-
त्रियम् । सदाचारनिष्ठं शमदमादियुक्तम् । ब्रह्मनिष्ठं च ।
शिष्यसेवाद्रव्यादिस्पृहाशून्यम् । अवैदिको गुरुर्न शिष्य-
संदेहनिवर्त्तको भवति । ब्रह्मानिष्ठो न तदनुभवकारकः ।
अतो ब्रह्मनिष्ठादिकं विशेषणम् ।

(१) कृषिभूवाचक इत्यादेः श्लोकस्यार्थः । भूवाचकः
सत्तावाचकः भू सत्तायामित्युक्तेः । निवृत्तिवाचक आनन्द-

(क) कालत्रयावधि इति पा० ।

(ख) शिष्यजन इति पा० ।

यतः सत्त्वाद् ब्रह्मेत्युपनिषद्भिः । चित्त्वात्परमात्मेति
हैरण्यगर्भः (क) । आनन्दत्वाद् भगवानिति । सात्त्वतः श-
ब्दते कथ्यते । अयम्भावः । श्रीकृष्णस्य विशेष्यस्य विशेष-
णानि ब्रह्मादीनि । अतः कालत्रयाबाधितवर्त्तमानः श्रीकृष्ण
एव विश्वकारणम् ॥

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति ॥

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृन् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययमिति

गीताभाष्येनयोर्भगवदुक्तेः (१) ॥

वाचकः । तयोरैक्यं सत्तानन्दयोरैक्यं सदानन्दत्वम् । प्रत्या-
हारवदाद्यन्ताभ्यां सदानन्दाभ्यां चिद्ग्रहणात्सच्चिदानन्दः
कृष्ण इत्यभिधीयते (ख) ॥

(१) अहमेवाममित्यादेः प्रलोकस्यार्थः ॥ अग्रे सृष्ट्यग्रे
अहमेव केवलमासमेवेत्यनेन जगत्कारणप्रागभाववादिनाम्

(क) हिरण्यगर्भः इति पा ।

(ख) कृष्णनामनि शक्तिः । कृष्ट चासौ णश्चेति कृष्ण । जहति पदानि
स्वार्थं यस्यासा जहस्स्वार्था । पदे वर्णवद्वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः । अर्थ-
भावः । समासशक्त्यर्थव राजविशिष्टपुरुषभानसम्भवेन राजरूपपदयोरेव पुन-
स्तत्त्वबोधकत्वं कल्प्यम् । वृषभयावकादिपदेषु वृषयावादिपदानामिव । अन्य-
था राजपदेन विमहताश्रय इव राज स्वानन्त्यं तां परिभ्रमिषस्वामृद्वस्य राज-
पुरुष इत्यर्थेन ऋद्वस्य राजपुरुष इत्यस्य व्यापनरितिः तदुक्तम् । समुत्सं खल-
निजैव शक्तिः पदुर्जगद्भवत् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वृत्त्यनैरेव साधने । इत्या-
न्महत् गौरवं तस्मादेकार्थ्यभाव आश्रित इति । तथा च कुण्डलस्य शक्तिः ॥
आदित्यः ॥ न्तः ॥ प्रतापान्तो नास्ति ।

(अनादिसान्तवादिनां) (क) जैनानां मतं निरस्तम् ।
 अन्यत्(ख) कियपि यत्सत्कार्यं यदसत्कारणं परं प्रधानं न ।
 तत्तदा सदात्मकत्वान्मतः पृथक् सत्त्वाभावात्सूक्ष्मरूपेण नयि
 वर्तत इत्यर्थः । पश्चादहमित्यनेन प्रागभावतुल्यत्ववादिनां
 प्रध्वंसाभावमताश्रयाणां (साद्यनन्तवादिनां) (ग) देहात्मनि-
 ष्ठानां च सिद्धान्तो निरस्तः । एतत्प्रत्यक्षाद्युपस्थितं जग-
 दहमेवेत्यनेन जगदीश्वरयोः कार्यकारणयोरन्योन्याभाव-
 वादिनां (सादिसान्तभाववादिनां) (घ) तार्किकाणां सिद्धान-
 त्तोऽपि । अयंऽहमासमित्यनेन तस्मात्पृथक्कालसत्त्वस्य
 बोधो जातस्तन्निराकरोति । काले विलीनेऽपि योऽव-
 शिष्यंत सोऽप्यहमेवेत्यनेनात्यन्ताभाववादिनां शून्यमता-
 श्रयाणां (अनाद्यनन्तात्यन्ताभाववादिनां) (ङ) सिद्धान्तश्च ।
 एवं स्वस्य नित्यवर्तमानत्वमुक्त्वा परमकारणत्वमाह । अ-
 स्य विश्वस्याहमेव गतिः । यतः प्रभवः प्रकर्षेण भवो जन्म
 यस्मात्प्रभवोऽहम् । प्रकर्षेण लयो यस्मिन् । यतो नि-
 वासः (च) स्थानं पालनं यस्मात्सोऽप्यहमतोऽव्ययं बीजं
 नित्यैकरसं कारणमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । तज्जलानिति

(क) आ० पृ० न्त० 'अनादिसान्तवादिनां' इति ना० ।

(ख) नान्यत् इति ना० ।

(ग) आ० पृ० न्त० 'साद्यनन्तवादिनां' इति ना० ।

(घ) आ० पृ० न्त० 'सादिसान्तभाववादिनां' इति ना० ।

(ङ) आ० पृ० न्त० 'अनाद्यनन्तात्यन्ताभाववादिनां' इति ना० ।

(च) र्यनो वासः इति आ० पृ० न्त० ।

न च विश्वसंहारत्वं नु मृत्योर्विश्रूयते । न नु तस्येति वाच्यम् ।

अना चराचरग्रहणादिनि-

वेदान्तसूत्रोक्तेः (१) ।

श्रुतेः । अस्याः श्रुतेरर्थः । इदं जगत् ततो ब्रह्मणः
सकाशाज्जायते तस्मिन्नेव लीयते तन्नैव अनिति जीवतीति
तज्जलान् इति(क) ॥

(१) श्रुतेत्यादिवेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ परमेश्वर एव ज
गत्संहर्ता । कुतः । चराचरग्रहणात् । यस्य ब्रह्म च क्षणं च
उभे(ख) भवत ओदनम् । मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुतेः । अस्याः
श्रुतेरर्थः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । इत्येते
उभे यस्य परमेश्वरस्य ओदनमोदनस्थानीये भवतः । जग-
त्संहारत्वेन यः प्रसिद्धः स मृत्युर्यस्य(ग) उपसेचनम् ओदन-
मिश्र(घ)घृतशाको(ङ)दकस्थानीयो भवति इत्यादिना(च)
चराचरग्रहणादित्यर्थः ॥

(क) आ० पु० न्त० अस्या इत्यार० तज्जलान् इतीति पठ्य० ना० ।

(ख) उभे इति पा० आ० पु० न्त० ।

(ग) आ० पु० न्त० यस्य इति ना० ।

(घ) मिश्रिण इति पा० ।

(ङ) शाको इति आ० पु० न्त० ।

(च) आ० पु० न्त० स्थानीय इत्यादिना इत्येवास्ति ।

ननु ब्रह्माणि सर्वेषां लयाद्विकारमसङ्गः ।

अपीनो तद्वन्मसङ्गादसमञ्जसमिति

सूत्रोक्तेः (१) ।

इति चेन्न ।

न तु दृष्टान्तभावादिति

सूत्रोक्तेः (२) ।

अतो नामाभिधानान्तरैः कृष्ण एवोपवर्गितो वेदैः ।

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारगर्थो बहुगुणाश्रयः ।

एको नानायतनं (क) तद्वद् भगवाञ्छ्वास्त्रवन्मभिर्गति

कपिलांक्तः ॥ (३) ॥

(१) अपीतावित्यादेः सूत्रस्यार्थः । तल्लयाज्जडादि-
गुणकं जगत्तद्गुणैर्ब्रह्मापि दूषयति । यथा शाकादौ ली-
यमानं हिङ्गवादिकं स्वनिष्ठगुणैः ॥

(२) न तु दृष्टान्तभावादितिसूत्रस्यार्थः । जगत्स्व-
गुणैर्ब्रह्म न दूषयति । कुतः । दृष्टान्तस्य भावात् । यथा (ख)
क्षारममुद्रादिषु मिलिता नाना नद्यः स्वगुणैस्ताक दूष-
यन्ति । किन्तु यावत्तत्र तिष्ठन्ति तावत्तद्गुणानेव भज-
न्ति तथा ॥

(३) यथेन्द्रियैरित्यादेः श्लोकस्यार्थः । यथा एकोऽ-
प्यर्थः रसरूपादिषु बहुगुणाश्रय आम्नादिफलरूपः पृथग् द्वा-

(क) नानयत इति पा० ।

(ख) भा० प० न्त० यथा इति न० ।

तस्मात् छान्दोग्ये ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीये आत्मा
वा इदमग्र आसीदिति । बृहदारण्यके(क) तस्मीद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशः संभूत इति(ख) । आथर्वणे(ग) एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष भूतयोनिः सर्वस्येति । नारायण एवाग्र
आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिभिर्निर्मानरैः कृष्णोऽनुवर्णीतः ।
जन्मजराभ्यां भिन्नोऽयमच्छेद्यो योऽसौ सौम्येति तिष्ठति । योऽसौ
गोपेषु तिष्ठति । योऽसौ गोपु तिष्ठति । योऽसौ गाः पालयति(घ) ।
योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति । योऽसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति ।
योऽसौ कृष्णः सर्ववेदैर्गीयते । योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वविश्य
भूतानि विदधानीति श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति श्री-
भगवदुक्तेः । स कृष्णः(ङ) सेव्य इति कारिकास्य विशेषणम् ।
पुनः कथम्भूतः कृष्णः । परः ।

रैरिन्द्रियैर्नानायते नाना पदार्थ इवाचरति । क्षुधा रु-
पायते । जिह्वा रसायते । घ्राणेन सुगन्धायते । एवम् ए-
कोऽपि श्रीकृष्णः शास्त्रवत्तन्मभिर्नानायते । उपनिषद्भिर्ब्र-
ह्मायते । हैरण्यगर्भैः परमात्मायते । साक्षतैर्भगवद्यति ।

(क) बृहदारण्ये इति पा० ।

(ख) आ० पृ० २२० इतीति ना० ।

(ग) आ० पृ० २२० अथर्वणे इति पा० ।

(घ) आ० पृ० २२० गोपालकति इत्येवं वर्जते ।

(ङ) आ० पृ० २२० श्रीकृष्ण इति वर्ज० ।

• इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ।
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
 पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागति-

रिति श्रुतेः ।

स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते ।
 स्त्रीप्रायाभितरन्तर्ब्रह्मगद् ब्रह्मपुरस्सरमिति

विष्णुपुराणोक्तेरपि ।

यतः सर्वः शब्दैर्व्यासादिभिः स एव प्राणिपादनः ।
 परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं महान् ।
 पुरुषं शारवतं दिध्यमादिदेवमजं विभुम् ॥
 आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनरिदम्नथा ।
 असितां देवलां व्यामः स्वयं चैव ब्रवीषि म इति
 गीतायामर्जुनोक्तेरपि ।

पुनः किंविशिष्टः कृष्णः । भक्त्यधीनः ।

भक्तिरेवैनं नयति । भक्तिरेवैनं पश्यति । भक्तिरेवैनं
 दर्शयतीति श्रुतेः (१) ॥

(१) भक्तिरेवैनं नयतीत्यादिश्रुतेरर्थस्तु ॥ एनं परमा-
 त्मानं भक्तिरेव स्याधारं भक्तं प्रति नयति । एवकारात्
 ज्ञानमित्यर्थः । यत एनं भगवन्तं भक्तिरेव पश्यति । न यो-
 गः । भक्तिरेवैनं दर्शयति । न कर्मविरागादय इति ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा मियः सताम् ।

भक्तिः पुनानि मन्निष्ठा श्रद्धाकानपि संभवान् ॥

न साधयति मां योगो न सांगव्यं धर्म उद्धव ।

न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिनति

श्रीभगवद्भवनान् (१) ॥

पुनः कथम्भुतः । आत्मदः आन्मानं ददाती यात्मदः ।

कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्

भक्तमियादृतागिरः सुहृदः कृण्वान् ।

(१) भक्त्याहमेकयेत्यादिश्लोकद्वयार्थस्तु ॥ आत्माह-
मप्राप्तोऽप्येकया निर्गुणया भक्त्या ग्राह्यः । कीदृश्या श्र-
द्धया । परया ग्राह्यत्वं तु सुतरामिति भावः । यतो म-
न्निष्ठा भक्तिः संभवात् प्रादुर्भावादपि श्रद्धाकान् श्रद्धाभि-
नोऽपि पुनान्येन प्रारब्धविनाशिन्युक्ता भक्तिः । तस्मा-
द्यथा भक्तिर्मां साधयति स्वाधीनं करोति । तथा योगो
मां न साधयति । यतः स तु वृत्तिनिरोधसाधकः । वृत्ति-
निरोधो नाम योग इति वचनात् । न मांख्यमपि । त-
त्प्रकृतिपुरुषविवेकसाधनत्वात् । न धर्मोऽपि । तत्स्वर्गफ-
लत्वात् । न स्वाध्यायः । स्वधर्मेत्वात् । तपस्त्यागावपि मां
न साधयतः । तावपि सगुणकलसाधकौ । यतो, भक्त्य-
धीनोऽहम् ॥

सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽनुकामा

ब्राह्मणमप्युपचयापचयौ न यस्ये-

त्युक्तेः (१) ॥

एवं भगवद्भागवतानां मतं ज्ञात्वानुरत्या सर्वैः श्रीकृष्णः
सेव्योऽयमेव निगमागमानां सिद्धान्तः । स मया विष्कृतो वैष्ण-
वमीतयेऽलं विस्मरेण ॥

शास्त्रं पितृयानिन्याभ्यां श्लोकाभ्यामधिकारिविषय-
संबन्धप्रयोजनान्यप्युक्तानि भवन्ति । गतमत्सराः सन्तो-
ऽस्य शास्त्रस्याधिकारिणः । श्रीभगवानेव विषयः । वाच्य-
वाचकभाक् संबन्धः । श्रीकृष्णोपासनं प्रयोजनमिति ।
विश्वकारणत्वेन श्रीकृष्णस्य वर्णनेन श्रीरामादीनामपि वर्ण-
नं जातम् । तेषां कृष्णरूपत्वेन भेदाभावान् ॥ ४ ॥

(१) कः पण्डित इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कः प-
ण्डितः सुधीर्हिताहितवित् त्वदपरं त्वत्तोऽपरं शरणां समी-
याद्गच्छेत् । कथंभूतात्त्वत्तः । ऋतगिरः सत्यवाचः । पुनः
कीदृशात् । सुहृदः उपकारानुपेक्षोपकारकात् । तद्ब्रजजने
साक्षाद् दृष्टत्वात् । पुनः किञ्चिजिष्टात् । कृतज्ञात् । कायि-
कवाचिकमानसं भक्तकृतमलपमप्यर्चनं बहुत्वेन जामा-
तीति । कृतज्ञस्तस्मान् । यतो भवान्भजतः सुहृदो निष्क-
पटहृदयस्य सर्वाभितः कामांश्च ददाति । आत्मानं
स्वशरीरमपि च । यतो यस्य तुव वृद्धिहासी न । अतो हे-

नवेदं कल्पितं स्मार्त्तं प्रधानं विश्वकारणम् ।
जडत्वाज्ज्ञानहीनत्वाद्वासो वै वाससो यथा॥५॥

ननु केचित्तु सांख्याचार्याः प्रधानमेव जगत्कारणमाहुः ।
पुरुषाक्रियत्वात्तत्राह । नवेदमिति । अवेदं वेदामतिपाद्यं वेदै-
र्जगत्कारणत्वेनामतिपादितं प्रधानं न जगत्कारणम् । कथ-
म्भूतं कल्पितम् । सांख्याचार्यैर्विश्वकारणत्वेन कल्पितम् ।
पुनः कीदृशम् । स्मार्त्तं स्मृतावेव करणे प्रधाने कारणदृष्ट्या
नत्कारणमेव कारणत्वेनोपपादितम् । अतो न जगत्कारणं
जडत्वात् ज्ञानहीनत्वात् । न ज्ञानक्रियादिशून्यं जगत्कारणं
भविष्यमहेति । यथा जडं वामः (क) वामसम्पत्क्रियाज्ञानवा-
न्काऽपि तदु भविष्यमहेति । नार्त्तवन्मन्यर्थः ।

ईश्वरनेति नवेदमिति ।

रचनानुपपत्तिरिति वेदान्तमूत्राभ्याम् (१) ॥

तीरुत्तमाधमी ब्राह्मणशूद्री न । दामत्वेन सर्वे समा इत्यर्थः ।

तस्मै आत्मानं च ददामीति श्रुती भगवदुक्तेः ॥

(१) ईश्वरैरित्यादिवेदान्तमूत्रस्यार्थः । अशब्दं न
विश्वकारणम् । अवेदत्वाद् । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । तर्हि
किं कारणम् । पूर्वोक्तं ब्रह्मैव । कुतः । ईश्वरैर्हेतोः । तदीक्षित-
त्वात् (ख) । ज्ञानत्वादित्यर्थः । छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदं (ग)-

(क) आ . पृ० न्त तडवाम इति पा० । (ख) आ . पृ० न्त० मही-
ज्ञितत्वात् इति वक्त० । (ग) सौम्येदम् इति पा० ।

ननु सर्वज्ञानां कपिलादीनां मतं नान्यथा भवितुमर्हतीति चेत् । मन्त्रम् । न तेषां जगत्कारणत्वेन प्रधानप्रतिपाद्यत्वे दृष्टिः । किन्त्वान्मनोऽकर्तृत्वसिद्धान्ते एव । यतस्तेर्देहान्मवादिनां हिताय तत्संभवेन गूढाभिप्रायवाचःपेशलैः कर्तृत्वादिकं प्रकृतेरुक्तान्मनोऽकर्तृत्वं प्रतिपादितमयमेव तेषामभिप्रायः । एवमजगत्सन्मनवदान्मवादिनां निःश्रेयसाय गौतमादिरूपेण भगवता परमागूपादानकारणवादेनात्मा निमित्तकारणत्वेन प्रतिपादितः । पुनस्तन्मननिष्ठानामपि हिताय मतावधिभूते वेदान्ते तूपादाननिमित्तहेतुत्वेन परमात्मा प्रतिपादितः । अतो न प्रधानं विश्वकारणम् । विश्वकारणत्वेन भगवदाश्रितं दण्डादिग्वि कारणं भवितुमर्हति । परमकारणं तु ब्रह्मादिशब्दः शब्दितः परमेश्वरः श्रीकृष्ण एवानं विश्वरूप ॥ ५ ॥

मय आसीदिति प्रकृत्य तदैक्षतेति कारणस्य सत ईक्षित्वत्व(क)श्रवणादित्यर्थः । ननु तत्तज्ज ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्त इत्युपचारप्रायसहपाठात्सतोऽपीक्षणप्रतिपादक ईक्षतिशब्दो गौणो भवितुमर्हतीति चेन्न । कुतः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति

वदान्तसूत्रात् ।

अस्य सूत्र-पार्थः । तदैक्षत । सोऽकामयत । एकोऽहं

यतः कारणरूपत्वं न तु कार्यस्य वै क्वचित् ।
यथा वै गोमयादिभ्यो वृश्चिकादय आत्मवित् ॥६॥

ननु घटकुण्डलादिदर्शनादचिन्कारणस्याचैतन्यमेव कार्यं
भवति । चित्तश्चैतन्यं च । अतः प्रधानमेव जगत्कारणम् । तद-
चिच्चादिनि चेत्तत्राह ।

यत इति । अचिन्कार्यत्वात्तदचिन् कारणं न । कुतः ।
यतः कार्यस्य कचिन्कारणरूपत्वं तन्मदृशन्वमपि न । कचि-
त्तत्त्वमपि । तन्निग्रमाभावान् । हे विवादमियान्मावित् । यथा
गोमयादिभ्यः । आदिपदेन पुरुषादीनां ग्रहणम् । वृश्चिकादय
इत्यादिपदेनापि नग्वलोमादीनामपि । गोमयपुरुषादिभ्यः
अचिच्चिदादिभ्यश्चिदादिदयो वृश्चिकनग्वलोमादयो भ-
वन्ति । चिन् रूपान्नग्वलोमानि जडानि । अचिद्गोमयाच्चि-
द्वृश्चिकक्रीडादयश्च । आः कार्यस्य कारणत्वं न । यतः क-
खहु स्याम् । अनेन जीवात्मना (क) प्रविश्य नामरूपे
ठयाकरवाणीति (ख) अतिस्वात्मशब्ददर्शनादीकृतिशब्दो
न गौणः । यतश्चेतनो जीवः प्रधानस्याचेतनस्य कारणं
न भवति । अत ईश्वराधिष्ठितं तत्तज्ज्ञं सृजत तदधिष्ठिता,
आप सृजन्त इत्येव तेषां वाक्यानामर्थो ज्ञातव्यः । अतः

(क) जीवेनात्मनान इति पा । । ख , आ . प . न्त . अतिस्वा-
त्मशब्ददर्शनाद् इत्यस्य स्थलं तस्माद् इत्येतावन्मात्रमस्ति ।

चिद् व्याभिचारदर्शनम् । कचिन्मिथ्यात्वदर्शनादापि । मुद्ग-
लयदध्वंसादां व्याभिचारः । यतः कारणं (क) मुद्गलस्तुसादिसा-
न्तः । कार्यं (ख) घटध्वंसस्तु साद्यन्नन्तः । रज्जुसर्पादां मिथ्यात्वं च ।
सत इदमुत्थितं सदिनि चेन्ननु तर्कहर्तुं व्याभिचरति कच कच
मृषा न तथाभययुगिति भागवते वेदमनुते ।

परमेश्वर एव तत्कारणम् । न जडं प्रधानम् । नन्वचेतनमपि
तृणदुग्धादिकं दुग्धदध्याद्याकारेण (ग) निमित्तान्तरनिरपे-
क्षमस्य परिणमते । तद्रूपप्रधानमचेतनमपि जगदाकारपरि-
णामं प्राप्नोति चेन्न ।

अन्यत्राभावादिति । वेदान्तमूलात् (घ) ।

अस्य सूत्रस्यार्थः । धेन्वादेरन्यत्र बलीयदादी तृ-
णादेः क्षीरीभावस्याभावात् । चेतनं विना न जडस्य परि-
णामः (ङ) । अतः ईश्वरमत्तया धेनुपात्रयोस्तृणदुग्धं दुग्धं (च)
दधिरूपेण परिणमते । न तु द्रव्यान्तररूपेण ॥

(क) कारणमुद्गलस्तु इति पा ।

ख । कार्यं घटध्वंसस्तु इति पा ।

ग । दुग्धदध्याद्याकारेण इति पा० ।

(घ) आ० पा० नन्व । अन्यत्राभावाच्चनानुपासनेति वेदान्ताद् इत्ये-
व पात्रोत्तरं ।

(ङ) आ० पा० नन्व । चेतनं विना इत्येव परिणामः इति पर्य० ना० ।

(च) आ० पा० नन्व । दुग्धं इति ना० ।

जीवश्चैतन्यशुद्धोऽपि मुक्तो नैवास्य कारणम् ।
अणुत्वात्परतन्त्रत्वादंशत्वादपि कर्मकृत् ॥ ७ ॥
दृश्यते इति वेदान्तमूत्रादपि ॥ (१) ॥

अनः अचिद्विश्वस्य चैतन्यं ब्रह्म कारणम् । ननु चेत-
नाज्जगदुत्पत्तिस्वीकारे अमन्कार्यवादममङ्गान्तकार्यवाधाप-
त्तिरिति चेन्न । तदा तदात्मकत्वान् । तस्मिन्मूक्षमरूपेण
वर्त्तमानत्वान् ॥ ६ ॥

ननु जगत्कारणत्वमङ्गस्य जीवेऽनिव्याप्तिः । चैतन-
त्वान् । क्रियाज्ञानादिशक्तिन्वादिनि चेत्तत्राह ।

जीव इति चैतन्यशुद्धोऽपि जीवः अस्य विश्वस्य का-
रणं नैव । नन्वविद्यावृत्ता जीवः कारणं मा भूद् । अविद्यामुक्त-
स्तु तद् भवितुमर्हति । तत्राह । मुक्तोऽपि न तत्कारणम् । कृतः ।

२५ पृ० टी० ११ प० पाठित रचनानुपपत्तिरित्यादमूत्रस्यार्थः ।
(क) जगत्कारणत्वागणस्य प्रधाने त्वनुपपत्तिस्तस्या अनुपप-
त्तेरनुमानं प्रधानं न जगत्कारणम् (ख) । तत्तु जगद्वेतुत्वेनासौः
कल्पितम् ॥

(१) दृश्यते इति वेदान्तमूत्रस्यार्थः । लोके विलक्ष-
णत्वं दृश्यते गोमयवृश्चिकादीनां कारणकायाणां तत्त्वम् ।
तस्मात्कार्यस्य (प्रधानस्य) (ग) न कारणत्वम् । मतः पुरुषा-
त्केश (घ) न खलोमानीति श्रुतेः ॥

(क) भा० पृ० न्त० तस्मादृश्य धकमत्र यत्नतः ।

(ख) भा० पृ० न्त० तत्कारणम् इति पा० ।

(ग) भा० पृ० न्त० प्रधानस्य इति ना० । (घ) केशा इति पा० ।

परतन्त्रत्वात् । परस्य परमेश्वरस्य तन्त्रत्वादधीनत्वादित्यर्थः ।

कर्तृत्वं कारणत्वं(क) च स्वभावश्चेतना धृतिः ।

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति श्रुतेः ॥

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदेनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति

शुकोक्तेरपि ॥ (१) ॥

कुतस्तदंशत्वात् । जीवस्तु भगवदंश एव । न प्रातिवि-
म्बोऽवच्छिन्न आभासो वा ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन

इति भगवदुक्तेः ॥

(ख) ब्रह्मणः स्वस्य भेदाभावं दर्शयन्नाह श्रीभगवान् ।
ममैवांशो जीवः । एवकारान्नान्यस्यांश इति । मदीयमदधीन
इत्यर्थः ।

(१) कर्तृत्वं कारणत्वमित्यादिश्रुतेर्द्रव्यमित्यादिस्मृते-
श्चार्थस्तु । जीवस्य कर्तृत्वादय इमे यत्प्रसादाद्यस्य(ग)
परमेश्वरस्यानुग्रहतः सन्ति । यदुपेक्षया न सन्तीत्यनेन
भगवदधीनत्वं तस्योक्तम् ॥

(क) कारणस्य इति वा ।

(ख) भा० पु० ब्रह्मणोऽंश इत्यादिभृत्युपन्यासानन्तरं ब्रह्मणः स्वस्ये-
त्याद्यस्ति ।

(ग) भा० पु० न्त० प्रसादादिति नं० ।

ब्रह्मणोऽशभूतस्तथेतरो भोक्तेति श्रुतेः ॥ (१) ॥

तस्मान्न जगत्कारणं जीवः । स्वतन्त्रत्वाभावादगुत्वादापि ।
आकाशादीनां विभूनां योनित्वं परमाणोर्न संभवतीत्यर्थः ।
वेदान्तेऽपि ।

नेतरोऽनुपपत्तेरिति ॥ (२) ॥

यतश्च(क) कर्मकृन् । कर्मकर्तृत्वादसमर्थः । तस्माद् भगवानेव
जगदेतुः ।

ननु मास्तु केवलं प्रधानं जगत्कारणम् । अचित्तवान् ।
केवलं पुरुषोऽप्यगुन्वान् । तथापि प्रधानपुरुषौ पङ्कन्धन्यायेन
विश्वेहेतू भवितुमर्हताऽश्मायमवदधीति चेन्न ।

• (१) ब्रह्मणोऽश इत्यादि श्रुतेरर्थः । जीवात्मा ब्र-
ह्मणोऽशभूतः । न प्रतिविम्बादिरूपस्तदंशत्वाद्भोक्ता इतर
ईश्वरस्त्वभोक्ता ॥ •

(२) नेतर इत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ इतरो जीवो ना-
नन्दमयः । न विश्वकारणम् । कुतः । अनुपपत्तेः । तज्जगत्क-
र्तृत्वादिधर्माक्षाननुपपत्तेः ॥

(क) भा० पु० न च इति न० ।

ब्रह्मेन्द्राग्न्यादयो देवाः परत्वेनानुवर्णिताः ।
वेदैर्नारायणादृष्ट्या न ते सर्वे त्र्यधीश्वराः ॥८॥

अनुपपत्तेर्नेतराविति । वेदान्तसूत्रात् ॥ (१) ॥

प्रकृतिः पुरुषोऽव्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।

शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहादित्युक्तेरापि ॥

अयं भावः । तदनुग्रहात् करणरूपे कारणे भवत इत्यर्थः । अनेन परमाण्वादिवादा अपि निरस्ताः । परमाण्वादिवादाश्रये सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिः स्यात् । प्रतिज्ञा तु श्रुता ।

कस्यै विज्ञानेनाविवलं विज्ञानं भवतीत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरं गोपीजनबल्लभज्ञानेन तज्ज्ञातं भवतीति । तस्माद् ब्रह्म-
वापादमननिमित्तकारणम् । अलं विस्तरणे ॥ ७ ॥

ननु (क) मा भूतां तत्कारणं । हिरण्यगर्भादयस्तु विश्वका-
रणानि भवितुमर्हन्ति । तेषाम् ईश्वरत्वात् । तत्त्वे प्रमाणानि ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तनाग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति ।
इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजेति । अग्निर्मूर्धोऽदिवः ककुत्प-
तिः पृथिव्या अयमपां रेतांसि जिन्वतीति । सूर्य आत्मा जगत-

(१) अनुपपत्तेरित्यादिवेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ इतरौ
प्रधानपुरुषौ नास्य कारणे । कुतः । अनुपपत्तेः । विश्वक-
र्तृत्वानुपपत्तेः तत्सामर्थ्याभावदर्शनादिति ॥

(क) आ० पृ० न्त० नन् तो इति द्वा० वक्त० ।

स्तस्युपरचेति । सोमोऽस्माकं राजेति । सर्वाणि ह भूतानि आका-
शादेवं समुत्पद्यन्ते आकाशमेवाभिसंविशन्तीत्यादीनि (१) व-
हूनि प्रमाणानि (सन्ति) (क) । हिरण्यगर्भ (ख) इत्यादिभ्यः श्रु-
तिभ्यः सर्वेषां ब्रह्मत्वं प्रतिपादितम् । अतस्ते विश्वकारणानि । त-
त्राह । ब्रह्मेन्द्रेति । ब्रह्मादिषु नारायणादृष्ट्या नारायणस्य आदृष्टेः
आ समन्ताद् दृष्टिर्नारायणादृष्टिस्तया आदृष्ट्या वेदैस्ते ब्रह्माद-
यो देवाः परत्वेनानुवर्णिताः । न तु पृथग् दृष्ट्या ।

नारायणाद् ब्रह्मा जायते । नारायणाद्बुद्धो जायते । नाराय-
णादिन्द्रो जायते । नारायणात्मजापतिः प्रजायते । नारायणाद्
द्वादशादित्या वसवः समुत्पद्यन्ते । नारायणात्मवर्धन्ते । नारायणे
प्रलीयन्ते । ब्रह्मा च नारायणः । शिवश्च नारायणः । शक्रश्च
नारायण इत्यादिश्रुतेः ॥

(१) हिरण्यगर्भ इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ हिरण्यगर्भश्च-
तुराजनः अग्रे सृष्ट्यादौ समवसंत अजायत । जातः स-
म्भूतस्यैकः पतिरासीत् ॥

इन्द्रो यात इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ इन्द्रः यातवरस्य
अवसितस्य अवरस्य राजेति ॥

अग्निमूर्द्धेत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ अग्निर्दिवः मूर्द्धां ककुब् ।
ककुब्दां दिशानां पतिः । पृथिव्या अपि, अयमेवाग्निः ।
अयां मध्ये रेखांसि जिन्वतीति ॥

(क) आ० पु० स्त सन्त इति ना० ।

(ख) आ० पु० स्त० हिरण्यगर्भ इति ना० ।

अतो नारायणजन्यत्वेन तदङ्गत्वेन च तेषां ब्रह्मादीनां परत्वं प्रतिपादितम् । तस्मात्ते ब्रह्मादयस्त्र्यधीश्वरान् भवन्ति । न विश्वकारणानि च । यतस्ते सर्वे जीवास्तदधीना अणवः । कस्मिंश्चित्कल्पे तेष्वीश्वरत्वमपि । तज्जन्यत्वे श्रुतिः ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्राहिणोत्(क) तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं (ख)

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति (?) ॥

एतया(ग) श्रुत्या कोऽप्यज्ञात उक्तस्तमेव श्रुतिर्व्यक्तं करोति ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो विद्यां तस्मै गोपायति स्म कृष्णः ।

तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेदिति ॥

(१) यो ब्रह्माणमित्यादिश्रुतेरर्थः ॥ यः परमेश्वरः पूर्वं सर्गादौ ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं विदधाति सत्तर्ज । तस्मै ब्रह्मणे वेदांश्च प्राहिणोत् प्रददौ । तं देवं द्योतमानं आत्मबुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिं प्रकाशयन्तं ह स्फुटं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये ॥

(क) प्राहिणोति इति पा० ।

(ख) आ० पु० स्त० प्रशाशं (प्रशासं) इति वर्त्त० ।

(ग) आ० पु० स्त० एतया इत्यस्य स्थले च इति इति वर्त्त० ।

ब्रह्माणं ससर्जेत्युपलक्षणम् । तद्द्वारा सर्वं ससर्जेत्यर्थः ।
अतो ब्रह्मापि जीवः ।

अयं हि जीवस्त्रिवृद्बजयोनि-

रव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।

विशिलष्टशक्तिर्वहुधेव भाति

बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वदिति (१) ॥

अतो हिरण्यगर्भे जीवत्वम् । तन् स्वयमेव ब्रह्मा स्वस्मि-
स्तत्त्वमाह ।

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरनि तद्दशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृतिगति ।

पुरुषरूपेण स्वयमेव विश्वं परिपातीत्यनेन त्रिपणा-
वीश्वरत्वं कृष्णाभेदत्वं स्वस्मिन् हरे च जीवत्वमुक्तम् । एवं
स्वजीवत्वमुक्त्वा सर्वेषां तदयोनिवपाद ।

(१) अयं हि जीव इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अयम-
बजयोनिर्जीवः । (क) अबजं कंजं येनित्पत्तिस्थानं कारणं वा
यस्य स हिरण्यगर्भं आदौ त्वेकोऽव्यक्तः । ब्रह्मकल्पे शब्द-
रूपत्वात् । कीदृशः सः । त्रिवृत् । (ख) आद्यः प्रथमजः । वयसा
कालेन यावत्कल्पे । विशिलष्टशक्तिः सन् बहुधेव भाति ।

(क) क. आ० पु० न्त. अयं कीदृशः । त्रिवृत् इति इत्यर्थः । वत् ० ।

(ख) भा० पु० न्त. अयं कीदृशः स त्रिवृत् इति ना० ।

• वयं भवस्ते तत एष महर्षि-

र्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टमिति (१) ॥

अतो ब्रह्मादयो(क) जीवाः । न विश्वकारणानि । कचित्ते-
षामीश्वरत्वम् ।

विश्लिष्टा आलिङ्गिता मायाशक्तिर्वागादिशक्तिर्वा
येन(ग) । तथा(ग) (शक्त्या) पुत्रपौत्रादिविस्तारेण बहुधेव
भाति । इवकारस्तेषां पुत्रपौत्रादीनां ब्रह्माण्डपरकाणां
पृथक्पृथग्जीवत्वप्रतिपादकः । भिन्नभिन्नजीवत्वेऽपि स
एव बहुधेव भाति । स त्वेक एव । यथा बीजानि योनिं क्षेत्रं
प्रतिपद्यन्नाप्य बीजोद्भवानां धान्यानां जीवा भिन्नभिन्ना
अपि स्थूलद्रव्या तानि बीजान्येव बहुप्रकाराणि जातानीव
भान्ति ।

(१) वयं भव इत्यादिश्लोकार्हुंस्यार्थः । हे प्रियव्रत
भवः शिवः । ते तव ततस्ततः स्वायम्भुवो मनुः । एष
महर्षिनोरदः । वयमपि सर्वे । यस्य भगवतो दिष्टमादिष्टं
ब्रह्म । कथंभूताः । विवशाः विगतवशास्तदधीनाः । कु-
तः । तद्गयात् ।

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चन्द्रश्च सूर्युर्धावति पञ्चम इति श्रुतेः ।

(क) भा० पु० अ० १० व० १० इत्यादि ।

(ख) भा० पु० अ० १० मायाशक्तिर्वागादिशक्तिर्वा इत्येवं पाठो वर्तते ।

(ग) भा० पु० अ० १० शक्त्या इति ना ।

भवेत् कचिन्महाकल्पे ब्रह्मा जीवोऽप्युपासनैः ।

कचित्तत्र महाविष्णुर्ब्रह्मत्वं प्रतिपद्यत

इति पाद्योक्तेः (१) ॥

अतः कल्पभेदेन अजस्य जीवत्वमीश्वरत्वं च । तथा
हरस्यापि । सूर्यादीनामपि । यज्ञावतारेन्द्राभिमायेणेन्द्रस्येश्व-
रत्वमुक्तम् । नारायणाजभिमायेण ब्रह्मणस्तत्त्वम् । वामनाभि-
मायेण सूर्यस्येश्वरत्वम् । एवं(क) रुद्रादीनां ज्ञेयम् ।

विधेर्ललाटाज्जन्मास्य कदाचित्कमलापतेः ।

कालाग्निरुद्रः कल्पान्ते भवेत्तत्कर्षणादपीति

पाद्योक्तेः ।

जीवत्वं(क) ब्रह्मादीनां नित्यम् ॥ ८ ॥

मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ।

वर्षतोन्म्रो दहत्यग्निर्भृत्यश्चरति मद्भयात् ।

लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ।

ब्रह्मखोऽपि भयम्नतो द्विपरादुपरायुष इति

श्रीभागवदुक्तेः ॥

(१) भवेत्कचिदित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ उपासनैर्भगवदु-
पासनैर्जीवः कचिन्महाकल्पे ब्रह्मात्यत्तिसमये ब्रह्मा भवेत् ।

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुनान्विवरक्षितानेतीति

श्रीभागवतोक्तेः ।

कचित् तत्रोत्पत्तिकाले तादृशजीवाभावे स्वयं महा-
विष्णुर्ब्रह्मत्वं चतुराननभावत्वं प्रतिपद्यते ॥

अतः सर्वेश्वरः साक्षी भगवान्विश्वकारणम् ।
क्रियाज्ञानादिशक्तित्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च विश्वरुतः॥६॥

अतः सर्वेश्वरः भगवानेव विश्वकारणम् । सर्वेश्वरत्वात् (ख) ।
करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चा (ग) धिप इति ।

यदैकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।
तदेवर्त्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति ।
तस्मात्कृष्ण एव परो देव इत्यादिश्रुतिभ्यः । पुनः क्रिया-
ज्ञानादिशक्तित्वात् ।

परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानक्रियाबले (घ) चेति (ङ) श्रुतेः॥

ह्लादिनीसन्धिनीसंविच्चक्षुत्तिसंश्लिष्ट ईश्वर

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

तासु ह्लादिनी गरीयसीति श्रुतेः । शक्तेर्विविधत्वं तु ।

श्रीभूः कीर्त्तिरिला लीला कान्तिर्विद्येति सप्तकम् ।

विमलाद्या नवेत्येता मुख्याः षोडश शक्तयः ॥

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथोन्नतिः ।

(क) भा० पु० अ० १० जीवत्वन्तु इति पा० वर्त्त० ।

(ख) इवेताश्चक्षुत्तौपनिषदि स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः इत्येवं श्रुतिपात्रो वर्त्तते ।

(ग) भा० पु० अ० १० न चास्माधिपः इति पा० वर्त्त० ॥

(घ) भू नौ तु ज्ञानबलक्रिया च इति पा० ।

(ङ) भा० पु० अ० १० ज्ञानक्रियाबलेति श्रुतेः इति पा० वर्त्त० ॥

मही सप्ता तथेक्षानी तथैवानुग्रहा मतेति ॥

तभिः शक्तिभिर्भगवान्तेष्वः ।

भागवतेऽपि ।

श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोज्या ।

विद्ययाऽविद्यया शक्त्या माययाभिनि(क)षेवितमिति ॥

शक्त्याश्रयत्वाद् भगवान्विश्वकारणम् ।

विश्वकृदिति हेतुगर्भविशेषणमिदम् । स्वतन्त्रत्वादिति
हेतुना तत्परतन्त्रत्वं निराकृतम् । सर्वेषां तदधीनत्वात् ।

ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्वशे वर्ततेऽदः(ख) कृष्णस्य सचराचरमिति

भारतोक्तेः ।

जगत्कारणत्वेऽपि विकारशून्यः परमेश्वरः । यतः
साक्षी । साक्षित्वात्कर्मात्मिन्ः (ग) ।

• चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम् ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यत

इति श्रीभगवदुक्तेः ॥ ९ ॥

• (क) भा० पु० अ० १० माययाभिनि-इति पा० ।

• (ख) भा० पु० अ० १० वर्तते इति पा० वर्तते ।

• (ग) साक्षित्वात्कर्मात्मिन्-इति पा० ।

आरोपिता गुणास्तस्मिन्नित्युक्ते विभक्तकारणम् ।
प्रधानं पुनरेव स्यादपि सिद्धान्तखण्डनम् ॥ १० ॥

ननु सर्वशक्त्याश्रयत्वाद् भगवानेव विश्वहेतुत्वेन भवता
प्रतिपादितः । (क) सर्वज्ञत्वादिगुणास्तु मायाकल्पिताः ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरिति (१) चेत् ।

(ख) तत्राह द्वाभ्याम् । आरोपिता इति । अत इति (ग) ।
तस्मिन्ब्रह्मणि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादयः स्वरूपभूता गुणास्तु
स्वाभाविकाः । न त्वागन्तुकाः । अतः सगुणागुणयोर्ब्रह्मणोर-
भेदमेव मादुर्वेदान्तवेदज्ञास्तद्विचारेण । तद्यथा । जन्माद्यस्य
यतः । तद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन तयोर्भेदाभावत्वमुक्तम् । न च
तदस्यब्रह्मणः सकाशादस्य जन्मादयः । न तु शुद्धादिति वाच्यम् ।
तदस्यस्वरूपकल्पना त्वसुरमोहनाय कल्पकैः कल्पिता । अन्यथा
अदृश्यादिगुणको धर्मोक्तेरिति सूत्रे विरोधापत्तिः (१) ॥

(१) एकमेवेत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ ब्रह्मैकं सजातीयभे-
दशून्यम् । पुनरद्वितीयं विजातीयभेदवर्जितम् । एवका-
रेण स्वगतभेदस्वनपि निरस्तम् । आनन्दस्वरूपत्वात् ॥

(१) अदृश्यादीत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ अदृश्यादिगु-
णकः परमात्मा भूतयोनिर्भूतानां कारणम् । कुतः ।

(क) आ० पु० स्त० तं इत्यधि० वर्त्त० ।

(ख) आ० पु० स्त० एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादनिन्वाद्यो
गुणास्त्वारोपिता इति चेत् इति पा० वर्त्त० ।

(ग) आ० पु० स्त० अत इति इति वा० ।

अतो विश्वोद्भवाध्याये ह्यभेदः प्रतिपादितः ।

प्रधानस्वण्डने चापि सगुणागुणयोस्तु वै ॥११॥

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यस्याः श्रुतेरर्थस्तु श्रुत्या कृतः ।
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति । एवकारात् केनापि
गुणेनाधिकाभावादब्रह्मैकम् । समानाभावाद्वितीयम् ।

एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।

हित्वेतरान्मार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेगुं जुषतेऽनभीप्सो-

गिनि श्रीभागवतोक्तेः (१) ॥

धर्मोक्तेः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादिश्रु-
त्या तस्य स्वाभाविका गुणाः प्रतिपादिताः । अदृश्या गुण
आदिर्यस्य सोऽदृश्यादिगुणकः* ।

यत्तददृश्यं (क) मग्राह्यमगोत्रमव्ययमचलुःश्रीमं तदपाणि-
पादं नित्यं विभुं सर्वगतं तुमूक्ष्मम् । तदव्ययं यद् भूतयेनिं
परिपश्यन्ति धीरा इति श्रुत्यापि तयोरभेदः ॥

(१) एतावतालमित्यादिश्रुतौ कस्यार्थः ॥ गुणैरान-
न्धादिभिः असाम्यानतिशायनस्य भगवतो साहात्म्यमे-
तावता सूचितेन अलं पूर्यताम् । समस्य भावः साम्यम् ।
तद्ब्रह्मतः । अतिशायनस्तदधिकस्तद्ब्रह्मतः । न कोऽपि म-
नः । कुनोऽधिकस्तस्य । केन सूचितेन । तन्नाह । यस्याङ्घ्रि-
रेगुं यद्वरजः । विभूतिलेश्वरोः । भजते । किं कृत्वा इतरा-

* विनिसणो दद्विहीतमासः । * (क) अतो न वचददृश्य इति पाठः ।

• एवं श्रुतिस्मृतिसंमतान्तस्याः श्रुतेरयमेवार्थः । न तु भेद-
निषेधकः । अतस्तस्यानन्दादयो धर्मानित्याः स्वाभाविकाः । यतः
परमात्मानन्दस्वरूप आनन्दगुणश्च १

आनन्दमयोऽभ्यासात् ।

हेयत्वावचनादिनि सूत्राभ्याम्(क) (१) ॥

ब्रह्मादीन्निहत्वा । कथंभूतान् । प्रार्थयतः रमावलोक-
नाय तीव्रं तपश्चरतः । कथंभूतस्य यस्य । अनभीप्सोः । तां
लक्ष्मीमनिच्छतः ॥

(१) आनन्दमय इत्यादिसूत्रयोरर्थः ॥ तस्माद्वा ए-
तस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्मानन्दमय इत्यत्र (श्रुतौ)(ख)
परमात्मा आनन्दमयः । कुतः । अभ्यासात् । आनन्द-
मयं प्रस्तुत्य को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आन-
न्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दं याति(ग) । सैवानन्दस्य मी-
मांसा भवति । एतमानन्दं पश्यमात्मानमुपसंक्रामति । आ-
नन्दं ब्रह्मणो विद्वान्ब्रिभेति कुतश्चन । आनन्दो ब्रह्मस्य-
दिमानन्दमयस्य बहुकृत्योऽभिधानमभ्यासस्तस्मादभ्यासादि-
त्यर्थः । कुतः । हेयत्वावचनात् । तस्माद्वा एतस्मादक्षमयाद-
न्योऽन्तरात्मा प्राक्तनमयः । तस्माद्वा एतस्मात्प्राक्तनमयादन्यो-
ऽन्तरात्माननोमयः । तस्माद्वा एतस्मान्ननोमयादन्योऽन्त-
रात्मा विज्ञानमय इत्येवं यथाक्षमयादीनां विज्ञानमया-

(क) आ० पु० अन्त० सूत्राभ्याम् इति ना० । (ख) आ० पु० अन्त०-
(श्रुतौ) इति ना० । (ग) श्रुतौ तु आनन्दयाति इति पाठा० ।

न चैवं सविशेषब्रह्मस्वीकारे निर्विशेषमतिपादकानां वेद-
वेदान्तवाक्यानां कोपोद्भवः स्यात् । वाक्यानि तु ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।

आह च तन्मात्रमिति (१) सूत्रे (क) ॥

अस्थूलमनसु अव्यक्तं ब्रह्म न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे-
त्यादिः श्रुतिः । गीतायामपि । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मात्र-
दुच्यते इत्यादि (ख) । एभिस्तन्निर्विशेषं ब्रह्मेति वाच्यम् ।

तदव्यक्तमाह हि । उभयव्यपदेशात्वाहिकुण्डलवत् । अपि
संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिन्यादिसूत्रेभ्यः (१)(ग) ॥

ज्ञानां हेयत्वमुक्तम् । तथा आनन्दमयस्य हेयत्वावचना-
त्परमात्मानन्दमय इति ॥

(१) अरूपवदित्यादिसूत्रयोरर्थः ॥ ब्रह्म अरूपवदेव ।
कुतः । शास्त्रेषु तत्प्रधानत्वात् । तदपि कुतः । तन्मात्रं
निर्विशेषमाह श्रुतिः । अस्थूलमवशिष्टादिना (घ) । गीता-
यामपि अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिना (ङ) ॥

(१) तदव्यक्तमित्यादिसूत्राणामर्थः । ब्रह्म अठप-

(क) आ० पु० न्त० सूत्रे इति ना० ।

(ख) अस्थूलमित्याधारभ्य एभिः इति पदं० आ० पु० न्त० ना० ।

(ग) आ० पु० न्त० अस्थूलमनसु अव्यक्तं ब्रह्म न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचेत्यादिना इति पा० वक्त० ।

(घ) आ० पु० न्त० अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मात्रदुच्यते इत्यादिनापि
इति पा० वक्त० ।

(ङ) आ० पु० न्त० तदव्यक्तमाह हि । अपि संराधने प्रत्यक्षानुमाना-
भ्याम् उभयव्यपदेशात्वाहिकुण्डलवदित्यादिभ्यः इत्येवं क्रमेण पा० वक्त० ।

न चेदं (उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदिति)(क) सूत्रं ब्रह्म-
जीवयोरभेदान्वये नेतव्यम् । तयोः प्रकरणाभावात् । तस्मात्स-
विशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावस्यैव प्रकरणमिदम् । वेदवेदान्त-
योरेव सगुणब्रह्मणस्तल्लोकस्यापि निषेधः श्रूयते स तु हिरण्य-
गर्भस्य सत्त्वादिगुणयुक्तस्य तल्लोकस्य च । यतस्तयोः सिद्धान्ते
(ख) मत्तं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमिति श्रुतेस्तदेव सगुणं ब्रह्म(ग)
तल्लोकः सत्यलोकाख्यस्योर्निषेधः कृतः(घ) । ब्रह्माण्डातीतस्य
भगवत्लोकस्य भगवतोऽपि प्रसङ्गो नोक्तः । निर्गुणब्रह्मशब्देन
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादितत्वात् । यतो भगवति सगुणत्वं तु
क्तम् । चेतनस्वरूपत्वात् । नेत्राविषयमपि । अपिशब्दार्थस्तु
एवं सत्यपि ब्रह्म अठ्यक्तमपि संराधने सम्यगाराधनयोगे
निर्गुणभक्तियोगे प्रत्यक्षं भवति । भक्ताः प्रत्यक्षं भग-
वन्तं पश्यन्ति । यतस्तस्मिन्योगे परमेश्वरमूर्तिः सदा
तिष्ठति । मानुषी विज्ञानधन आनन्दधनसच्चिदानन्दैकरसे
भक्तियोगे तिष्ठतीति श्रुतः ।

विज्ञानधनानन्दधनेत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ विज्ञानधना-
आनन्दधनानास्तीति(ङ) पूर्वानुपङ्गः । विज्ञानधनाआन-

(क) उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदिति इति आ० पु० स्त० ना० ।

(ख) आ० पु० स्त० तदेव सगुणं ब्रह्म इति अत्रैवास्ति ।

(ग) आ० पु० स्त० तदेव सगुणं ब्रह्म इति अत्र ना० ।

(घ) आ० पु० स्त० तयोर्निषेधः कृतः इति ना० ।

(ङ) आ० पु० स्त० विज्ञानधनानन्दधनानास्तीति पा० ।

ज्ञानानन्दादिगुणत्वात् । निर्गुणत्वं मायागुणातीतत्वात् । अतः
सगुणागुणयोर्ब्रह्मणोरभेद एव वेदान्ते निरूपितः । तदेव वेद-
वेदान्तयोर्मतमज्ञात्वा हिरण्यगर्भगतं सगुणत्वं भगवत्यारोप्य
तद्गुणानां निषेधमादाय तस्मिन्मग्नरूपे ब्रह्मणि जगत्कर्तृ-

न्वचना मानुषी मूर्तिर्नियतप्रकाशरूपा भक्तियोगे स्तेष्ठति ।
कथम्भूते सच्चिदानन्दैकरसे ॥

तत्कथं निश्चीयते । तत्राह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
प्रत्यक्षं तु ।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूँ स्यामिति

श्रुत्या प्रत्यक्षानुभवात् ॥

नायमात्मेत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ अयमात्मा परमात्मा

भगवान् प्रवचनेन वेदपाठेन न लभ्यः । पुरुषोत्त-
म्याहारः । न मेधया श्रुतानुभवात्मकज्ञानेन वेदान्तश्रव-
णेन । पुनः कुतः । न केनापि साधनेन लभ्यते । तर्हि केन
लभ्यस्तत्राह । य एष पुरुषो यं भवन्तं तस्य परमात्मनः
स्वान्तर्गदभिव्यक्तिं तनुं सच्चिदानन्दां च वृणुते अवस्था-
दिभिर्भजते तं भक्तमेव परमात्मापि वृणुते । तेन लभ्य इ-
त्यर्थः । यद्वा यस्य (क) तस्मै स्वां तनुं विवृणुते प्रकाशयति ।

अनुमानं तु ।

यथा यथात्मा परिसृज्यतेऽमी

मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।

तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं

चक्षुर्यथैवाङ्गनसंप्रयुक्तमिति(क) ॥

यथा यथात्मेत्यादिश्लोकस्यार्थः । पुरुषस्यासा-
वात्मा मनः मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैर्यथा यथा परि-
सृज्यते तथा तथा मां पश्यति । यथा स्वङ्गनसंप्रयुक्तं चक्षुः
सूक्ष्मं वस्तु ॥

न नामरूपे गुणजन्मकर्मभि-

निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ।

मनोवचोभ्यामनुमेयवत्सर्गो

देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हीत्युक्तेः ॥

न नामरूपे इत्यादिश्लोकस्यार्थः । भो देव अली-
ङ्गिकाचिन्त्यलीलापर श्रीरुष्ण तस्य तव नित्यसिद्धं
नामरूपे सच्चिदानन्दे गुणजन्मकर्मभिर्न निरूपितव्ये वि-
श्वोद्भवपालनलयायै यानि विराट्पुरुषादिरूपेण जन्मानि
जगद्भवनादीनि कर्माणि तत्कर्मसाधका गुणास्तेर्गुणजन्म-
कर्मभिस्ते नामरूपे निरूपणार्हं न भवतः । मायागुणा-
तीतत्वात् । कथंभूतस्य तव । मनोवचोभ्यामनुमेयवत्सर्गः ।
यतः साक्षिणः गुणादीनां साक्षिणः । न हि साक्षिण-

(क) अनुमानं तु इत्यादि संप्रयुक्तमिति पूर्वोक्तं आ . पु . स्तो अनुमानं ।

स्तरत्वं मनोवबोगोचरमित्यर्थः । भो देव द्योतमान । एवंभूतोऽपि त्वम् । तथापि क्रियायाम् उपाङ्गनालसत्तायां त्वां प्रतियन्ति उपासकः साक्षात्पश्यन्ति । इति प्रसिद्धम् । न च तत्साक्षात्कारे दृष्टिगोचरत्वाज्जडत्वप्रसङ्ग इति बाध्यम् । कृपासाध्यत्वेन नेत्रविषयत्वाभावात् । तत्कृपागोचरत्वम् अग्रे उपक्तं करिष्यामि ॥

(क) तस्माद्भक्तियोगनिष्ठानां भगवान्बध्यक्तः । निराकार-निष्ठानां विमुखानां चाव्यक्तः । सिद्धान्ते तु य एव निर्विशेषः परमात्मा न एव सविशेषः । उभयव्यपदेशात्त्वहिकुशलवत् । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिरिति । सच्चिदानन्दविग्रह इति । आनन्दं ब्रह्म न वक्ष्यामि गुह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वेत्येवमुभयव्यपदेशात्सगुणनिर्गुणयोर्वेदे कथनाद् अहिकुशलवत् । अहः सर्पस्य कुशलं स्वाभाविको धर्मः । नागन्तुकः । दण्डाकारकुशलाकारोऽपि स एव सर्पः । यादृशस्तादृशः । तथा परमात्मन आनन्दादयो गुणाः स्वाभाविकास्तस्मात्सविशेषं यद् ब्रह्म तदेव निर्विशेषम् । यन्निर्विशेषं तदेव सविशेषमित्यर्थः । साद्यागुणातीतं निर्गुणं ब्रह्म स्वरूपभूतैरानन्दादिनिर्गुणैः सह वर्तमानं सगुणमित्युक्तत्वात् । अयं भावः । यः सर्वं व्याप्य तिष्ठति स तु भगवान्सविशेषः साकारः । विश्वव्यापकं स्वरूपं निर्विशेषं निराकारम् ।

स्वादयो गुणास्तु मायारोपिताः । यतो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा-
दित्यादीनां वक्ष्यानां प्रतारणवाक्यत्वादित्युक्ते पुनः प्रयान-
मेव जगत्कारणं स्यात् । नामान्तरैरज्ञानं वा माया च । तद्-
गुणकल्पितत्वात् । यथा भ्रमकल्पिताद्रज्जुसर्पाद्यज्जातं भय(क)
तद्भयकारको भ्रम एव । न रज्जुस्तस्मिन्तति ब्रह्मकारणत्व-
सिद्धान्तत्वण्डनं स्यादनेनेश्वरत्वाज्ञानकल्पितत्वात्परिच्छ(व)-
अबौद्धमतापत्तिः । तस्यां सत्यामनीश्वरवादप्रसङ्गः । तस्माद् ब्र-
ह्मण्यानन्दादयो गुणाः कल्पिता इति वादिनो बाध्या अनाश्व-
रवादाश्रया ज्ञेयाः । न च निर्गुणब्रह्मणोऽकर्तृत्व सगुणस्य क-
र्तृत्वं प्रतिपादितं वेदैस्तयोरेकत्र विरोधादसिद्धमभयरूपत्वमिति
वाच्यम् । वैषम्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानवैशिष्ट्यात् ॥१॥
इति शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिनेति

भगवदुक्तेः ॥

(१) वैषम्यादसिद्धमित्यादिशाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥

जगत्कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधात्सगुणनिर्गुणयोरेक-
रूपत्वमसिद्धमिति चेन्न । कुतः । प्रत्यभिज्ञानवैशिष्ट्यात् ।
ज्ञातपूर्वस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । विशिष्टस्य भावो वै-
शिष्ट्यम् तस्मात्प्रत्यभिज्ञानवैशिष्ट्यात् । साध्यं देवदत्त
इतिवत् ॥

(क) सा० पृ० न्त० सर्पात् भय इति वा० वक्त० ।

(ख) प्रचारस्त प्रवृत्त इति ।

यो देवदत्तो मथुरायां समाधिस्यो दृष्टः सोऽयं कारयान्
कर्मकलापयुक्तः । यथा(क) एकविशेषणविशिष्टेऽपरविशेषेणा-
भवेऽपि देवदत्तस्मै त एव । विशेषणद्वयाश्रयत्वात् । तथा
सविशेषानिर्विशेषयोरेकत्वं सिद्धम् ।

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो
वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ।
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते
त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैरिति
भागवतोक्तेः (१) ॥

(१) त्वत्तोऽस्येत्यादिश्लोकार्थः ॥ हे विभो अप-
रिच्छिन्न । अस्य जन्मस्थितिसंयमांस्त्वत्तो वदन्ति वेदा
इति शेषेणार्थः । एवं सत्यपि न विकारित्वमित्याह ।
कीदृशास्त्वत्तः । अनीहात् । तत् कुतः । अगुणात् अगुण-
स्यानीहत्वं प्रसिद्धम् । तस्मादविकारित्वमित्यर्थः । नन्व-
नीहत्वे कथं कर्तृत्वम् । कर्तृत्वे वा कुतोऽविकारित्वमनी-
हत्वं च । यतः कर्मकर्तृत्वं तु तज्ज्ञानक्रियेहादिभ्यो भ-
वति । ज्ञानादिकं विना न कर्तृत्वम् । कर्तृत्वे तथात्वं नात-
उभयत्वमपि विरुध्यत इति चेत्तत्राह । त्वयीश्वरे ब्रह्मणि
नो विरुध्यते । त्वयि परब्रह्मणि कृष्णे सगुणागुणाङ्गाश्रये
नो विरुध्यते । ईश्वराङ्गात्कर्तृत्वम् । ब्रह्माङ्गादविकारत्वम् ॥

ममोभयाश्रयत्वं कथम् । तत्तु को वेद ।

कोऽद्वा वेद क इह प्रावोचत्

कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जने

नाद्वा वेद यत आबभूवेति (१) (क) ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो भैतद् देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठ(ख)तीति (२) ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहति (१) ॥

(१) कोऽद्वेत्यादिश्रुतरर्थः ॥ अद्वा साक्षात्परमात्मानं भगवन्तं को वेद । क इह प्रावोचत् प्रब्रूयात्(ग) । इयं वि(घ)सृष्टिरपि(ङ्ग) कस्माज्जाता । कुत आयातेत्यपि को वेद । अस्य विश्वस्य विमर्जनेऽर्वाग्देवाः पश्चाज्जाता अतस्तजपि न विदुः । अतः को वेद यत इदं विश्वमाबभूव ॥

(२) अनेजदित्यादिश्रुतेरर्थः ॥ यत इदं जातं तत् परं ब्रह्म त्वंक्रमनेजत् अचलम् । मनसो जवीयो(च) वेगवत्तरम् । तस्माद् देवा न आप्नुवन् । पूर्वम् अर्षत् । यतः अन्यान् धावत इन्द्रियगणान् अतिक्रम्य तिष्ठति तद् ब्रह्म ॥

(१) यतो वाच इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ वाचोऽपि मनसा सह प्रकर्षेण कृत्स्नत्वं न अप्राप्य निवर्त्तन्ते वाच इति पश्य-
न्तीमध्यमः वै शर्षायाः । परा तु तद्रूपैव ॥

वा आ० पु० न्त० इति ति ना० । (ख) श्रुती तु तिष्ठत् इति पा० ।
ग आ० पु० न्त० प्रब्रूयात् इति ना० । (घ) आ० पु० न्त० वि इति ना० ।
ङ्ग आ० पु० न्त० कुतः इति वाच० वक्त० । (च) आ० पु० न्त० मनसो
इत्यपि वक्त० ।

यस्यामतं मतं तस्य मतं मतम् पुनर्मतं यस्य न वेद सः (क) ।
अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति* (२) ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दह(ख)मेवापि नूनं(ग) वेत्य ब्रह्मणो
रूपम् यदस्य(घ) वेदे(ङ)ष्वित्यादिश्रुतिभ्यः (५) ॥

अतः सविशेषं परं तत्त्वं वा निर्विशेषं(च) वेत्यविज्ञातत्वेन
विवदतां भ्रमनुत्तये तयोर्भेद एव वेदान्ते प्रधानकारणवाद-
खण्डनाध्याये व्यासेन मुनिना प्रतिपादितः । स यथा ।

(२) यस्यामतमित्यादिश्रुतेरर्थः ॥ यस्माद्वाचो निवर्त-
न्ते(ख) अतः यस्य ब्रह्मविदः अमतम् अविज्ञातम् अविदितं
ब्रह्मेति मतं तस्य मतं (ब्रह्म) (ज)सम्पन्नज्ञातमिति । यस्य
पुनर्मतं मया ब्रह्म ज्ञातमिति यो वदति स न वेदैव । अतः
एव विज्ञानतां जानीम इति वदतामविज्ञानमिति । अ-
विज्ञानतां न जानीम इति वदतां विज्ञातमिति ॥

(३) यदि मन्यसे इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ यस्माद्यस्या-
मतज्ञस्य मतमित्यादि(क) तस्माद् यदि कदाचिद् अस्य
ब्रह्मणो यद्रूपमहं वेद इति मन्यसे तर्हि दहं दधं स्वल्पम-
पि ब्रह्मणो वेदेषु यद्रूपं गीतं तदपि दधमेव वेत्तेति
मन्येऽहम् ॥

(क) भा० पु० स्त० यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः इति पा० ।
श्रुतौ तु यस्यामतं मतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः इति पा० ।

(ख) इति मिति पा० । (ग) श्रुतौ भवत्यु इत्यधि वन० ।

(घ) श्रुतौ भवत्यु इत्यधि वन० । (ङ) श्रुतौ इति मिति पा० ।

(च) भा० पु० स्त० वा इति पा० ।

(ख) भा० पु० स्त० भवत्यु इति मिति पा० ।

(ज) भा० पु० स्त० ब्रह्म इति पा० ।

(झ) भा० पु० स्त० यस्यामतं मतं तस्य मतमित्यादि इति पा० ।

एवं ज्ञानक्रियादिगुणाश्रयत्वेन तज्जगत्कारणं प्रतिपा-
दितम् । तदेव ज्ञेयम् । तदनुरागाय ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति व्या-
सेन मुनिनोक्तं वेदान्ते वेदचक्षुषा । तस्मात्सगुणनिर्गुणशब्दा-
भ्यामेक एव भगवान्सच्चिदानन्दविग्रहः प्रतिपादितोऽलं वि-

(१) जन्माद्यस्येत्यादिव्याससूत्राणामर्थः । अस्य विश्वस्य गृह्यतो जन्मादि भवति(ख) तद् ब्रह्म । कुतः । शास्त्र-
योनित्वात् । अस्य महतो भूतस्य यन्निश्चसितं तद्व्यवेदो
यशुर्वेद इत्यादिश्रुतेः(ग) । भूतस्य नित्यसिद्धस्य महतो
नारायणस्येत्यर्थः । वेदजनकत्वमपि कुतस्तत्राह । सर्वेषां
वेदशास्त्राणां तस्मिन्नेव ब्रह्मणि समन्वयस्तात्पर्यार्थः ।
सर्वे वेदा यत्पदमाननन्तीति श्रुतेः ।

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखा

इति श्रीभागवतोक्तेः ॥

तस्मात्तदेव कारणम् । कारणत्वधर्माणां ज्ञानादीना-
मुपपत्तेः तद्गर्भानुपपत्तैरशब्दत्वादशब्दं वेदाप्रतिपाद्यं प्र-
धानम् जगत्कारणम् । तर्हि तत् किं पूर्वोक्तं ब्रह्मैव । कृतं

(क) भा० पु० अतः अत्र तद् ग्रन्थं जगत्कारणम्, कृतः अस्त्वयि० बली०।

(ख) जन्मादिभेद इति पा० । (ग) भूतो तु अस्व महतो भूतस्य नि-
श्चितमेतत्पर्यङ्गो कश्चेद इति पा ।

यदेव सगुणं ब्रह्म तदेव निर्गुणं विभु ।

भेदो न दृश्यते कुत्र चागमे निगमेष्वपि ॥ १२ ॥

स्तरेण । न च गायत्र्या उपनिषज्जनन्या तु तेज एव परत्वेन प्रतिपादितम् । न तु भगवानिति वाच्यम् । योऽसौ कृष्ण आदित्ये तिष्ठतीति श्रुतेः ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिनि

वेदान्तसूत्रान् (?) ॥

नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ।

नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ॥

नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर-

मित्यादिश्रुतिभ्यश्च । अन्तं विम्नरेण ॥ १० ॥ ११ ॥

ननु सगुणनिर्गुणयोर्भेदाभावत्वसमर्थनेन किमागतम् । तत्राह । यदिति । यन्तर्ब्रह्मसर्वविन्तर्ब्रह्मेशानसर्वाश्रयसर्वकारण-

ईक्षते ईतोः । ईक्षि(क)तृत्वात् । ज्ञानगुणत्वात् । एकोऽहं बहु स्यामिति कामादयि नानुमानरूप प्रधानस्यापेक्षा ॥

(१) अन्तरित्यादिवेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ अन्तः आदित्य-
मल्ललान्तः स्थितः पुरुषो नारायण एव । य एवोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हिरण्यमयः अहिरण्यकोश इत्यादिना-
नारायण एव प्रतिपादितः ॥

तस्माच्छ्रीभगवान्भक्त्या सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।
 मुक्तैरन्यद्वचं सर्वैश्च स्वस्वकर्मफलेप्सुभिः॥१३॥
 यतो मुक्तादयो यं वै भजन्त्यच्युतमात्मदम् ।
 को न सेवेत तं साधुर्ब्रह्मविच्चासुरं विना॥१४॥
 सर्व(क)फलमदसर्वशक्त्याश्रयसर्वविभूतिपातिसर्वेश्वरादिशब्दैः
 प्रतिपादितम् सगुणं ब्रह्म तदेव अगोत्रावर्णाचक्षुःश्रोत्राव्यक्ता-
 चिन्त्यादृश्यागोचरागुणनिराकारस्थूलानणवादिशब्दैः प्रतिपा-
 दितं निर्गुणं ब्रह्म । तयोः सगुणागुणयोर्भेद आगमे निगमेऽप्य-
 पि(ख) न दृश्यते । अतो भेदवादिनस्त्वर्वादिकाः शास्त्रचक्षुर्विही-
 ना अज्ञवन्दिता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

यतो निगमागमचक्षुषा निर्विशेषविशेषभेदाभावेन जग-
 त्कारणत्वेन परमेश्वर एव वेदवेदान्ताभ्यां प्रतिपादितस्तस्मा-
 च्छ्रीभगवान् भक्त्या मुमुक्षुभिः सेवनीयः । मुक्तैश्चान्यैः सर्वैर्ब-
 द्धविषयासक्तैरपि स्वस्वकर्मफलेप्सुभिः ॥ १३ ॥

न च मुक्तानां न तद्भजने प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । ते
 तु परमप्रयोजनत्वाद् भजन्तीति ज्ञात्वा को न सेवेत भगवन्तमि-
 त्याह । यत इति । यतो मुक्तादयो यमच्युतं भजन्ति तमा-
 त्मदं को ब्रह्मवित् साधुर्न सेवेत ।

(क) आ० पु० म्त्त० सर्वकर्म इति पाठा ।

(ख) आ० पु० म्त्त० अपि इति पाठः ।

यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति श्रुतेः (१) ॥

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्मि ।

कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिंभित्थम्भूतगुणो हरिरिति

भागवतोक्तेः ॥

तं हरिं महासुरं विना को न सेवेत । तेऽसुरास्तु साका-
रब्रह्मनिष्ठानामत्यन्तं भयमूचिरे इत्यादिभिर्वावच्छस्त्रैर्भगवत्स-
च्चिदानन्दविग्रहखण्डनेन तदनादरं कृत्वा तं न भजन्ति ।

तद्वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलाय

ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।

नस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं

योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैरिति

तृतीयो ब्रह्मोक्तेः (१) ॥

(१) यं सर्वं देवा इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ यं परमेश्वरं
सर्वं देवा अजभवादयो नमन्ति । मुमुक्षवः प्रह्लाद(क)धु-
वभृग्वादयोऽपि । ब्रह्मवादिनः सनकभनातनादयो मुक्ता
अपि सेवन्ते ॥

(१) तद्वा इदमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे भुवनमङ्गल नो-
ऽस्माकमुपासकानामङ्गलाय संसृतिनिवृत्त्या भक्तियोगाय
तदिदं रूपं ते त्वया ध्याने दर्शितम् । अतस्तस्मै तुभ्यं नमो-
नोऽनुविधेम अर्चयामास करवानां कस्मै नम्यमित्यत आह ।

श्रुतावपि ।

असूर्या(क) नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना इति(१) ॥

द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्यय

इत्याग्निपुराणोक्तेः ।

सृष्टिम्नु द्विविधा प्रोक्ता दैवासुरविभेदतः ।

हरिभक्तियुता देवास्तद्विना त्वासुराः स्मृता इति

नारदीयोक्तेः ।

यस्त्वं नरकभागिर्नादृतः अनादृतः । कथंभूतैः असत्प्र-
सङ्गेरनीश्वरकुनर्कनिष्ठैर्मायावादिभिश्च ॥

(२) असूर्या इत्यादिश्रुतेरर्थः । ते नरकलोका असू-
र्याः सूर्यविजिताः । अतः अन्धेन तमसा वृता घोराः ।
तान् लोकान्प्रेत्य ते अभिगच्छन्ति वारं वारं गच्छन्ति ।
ते के तत्राह । ये जना आत्महनः । भगवद्विमुखा एवात्म-
हनस्त एवासुराः ।

क उत्तमश्लोकगुणानुवादा-

त्पुमान्विरज्येत विना पशुप्रादिति

विष्णुसुतोक्तेः ॥

अतो भगवदभक्ता एव सुरासुरब्राह्मणक्षत्रियबुधादयोऽ-
सुराः तदभक्ता एव सुरोत्तमाः । तस्मादसुरं विना तं भगवन्तं
को न सेवेत । सर्वे भजन्तीत्यर्थः । असुरास्तु वैरबुद्ध्या न
भजन्ति ।

कलौ न राजञ्जगतां पतिं गुरुं

त्रैलोक्यनाथानतपदपङ्कजम् ।

प्रायेण मर्या भगवन्तमच्युतं

यक्ष्यन्ति पाखण्ड(क)विभिन्नचेतसः ॥

यन्नामधेयं स्त्रियमाण आनुरः

पनन्मवलन्वा विवशो गृगन्पुमान् ।

विमुक्तकर्माग्ल उत्तमां गतिं

प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जना

इति श्रीभागवतोक्तेः (१) ॥१४॥

(१) कलौ न राजनित्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः । कलौ क-
लियुगे तु मर्या मर्याधर्मा अपि भगवन्तमच्युतस्मृत्युवि-
जाशक(ख) सर्वैश्वर्यप्रदमपि न यक्ष्यन्ति नार्चयिष्यन्ति । कथं-
भूता मर्याः । पाखण्डविभिन्नचेतसः तद्गुणैस्त्वज्ञानामेवा-
धिकारोऽस्ति । न नो मुक्तानां ज्ञानिनाम् । यतो वयमेव ब्रह्म-
भूताः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्या इति वदद्भिः
पाखण्डाभ्यैः । कलौ चण्डीविनायकावित्यादिभिः शा-

(क) भा० पु० अ० पाखण्ड इति वा० एवमुक्तमपि ।

(ख) भा० पु० अ० दृष्टुमिनासर्वैश्चैवमपि इति वा० ।

(क)

क्षैस्तद्बोधकैः पाखण्डजनैश्च विभिन्नं चित्तं येषां ते । क-
 षम्भूतम्भगवन्तम् । जगतां पतिं पालकं जनकम् (पितरम्) (ख)
 इत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टम् । गुप्तं हितोपदेष्टारम् । अत-
 क्षैलोक्यनाथैर्ब्रह्मादिभिरानतं आ समन्तात्तत्त्वात्तत्पदपङ्कजं
 यस्य तमप्यसुरा गुरुजनकद्रोहिणः केवलं हरिभजनादेवा-
 त्मानमज्ञानावृतं मन्यन्ते । न तु विषयभोगात्तस्माद्भयात् भ-
 जन्ति । यतः कलौ त एव ब्रह्मविदो ये भगवदभक्ता आ-
 चारभ्रष्टाः श्रुत्या ब्रह्माहमस्मीति वादिनस्ते मन्दभाग्या
 इत्याह ।

(क) तस्मात्त्वं सर्वभावेन सच्चिदानन्दवमहम् ।

भजस्व राधिकानाथम्भगवन्तमधोक्षजम् ॥

तस्मात्त्वमयि हे वत्स ज्ञानस्वरूपमिति ।

ज्ञात्वैवं परया भवत्या वेहेन मनसा गिरा ।

भजस्व परमोत्कृष्टम्भजनोवपदाम्बुजम् ॥

यथा सर्वात्मभावेन तुल्यते भगवान्ज ।

न तथा तपसा भोगैर्भूनावमानिनः ॥

ज्ञात्वैवमिति । वेहेन परिचर्यादिना । मनसा तस्य नामधामजीलाकपगु-
 णाभौ ध्यानं निरन्तरम् । गिरा तु भो भगवन्परमेश्वर पृथ्वीतम सर्वेश्वर सर्वं
 शान सर्वज्ञ परमसुन्दर सर्वजननयनानन्दकर समस्तकल्याणगुणगणाकर
 परममङ्गल नारायण वासदेव श्रीपते रामचन्द्र ज्ञानकीनाथ त्रिविक्रम श्री-
 राधावल्लभ मामुद्धराधमाधमपराधिनं हे करुणासमुद्र ममि कृपा कु-
 रु इति । भा० पु० स्त० प्रथमविभामसमाप्तौ एतावानशीऽधिको वर्तते । भूता-
 वमानिनः इत्येवोपरि = इत्येव तच्छब्दं कृत्वा पुनश्चाग्रे अहमुच्चारयामास-
 मन्त्य अथ नास मितिलब्ध्या किमलम्बं निरवेकं बहिरकर्मणि न किञ्चित्सा-
 धं इत्यनुमेव बहिरकृच्छ्रिज्जितमस्ति ॥

(ख) भा० पु० स्त० (पितरम्) इति ना० ।

प्रियादासरुतोऽयं वै विश्वकारणनिर्णयः ।

स एवागमवर्थेषु द्रष्टव्यः शास्त्रचक्षुषां ॥ १५ ॥

इति श्रीविसिद्धान्तोत्तमे प्रियादासाचार्य-
विरचिते प्रथमो विश्रामः ॥१॥

योऽयं विश्वकारणनिर्णयः प्रियादासाचार्येण कृतः स
एवागमवर्थेषु द्रष्टव्यः । तन्देहाभाव एव कर्त्तव्यो वैदिकैः
सात्त्वतैः ॥ १५ ॥

इति श्रीविसिद्धान्तोत्तमे प्रियादासाचार्यविरचिते अनुत्तमायां
टिकायां प्रियादासाचार्यकृतायां प्रथमो विश्रामः ॥१॥

यन्नामेति ।

यत् यस्य भगवतो नामधेयं गृणन्सन् पुमान्वि-
मुक्तकर्मार्गलः सन्नतमां गतिं प्राप्नोति तं भगवन्तं कलौ
जना न यत्त्यन्ति प्रायेणेति । देवोत्तमांशा भजन्ति यत्त्य-
स्तीत्यसं(क) विस्तरेण ॥

श्रीहरये नमः ॥

श्रीराधावल्लभो जयति ॥

भक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सगुणा निर्गुणा च वै ।
वैधी स्वाभाविकी या याऽवरा सा सा वरा मता ॥ १ ॥

श्रीहरये नमः ।

द्वितीयेऽस्मिन्सु(क)विश्रामे कृष्णभक्ती परापरे(ख) ।
वर्ण्येते(ग) तद्गुणाङ्गानि नामरूपाणि तत्त्वतः ॥

एवं प्रथमविश्रामे विश्वकारणं निरूप्येदानीं तत्र
भक्त्यधीनः श्रीकृष्णो भक्त्या सेव्य इत्युपक्रमोपसंहारबा-
क्याभ्यां भक्तिमाहात्म्यमाश्रुत्य त(घ)तत्त्वजिज्ञासूनां मोदाय
भक्तितत्त्वं निरूप्यते ॥

भक्तिरिति । तु शब्दः प्रकरणान्तरार्थे(ङ) । भक्तिशास्त्र-
झर्हरिभक्तैः भक्तिस्तु द्विविधा द्विप्रकारा प्रोक्ता । वै निश्चयार्थे ।
एका तु सगुणा । द्वितीया निर्गुणा च । तत्रापि या वैधी
सगुणा सा अवरा । या स्वाभाविकी सा वरा । तथा निर्गुणापि
वैधीस्वाभाविकीभिर्देनावरा वरा च । विध्युद्भवा वैधी ।

(क) 'स्मिन्सु' इति पा० ॥ (ख) भक्त्यवरापरे इति भ० पु० स्त० पाठा० ।

(ग) वर्ण्येते इति पा० पु० स्त० पा० । (घ) भा० पु० स्त० तत् इति ना० ।

(ङ) आ० पु० स्त० प्रकरणान्तरार्थं इति पा० ।

यथा द्वितीये-

तस्माद् भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छ्रुताऽभयमिति (१) ।

एवं तन्माहात्म्यं श्रुत्वा अभयकामनया भगवति भक्ति-
जिता सा वैध्यवरा सकामत्वात्(क) ।

स्वभावोद्भवा स्वाभाविकी यथा तृतीये-

यः पञ्चहायनो मात्रा मानराशाय याचिनः ।

तत्रैच्छद्रचयन्यस्य सपर्या बाललीलयेति(ख) (२) ॥

(१) तस्माद्भारतेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यतोऽन्ये देवा
न सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्याः कीर्तितव्याश्च । यथाऽशुभकालेषु (ग)
पुत्रमरणदिषु गणेशादयोऽधिकाशुभप्रदत्वाद् । वैराग्ये का-
मादयोऽपि मनःक्षोभक(घ)गुणात्वात् । संन्यासे त्वन्द्राद-
योऽपि । सर्वात्मा तु सर्वत्र सर्वदा अभयमिच्छता जीवेन श्रो-
तव्यः स्मर्तव्यः कीर्तितव्यः । चकारावतुक्तसमुच्चयार्थः । स
एव ध्येयः पूज्यः सेव्यो वन्द्यः । सर्वात्मत्वात् । सर्वत्र सर्वदा
सुखमः प्रीतिविषयः सुखदः । तत्कुतः । यतो हरिः । स्व-
भक्तानां पापदुःखानि हरतीति हरिः । ननु तत्कथं प्रार-
ब्धदुःखहरत्वमिति शङ्कायां विशेषणम् । कथंभूतः । ईश्वरः
कर्तुं सकर्तुं मन्यथाकर्तुं समर्थः । यतो भगवान् ॥

(२) यः पञ्चहायन इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ य(ङ) उद्वेगः

(क) एवमित्था । सकामत्वादिति पर्यं ० अथाहर्गं पु० स्त० ना ।

(ख) एवमित्था । सकामत्वादिति पर्यं ० अथाहर्गं पु० स्त० वक्तव्ये ।

(ग) आ० पु० स्त० काजं इति पा० । (घ) सत्क्षोभक इत्या० पु० स्त० पा० ।

(ङ) आ० पु० स्त० य इति ना० ।

ते नवाङ्गे उभे तानि श्रवणं कीर्त्तनं हरेः ।
 स्मरणं सेवनं दास्यमर्चनं वन्दनं तथा ॥ २ ॥
 सख्यमात्मार्पणं चैव नवाङ्गानि विदुर्बुधाः ।
 तुलस्यश्वत्थमानादीन्यन्यान्यपि बहूनि च ॥ ३ ॥

अतः तस्य शास्त्र(क)श्रवणसत्तङ्गाभावेऽपि योत्पन्ना
 भगवति भक्तिः सा स्वाभाविकी वरा ॥ १ ॥

ते पूर्वोक्ते उभे सगुणागुणे नवाङ्गे । तान्यङ्गानि तु
 हरेः श्रवणादीनि नवाङ्गानि बुधा विदुः ।

श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति

श्रीभागवतांतेः ॥

अन्यान्यप्युपाङ्गानि बहूनि सन्ति । कानि । तत्राह ।
 तुलस्यश्वत्थमानादीनि । आदिपदेन तुलस्यश्वत्थधात्र्यादीनां
 पञ्चवार्षिको भोजनप्रियोऽपि । खाला वै भोजनप्रिया इति
 वचनात् । मधुरभोजनार्थं जननीजनकत्यागदर्शनात् । त-
 थाभूतोऽप्यु(ख) दुःखः मात्रा प्रातर्भोजनाय याजितः बुभुक्षि-
 तोऽपि(ग) तद्भोजनं नैच्छत् । किं कुर्वन् । यस्य भगवतः श्री-
 कृष्णस्य पूजां बाललीलया रचयन्तन् ॥

(क) आ० १० स्त० शास्त्रस्य इति पा० । (ख) आ० १० स्त० अपि इति ना० ।

(ग) आ० ५ । स्त० क्षुधितोऽपि इति पा० ।

सत्त्वादिगुणभेदेन सकाम(क)स्वान्तवृत्तिभिः ।

सगुणा बहुधा चोक्ता भक्तिर्भक्तविदां(ख)वरैः ॥४॥

पूजनजलसेकादिभिर्मानम् । जलपानस्नानदर्शनतीरनिवासा-
र्चनादिभिर्गङ्गायमुनासरय्या(ग)दीनां सेवनम् । गुर्वनुगमनं सर्वा-
पणम् । भगवत्प्रियतीर्थक्षेत्रयात्रार्थपर्यटनम् । तदर्थं(घ)द्रव्यव्ययः ।
अतिथिसेवनम् । एकादशीजन्माष्टमीरामनवम्याशुपवासजागर-
णादीनिब्राह्मणवैष्णवभगवच्छास्त्रसेवनादीनि बहूनि च ॥२॥३॥

एवं सामान्येन सगुणागुणे भक्ती कथिते । इदानीं
विशेषेण तयोः स्व(ङ)रूपमाह । तावदाद्याया भेदमाह । सत्त्वा-
दीति । सत्त्वादीनां(च) सत्त्वरजस्तमसां गुणानां भेदेन सकाम-
पुरुषस्य याः सकामा गुणात्मिकाः स्वान्तवृत्तयस्ताभिश्चित्तवृ-
त्तिभिः सगुणा । भक्तिर्वहुविधा प्रोक्ता भक्तविदां वरैः ।

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भूमिनि भाव्यते ।

स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यते

इति श्रीकपिलोक्तेः(?) ॥४॥

(१) भक्तियोगो बहुविध इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे भा-
मिनि(ख)भातः । तमोरजःसात्त्विकानां मार्गैर्वासनाभेदैर्भ-

(क) भ.० पु० न्त० सकामा इति पाठः । (ख) भक्तिमता इति पा० ।

(ग) सरय्या इत्या० पु० न्त० पा० । (घ) तदर्थं इति भा० पु० न्त० पा० ।

(ङ) आ० पु० न्त० स्व इति ना० । (च) आ० पु० न्त० सत्त्वादि इत्येवं

पा० वर्तते । (छ) भा० पु० न्त० भूमिनि इति ना० ।

सात्त्विकी राजसी चेति तामसीति त्रिधा स्मृता ।

त्रिविधा त्रिविधा चापि चैकैका पुरुषाश्रया ॥५॥

तदेव बहुत्वमाह (क) । सात्त्विकीति ।

यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः (ख) ।

तं रजःप्रकृतिं विद्याद्विदुषामाशास्य तामसम् ॥

यदा भजति माम्भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ।

तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वेति (ग)

श्रीभगवदुक्तेः (१) (घ) ॥

क्तियोगेन बहुविधो भाव्यते । (ङ) कुतः । पुंसां स्वभावगुण-
भेदेन भावोऽपि भक्तियोगोऽपि तामसराजससात्त्विकाख्यो
भवतीत्यर्थः ॥

(१) यदा आशिष इत्यादिश्लोकयोरर्थः ॥ यदा
य आशिषो मङ्गलानि स्त्रीपुत्रधनैश्वर्यस्वर्गादीन्याशास्य
संप्राप्य स्वकर्मभिर्वर्णाश्रमकर्मभिर्मां भजेत तं रजःप्रकृतिं
रजोगुणस्वभावं विद्यात् । यो हिंसां सर्वप्राणिनाम-
शास्य शिवभक्तानां वृका (च) दीनानामिव स्वकर्मभिर्मां भजेत
तं केवलं तामसं रजस्सत्त्वास्पर्शम् (ङ) । यदा यो निरपेक्षः

(क) आ० पु० न्त० इत्याम् इत्यधि० वर्त्त० । (ख) आ० पु० न्त० स्वक-
र्मभिः इत्यस्य स्थलं स उत्तमं इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० चेति पा० ।
(घ) आ० पु० न्त० भक्ति एव भक्त्या धारिण्या० ज्ञेया इति पर्य० प्रतिपत्तिं वर्त्त० ।
(ङ) आ० पु० न्त० तत् इत्यधि० वर्त्त० । (च) आ० पु० न्त० वृकासुरा
इति पा० । (ङ) रजः सत्त्वास्पर्शम् इत्यस्य स्थलं रजः सत्त्वास्पृष्टम् इति पा०
आ० पु० न्त० वर्त्तते ।

अभिसंधाय यो हिंसां दम्भे मात्सर्यमेव वा ।
 संरम्भी भिक्षुदम्भं मयि कुर्यात्स तामसः ॥
 विषयानभितन्धाय यश्च ऐश्वर्यमेव वा ।
 अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥
 कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ।
 यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विक इति
 तृतीये श्रीकपिलोक्तेः (१) ॥

फलानुसन्धानशून्यस्तन् स्वकर्मभिर्भक्त्या मां भजति तं पुरुषं
 (क)स्त्रियं वा कसपि वर्णस्थं वर्णबाह्यं वा सत्पुरुषभावं
 विद्यात् । निरपेक्षोऽपि स्वधर्मनिष्ठत्वात्सत्पुरुषभावः ।
 पितृलोकफलप्रवणात् ।

(१) अभिसंधाय यो हिंसानित्यादिश्लोकानाम-
 नर्थः । यो जीवः शत्रोर्हिंसां बध्नन्मभिसंधाय संकल्प्य
 मयि भावं भक्तिं कुर्यात् । (ख) क्रीदृशः । संरम्भी क्रीधी । पुनः
 किंविशिष्टः (ग) । भिक्षुदम्भं भूतभेददर्शी । स तामसकनिष्ठः के-
 वलतनोगुणात्पुरुषाच्छ्रेष्ठः । सर्वजीवबाधा (घ) भावात् । यश्च
 संरम्भी भिक्षुदम्भमन्यमन्वजित्स्वमभिसन्धाय मयि भावं
 कुर्यात्स तामसमध्यमस्तस्मात्तामसकनिष्ठाद्वरो हिंसाया
 अभावात् (ङ) यो वा मात्सर्यं परवैभवं (च) सहनाशी सत्त्वं वै-

(क) भा० पु० न्त० ताम् इत्यधि० वर्णः । (ख) भा० पु० न्त० स
 क्रीदृशः इति पा० । (ग) भा० पु० न्त० पुनः क्रीदृशः इति पा० । (ङ) भा०
 पु० न्त० बधाभावात् इति पा० । (च) भा० पु० न्त० हिंसाभावात् इति पा० ।
 (च) विभक् इति पा० ।

एवं भक्त्याधारभूतानां साधकानां गुणवृत्तिभेदेन भक्त्यङ्गान्यपि तामसादीनि ज्ञातव्यानि। एवं त्रिधा स्मृता या (क) तामसी राजसी सात्त्विकी च एकैकापि (ख) पुरुषाश्च या (तामसोत्तमतामसमध्यमतामसाधमराजसोत्तमराजसमध्यमराजसाधमसात्त्विकोत्तमसात्त्विकमध्यमसात्त्विकाधमपुरुषनिष्ठा) (ग) भक्ति-त्रिविधा त्रिविधा (घ) ज्ञेया (ङ)। एवं श्रवणकीर्तनादयो नवापि प्रत्येकं नवनवभेदास्तेभ्यो भेदेभ्यः कर्ममिश्रायाः सगुणाया भक्तेरेकाशीतिभेदास्तान्येका (च) शीत्यङ्गानि ज्ञेयानि अन्ये त्वेवं मन्यन्ते। सात्त्विकराजसतामसानां कानिष्ठमध्यमोत्तमानां प्रत्येकेन कानिष्ठोत्तमकानिष्ठमध्यमकानिष्ठमाकृतभेदेन त्रिधा। एवं प्रकाशेण सात्त्विकादयो नवधा नवधा भवन्ति। तेन त्रिनवेन सप्तविंशतिप्रकाराः। तत्र मानसकायिकवाचिक (छ) भेदेनैकाशीतिप्रकाराणि भक्त्यङ्गानि ॥ ५ ॥

भक्षभ्रशत्व (ज) मभिसंधाय मयि भावं कुर्यात्स तामसोत्तमस्तस्मान्मध्यमादूरो दम्भाभावात्। एवं तमोरजःसत्त्वाख्यानां स्त्रीपुरुषाणां यद्योत्तरं श्रेष्ठयम्। यः पृथग्भावः नृप-नृपेन्द्रसुरसुरेन्द्राणां विषयाङ्गद्व्यादीनभिसंधाय यश्च स्व-

- (क) सा० पु० न्त० सा० इति पा०। (ख) भा० पु० न्त० सात्त्विकवेका चैकापि इति पा०। (ग) कोष्ठकान्तर्जित्तोऽशः भा० पु० न्त० न्त०। (घ) भा० पु० न्त० त्रिविधा इत्येकमेवास्ति। (ङ) एवमित्या० तेषां इति सर्वे० अथा पु० न्त० ना०। (च) भा० पु० न्त० ज्ञानवेका इति पा०। (छ) कायिकवाचिकमानस इत्या० पु० न्त० पा०। (ज) वैभवर्धनम् इत्या० पु० न्त० पा०।

एवं बहुविधा ज्ञेया सकामा सगुणाऽवरा ।
तदाधारानुकामेन तद्रूपा हि तदाश्रिता ॥६॥

एवं सगुणा सकामा बहुविधा । यतः अवरा । कुतः । त-
त्राह । तस्या भक्तेराधारस्य जीवस्यानुकामेन तस्याश्रिता
भक्तिस्तद्रूपा(क) । सात्त्विकपुरुषाश्रिता सात्त्विकी । रजोगुणा-
श्रिता राजसी । तमोगुणाश्रिता तामसीत्यर्थः । सात्त्विक्य-
पि निन्द्यापि राजततामसाङ्गेभ्यः श्रेष्ठः । तेष्वप्युत्तमोत्तमा-
ङ्गानि उत्तमानि । यतो विचारे जागे तु कदाचित् तान्यप्याशु
ध्रुवादीनामिव निर्गुणानि भवन्ति अलं विस्तरेण । विस्तर-
स्तु भक्तिमभायां द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

जनेषु नृपेषु देवेषु(ख) यशोऽभिसन्धाय यो वा नृपाद्यैश्चर्यं
संकल्प्यार्चादौ नामर्चयेत् तंऽपि क्रमशो राजसकनिष्ठराज-
समध्यमराजसोत्तमाः । अर्चादाविति अष्टाचांस्थान इत्य-
र्थः । यः पृथग्भावः आशुभकर्मादिनिहानमुद्दिश्य यच्च कर्म
कृत्वा परस्मिन्समर्पणशुद्ध्या(ग) योवास्मदादिभिः (घ)
परमेश्वरो यदृष्टव्य इति (ङ)मत्वा मां यजेत् तेऽपि क्रमशः
सात्त्विककनिष्ठसात्त्विकमध्यमसात्त्विकोत्तमाश्च(च) ॥

(क) भा० पु० न्त भक्तिरूप तद्रूपा इति पा० ।

(ख) भा० पु० न्त० न इत्यर्थः ।

(ग) भा० पु० न्त० परस्मिन्समर्पणशुद्ध्या इति पा० ।

(घ) भा० पु० न्त० परमेश्वरादिभि इत्यर्थः ।

(ङ) भा० पु० न्त० वा इत्यर्थः ।

(च) भा० पु० न्त० न इति पा० ।

निष्कामैर्निन्दिता सापि वरान्य(क)साधनास्त्वलु-
यतो भागवती सर्वकामदा सुरवन्दिता ॥७॥

एवं तस्या बहुत्वमुक्त्वा हेयत्वमुपादेयत्वं चाह द्वाभ्याम् ।
निष्कामैरिति । तथापीति(ख) ॥

नूनं विमुष्ट(ग)प्रत्यस्तव मायया ते

ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।

अर्चन्ति कल्पकतरुं कुरापोपभोग्य-

मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं नरकेऽपि नृणाम् (?) ॥

(१)नूनं विमुष्टेत्यादिश्लोकस्यार्थः । ते जनास्तव माय-
या वञ्चितचित्ताः । नूनमिच्छितमिदंस्तु शास्त्रज्ञैः । ते के । त-
न्नाह । ये त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थमर्चन्ति । कीदृशं त्वाम् ।
भवाप्ययविमोक्षतां । भवाप्ययी जन्ममरणे । तद्विमोक्षं हेतुं
कारणम् । पुनः कल्पकतरुम् । ननु विषययाचकास्तु मन्दा
अबुधाः । सर्वज्ञोऽपि भगवान्कथं तेभ्यस्तत्सुखं ददाति ।
तन्नाह । भगवांस्तु कल्प(घ)तरुः इच्छत्फलदातृत्वगुणत्वा-
द्दिशति । अतस्त एव मन्दाः । यतः कल्प(ङ)तरुत्वं भगव-
न्तमर्चयित्वा तस्मात्स्पर्शजं विषयसंबन्धजन्यं सुखमिच्छन्ति ।
तत्सुखंस्तु नृणां नरकेऽपि भवति ॥

(क) वरान्या इत्यादि पु० न्त वा० ।

ख० भा० पु० न्त० तथापीति इति ना० । (ग) भा० पु० न्त विमुष्ट इति वा० ।

(घ) भा० पु० न्त कल्पक इति वा० । (ङ) भा० पु० न्त कल्पक इति वा० ।

तथापि कृष्णपादाब्जस्पर्शकामैर्मुमुक्षुभिः ।।

हेयाप्यन्यैस्तु सेव्या वै नानाकामफले (क) प्सुभिः ८

एवं निष्कामैर्भक्तैः सा पूर्वोक्ता सगुणा भक्तिर्निन्दिताप्य-
न्यसाधनाद्वरा । त्वलुशब्दो निश्चयार्थे (ख) । यतो भगवती
भगवत्संबन्धिनी भक्तिः सर्वकामदा ।

स विधास्यति ते कामान्हरिर्दीनानुकम्पनः ।

अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्ममेति

श्री(ग)भागवते कश्यपोक्तेः (१) ॥

यस्माद्(घ) भगवती भक्तिः (ङ) सर्वसाधनश्रेष्ठा अतः
सुरवन्दिता ॥ ७ ॥

तथापि सुरवन्दिता सर्वकामदापि सकामा भक्तिर्मुमुक्षुभि-
र्हेया । कथंभूतः । श्रीकृष्णपादाब्जस्पर्शकामैः । अन्यैस्तु सा

(१) स विधास्यतीत्यादिश्लोकव्याख्ये ॥ कश्य-
पनिश्चयेन भगवद्भक्तिरेव सकला । नेतरान्यदेवभक्तिरि-
त्यर्थः । सा तु निष्कला विपरीता च । यथा त्वष्टृकृता
दक्षिणाग्निभक्तिः । सुदक्षिणकृता शैवी च । वृषलपति-
कृता भाद्रकाली च (च) ।

(क) कामवरे इत्या प पा ।

(ख) आ० पु० न्त निश्चयवार्थम् इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० भि० इति पा० ।

(घ) आ० पु० न्त० सर्वसाध इति पा० । (ङ) आ० पु० न्त० इत्यर्थः इत्यधि वर्त्त० ।

(च) आ० पु० न्त० वृषलपतिकृता भाद्रकाली च इति पा० ।

निष्कामैरगुणा सेव्या कृष्णपादाब्जदा परा ।
स्वतन्त्रा षड्गुणा नित्या चानुरागात्मिका वरा ॥६॥

सगुणा सेव्या । कीदृशैरन्यैः । नाना कामवरेषुभिः । यतस्तेषां
कामपूरिका भगवद्भक्तिरेव ॥ ८ ॥

ननु निष्कामैर्भक्तैः (क) का सेव्येति शङ्कायामाह । निष्का-
मैरिति । निष्कामैर्भक्तैस्तु अगुणा सेव्या । न विद्यन्ते तस्वा-
दयो मायागुणा यस्यां सा अगुणा । कीदृशी अगुणा । कृष्ण-
पादाब्जदा ।

तत्रयाहूतोऽपि (ख) भगवान्याति नीचगृहेष्वपीति
श्री(ग)भागवतमाहात्म्ये नारदोक्तेः ।

तदगुणान्वमाह द्वाभ्यां श्रीकपिलः ॥

मद्गुणश्रुतिमात्रेण माये सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

अहंतुल्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तम इति (१) ॥

(१) मद्गुणश्रुतिमात्रेणेत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ स-
र्वगुहाशये पुरुषोत्तमरूपे नयि मद्गुणश्रुतिमात्रेणैव मनो-
गतितर्जनसे वृत्तिः परमानुरक्तिरूपा या भक्तिस्तदेव निर्-
गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणं स्वरूपमुदाहृतम् । कीदृशी

(क) भ(ग)वन्तः भगवद्भक्त इति पा० । (ख) अ(पि) नन्तः अपि-
त्यन्ते हि इति वार्त्तः । (ग) भा व न्त भ इति पा० ।

भक्त्याधारभूतानां निष्कामतामाह(क) द्वाभ्यां श्रीकपिलः ।

• सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।

• दीयमानं न गृह्णन्ति बिना मत्सेवनं जनाः ॥

स एव भक्तियोगारूप्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।

येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यत इति (१) ॥

मनोगतिः । अहेतुकी फलानुसन्धानरहिता । अतोऽवि-
च्छिन्ना(ख) अवच्छिन्ना विघ्नैरप्रतिहता । विघ्नास्तु सुखदुःखा-
दयस्तैरताडिता । पुनः किञ्चिच्छिष्टा । अठयवहिता निरन्तरा ।
तत्र यथानुकूलपक्षदर्शनम् । यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ, गङ्गायाः
प्रवाहोदकस्याठयवच्छिन्ना (ग) विघ्नविनाशिनी गतिः
सिन्धावेव । नान्यत्र कुत्रापि । तथा मनोगतिरभिकापि
भिक्षुलानुभवं करोति । भिक्षाप्यभिक्षानुभवं च । नद्-
गुह्यमृतिमात्रेणेत्यनेन स्वाभाविकी स्वतन्त्रा मनोगति-
र्ज्ञेया । न तु साधनसाध्या । वैधी वा । अहेतुकीत्युक्तम् ।
तदेव तस्य भक्तियोगस्य(घ) निष्कामत्वं तस्य तद्योग एव
फलत्वं च । मुक्तिरुत्पदान्तरफलमिति ॥

(१) सालोक्येत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ नया स-
होक्तिस्त्रिगुणे वाचं सालोक्यम् । समानैश्वर्यं सार्ष्टिम् ।

(क) आ० पु० अ० निष्कामतामाह इति पा० ।

(ख) आ० पु० अ० अवच्छिन्ना इति पा० ।

(ग) आ० पु० अ० अवच्छिन्ना इति पा० ।

(घ) आ० पु० अ० भक्तियोगस्य तस्य इति त्रिशब्देण पाठः ।

एवम्भक्तेरगुणत्वं प्रतिपादितम् श्रीकपिलेन भगवता ॥
पुनः कीदृशी । अनुरागात्मिका ।

निकटवर्तित्वं सामीप्यम् । समानरूपतां साकृत्प्यम्(कं) ।
सायुज्यमपि दीयमानम् अपि मत्सेवनं विना न गच्छति ।
कुतस्तत्कालमेत्यर्थः । सेवाप्राप्तौ सत्यां सर्वं गच्छतीति
भावः । स प्रसिद्धो निर्गुणो भक्तियोग आत्यन्तिक उदाहृतः ।
येन भक्तियोगेन त्रिगुणमतित्रय त्रिगुणांस्तमोरजःस-
त्त्वगुणानतिक्रम्य मद्भावाय नन्दनाय समानेश्वर्यायोप-
पद्यते । अयं भावः । जगत्कर्तृत्वादौश्वर्यं विना चतुर्भु-
जस्वरूपोदयोग्यो भवति । तदुक्तं वेदान्ते ।

जगद्गुणापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वात् ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥

जगद्गुणापारेत्यादिसूत्रयोरर्थः ॥ जगद्गुणापारवर्जं भोग-
मात्रेणैव सुखमात्रेण भगवत्साम्यं लभते उपासक इति
शेषेत्यर्थः । न तु जगत्कर्तृत्वादिना तत्समत्वम् । कुतः ।
तन्मात्रेण साम्यलिङ्गात् । समस्य भावः साम्यम् । तस्मि-
न्नादेक एव परमेश्वरः । अन्यथानेकेष्वस्त्वप्रसङ्गात् लोक-
वेदेष्वदाहानिः स्यात् ।

सायुज्यं सलोकतां जयतीति श्रुत्या तत्समानमु-
त्तमेव प्रतिपादितम् । तेन सह युनक्तितीति सयुक् । सयुजे
भावः सायुज्यक त्वेकत्वमित्यर्थः ॥

सा परानुरक्तिरीश्वर इति

भक्तिशास्त्रोक्तेः ।

ईश्वरे भगवति या परानुरक्तिः सा परा भक्तिरिति भक्ते
लक्षणम् । अनुरक्तिरासक्तिर्वृत्तिरनुरतिरनुरागः प्रीतिः प्रेमा
प्रपत्तिः स्नेह इति पर्यायभेदाः ॥

देवानां गुणलिङ्गानामनुश्रविक(क)कर्मणाम् ।

सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

जरयन्याशु या कांशं निगीर्णमनसो यथेति

श्रीभागवते कपिलोक्तेः (१) ॥

(१) देवानां गुणलिङ्गानामित्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ एकमनसः पुरुषस्य देवानां मत्त्वे या स्वाभाविकी वृत्तिः सा परा भक्तिरित्यर्थः । एकमनसः स्त्रीपुत्रशिष्य-स्वर्गधनादिष्वनासक्तं मनो यस्य तस्याखण्डमनसो देवानामिन्द्रियाधिष्ठातृणां सूर्यादीनाम् । यद्वा देवानाम्(ख) इन्द्रियाणां द्योतनात्मकानाम् । मनो भावः मत्त्वसाम्प्रित्यन्तस्त्वं परब्रह्मणि भगवति या स्वाभाविकी वृत्तिः सा परा भक्तिः । न तु वैधीत्यर्थः ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति

श्रीभगवदुक्तेः ॥

(क) भा० पु० न्त० श्रविक इति पा० । ख आ० पु० न्त० देवानाम् इति ना० ।

कथंभूतानां देवानाम् । गुणलिङ्गानां गुणा रूपादये।
विषया लिङ्गानि ज्ञापकानि येषाम् । पुनः आमुश्रविक(क)क-
र्मज्ञान् । गुरोर्नञ्चारणादनुश्रयत इत्यनुश्रवो वेदस्तद्विहितमा-
नुश्रविव.म्(ख) । तदेव कर्म येषां तेषां शुद्धानामित्यर्थः । वृ-
त्तिस्तु मनसो वृत्ति(ग)भगवत्कामरूपलीलाधामगुणेषु क-
दाप्यन्यत्र । बुद्धेर्वृत्तिस्तत्सगुणागुणयोः स्वरूपयोर्भेदाभावे
निश्चयात्मिकैव । अहङ्कारस्य द्वे वृत्ती । अहन्ता ममता च । ते
अहं प्रभोर्भगवतो जनः सेवकः । शुद्धसत्त्वात्मकविग्रहः रेख्या
मे भगवान्सपरिकरः कृपापारावारः सर्वेश्वर इत्येवं पारं-
दरूपे स्वविग्रहे अहन्ता । श्रीभगवद्विग्रहे ममता । किं च
ब्रह्माहमस्मीत्याद्या । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति द्वितीया ।
एवं ज्ञानविषयत्वे ते कदाचिन्महत्कृच्छ्रेण मुक्तिं दत्तः ।
देहगेहादिविषयत्वे संसारत्वं(घ)च । भगवद्विषयत्वे तु ताभ्यां
मुक्तिश्चन्द्रप्रदाभ्यां श्रेष्ठं पुत्रवार्धचूडामणिरूपे भवतः । वि-
त्तवृत्तिस्तु तद्रूपादिचिन्तने । नेत्रयोर्वृत्तिस्तद्रूपावलोकने ।
श्रवणवृत्तिस्तु(ङ) तद्गुणश्रवणे । करयोस्तु हरेः परिचर्या-
याम् । वाग्वृत्तिस्तद्गुणानामकथने । पादवृत्तिस्तत्क्षेत्रा-
नुपर्यटने(च) । एवं सर्वेन्द्रियाणां भगवति(छ) स्वाभाविकी

(क) आ० पु० न्त० आश्रविक इति पा० । (ख) आ० पु० न्त० आश्रविक
इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० मनोवृत्तिः इति पा० । (घ) आ० पु० न्त०
संसारम् इति पा० । (ङ) आ० पु० न्त० तु इति ना० । (च) आ० पु० न्त०
नृसर्पणं इति पा० । (छ) आ० पु० न्त० भगवति सर्वेन्द्रियाणाम् इति
विषयं ग्रहणं पाठः ।

वृत्तिः सा परा भक्तिर्मोक्षादपि गरीयसी गुरुतरा । पञ्चमपु-
रुषार्थत्वात् । कीदृशी । अनिमित्ता हेतुशून्या । स्वतन्त्र-
त्यर्थः । पुनः कथंभूता । भागवती भगवत्संबन्धिनी एव(क) ।
न तु शैवी ब्राह्मी ऐन्द्री वा । कुतः । यतः या आशु
स्वस्याः कनिष्ठगुणरूपेण प्राकट्यादेव काशम् अविद्यारूपं
लिङ्गदेहं जरयति । या ज्ञानस्य परा काष्ठा अविद्यानिवृत्ति-
रूपा । तां निवृत्तिं भक्तिः स्वाधिभाषमात्रेणैव करोति ।
तदप्यनायासेनैव । तत्र यथारूपं निदर्शनम् । निगीर्णं
यथाऽनलः । अनलोः जाठराग्निभुक्तं भक्षादिकम् । तस्य
भक्षादेः परिपाकमनिच्छत इच्छनश्चापि प्राणिनः जरयि-
त्वा मलं कृत्वा तस्याकादेः सारांशेन तुष्टिं पुष्टिं जनयति ।

अश्रितमन्त्रं त्रैविधं(ख) विधीयते । तस्य यः
स्थविष्टो धातुस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमः स
मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मन इति श्रुतं । तथा भक्ति-
रप्यनायासेन स्वाधारस्य लिङ्गभङ्गमनिच्छत इच्छनश्चापि
लिङ्गशरीरस्यासारांशं त्रिगुणरूपं जरयित्वा सारांशेन वि-
शुद्धसत्त्वेन हरिपार्षदरूपं दिठ्यदेहं करोति । तदपि ना-
श्चर्यम् । यतो भक्त्याश्रितोऽपि विद्वं पुनाति ।

वागद्गदा द्रवते यस्य चित्तं

हसत्यभीष्टं रुदति क्वचिच्च ।

(क) भा० पु० २०० मोक्षादपि गरीयसीत्यपि० वर्ज० ।

(ख) भूतो चेधा इति पा० ।

अतो रागात्मिका अगुणा भक्तिर्भगवद्रूपैव । पुनः किंवि-
शिष्टा अगुणा । स्वतन्त्रा ।

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवदिति

शाण्डिल्यविद्योक्तेः (१) ॥

विलज्ज उद्गायति नृत्यंते च

सद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनातीति

श्रीभगवदुक्तेः ॥

वाग्गद्गदेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ स सद्भक्तियुक्तो भुवनं
ब्रह्माण्डं पुनाति । पुनः किं वक्तव्यं देहगेहस्वजना-
दिकं पुनातीति । भक्तिमाहात्म्यं तु वाचः अगोचर-
मिति भावः । सदा यस्य चित्तं द्रवते तेन यस्य वाग्ग-
द्गदा । अपराजितं स्वतन्त्रं मां भक्ताधीनमवलोक्य सजा-
तीयानामुत्कर्षादानन्देनाभीष्टं वारं वारं हसति । स्फूर्त्तौ
सदा सान्निध्यंऽपि मयि प्रेमवैचित्र्यात्कविद्वियोगस्फुरणेन
रुदति रोदनं करोति । पुनः क्षणान्तरेऽन्तःकरणे मां दृष्ट्वा
नृत्यते । विलज्जः सन्नुद्गायति । चकारः समुच्चयार्थः । स-
त्सयोगवियोगवियोगावियोगानां यानि लिङ्गानि तैः
सह वर्तमान इत्यर्थः ॥

(१) न क्रियेत्यादिशाण्डिल्यविद्यासूत्रस्यार्थः ॥
भक्तिः क्रियात्मिका साधनमाध्या न भवति । कुतः । क-

यन्न सांख्येन योगेन दानव्रततपोऽध्वरैः ।

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवीनपीति

भगवदुक्तेरपि (२) ॥

सांख्येन तु प्रकृतिपुरुषविवेकः साध्यः । न तु भक्तियोगः । योगेनाष्टाङ्गेन वृत्तिनिरोधः । संन्यासेन सत्यलोकः । स्वरूपज्ञानं वा । दानादिभिः स्वर्गसुखं प्राप्नुयान् । न भक्तियोगमित्यर्थः ।

त्यनपेक्षयात् । कृतिः क्रिया (प्रयत्नः) (क) तस्या अनपेक्षयात् प्रयत्नानपेक्षोत्पद्यमानत्वादित्यर्थः । ज्ञानवत् । ज्ञानशब्देनात्र परमात्मैव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । यथा भगवान् साधनमाध्यः स्वेच्छयैवोत्पद्यमानत्वात् । यथा नृसिंहरूपेण स्तम्भः । तथा तद्रूपा भक्तिरपि । तद्रूपत्वे श्रुतिः । मच्चिदानन्दैकरसो भक्तियोग इति ।

परमानन्दचिद्रूपा (ख) सुन्दरी कृष्णवस्त्रभूति

पाद्मोक्तेरपि ॥

(२) यन्न सांख्येनेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद् यं भावयोगं यत्तवानपि जीवः सांख्यादिभिर्न प्राप्नुयात् । (यथोक्तम् । पूजया हनते भक्तिर्जपात्तृपति मुक्फुटम् । समाधियोगाच्च बहिः सा भक्तिः केन लभ्यत इति) (ग) ॥

(क) भा० पृ० १०० न्नः । प्रयत्नः इति ना० । (ख) भा० पृ० १०० न्नः । चि-
न्मूर्त्तिः इति वा० । (ग) कांश्चिदकार्त्तव्यमिति भा० पृ० १०० न्नः । ना० ।

न यद्यं मामित्यर्थो वक्तव्यः। भावस्यैव प्रसङ्गात्। सांख्यादीनां
वार्त्ता आस्ताम्। किन्तु भाक्तियोगस्तु भगवताप्यदेशो भवति।

राजन्गुरुः पतिरलं(क) भवतां यदूना

इवं प्रियः कुलपतिः क च किंकरो वः।

अस्त्येवमङ्ग भजतां भगवान्मुकुन्दो

मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग-

मिति शुकोक्तेः (१) ॥

अतो भगवददेयत्वाद् भाक्तिः स्वतन्त्रा। नित्या। यद्यत्सा-
धनमाध्यं० तत्तदनित्यम्। साधनसाध्याभावेन सा नित्या।

(१) राजन्नित्यादिश्लोकस्यार्थः। हे राजन्वः कुरु-
न्यदून्विनान्येषां स्वपदारविन्दं भजतां पुंसां भगवान्मुकु-
न्दो मुक्तिं ददाति। मुकुन्दत्वात्(ख)। कर्हिचिदपि (ग)
भक्तियोगम्(घ) तु नैव(ङ)। तस्याः स्वतन्त्रत्वमङ्गभयात्।
तद्वश(च)कारित्वादपि। भवतां यदूनां तु भक्तियोगाद्भग-
वान्पतिः पालको गुरुस्ति(छ)हितोपदेष्टा। अतो दैवं कु-
लपूज्यः। तस्मादलमत्यर्थं प्रियः कुलपालकोऽपि। न
केव नमेतादृशः। किं तु क च किङ्करोऽपि नियोगकारी ॥

(क) आ० पु० न्त० राजन्वतिर्गुरुत्वम् इति पा०। (ख) आ०
पु० न्त० अत्र मुकुन्दत्वात् इति पा०। (ग) कर्हिचित्स्म नैव इति पा०।
(घ) आ० पु० न्त० अत्र मुकुन्दत्वात् इति वक्त०। (ङ) आ० पु० न्त०
नैव इति पा०। (च) आ० पु० न्त० वशी इति पा०। (छ) आ० पु०
न्त० गुरुस्ति इति पा०।

भक्तियोगेन मनासि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।

अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तद(क)पाश्र्वयाम् ॥

यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।

परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ॥

अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे ।

लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्त्वतसंहिता-

मिति भागवतोक्तेः (१) ॥

अतो भक्तियोगो नित्योऽनर्थनाशकः । न ज्ञानवैराग्ये ।
ते तु तदन्भूते एव । नन्वाहृन्वान् । व्यासेन परिष्कृतवस्थायां

(१) भक्तियोगेन मनसीत्यादीनां श्लोकानामर्थः ॥

श्रीव्यासः साधनान्तरैर्मनःशुद्धयभाषादलब्धभगवत्माहा-
त्कारत्वेनानुतापाग्निदग्धो नारदोपदेशतो लब्धेन भक्ति-
योगेनामले निश्चले मनसि परब्रह्माख्यं पूर्णं पुंषमप-
श्यत् । तदपान्नयां दूरे स्थितां मायां च । जीवमप्यपश्यत् ।
तं कर्म । कां च मायाम् । तन्नाह । यया मोहितो यो(स) जीवो
गुणातीतोऽप्यात्मानं त्रिगुणात्मकं मनुते । तत्कृतं माया-
कृतमनर्थं चाभिपद्यते । चकारादानन्दाभावमभिपद्यत इ-
त्यर्थः । अधोक्षजे भक्तियोगमप्यपश्यत् । न ज्ञानवैराग्ये ।
अधोक्षजे भक्तियोगमपश्यदित्यनेन तद्भेदाभावत्वमुक्तं भ-
वति । कथंभूतम् । अनर्थोपशमं मायाकृतानां जीवानर्थानां

क) भा० पु० स्त० तदु इति पा० । (स) भा० पु० स्त० यो इति ना० ।

यद्यद् दृष्टं तत्तन्नित्यम् । अतो माया जीव ईश्वरो भक्तिः इति
भावचतुष्टयं नित्यम् । जीवानर्थस्त्वनित्यः । अनर्थोपशमं
भक्तियोगमपश्यदित्युक्तेः ॥ एवं शास्त्रसिद्धान्तं भक्तिर्नित्या ।
पुनः कथंभूता अगुणा । पङ्गुणा ।

क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुनाकृत्सुदुर्लभा ।

सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षिणीमने-

न्युक्तेः (१) ॥

पुनः कथंभूता अगुणा । परा कर्मयोगज्ञानेभ्यः परा ।

तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मन्त्रकथाश्रवणादी वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

सुखदुःखादीनामुपशमः विनाशो यस्मात्तम् । (क)जीवमप-
श्य देस्ये त्वन्नान्तं पदं ज्ञात्यभिप्रायकम् । जीवानपश्यदि-
त्यर्थः । एवमज्ञानतः भक्तियोग एव जीवानर्थविनाशक
इत्यज्ञानतो लोकस्य कर्मयोगज्ञानारण्ये अमतः संबन्धी
तस्य हितोत्तमाय सांख्यतसंहितां(ख) भागवताख्यां चक्रे।
यतो विद्वान् भगवद्भक्तिं विना न कदापि जीवानर्थवि-
नाशः स्यादिति तन्वन्न इत्यर्थः ॥

(१) क्लेशघ्नीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भक्तिः क्लेशघ्नी ।

क्लेशास्तु पञ्चैव ।

क) आ० पृ० अन्त० अतो इत्यादि अपश्यदित्युक्तं इति पर्य० टिप्पण्यमेव
वर्त्तते । नञ् टीकायाम् । ख) आ० पृ० अन्त० संहितायाम् इति पा० ।

यतः संधार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।

• आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्र(क)मीक्षणः(ख) ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा

इति योगशास्त्रोक्तः ।

अविद्या तु कृष्णानुपासनाकर्मात्मिका विज्ञेयावरण-
शक्तिः पञ्चपर्वो(ग) । अस्मिता अभिमानस्य सूक्ष्मावस्था
ब्रह्माहमस्मीतिरूपा । करणानुकूलविषयाभिलाषो रागः ।
अनुकूलार्थाभावेन विपरीतार्थविधायकासहनशीलत्वल-
क्षणो द्वेषः । स्वीकृतार्थपरित्यागासहनशीलत्वं अभिनि-
वेश इति पञ्चैव क्लेशाः पापात्मान एव । पापानुप्रारब्धा-
प्रारब्धकूटबीजमयम् । तान्क्लेशान्दहतीति क्लेशघ्नी । पुनः
कीदृशी । शुभदा शुभानि(घ) दुर्विषयवितृष्णानुकूल्यकृपात्त-
मासत्यसारस्यमाधुर्यधैर्यसाम्याकाम्यपरोपकारित्वसर्वप्रि-
यत्वमानदत्त्वामानित्वादीनि ददाति इति शुभदा । पुनः
किंविशिष्टा । मोक्षलघुताकृत् । स्वानन्दवैभवेन मोक्षं
लघुं करोति या सा मोक्षलघुताकृत् । पुनः सुदुर्लभा स्व-
स्वतन्त्रा साधनैरसाध्या । पुनः सान्द्रानन्दविशेषात्मा घ-
नपरमानन्दरूपा । पुनः कथंभूता । श्रीरुष्णाकर्षिणी सा-
नन्दचुम्बकीभूत्वा चित्काष्ठायसीभूतं श्रीरुष्णम् आकर्ष-
यतीति श्रीरुष्णाकर्षिणीति षड्गुणाः । ते गुणाः क्रमशः
कनिष्ठमध्यमोत्तमाः ॥

(क) भा० पु० स्त० । भाद्र इति पा० । (ख) भा० पु० स्त० । नीलने इति पा० ।

(ग) भा० पु० स्त० । पञ्चपर्वो इति पा० । (घ) भा० पु० स्त० । दुर्विषयः इति पा० ।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीत्यादिभ्यः (?) ॥

पुनः कीदृशी अगुणा । वरा ।

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ।

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेरिति

शाण्डिल्यविद्योक्तेः (?) ॥

(१) तावदित्यादिसाहुर्द्वयश्लोकस्यार्थः ॥ कर्माणि
नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तानि तु तावदेव कुर्वीत ।
यावता यावद्यावता कालेन वा(क) न निर्विद्येत । वशी-
कारारूपं वैराग्यं न प्राप्नुयात् । वा निश्चयार्थं । सत्कथा-
श्रवणादौ।आदिपदेन(ख) नवधाभक्तिषु अद्भुता यावत्क जायते
तावत्कर्माणि कुर्वीत । अतः कर्मणः सकाशाद्भक्तिप्रद्वैव परा ।
भक्तेः परत्वं तु सुतराम् । अष्टाङ्गयोगादपि तत्परत्वमाह
शुकः । यतः यस्यां सम्यगष्टाङ्गानुकूल्येन धार्यमाणायां धा-
रणायां सत्याम् योगिना योगशीलस्याशु भक्तिलक्षणो येस्यः
संपद्यते । कीदृशस्य । ध्याने भद्रमाश्रयं भगवन्तं पश्यतः ।
न तु निर्विकल्पसमाधिप्रियस्य । अतो भक्तिः परा।तद्योग-
फलत्वात् । ज्ञानादपि परेत्याह श्रीकपिलः । अनिमित्तेति ॥

(१) तदेवंत्यादिशाण्डिल्यविद्यासूत्रयोरर्थः ॥ तदेव
भक्तिः सर्वेभ्यः साधनेभ्यो वरा श्रेष्ठा । कुतः ।

निष्कामैरगुणा सेव्येत्यादिकारिकाया अर्थः संक्षेपेण कृतः (क) ।
तत्र भक्तिः षड्गुणा प्रोक्ता । तेषु गुणेषु क्लेशघ्नत्वलक्षणः
प्रथमो गुणः । शुभमदन्वैलक्षणो द्वितीयः । मोक्षलघुताकुल-
लक्षणस्तृतीयः । सुदुर्लभत्वलक्षणश्चतुर्थः । सान्द्रानन्दविशेषा-
त्मलक्षणः पञ्चमः । श्रीकृष्णाकर्षकश्चरमः । तद्वती षड्गुणा
भक्तिः । तद् (ग्व) गुणान्वे प्रमाणानिनावन क्लेशहरत्वे प्रमाण-
माह (ग) । ते क्लेशास्तु प्रारब्धाप्रारब्धकृत्वीजमयाः । तत्प्रारब्धा-
दिकं कर्मचतुष्टयं पापमयमिति पूर्वोक्तिम् । तत्पापहरत्वमाह (घ)
श्रीभगवान् ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतं नान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत

इत्याधिक्यशब्दात् ।

योगिनामपीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ योगिनां मध्ये
सर्वेषां मुमुक्षुमुक्तानां मध्येऽपि यो मद्गतं मनसा मद्भि-
न्नहृत्पाकारेण मनसा श्रद्धावान्सन्भक्तिगास्त्राक्तसिद्धान्त-
वन्त्वां भजते स मे युक्ततमो मत इति ॥

अतः सा वरा प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । प्रश्नस्तु ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के प्रोगविज्ञमा

इति प्रश्नः ।

(क) निष्कामैरित्यादि कृत इति पर्यन्तस्य परित्यक्तस्य कारकं यं-
मुक्त्वा इत्यादि पुनस्तथाः । (ग्व) आं पुनस्तथाः षड् इति पाठः ।
(ग) आं पुनस्तथाः क्लेशहरत्वे प्रमाणमात्र इति पाठः । (घ) ते क्लेशा-
हरयुः । तत्पापहरत्वमाह इति पर्यन्तस्य । आं पुनस्तथाः ।

यथाग्निः सुसमिद्धाग्निः करोत्येषांसि भस्मसात् ।
तथा मद्दिपया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नश इति (१) ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेति ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यमाक् ।
साधुरेषु स मन्तव्यः संम्यग्व्यवसितो हि स
इत्यादिना उक्तप्रकारेण(क) उत्तरमाह श्रीभगवान्(ख) ।

मध्यावश्यं मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अदुया परयोपेतारते मे युक्ततमा मताः ॥

क्षेत्रोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तामक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यत-

इत्युत्तरम् । ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां भक्तराधिक्यमतो
भक्तिर्वरा इति(ग) ॥

एवं मतनयुक्ता ये इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ त्वामक्षरं
सच्चिदानन्दविग्रहं ये भक्तः परितोभूतानुकूल्येन उपासते
ये अठ्यक्तं निराकारमक्षरं त्वां पर्युपासते तेषां रुध्यं के
योगविदां मध्ये श्रेष्ठतमा इति(घ) (ङ) ॥

(१) यथाग्निरित्यादिश्लोकस्यार्थः । हे उद्धव
यथा देदीप्यमानज्ज्वलमाली महानग्निरेषांसि शुष्का-

(क) आ० पु० स्त० मत्कर्मइत्या० उक्तप्रकारेण इति पर्य० एवं सत्-
तस्यादिश्लोकाध्यायि एव पठितं वर्त्त० । (ख) आ० पु० स्त० अत्र उत्त-
रमाह श्रीभगवान् इति ना० । (ग) आ० पु० स्त० अत्र विस्तरेण इत्यधि०
वर्त्त० । (घ) आ० पु० स्त० प्रश्नः इत्यधि० वर्त्त० । (ङ) आ० पु०
स्त० अत्र उत्तरमाह श्रीभगवान् इति वर्त्त० ।

एवं पापहरत्वमुक्त्वा बीजहरत्वमाह सनत्कुमारः ।

• यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या •

कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ।

तद्वन्नरिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्ध-

स्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवमिति (२) ॥

एवं बीजाप्रारब्धहरत्वमुक्त्वा कूटहरत्वमाह मंत्रयवाक्येन ।

द्रुकाष्टानि भस्मसात्करोति तथा मद्विषया भक्तिरेनांनि
पापानि शुष्काद्रुसंसर्गिकोपपापातिपापमहापापादीनि(क)
कृत्स्नशो भस्मसात्करोति ॥

(२) यत्पादपङ्कजेत्यादिश्लोकस्यार्थः । ' यद्यस्य

वासुदेवस्य पादपङ्कजयोः पलाशान्यङ्गुलयस्तेषां विला-

सस्तत्त्वकान्तिस्तस्या भक्त्या स्मृत्या सन्तस्तद्रुकाः क-

र्माशयं कर्मबीजात्मकाविद्यारूपमुद्ग्रथयन्ति दूरीकुर्वन्ति

नाशयन्तीत्यर्थः । कीदृशं कर्माशयम् । ग्रथितं कर्म-

तन्तुभिरिव ग्रथितम् । कर्माशयं नाशयन्तीत्यनेन क्रियमा-

काप्रारब्धहरत्वमप्युक्तं भवति । तद्वद्यतयः संन्यासिनो

ज्ञाननिष्ठा नोद्ग्रथयन्ति न कर्माशयनाशयन्तीत्यर्थः । कि-

माश्रमजालेन देववञ्चका यतयो न हि रिक्तमतयः । रिक्ता

निर्विषया सतिर्येषां ते । पुनः कथंभूताः ॥ रुद्धस्रोतो-

गणाः प्रत्यावृत्तः स्रोतोगण इन्द्रियवर्गो यैस्ते जितेन्द्रिया

अपि हरिभक्तिं विना कर्माधीना एव । तस्माद्देवपूजो

त्यन्तु तं वासुदेवं भज । यतोऽरणं रक्तकम् ॥

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते

• गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।

कुनः पुनस्तच्चरणारविन्द- •

परागसंवारतिरात्मलब्धेति (क) (?) ॥

एवं, कूटहरन्त्वमुक्त्वा प्रारब्धहरत्वमाह देवहूतिवाक्येन ।

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तना-

द्यन्महृणाद्यन्स्मरणादपि कचिन् ।

श्वादाऽपि सद्यः सवनाय कल्पते

• कुनः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनादिनि ॥ (?) ॥

(१) अशेषसंक्लेशेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मुरारेः भगवतः

श्रीकृष्णस्य गुणानुवादश्रवणमेव अशेषसंक्लेशानां शुभाशु-
भमित्र(ख)संचितकर्मणां शमं शान्तिं विनाशं विधत्ते पुनः
तस्य हरेश्वरणारविन्दपरागमेवायां या रतिः सा तेषां शमं
विधत्ते इति किं वक्तव्यम् । कीदृशी । आत्मलब्ध्या आ-
त्मनि मनसि लब्ध्या मानसी सेवारतिरित्यर्थः ॥

(२) यन्नामधेयेत्यादिश्लोकस्यार्थः । हे भगवन्

अचिन्त्यैश्वर्यगुण यद्व्यस्य तव(ग) नामधेयस्य अनु(घ)श्र-
वणादनुकीर्तनगृह्य यस्य महृणात्स्मरणादपि । तदपि क-

• (क) आ० पु० स्त इति इति ना० । ख, छा० पु० स्त० इति अस्त
इति पा० । ग, आ० पु० स्त० तव इति ना० । घ, आ० पु० स्त० अनु
इति ना० इति ।

एवं तस्याः क्लेशहरन्वमुक्तम् । शुभमदत्वमाह मङ्गादः ।

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना
सर्वगुणैस्तत्र समासते सुराः ।

हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा

मनोरथेनासति धावनो बहिरिति ॥ (१) ॥

चिक्क तु सदैव । भक्तनंवाङ्गानां मध्यं एकस्मादपि अ-
ङ्गात् आदौऽपि सद्यः सवनाय मखाय कल्पते योग्यो भ-
वति । अयं भावः । चाखडालत्वकारणं (क) प्रारब्धं तिरस्कृत्य
द्विजत्वाय कल्पते । तदप्याशु । न तु जन्मान्तरे ।

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव म मन्तव्यः सम्पद्यन्ममसितो हि मः ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मनि श्री(ख)भगवदुक्तेः ।

तद्वाक्यं न शङ्कालेशोऽपि । पुनः भो भगवन् ! तेऽनु-
दर्शनात् तद्योग्यो भवतीति किं चकथ्यम् । तस्मात्तद्वाक्या-
ङ्गकैः प्रारब्धहरत्वमपि निःसन्देहम् । यं मां स्मृत्वा अग्रे
त्रियः श्रोत्रियो भवतीति श्रुतौ आभगवद्वचनात् ।

(१) यस्यास्तीत्यस्यार्थः ॥ यस्य प्राणभृतः भगवत्य-
किञ्चना निष्कामा भक्तिरस्ति । तस्मिन् जने सुरा ब्रह्मा-
दयः करणेशाः स्वस्वदिव्यगुणैश्चानादिभिः सह तत्पत्ति-
चर्यायै बुद्ध्यादिष्वासते । तत्र स्थिताः सन्तस्तस्यान्तःकरणे

(क) अ० पु० अ० न० कारकम् इति वा । (ख) आ० पु० अ० न० इति ना ।

एवं तच्छुभमदत्तमुक्त्वा मोक्षलघुताकृत्वमाह शुकः ॥
यस्यामेव हि (क) कवय आत्मानमविरतं विविधवृत्तिजनसंसार-
परितापोपतप्यमानमनुत्तवनं स्नापयन्तस्तथैव परया निर्वृत्या
अपवर्ग (ख) मात्पन्निकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो
एवाद्वियन्ते भगवदीयत्वेनैव परितमाप्तसर्वार्था इति (१) ॥

एवं भक्तेर्मोक्षलघुकृत्वमुक्तम् । सुदुर्लभत्वं सान्द्रा-
नन्दत्वं च तु पुरैव यन्न सांख्येन योगेनेत्यादि भक्तिः सिद्धेर्ग-
रीयसीत्यादि द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामुक्तम् । इदानीं कृष्णा-
कर्षणत्वमाह नारदः ।

कालोचित (ग) गुणानां स्फुरणं कुर्वन्तीत्यभिप्रायकं सम्यक्
पदमिति वाक्याद्भक्तिः शुभदा । हरौ अभक्तस्य भक्त्यभा-
वान्मद्गुणाः कुतः । कीदृशस्य । मनःस्पन्दनेन असति
वस्तुनि स्त्रीपुत्रादौ बहिर्धावतः । अयं भावः । तस्मिन्न-
भक्तं तु क्रीधादिभिः महासुरास्तिष्ठन्ति ॥

(१) यस्यामेवेत्यादिगद्यस्यार्थः ॥ यस्यां भक्तार्वेषु न
तु ज्ञानादिषु आत्मानं मनः अनुसयनं स्नापयन्तो भा-
गवतास्तदा ज्ञानसंबन्धिन्या परया निर्वृत्या अपवर्गं मोक्षं
नो एवाद्वियन्ते । हि निश्चयार्थः । एवकारः, कर्तव्यार्थः ।
किं मोक्षाभावे नाद्वियन्ते । न हि । भगवता स्वयमेव दी-
यमानम् । तर्हि किं तत्पुरुषार्थविशेषाभावात् । नेत्याह ।

(क) भा० पु० न्त० हि इति ना । (ख) भा० पु० न्त० अपवर्ग इति पा० ।

(ग) भा० पु० न्त० तत्तत्कालोचित इति पा० ।

परमपुरुषार्थमपि । अयं भावः । भगवद्गतं गृह्णाम्यपि ।
तस्मादरं न कुर्वन्ति । अनादरे हेतुः । भगवदीयत्वे-
नैव तद्वासत्वंनैव परितः समाप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरु-
षार्था यैस्ते । कथंभूतमात्मानम् । विविधवृत्तिभ्यः शु-
भाशुभमिश्रितकर्मभ्यः प्राप्तो यः संसारस्तस्मिन्नेव विविध-
तापास्तैरुपतप्यमानमप्यविरतं वैराग्यशून्यं यथा प्रदी-
पादी शलभादयः मनो(क)नृपनृपेन्द्रगन्धर्वदेवदेवेन्द्रमहर्ष्य-
जान्तानां नृपादीनामुत्तरोत्तरशतगुणाधिक्येषु स एको म-
हानन्द इत्यादिना श्रुत्युक्तंस्वानन्देष्वरुचये अनुसवनं स्ना-
पयन्त इत्युक्तम् । भगवानपि तदेवाह ।

मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।

नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतमिति ।

सेवानन्दापेक्षयास्वानन्दत्वात्सालोक्यादिचतुष्टयं ने-
च्छन्तीत्यर्थः । ननु परमपुरुषार्थं मोक्षमनादृत्य किं कुर्व-
न्ति । तत्राह त्रिभिः ।

पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोकनानि ।

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ।

अथो विभूतिं मम मायाविनस्ता-

मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।

त्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां

परस्य मे तेऽनुवंते नु लोके ।

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे

मङ्क्ष्यन्ति नौ निमिषो लेढि हेतिः । *

येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च*

सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमिति ।

पश्यन्तीत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थः ॥ ये मुक्तावपि निःस्पृ-
हास्ते मम रूपाणि(क) वासुदैवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या-
न्यस्मिन्नेव लोके पश्यन्ति । मत्स्यादीनि स्वस्वव्यूहयु-
क्तानि वा । कीदृशानि । दिव्यानि मायातीतानि । पुनः
किंविशिष्टानि । रुचिराणि अवतंसानि कर्णभूषणानि
प्रसक्तानि वक्त्राणि अरुणानि लोचनानि च येषु । पुनः
कथंभूतानि । वरप्रदानि । किं दूराद् जना यथा(ख) नक्षत्राणि
पश्यन्ति तथा । नेत्याह । तैः सद्वृत्तैः साकं सह स्पृहणी-
यां मनोज्ञां वाचं वदन्ति । अथ सद्वृत्तपसाक्षात्कारानन्तरं
मदिच्छया मायाविनो मम(ग)(घ)विभूतिं सत्यलोकादिगतं
भोगसंपत्तिम् । भक्तिमनु स्वत एव प्रवृत्तमणिमाद्यष्टयोगैश्चर्यं
भद्रां(ङ) भागवतीं श्रियं च वैकुण्ठस्यां संपत्तिं स्पृहयन्ति
तथापि नु(च) लोके वैकुण्ठलोकेऽश्रुवते प्राप्नुवन्त्येव । नन्वेवं
तर्हि लोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानां कदाचिद्वि-

* (क) आ० पु० न्त० पश्यन्तःस्वर्गादि० वर्त्त० । (ख) आ० पु० न्त०
किं जना यथा दूराद् दृश्येवं पा० । (ग) आ० पु० न्त० मे इति पा० ।
(घ) आ० पु० न्त० भद्रां दृश्यन्ति० वर्त्त० । (ङ) आ० पु० न्त० भद्राम्
इति ना० । (च) आ० पु० न्त० नृ० इति पा० ।

नाशेन(क) पुनः संसारप्राप्तावतिक्लेश एव स्यात् । तत्राह ।
विशुद्धसत्त्वात्मके मायागुणातीर्ते वैकुण्ठे मत्परा भक्ताः
कदाचिदपि न नङ्क्ष्यन्ति भोगहीना न भवन्ति । यतो
मे निमिषो हेतिर्मेदीयं कालचक्रं तान्भक्तांस्तेषां भोगांश्च
नो लेहि न ग्रसति । तत्र तद्विक्रमाभावात् । न यत्र माया
न च कालविक्रम इति ।

दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्ञातिः सनातनमि-

त्यादिभ्यः । सत्यमित्यादीनि लोकविशेषणानि ।

स्वमताग्रहेण न त्यात्मविशेषणानि मन्तव्यानि । य-
न्धाभावात् ।

तां धां वस्तून्पुष्टममि गमध्वै

गावां यत्र भरिशृङ्गाअग्रामः ।

तदुक्तगाय वृणाः परमं पदं-

मवभाति भूमीति श्रुतेः ।

तथा वस्तुमानकालं भविष्यंऽपि येषामहमेव प्रिय
आनन्दप्रदः । आत्मा जीवनहेतुगमि । सुत इव स्नेहवि-
षयः । सखेव विश्रामारूपदम् । गुरुवि हिनोपदेश । सु-
हृद्विषोपकारकारकोऽप्यहमेव । दैवमिष्टमैवं सर्वभावनं मां
भजन्ति ये तानपि मेदीयं कालचक्रं न ग्रसतीति भावः ॥

(क) आ० प० न्तः पन पुनः इति प० ।

सापि साधनरूपा हि फलरूपेति वै द्विधा ।
आद्या चतुर्विधा ज्ञेया चोत्तरोत्तरवन्दिता ॥१०॥

अपहतसकलपणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहृतः ।
निजजनवशगत्वमात्मनो यन्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि (१) ॥

भक्त्या गृहीतचरणः भ्रया च तेषां

नार्षपि नाथ हृदयाम्बुरुहान्स्वपुंसामिति

गृणीये ब्रह्मोक्तेरपि (२) ॥

एवं भक्तिः पङ्गुणा ॥ ९ ॥

तस्याः अगुणायाश्चापि द्विविधत्वमाह द्वाभ्याम् । सापीति ।
कर्ममिश्रेणि (क) ॥ सा पूर्वोक्ता अगुणा निष्कामापि द्विधा

.(१) अपहृतेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अपहृताः सकलाः
पुत्रदार(ख)धनस्वर्गैषणा यस्माद्द्वैराग्याश्रयादात्मनस्तस्मि-
न्नात्मनि हृदि अविरतमेधितभावनोपहृतः अविरतं निर-
न्तरं यथा स्यात्तथा एधिता वृद्धिभावं प्राप्ता पुष्टा यो भा-
वना भक्तिस्तयोपहृतो भगवतांस्तस्मात्सतां हृदयात् सरति
न गच्छति छिद्रवदाकाशवत् । यथाकाशो हृदः कदापि
कुत्रापि न सरति । तथा भगवानपि । यतः अक्षरः । कथं-
भूतः । आत्मनो निजजनवशगत्वमयन् गच्छन् ॥

.(२) भक्त्या गृहीतेत्यादिश्लोकाधार्थः ॥ ब्रह्माप्याह

(क) तस्या इत्यादि निश्रुतीति पर्व० भा० पु० अ० ना० ।

(ख) भा० पु० अ० गृह इत्यर्थः पर्व० ।

कर्ममिश्रा हि वैराग्यमिश्रा ज्ञानयुता तथा ।
भक्तिः शुद्धेति मन्तव्या भक्तिविद्भिश्चतुर्विधा ११॥

द्विपकारा । पङ्क्त्युत्पत्त्याभावादेका साधनभूता । तद्भावात्
द्वितीया फलरूपा । तयोराद्या साधनभूता तु चतुर्विधा ज्ञेया ।
कर्ममिश्रा भक्तिः प्रथमा ।

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिरित्युक्तः ।

द्वितीया वैराग्यमिश्रा । वशीकाराख्यवैराग्यमिश्रे-
त्यर्थः । तदपि द्विविधम् । परं चापरं च(क) । परं तु शुद्ध-
फलभूताङ्गम् ।

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं

• न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा

• समञ्जसत्वा(ग) विरहस्य काङ्क्ष इत्युक्तः (१)॥

भगवन्तस्मृति । हे नाथ तेषां स्वयंसां भागवतानां हृद-
याम्बुरुह्याद् हृत्कमलारवं नापेक्षितो भक्त्या गृहीतचरणः ।

(१) न नाकपृष्ठमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे समञ्जस पर-
मसर्वसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरहस्य(ग) पृथङ्मन्य रसाधिप-
त्यादीनि पारमेष्ठ्यान्तानि पदानि च काङ्क्ष नञ्कार्यहम् ।

(क) भा० पु० न्त० अपरम्परकञ् इति पा० । स्व० भा० पु० न्त० रसात् इति
पा० । (ग) आ० पु० न्त० इत्यधि० वर्त्तते ।

अपरं वराग्यं साधनभूतभक्त्यङ्गम् ।

न कामयेऽन्यं तव पादसेवना-

दकिञ्चनप्रार्थ्यतमादरं विभो ।

आराध्य कस्त्वा ह्यपवर्गदं हरे

वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धन-

मित्युक्तेः ॥ (१) ॥

तृतीयाज्ञानमिश्र(क)भक्तिः ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानविज्ञानसंयुतम् ।

धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनादिति

प्रह्ला(ग्व)दोक्तेः ॥

योगसिद्धीः(ग) अणिमाद्यैश्वर्यं वा । अपुनर्भवं मोक्षमपि
न कण्डक्षे इति ॥

(१) न कामये इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे विभो
अकिञ्चनप्रार्थ्यतमात्तव सेवनसकाशादन्यमात्मबन्धनं वरं
न कामये । यतोऽपवर्गदं त्वा त्वासााराध्य क आर्य आत्म-
बन्धनं वरं वृणीत । अतोऽहं मोक्षवरं कामये । नैर्ब्वय-
मर्थः कुनः ।

निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं

त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहमिति

तस्य मुचुकुन्दस्यैवोक्तः ।

तस्मादपवर्गकृत्स्नत्वादपरं वराग्यम् ॥

(क) ज्ञानमिश्रा इति पा० । (ख) भा० पु० स्त० प्रह्ला इति पा० ।

(ग) भा० पु० स्त० योगसिद्धिः इति पा० ।

यां परा फलरूपा तु चैका चैकविधा स्मृता ।
निष्ठारतिपराभावप्रेमाङ्गा मुनिदुर्लभा ॥१२॥

तुर्या शुद्धभक्तिः ज्ञानाद्यमिश्रा ।

तस्मान्मद् भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति

श्रीभगवदुक्तः ॥

शुद्धभक्तिस्तु ज्ञानकर्मादिसंयुता असंयुता च प्रेमवैचि-
त्र्येण नियमाभावात् । उत्तरोत्तरवन्दिनेन्युक्तेस्मासां मध्ये
शुद्धा श्रेष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

या फलरूपा परा सा(क) त्वैका एकमकारैव स्मृता भक्ति-
शास्त्रज्ञैरिति शेषेणार्थः । चकारान्मापि कश्चिदाचार्यैः कर्मा-
दिमिश्रा शुद्धा चेति द्विमकारा प्रोक्तापि भक्तिशास्त्रसिद्धान्त-
तु सैकमकारैव ।

द्वेषमतिपक्षभावादसशब्दाच्च राग इति

भक्तिशास्त्रोक्तः (१) ॥

अनः प्राकृतमृगानुगागाद् भरनस्य कर्मयोगज्ञानविप्लवा-
दृष्टः श्रुतश्च । पुनः परमेश्वररागान्तरां विप्लवस्य का वार्त्ता

(१) द्वेषप्रतिपक्षेत्यादिशास्त्रिहृत्यसूत्रस्यार्थः । द्वेषवि-
दुत्वाद्दसशब्देन श्रुतौ प्रतिपादितत्वाच्च (ख) राग एव भक्तिः ।

(क) भा० पु० अ० सा इति पा० । (ख) भा० पु० अ० च इति पा० ।

वक्तव्या । ते तु भगवद्भागं दृष्ट्वा स्वयमेव गच्छन्ति स्वाङ्गभङ्ग-
भयात् ।

गन्धैर्माल्यैः सुराभिर्भिर्वलिभिर्भूषदीपकैः ।

उच्चावचैश्चोपहारैः प्रबालफलतन्दुलैरित्युक्तेः ॥

न खलु गोपिकानन्दनो भवा-

नखिलश्रेहिनामन्तरात्मदृक् ।

विखनसार्थिनो विश्वगुप्ते

सख उदेयिवान्सात्त्वतां कुले इनी-

श्वरत्वेन प्रतिपाद्य कितव योपितः कस्त्यजेन्निशीत्या-
दिभ्यः ॥ एवं स्वाहाविधौ स्वधेति । स्वधाविधौ स्वाहेन्युच्चा-
रणात्कर्म स्वयमेवापसरति । तथा ज्ञानयोगावपि । तस्मात्सैक-
मकारा । कीदृशी फनरूपा । मुनीनामपि दुर्लभा ।

देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणाममलात्मनाम् ।

भक्तिर्पुण्ड्रचरणे न प्रायेणोपजायते इति

नृपोक्तेः (१) ॥

(१) देवानामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मुनिर्दुर्लभ-
त्त्वान्मुकुन्दवरणे प्राये ॥ देवानां भक्तिर्नोपजायते । किं
सात्त्विकविवर्धिताणां । नेत्याह । शुद्धसत्त्वानां विषय-
विरक्तानां ब्रह्मादीनां मुनीनामपि नोपजायते । किमन्तः-
करण(य)शुद्धभावात् । नेत्याह । निर्मलान्तः(ः)करण-
नामपि ॥

(क)भा० पु० अन्तःकरण इति पा० । (ख) भा० पु० अन्तः-
करणानाम् इति पा० ।

भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।

भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभे-

त्युद्धवोक्तेरपि (१) ॥

तस्माच्छुद्धप्रकृत्याधारपुरुषोऽपि दुर्लभः ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने

इति श्रीभागवते विष्णुरातोक्तेः ॥

पुनः फनरूपा कीदृशी । निष्कारतिपराभावप्रेमाङ्गा(क)

निष्कारतिपराभावप्रेमाख्यान्यङ्गानि यस्याः सा निष्कारतिप-
राभावप्रेमाङ्गा । श्रवणादिषु नैश्चल्यं लयाद्यभावरूपं नि-
ष्कालभणम् । तदेव भक्तिप्रथमाङ्गम् ।

(१) भगवत्युत्तमेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भो ब्रज-
देव्यः इदं तु भद्रं जातं नो भाग्येनैवभूता मुनिदुर्लभा
शुद्धा प्रेमलसका भक्तिस्त्वधुनैव भवतीभिरुत्तमश्लोके भग-
वति प्रवर्तिता । भवतीनामधीनत्वात् ।

उदेत्यनुत्तमा यत्र तस्यास्ते वक्ष्येव सा इति

भक्तिप्रभोक्तेः ॥

यनोऽजजाग्रज(समकादि)(ख)दत्तश्रुतिदेवानां भक्तिस्तु
ज्ञानयोगकर्मनिष्ठा । शुद्धा त्वधुनैव प्रवर्तिता ॥

(क) भा० पु० मी० निष्कारतिपराभावनं साङ्गा इति ना० ।

(ख) भा० पु० अन्त० भजजाग्रज (समकादि) इत्येवमथले भजजनका-
दयः इति वाचः ।

नष्टप्रायेष्व(क)भद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।

भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकीति (१) ॥

तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।

चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदतीत्युक्तेः (२) ॥

इति निष्ठाङ्गम् ।

परा रतिरेव रतिपरा । हृन्दोऽवरोधेन वैपरीत्यपदम् ।

ध्याने स्वरूपेण्डरूपगोचरत्वं रतेर्लक्षणम् ।

तास्मिन्सदा लब्धरुचेर्महामुने

मियश्रवस्यस्खलिना रति(ग्व)र्मम ।

ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया

पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे

इति नारदोक्तः ॥ (३) ॥

(१) नष्टप्रायेष्वित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ नष्टप्रायेष्व-
भद्रं ह्यनर्थान्तरायेषु मत्सु उत्तमश्लोके भगवति नैष्ठिकी
निश्चला भक्तिर्भवति । सर्वाभद्रनाशस्य रत्युत्तरकालंत्का-
त्प्रायग्रहणम् ॥

(२) तदा रज इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तदा नैष्ठिकी-
भक्तिप्रप्राप्तौ । रजश्च, तमश्च तत्प्रभावा ये च भावाः का-
मादयस्तैरेतैरनाविद्धम् अमभिभूतं चेतः सत्त्वे भगवद्गुहा-
नादिषु स्थितं प्रसीदति प्रसन्नं भवति ॥

(३) तस्मिन्कित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तस्मिन्स्थले

(क) भा० पु० अ० नष्टप्रायेषु इ. त पा० ।

(ख) भा० पु० अ० मति इति पा० ।

अत्र(क) तदनुभवद्रत्यङ्गमिदम् ॥ भगवच्छेष्टाकारत्वं देहेन्द्रि-
याणां भावलक्षणम् ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्धस्त-

त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते

नारायणेत्यात्मगतिर्गन्धर्पः ॥

यदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-

स्तद्भावभावानुकुताशयाकृतिः ।

सत्सङ्गाश्रमे भिक्षुकगृहे यदा मे रुचिर्जाता तदा लब्ध-
चेर्मेन प्रियश्रवसि भगवत्यस्त्वसिता अप्रतिहता अकुशित-
ता तीव्र(ख)रतिरभवत् । सतिरिति पाठे पर्यायभेदः । प्रियं
श्रवः कीर्त्तिर्नामादीनां श्रवणं वा यस्य(ग) तस्मिन्नित्यर्थः ।
यदा रत्याहमेतत् सत्(घ) स्थूलं कार्यशरीरम् । असत्(ङ)
सूक्ष्मं कारणं लिङ्गशरीरम् । स्वविद्यया हरिस्त्रिमुखतया
मयि कल्पितस्पर्श्यः । तत्क्षणमेव पश्यामि । कथंभूते मयि ।
परे देहद्वयातीति । पुनर्ब्रह्मणि व्यापकज्ञानगुणे । शुद्ध-
जीवस्वरूपे इति ॥

(क) भा० पु० स्त० भव इति वा० ।

(ख) भा० पु० स्त० तीव्रा इति वा० । (ग) भा० पु० स्त० कीर्त्ति-
र्यस्य नामादीनां श्रवणं वा इति वा० । (घ) भा० पु० स्त० सदसत् इति वा० ।
(ङ) भा० पु० स्त० असत् इति वा० ।

निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा

‘भक्तिप्रयोगेन समेत्यधोक्षजम्

इति प्रह्लादोक्तेः (१) ॥

(१) यदा ग्रहग्रस्तेत्यादिश्लोकयोरर्थः ॥ तदा पु-
मान्भावयुक्तोऽधोक्षजं भगवन्तं समेति सम्यगत्रैव सुखेनैवैति
प्राप्नोति । तदा कदा तत्राह । यदा ग्रहग्रस्त इव । न तु
ग्रहग्रस्तः । कृष्णचन्द्रग्रहाधीनः । क्वचित्सदा स्वतन्त्रमप-
राजिनं भगवन्तं भक्ताधीनं दृष्ट्वा ज्ञात्वा वा आश्रुत्य स्वा-
मामुत्कंषानन्देन हसति । क्वचित्स्वात्मनो गोचरमाकलय्य
भोः त्रिलोकसुन्दर परमदरतमोदिवाकर स्वभक्ताचसं-
सारासारकर राधिकारमण राजीवचरण(क) मधुमयन
सच्चिदचन सर्वमनोमोहन ज्ञानकीजीवन दीनबन्धो दया-
सिन्धो चराचरहेतो परमधर्मसेतो परमानन्दकेतो राधि-
कावल्लभ साधनश्रमदुर्लभ प्रणतजनसुलभ सर्वेश्वर नयि
कृपां कुत महापराधिनि । त्वां सुधापाराधारमनादृत्य
विषयपल्लवादके मग्नं मीनं मामुदुरं । हे प्रणतहितकुशल
मध्यधमे दयां कुत इत्याक्रन्दते । सितासितनीलपी-
तरक्तद्रव्यगुणेषु चराचरेषु भगवतः स्मितचन्द्रिकारदन-
केशाङ्गालङ्काराम्बरजेन्नाधर(ख) करपदतलमलानि ध्याय-

(क) भा० पु० २० म्भ राजीवचरण इति ना० । (ख) भा० पु० २० म्भ
धर इति पा० ।

एवं भावाङ्गं तृतीयम् । तुर्यं प्रेमाङ्गं भक्तेः ।
 कदाचिद् भगवत्संयोगेऽपि तद्वियोगस्फुरणम् । कदाचिद्दि-
 योगे संयोगस्फुरणम् । कदाचिद्व्येयध्यानध्यातृणां स्फुरणम् ।
 कदाचिन्न केषामपि । कदाचिदात्मपरमात्मज्ञानम् । न कदा-
 चिदेवं वैचित्र्यं प्रेमलक्षणम् । यथात्तरादेर्हंसगीते जलक्रीडायां
 श्रीकृष्णसंयोगेऽपि तत्पत्नीनां वियोगस्फुरणम् ।

ति । तेन ध्यानेनायं भगवानयं श्रीवल्लभः नीलनीरद-
 सुन्दरः प्रसन्नवत्सल इति मत्वा सर्वं जन्म वन्दते । तथापि
 तत्र तत्र भगवत्साक्षात्कारसुखानुभवाभावात्तद्विरहगुणिना
 दग्धः परमभावाग्रयो भक्तमणिर्मुहुः स्वमन् हे हरे जग-
 त्पते नारायणेति वक्ति । कीदृशः । आत्मगतिः आत्मा
 भगवानेव गतिर्यस्य सः । पुनः गतत्रयः । ईदृशो, यदा
 भवति तदाधोक्षजं समेति । कथंभूतः । मुक्तसमस्तबन्धनः
 मुक्तानि समस्तमायाबन्धनानि प्रारब्धाप्रारब्धकूटबीजपा-
 प्लयानि यस्य सः । पुनः किंविशिष्टः । सह्ययसा भक्ति-
 प्रयोगेन निर्दग्धा नितरां दग्धा बीजानुशयः कर्मबीजानु-
 शयः अविष्टारूपो लिङ्गदेहो यस्य सः । अतस्तद्भावभा-
 वानुभूताशयकृतिः तस्य भगवतो भावश्चष्टादि तस्य
 भावो भावनां तेन भावेन ध्यानेन तदनुकृते आशया(क)
 कृती जनःशरीरे यस्य सः । अयम्भावः । श्रीहरेर्जन्मकर्तृ-
 गुणलीलाकृपाकृतिस्रितविलासानां भावनया तत्तद्भावे
 चेष्टारूपे जनःशरीरे भवतः ।

यथा ।

कुरारि विलपति त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति राज्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कश्चिद् गाढनिर्वद्धचेना
नलिननयनहामोदारलीलक्षितेने-

त्युक्तेः ॥

राधामुधानिधावपि ।

अङ्गस्थितेऽपि दयिते किमपि मलापं
हा मोहनेति मधुरं विदधात्यकस्मान् ।
श्यामानुरागमदविह्वलमोहनाङ्गी
श्यामामगिर्जयानि कापि निकुञ्जसीम्नीति ।
संयोगे वियोगस्फुरणम् । वेगुभीने वियोगे संयोगस्फुरणम् ।
तद्यथा ।

इति वेगुरवं राजन्तर्षभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा घ्नजन्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे इति ।

आहूय दूरगान्धर्वकण्ठस्तममुकुर्वतीम् ।
वेणुं कलन्तीं क्रीडन्तीमन्या शंसति साध्विति ॥
कस्यां चित्स्थभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरां नृप ।
कथोऽहं पश्यतु गतिं ललितानिमिति तन्मया
इति(कं) शुकोक्तेः ।

अस्यार्थस्तु श्रीधरलोक्तः । यथा । पदे पदे परमानन्द-
मूर्ति(क) कृष्णं परिरब्धवत्यः । न खलु गोपिकानन्दनो भवान-
विलं देहिनामन्तरात्मदृगिति श्वरज्ञानम् । कुहक नो मनः
क्षोभयन्ति हीति तदज्ञानम् । मियसन्देशैर्व्यपेताविरहश्चरा ।
ज्ञात्वात्मानमधोक्षजमिति स्वात्मज्ञानम् ।

हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्त्तिनाशन ।
मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवा-
दित्यज्ञानम् ।

बलिमपि बलिमत्वावेष्ट्यदुःखावथ इति
भूतकालज्ञानम् ।

विजयसखसखीनां गीयनां तन्मसङ्ग इति
भविष्यकालज्ञानम् ।

तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कार्य इति
वर्त्तमानकालज्ञानमिति (ख) तद्विचिन्त्यम् ॥ १२ ॥

नामापुरितीन्द्रोक्तञ्च । ब्रह्माहमस्मीति श्रुतः ।
अहं नमुरभवमित्यादिवानदेवोक्तैरपि । इत्यादिभ्यः श्रु-
तिभ्यः । न च वासवादिभिर्ब्रह्मज्ञैस्तु तत्त्वमसीति वाक्या-
ज्जीवेश्वरयोरभेदान्प्रयेन स्वस्मिन्ब्रह्मभावनयोपदेशः कृतः ।
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वानदेववदिति सूत्रोक्तेः । कथं भा-

(क) भा० पु० इति श्री इत्यादि० बभे० । (ख) भा० पु० इति ब-
र्त्तमानकालज्ञानमप्याह नरसिंहकालज्ञानमप्यपि बभेत् ।

वाक्यदशायां तेषां निरूपणमिति वाच्यम् । सूत्रस्यान्य-
भावायत्वात् ।

ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृति
शुकोक्तिः ।

यथाहं ज्ञानदो गुरुरिति भगवदुक्तिरित्याद्या शास्त्र-
दृष्ट्या तेन तेनापि गुरुत्वेनान्तर्धाना भगवता तस्मिन्-
स्तस्मिन्गुरो शिष्यस्येश्वरबुद्धिं कारयता तस्य तस्य मुख-
चन्द्रेष्वेश्वरोऽहमिति कथयन्तोपदेशः (क) कृत इति (ख) दृष्ट्या
भाषाकृदो वामदेवोऽहं भैरवमिति युक्तवान् । अन्यथा
त्व(ग)मुरत्वं स्यात् ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी-
त्यसुरप्रकरणे गीतोक्तेः ।

‘यहिं तत्त्वमसीत्यस्य(घ) वाक्यस्य जीवश्चरयोरभेदा-
न्वय एव श्रुतितात्पर्यार्थास्तर्हि शुको मुक्तो वा वामदेव इति
श्रुतेरज्ञानाभावे ज्ञानस्वरूपे ईश्वरे नामापुरिति वदतीत्यु-
देवदेवे कः संदेहो यतः शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवव-
दित्युक्तं व्यासेन अतस्तद्वाक्याज्ज्ञाता येच्चरप्रतीतिसास्मि-
न्तन्निबधार्थं मुक्तदशायामपी(ङ)श्वराभावस्वद्वुद्गीकरणा-
र्थात्तत्सुप्नम् । अन्यथा ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति-

(क) आ० पु० न्त० कथयन्नुपदेशः इति या॥ । (ख) आ० पु० न्त० शास्त्र इत्यधि० वस्त्वं० । (ग) आ० पु० न्त० स्था इति या॥ । (घ) आ० पु० न्त० अस्त्र इति ना॥ । (ङ) आ० पु० न्त० असीति ना॥ ।

तत्कामेनापि जीवेन नवधा भक्तिरुत्तमा ।
कर्त्तव्या श्रीहरावेव कायेन मनसा गिरा ॥ १३ ॥

तत्कामेन पूर्वोक्तभक्तिकामेन जीवेन हरावेव कायेन
श्रवणार्चनवन्दनदाम्यसङ्ग्यरूपा पञ्चमकारा भक्तिः कर्त्तव्या ।

सूत्रयोर्विरोधः । तस्माद्भावात्कृतानां तानि वाक्यानि
ज्ञातव्यानि ।

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु

प्रियाः प्रियस्य प्रतिकुटुम्बसंनयः ।

असावहं त्वित्यञ्जलास्तदात्मिका

न्यवदिषुः कृष्णविहारविभ्रमा

इत्युक्तेः ।

एवं भावात्कृत्स्नेन यो भगवत्सामात्कारस्तदेव प्रत्य-
निर्वाणसुखम् ।

अधोक्षजालम्बमिहाशुभात्मनः

शरीरिणां संसृतिचक्रशातनम् ।

तद् ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधाः

स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरमित्युक्तेः ।

अधोक्षजालम्बमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अधोक्षजस्य
भगवत आलम्ब्य मनसः स्पर्शं सामीप्यमेव शरीरिणांमा-
त्मनः संसृतिचक्रशातनं संसारभ्रमनिवर्तकं नाशकमि-

गिरा कीर्त्तिनार्पणरूपा। मनसा स्मरणसेवनात्म(क)समर्पणरूपा
त्रिधा । एवं नवप्रकारा । उत्तमेत्युक्तेरन्याप्यनुत्तमा ज्ञेया ।
एवकाराश्चान्यस्मिन्देवे ।

व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ।

शरज्जहाराश्रमिणां कृपणे भक्तिर्यथाशुभमिति

शुकोक्तेः (१) ॥

तदेव तस्या उत्तमन्वमङ्गत्वं चाहाष्टभिः श्रीभगवान् ।

भक्तियोगः पूर्वोक्तः प्रीयमाणाय तंऽनघ ।

पुनश्च कथयिष्यामि मदभक्तेः कारणं परम् ॥

श्रद्धामृगकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम् ।

परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम(ख) ।

• आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवादनम् ।

मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ।

त्यर्थः । कुतः । यतः अधोक्षजालम्बमेव ब्रह्म(ग)निर्वाण-
सुखं बुधाः पण्डिता बन्धमोक्षविदो विदुर्नापण्डिताः
पण्डिताभिमानिनः । ते तु शास्त्रज्ञानविधुरा इदं
सगुणसाक्षात्कारसुखं सगुणमनित्यं निर्गुणसाक्षात्कारसुखं
तद्रूपं नित्यमेव वदन्ति मन्दाः ॥

(१) व्योम्न इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ आकाशस्य मेघम् । भू-
ताणां संपर्कमेकत्र वासम् । भुवः पङ्कम् । अपां मलम् ।

(क) बा० पु० स्त० स्मक इति पा० । (ख) भा० पु० स्त० ममेति
इति पा० । (ग) भा० पु० स्त० ब्रह्म इति ना० ।

मदर्थेऽप्यङ्गचेष्टा च वचसा मदगुणोरणम् ।
 'मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ।'
 मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
 इष्टं दत्तं(क) हुनं जप्तं मदर्थे(ख) यद् व्रतं तपः ।
 मज्जनमकर्मकथनं मम पबुनिमोदनम् ।
 गीताण्डववादित्रंगोष्ठीभिर्मद्गृहोन्तवः ।
 यात्राबलिविधानं च सर्ववार्पिकपर्वसु ।
 वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ।
 एवं धर्ममनुष्याणामुद्धवान्मनिवेदिनाम् ।
 मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत
 इति ॥ (१) ॥

शरज्जहार । शरन्नवारिगृहस्यवानप्रस्थयतीनान् अंशुभं
 वेदपाठादिकं समारदुःखं हृत्ते भक्तिः कृष्णे तेषां या
 भक्तिः सेत्यर्थः ॥

(१) भक्तियोग इत्यादिश्लोकार्ष्टकस्यार्थः(ग)॥ एवं
 धर्ममनुष्याणां मयि भक्तिः संजायते इत्युत्तरैरान्वयः(घ) ।
 कारव्यमित्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । मद्गुणः कारणानि

(क) भा० पृ. १००. इति प्रथमं इति पा०(ख) व्या. पृ. १००. मदर्थं इति पा० ।
 (ग) भा० पृ. १००. नन्वप्यङ्गचेष्टावचनसामर्थ्यात् श्रीकार्ष्टव्यस्य नि-
 श्चितं वृत्ते । आदर्शपुस्तकं तु योजनान्नसंबन्धे यथास्थानं वृथक्वृथकाना-
 बाधोद्भापो ज्ञेय उपन्यस्यते । (घ) भा० पृ. १००. मयि भक्तिः अस्त्वयः
 इति वृत्तिः । श्रीकायां इति कथाशरम्भ एव लिखितमस्ति ।

अद्वा गुरुवैष्णवभक्तिशास्त्रांक्षायां मम(क) कथायां विश्वास
इतितेन(ख) तन्मननमिति श्रवणाङ्गमिदम्(ग)। मम नामरूपगुणा-
दीनामनुकीर्त्तनं वारं वारं कीर्त्तनम् इति कीर्त्तनाङ्गमिदम्। परि-
तो निष्ठा नैश्चल्यं पूजायां लयाद्यभावलक्षणं परिनिष्ठा
अर्चाङ्गमिदम्। स्तुतिभिः मम स्तवनम्। इदमपि कीर्त्तनाङ्गम्(घ)। मम
परिचर्यायां(ङ) मार्जनोपलेपादि(च) रूपायां स्वयमेव परिचारक-
लक्षण आदरः(छ) इदं भक्तिकारणं(ज) दास्याङ्गम्(झ)। सर्वार्थै-
साधनानीत्यर्थः। परमिति उपकारण(ञ) कथनेन परं कथयि-
ष्यामीति भावः। तान्येवाह। अदुति(ट)। मृतसंजीविन्यां मम
कथासुधायां अद्वा । सदनुकीर्त्तनमिति । स्वकीर्त्तनादीनां
स्वस्याभेदाभिप्रायेण सदनुकीर्त्तनमित्युक्तम् । सर्वाङ्गैरष्टाङ्गैः।
यद्वा । देहवचनमनोभिर्यन्दनम् इत्यर्थः(ठ)। अभितो वारं
वारं वा अधिका अभ्यधिका(ड) । भक्तिकारणत्वात् ।

(क) आ० पु० न्त० मम इति ना० । (ख) आ० पु० न्त० तेन इति ना० ।
(ग) अद्वा इत्या० इदं मतिपर्यं आ० पु० न्त० इत्युच्यते वत्तं नान्यद्वा
इति चैकवारमेव । घ मम नामरूपगुणा इदमपि कीर्त्तनाङ्गमिति पर्यं
आ० पु० न्त० इत्युच्यते । मम इति परिनिष्ठा इति मम इति च ना० ।
कीर्त्तनमिदं स्वस्थान कीर्त्तनमित्यर्थ इति पा० । (ङ) आ० पु० न्त०
मममिदं इत्युच्यते । (च) आ० पु० न्त० पलेपाद्यादि इति पा० ।
(छ) आ० पु० न्त० त इदम् इत्युच्यते । (ज) आ० पु० न्त०
भक्तिकारणमिदं मति पा० । (झ) मम परिचर्यायामिदं दास्याङ्गमिति
पर्यं आ० पु० न्त० इत्युच्यते । (ञ) आ० पु० न्त० उपकारणा इति पा० ।
(ट) आ० पु० न्त० अदुति इति ना० । (ठ) आ० पु० न्त० इत्यर्थ
इति ना० । (ड) आ० पु० न्त० अभ्यधिका इति ना० ।

भिवादनम्(क) अष्टाङ्गमन्त्रोच्चारणमन्त्रेष्टध्यानैर्वन्दनम्(ख)।
वन्दनीङ्गमिदम् । मत्तोऽपि मद्मन्त्रपूजाभ्यधिका(ग) । पुनस्ते
मनोवचोभ्यामनुमोदनमननुमोदनं च कुर्वन्ति । तस्माद्धेतोरपि
इदमपि पूजनाङ्गम्(घ) । सर्वभूतेषु मन्मतिः(ङ) ईश्वरबुद्ध्या
तेषां हिताचरणम्(च) । इदं स्मरणाङ्गम् । मदर्धेषु एव मम

सर्वभूतेषु(छ) सर्वेषु उत्तममभ्यसकनिष्ठेषु भूतषु मन्मतिरीश्वर-
बुद्धिः(ज)। करपदादीनां स्वस्वव्यापाररूपा चेष्टा मदर्धेष्वव(झ)
न त्वन्यविषयार्थे । वक्षसाप्यन्यभाषणाभावेन मद्गुणोत्तरणम् ।
अन्योच्चारण(ञ)भावाऽपि न कदाप्यन्यगुणोत्तरणम् । मद्बुद्ध्या
त्वन्यगुणोत्तरणमपि समैवेति भावः । यद्वा । मन्मसोच्चारण-
पूर्वकं यत्तन्मद्गुणोत्तरणमित्यर्थः । मयं(ट)कामाः स्त्रीपुत्रधनदे-
हस्वर्गशत्रुघ्नयमित्रागमादयस्तेषां गतसेवोत्सवाचनकामेन
विशेषणवर्जनम् । मदर्धेषुपि कामास्पृहत्वं सर्वकामविषय-
नमित्यर्थः । मम माप्तात्कारार्थं मज्जन्मकमपवर्षा(ठ)सर्वेषु

(क) आ० पु० स्त० सर्वाङ्गमन्त्रावधानमिति ना० । (ख) आ० पु०
स्त० वन्दनमिदं इति पा० । (ग) अष्टाङ्गः । अभ्यधिका इति पदं । आ०
पु० स्त० टि० वर्त्त० । (घ) पुनरित्या० पूजनाङ्गमित्यर्थः । आ० पु० स्त०
टि० वर्त्त० । (ङ) आ० पु० स्त० सर्वभूतेषु मन्मतिरिति ना० ।
(च) आ० पु० स्त० इत्यर्थः इत्यधि० वर्त्त० । (छ) आ० पु० स्त०
सर्वभूतेषु इति ना० । (ज) आ० पु० स्त० ईश्वरबुद्धिः इति ना० ।
(झ) आ० पु० स्त० मदर्धेष्वेव इत्येकवचनेवास्ति टि० । (ञ) आ०
पु० स्त० उच्चारण इति पा० । (ट) आ० पु० स्त० सर्व इति पा० । (ठ)
सर्वा इत्याह० पु० स्त० पा० ।

कैङ्कर्याथैषु(क) एव अङ्गचेष्टा(ख)। (ग)सेवाङ्गमिदम् । वचसा
मम गुणोरणा(घ) इदमपि कीर्तनाङ्गम् । मयि मनसोऽर्पण-
मिति अर्पणाङ्गमिदम्(ङ) । गीतादिभिर्मद्गृहोत्सवः । इदं
सख्याङ्गम्(च) ॥ अनो भक्त्यङ्गैरेव हृदि प्राकट्यं न
साधनान्नरैः ॥ नारदोऽपि प्रबुद्धवाक्येन भक्त्यङ्गं भागवतधर्म-
मुपधर्मैर्युक्तमाह तन्माहात्म्यपूर्वकम् ।

प्रयत्नाभावेऽपि प्राप्तस्यार्थस्य परितः त्यागः । संग्रहे त्वन-
र्थादय(छ)दर्शनात् । अयं भावः । सदुत्सवार्थेऽपि द्रव्यसाधनं
जुगुप्सितमपि विषयसंग्रहेच्छाभावेन तदर्थमेव कुर्वन्तो
मध्यमभागवताः । ये(ज) केवलं द्रव्याय मत्सेवार्चनादिकं
कुर्वन्ति ते त्वविद्यामुष्टमतयः । अतः प्रयत्नाभावेऽपि प्रा-
प्तस्यार्थस्य परित्यागः । सद्विद्योगे स्वरूपन्दनदेर्भोगस्य ।
पुत्रलालनादेः सुखस्य च । चकारद्रव्यादैहिकामुष्मिकफ-
लभोगस्य सर्वस्य त्यागः । यदिष्टादि तपोऽन्तन्तन्मदर्शमेव ।
मज्जन्म तर्मेगुणादीनां कथनम् । द्वादश रात्रासु वार्षिकस्वर्गसु
विविधप्रकारं तत्तदनुक्तं पृथक् पृथक् चनपयआदिपक्का-
मखलिविधानम् । वेदोक्ता वैदिकी । नारदपञ्चरात्रोक्ता

(क) ईश्वरत्वा० कैङ्कर्याथैषु इति पद्यं० आ० पु० अ० १८ वर्त्त० ।

(ख) आ० पु० अ० १८ एव अङ्गचेष्टा इति वा० । (ग) आ० पु० अ०
इति इत्यर्थः० वर्त्त० । (घ) आ० पु० अ० १८ वचसा मम गुणोरणमिति वा० ।

(ङ) सेवाङ्गमिदम्० अर्पणाङ्गमिति पद्यं० आ० पु० अ० १८ वर्त्त० ।

(च) गीतेत्या० सख्याङ्गमिति पद्यं० आ० पु० अ० १८ वर्त्त० ।

(छ) आ० पु० अ० १८ इति वा० । (ज) आ० पु० अ० १८ इति वा० ।

श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आहतो वानुमोदितः ।

सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हीति ॥ (१) ॥

तमेव भागवतधर्ममाह भबुद्धः ।

सर्वतो मनसोऽतङ्गमादौ तङ्गं च साधुषु ।

दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वदा यथोचितम् ॥

शौचं तपास्तिथिषां च मौनं स्वाध्यायभार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसां च समन्तं दृन्दुतंब्रयोः ।

तान्त्रिकी पञ्चसंस्काराङ्गा वैष्णवी दीक्षा । मदीयव्रतधा-
रकम् (क) । एवमुक्तप्रकारैर्धर्मैर्भक्त्यङ्गैः अथवादिभिर्नृभिर्नेयि
भक्तिः संजायते सम्यङ्भिष्ठादिभिः अङ्गैः सह जायते ।
जातायां भक्तावस्य भक्तियुक्तस्य (ख) कोऽप्योर्णोऽवशि-
ष्यते । न कोऽपीत्यर्थः ॥

(१) श्रुतोऽनुपठित इत्यादिश्लोकस्यार्थः । का-
लत्रयाबाधितो भागवतो धर्मोऽन्यमुखाकृतोऽपि स्वयम्
पठितो ध्यातो वा आस्तिक्येन गृहीतः । अन्यैः कृतोऽनु-
मोदितो वा । देवविश्वद्रुहोऽपि पुनाति देवेभ्यो विश्व-
स्त्रै (ग) च (घ) द्रुह्यन्ति (ङ) तानपि अनुष्ठितः पुनातीति किं
वक्तव्यम् । देव वसुदेवेति संबोधनं वा । भागे सत्यभागे
इतिवत् ॥

(क) इन्द्राद्यानास्त्रिंशत्वा० व्रतधारणमितिपद्यं भा० पु० स्त० ना० । (ख)
भा० पु० स्त० भक्तियुक्तस्य इति ना० । (ग) भा० पु० स्त० विष्णु इति पा० ।
(घ) भा० पु० स्त० च इति ना० । (ङ) या० पु० स्त० द्रुह्यन्ति इति वा० ।

सर्वत्रात्मेश्वरान्वाक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
 विविक्तधीरवसनं सन्तोषं येन केनचित् ।
 श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दाग्रन्थे च अपि हि ।
 मनोवाक्यादृण्डं च सत्यं शमदमावपीति ॥ (१) ॥

(१) सर्वत इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यार्थः ॥ आदौ
 तु साधुषु भागवतेषु सङ्गं भागवतधर्मस्य प्रथमाङ्गमाहुमु-
 नय इत्यनुषङ्गः । भक्त्यङ्कुरोत्पत्तिकारणत्वात् । सर्वतो
 ममसः असङ्गम् । अङ्कुर(क)वृद्धिहेतुत्वात् । भूतेषु अद्वा मा-
 क्षाक त्वन्यद्वारा यथोचितम् । दयां मैत्रीं प्रअग्रं च । तत्र दी-
 नेषु दयान् । समेषु मैत्रीम् । महत्सु प्रअग्रं चेत्युपाङ्गमि-
 दम् । सर्वभूतेषु मन्मतिरिति भक्त्यङ्गेषु भगवदुक्तः । शौचं
 तु द्विविधम् । बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं तु यथोक्तं अ-
 लम्बितिकादिभिः । आभ्यन्तरम् अमानादम्भाभ्याम् । तपः
 गीतोक्तं सात्त्विकम् । यथा ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमाजवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाह्म्यं तप उच्यते ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते

इति त्रिविधं तपः ।

इति तत्तद्भादिभिर्दमानैर्भगवत्तर्धमैः पूर्वोक्तैर्भगवत्क
थितैश्च तस्मा भक्तैः प्राकट्यं भवेदित्युक्तत्वेदानीं यानि नवा
ङ्गानि बद्धविषयिमुमुक्षुमुक्तानां कामपूरकाणि तानि संक्षेपेण
विव्रियन्ते तावत् । श्रवणाङ्गमाहान्यमाह प्रथमे सूतः ।

तितित्तां जनापकारसहजशीलत्वम् । मौनम् अ-
न्यथयवहारोच्चारणाभावेन भगवत्कामगुणालीलाकृपादीना-
मुच्चारणम् । स्वाध्यायं स्वाधिकारशक्त्यनुकूलं स्वशास्त्रोक्त-
वेदादिपाठादिकम् । आर्जवं स्पृष्टव्यम् । ब्रह्मभयं यस्य
यादृगुचितं नैष्ठिकस्याष्टविधनैशुनत्यागादिकम् गृहस्थस्य
कृतुदानादिकम् । अहिंसां भूतेष्वद्वोद्वेगम् । द्वन्द्वसंज्ञयोः
ममत्वं रागद्वेषाभावत्वम् । मंत्रात्मं घृणास्वीतां चरा-
चरेषु सच्चिदानन्दरूपेण परमेश्वरान्स्वीतां नियन्तृरूपिणे-
श्वरान्स्वीताम् । यद्वा । तत्सत्ताकनियन्तृरूपेण जीवा-
न्स्वीतम् । स्वसत्ताकनियन्तृरूपेण शरीरावलोकनम् । केव-
लस्य भावः कैवल्यमेकान्तशीलत्वम् । अनिकेततां गृहा-
द्यभिमानशून्यत्वम् । विविक्तबीरव्रजनं (क) विजनपतितानां
शुद्धवस्त्रसहजानां परिधानं वस्त्राभावेऽप्यन्यस्मात्तद्यावजा-
पूर्वकप्रवृत्त्याभावात् । येन केनचित्सन्तोषम् इन्द्रियलौषा-
भावात् । परीक्षिष्युः संवादे भागवते शास्त्रं श्रद्धाम् ।
अन्यत्र देवतान्तरपरत्वे भक्त्यनादरकारको चातिन्दाम् ।

या याः कथा भगवतः कथनीयोरुत्कर्षणः ।

गुणकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिरिति॥(१)॥

बुभूषुभिर्हरिपार्षददेहधारणां भवितुमिच्छद्भिः । ननु तद्व-
हमतिबन्धकानामघानां सत्त्वे कथं तत्त्वम् । तत्राह विष्णुरातः ।

शृण्वतां स्वकथाः(क) कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।

हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सतामिति ।

तात्पर्यार्थविवेकात् । मनोवाक्कायदण्डं च प्राणायाममौन-
कर्माभीष्टादिभिः क्रमशस्तेषां मनआदीनां दण्डम् ।
सत्यं प्रथमभाषणम् । श्रमदमौ श्रमः अन्तःकरणनियहः
भगवद्गुणानादिभिः । दुःखानित्ययुदुषा विषयत्यागेन ब-
हिरिन्ध्रियनियहो दमः ॥

(१) या याः कथा इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कथनी-
यानि बहूनि कर्माणि यस्य तस्य भगवतस्तास्ताः कथाः पुं-
भिर्जीविः संसेव्याः सम्यग्मनसा सेवनीयाः । काः काः । गुण-
कर्माश्रयाः ज्ञानानन्दभक्तवात्सल्यादयो गुणाः । विष्णोर्गुण-
पालनलयभक्तरक्षणदीनि यानि कर्माणि तेषामाश्रयभू-
ता गुणकर्मेविवयास्ता एव सेव्याः । नान्या अगुणकर्माश्र-
याः(ख) । तत्पापहरत्वशुभप्रदत्वगुणाभावात् । कीदृशीः
पुम्भिः । बुभूषुभिः(ग) ॥

(क) भा० पु० अ० स्वकथामिति पा०।(ख) ज्ञानानन्दसेव्या० भगवत्कर्माश्रयाः
इति पदं ० अ० पु० अ० ना०। (ग) भा० पु० अ० बुभूषुभिः हरिपार्षद-
देहधारणां भवितुमिच्छद्भिः इति टिप्पणमेव वर्त्तते न तु टीकायाम् ।

ननु हृद्यन्तःस्थः अभद्राणि विधुनोतीत्युक्तं तत्स्वनुमानान-
र्हम्(क) भवति । हृद्यन्तस्था(ख)न्तर्यामिणः साक्षित्वश्रवणात् ।
तत्राह ।

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।

धुनोति शमलं कृष्णः सन्निभस्य यथा शरद् इति ॥

ननु शुद्धिकारणानि तु बहूनि साधनानि(ग) सन्ति । तत्कथा-
श्रवणेन किम् इति कुतर्के(घ) तदधिकत्वमाह देवानां वाक्येन ।
शुद्धिर्नृणां न तु तथैव दुराशयानां

विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।

सत्त्वान्मनामृषभ न यशसि प्रवृद्ध-

सत्त्वद्वया श्रवणमभूतया यथा म्यान् इति(१) ।

(१) शुद्धिरित्यादिप्रसक्तस्यार्थः । हे ईहय हे ऋषभ
ते यशसि यशःश्रवणे या प्रवृद्धा अद्वा तथा श्रवणपुष्टया
सत्त्वद्वया यथा सत्त्वात्मनां तथ भक्तानां शुद्धिः स्यात्तथा
दुराशयानां तव विमुक्तानां विद्वयरागिणां मृणां विद्या-
दिभिर्न स्यात् । विद्या देवतान्तरोपासना । प्राणाद्युपासना
या । श्रुतं कर्मकायहोमोपकृष्टाश्च श्रवणं कैवल्य(ङ)सं । यश्रवणं
या । अध्ययनं स्वशास्त्रावेदाध्ययनम् । दानं सर्वस्वदाना-
दिकम्(च) । तपः कृच्छ्रबान्ध्यायणादि । क्रिया अग्निहो-
त्रादिकौशल्याम् । तैरेतैर्विद्यादिभिर्न मनसः शुद्धिः ॥ , ,

(क) नुमानार्हम् इति भा० पु० न्त० पा० । १ ख) स्थित्वास्त इत्या० पु०
स्त पा० । (ग) भा० पु० न्त० तु इत्यपि० वक्त० । (घ) भा० पु०
न्त० कुतर्केण इति पा० । (ङ) भा० पु० न्त० कैवल्य इति पा० ।
(च) भा० पु० न्त० सर्वस्वादिकम् इति पा० ।

किं च आस्तां दुराशयानां वार्त्ता । यतीनामपि हरिक-
थाश्रवणं विन्म न योगसिद्धिरित्याह चतुर्थे मैत्रेयः ।

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिनिरीह-

स्तनच्यजेऽच्छिन्नदिदं वयुनेन येन ।

सावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो

यावद् गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्वादिति (१)॥
तस्मात्सर्वे विवेकिनो हरिकथासु रतिं कुर्वन्तीत्याहुर्ऋषयः ।

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेऽथकर्मणः ।

शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहमिति ॥

(१) छिन्नान्यधीरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यावद्
गदाग्रजस्य वसुदेवनन्दनस्य श्रीकृष्णस्य कथासु गुणक-
र्माश्रयासु रतिं न कुर्वातावद्यतिरपि यत्नवान्(क) जितेन्द्रि-
योऽपि योगगतिभिरणिमाद्यष्टसिद्धिभिर्यद्वा वृत्तिनिरोधा-
दिभिरप्रमत्तः सावधानो न स्यात् । किं तु सिद्धयधीन
एव भवति । किन्तुप्रियो यतिः । नेत्याह । छिन्नान्यधीः
छिन्ना नष्टा अन्या देहात्मधीर्देहात्म(ख)बुद्धिर्यस्य सः । अ-
तोऽधिगता प्राप्ता आत्मगतिर्येन सः । ब्रह्मभूत इत्यर्थः ।
तल्लक्षणकिरीहः । निर्गताः सर्वेहा यस्मात्सः॥ युतः येन वयु-
नेन ज्ञानेनैदं देहादिकं विश्वमच्छिन्नम् । तद्भानमपि तत्पजे
त्येकवान् । तदप्रयोजनात् । इत्यभूतो यतिरपि कथा-
श्रवणं विना प्रमत्त एव ॥

(क) या० पु० स्त० कापीस्याध० वच० । (ख) भा० पु० स्त० उह० एन इति
पुनर्ना स्त ।

तामेव शुद्धिमाह शुकः ।

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सत्तां

कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतम् ।

पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं

व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकमिति ।

ननु साक्षां भक्तिं विना कथं श्रवणमात्रेणान्तःकरणशुद्ध्या
भगवत्पदमाप्तिरिति चेत्सत्यम् । तत्सर्वमपि (क) श्रवणादेव
भवतीत्याह शुकः ।

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-

मात्ममसादमुभयत्र गुणेष्वमङ्गः ।

कैवल्यममनपथस्त्वय भक्तियोगः

को निर्वृता हरिकथाम् रतिं न कुर्यादिति ॥ (१) ॥

(१) ज्ञानं यदित्यादौ श्लोकस्यार्थः ॥ यद्यासु कथासु
ज्ञानं भवति । कीदृशम् । आप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रम् आ-
सर्वतोभावेन प्रतिनिवृत्तं गुणोर्मिणां चक्र कर्मचक्र संसारो-
यस्मात्तन्निर्गुणज्ञानमित्यर्थः । नकिञ्च निर्गुणं स्मृतमिति
चतुर्विधज्ञानप्रकरणे श्रीभगवदुक्तेः । तत्कृतः । यतः पुन-
र्यासु आत्मप्रसादः मनःप्रसादः शुद्धिः । यतो यासु स-
यत्र गुणेष्वैहिकामुनिनकविषयभोगेषु असङ्गः वशीकाराख्यं
वैराग्यम् । पुनर्यासु भक्तियोगः । किंविशिष्टः । मुक्तिमा-

अतस्तद्रसिकस्नु नापवर्गमपि विगणयतीत्याहुः स-
नकादयो मुक्तप्रणयः ।

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं

किन्त्वन्यदपितभयं भुव उन्नयैस्ते ।

येऽङ्ग त्वदङ्गप्रिशरणा भवतः कथायाः

कीर्त्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञा इति ॥ (१) ॥

ते रसज्ञा (क) एव भगवन्तं स्वाधीनं कुर्वन्तीत्याह ब्रह्मा

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन् एव

जीवन्नि सन्मुखरिणां भवदीयवार्त्ताम् ।

स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभि-

र्ये प्रायशोऽजिन जिगोऽप्यसि नैस्त्रिलोक्यामिमि (ख) (२) ॥

न्यपयस्तत्फलादित्यर्थः । तासु भगवत्कथासु को निर्वृत्तो
रतिं न कुर्वीत ॥

(१) नात्यन्तिकमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अङ्ग भोः (ग) ।

भगवन् । ते तदात्यन्तिकं मोक्षाख्यं प्रसादं ते भक्ताः वि-

शेषेण न गणयन्ति । अन्यं न विगणयन्तीति किं वक्तव्यम् ।

किम्भूतम् । ते सुय उन्नयैर्भू विजृम्भैरपितं भयं यस्मिन्सत् ।

ते के । तत्राह । ये भगवतः कथाया रसज्ञाः कथासुखविदः ।

अतः कुशलास्त्वदङ्गप्रिशरणाः ॥

(२) ज्ञाने प्रयासमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे अजिन

(क) ते रसज्ञा इत्यस्य स्थाने भा० पु० स्त० अत इति पा० ।

(ख) भा० पु० स्त० इति इति ना० ।

(ग) भा० प० न० भोः इत्यस्य स्थाने हे इति पा० ।

एवं कृष्णजिच्छ्रवणमाहात्म्यं ज्ञात्वा महांस्तु तदन्य-
त्किमपि नेच्छतीत्याह पृथुवाक्येन । पृथुस्तु भगवन्तं मत्याह
द्राभ्याम् ।

स उत्तमश्लोक महन्मुग्धच्युतो

भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः ।

त्रिलोक्यां त्वमजितोऽपि तैर्जितीऽसि । (क) कैः तत्राह । ज्ञाने
प्रयासः श्रेयो(ख) ज्ञानप्राप्त्यर्थं ज्ञानसाधने प्रकर्षेण य(ग)
आयासस्तमुदपास्य संत्यज्य भवदीयां(घ) वात्तां तनुवाग्मनो-
भिर्नमन्त एव सत्कुर्वन्त एव जीवन्ति । सत्काराभावे तज्जीव-
नाभाव इत्यर्थः । तन्वा तु कथापुस्तकस्य तत्स्थानस्य वक्तुः
परिचर्यया । गिरा वक्तुरनुमोदनेन । मनसा कथार्यानां
मननेन एव सत्कुर्वन्ति एव(ङ) जीवन्तीत्यनेन अवशलक्षणम-
प्युक्तं भवति । कीदृशीं वात्तां सन्मुखरितां सद्भिर्मुखरिता
कथिता या ताम् इत्यनेन सन्मुखरितैव कथा तादृश-
फलदा भवति नान्येत्यपि सुमतमुक्तं भवति । कथम्भूता
ये । स्थाने स्थिताः । स्वस्थाने स्थिताः इत्यनेन वैष्णवमेव-
का एव ज्ञातव्याः । पुनः कीदृशीं वात्तां श्रुतिगताम् अना-
यासेन अवलम्बिताम् । अयं भावः । स्वच्छयैव सेवकानां
गृहगतैर्भागवतैः कथिता भगवत्कथा स्वयमेव तेषां अवलम्बे
प्रविशति या तां श्रुतिगताम् ॥

(क) आ० पु० न्त० तैः इत्यधि० वृत्तं ० । (ख) आ० पु० न्त० भवो
इत्यधिव स्थले वी इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० य इति ना० । (घ) आ०
पु० न्त० भवदीय इति पा० । (ङ) आ० पु० न्त० सत्कुर्वन्त इति पा० ।

स्मृतिं पुनर्विस्मृत(क)तत्त्ववर्त्मनां
 कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥
 न कामये नाथ तदप्यहं कचि-
 न्न यत्र युष्मच्चरणांभुजासवः ।
 महत्तमान्तर्द्वयान्मुखच्युतो
 विधत्स्व कर्णार्णितमेष मे वर इति(ख) ॥(१)॥

(१) स उत्तमश्लोकेत्यादिश्लोकयोरर्थः । उद्भूतं तमो यस्मात्स उत्तमश्चासौ श्लोको यद्यो यस्य स उत्तम-
 श्लोकस्तत्सम्बोधनं हे उत्तमश्लोक भगवन् भवतः पदा-
 र्थो गच्छेत् पदकमलयोः सुधा कीर्तिस्तस्याः कलानिलो बा-
 युः स कर्णगतः विस्मृत(ग)ब्रह्ममार्गाणां मिदुपधीनानां कु-
 योगिनां पुनर्ब्रह्मस्मृतिं वितरति । कीदृशः कलानिलः ।
 महन्मुखच्युतः । अतो मोऽस्माकं तव भक्तानां तदितरै-
 र्मूर्ध्वैरलम् । मन्थन्यवरान् मयागुणजन्याननित्यान्मत्वा
 नेच्छसि । तदुपपन्नम् मुमुक्षूणां कैवल्याधिकारित्वम् ।
 तर्हि कैवल्यं ददिवति वेत्ताह । इं नाथ यस्मिन्मुष्मन्-
 णाम्भुजासवः मोक्षफलं नास्ति तत्कैवल्यमपि न कामये-
 हम् । तव यद्यो विधुरात्कैवल्यात्तु संसारं वरं अन्यं तद्वा वा-
 दिति(घ) भावः । नाथेत्यनेन तदनाथप्रियत्वमुक्तं भवति ।

(क) भा० पु० स्त० विस्मृत इति पा० । (ख) आ० पु० स्त० इति इति
 ना० । (ग) भा० पु० स्त० विस्मृत इति पा० । (घ) भा० पु० स्त० तद्
 ददिवति० इति० ।

यतो गृहस्थानां तु भगवत्प्राप्ती परमसाधनं हरिकथाश्र-
वणमैव । तदेवाह श्रीभगवान् ।

गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।

मद्वार्त्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः ।

नन्यवद्द्रव्यं यज्ज्ञो ब्रह्मैतद् ब्रह्मवादिभिः ।

न मुञ्चन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गता इति (क) (१) ॥

इत्थंभूतां भगवन्कथां हिन्वा येऽन्यविषयां शृण्वन्ति
ते शूकरतुल्या इत्याह श्रीकापिलः ।

कीदृशश्रवणाम्बुजामवः । महत्तमानां भागवतानामन्तर्ह-
दयान्मुखमागत्य तस्मान्मुखाह्युतः । तस्मादासवाक् कैव-
ल्यमधिकम् । न सममपि । सुखानुभवाभावात् । तस्मात्त-
च्छ्रवणाय कर्त्तायुतं विधत्स्व । मे त्वेष एव वरः ॥

(१) गृहेष्वाविशतामित्यादिश्लोकयोरर्थः ॥ गृहेषु
आविशतामभिनिविष्टचित्तानामपि ते गृहा बन्धाय न
भवन्ति । कीदृशानाम् । मद्वार्त्तायातयामानां मत्कथाश्रव-
णेन याता यामा येषाम् । यतः कुशलकर्मणाम् । तस्मात्तेषां
गृहारतु मुक्तिसाधकाः तीर्थभूता भवन्ति । न तु बन्धन-
हेतवः । ननु तव वार्त्ताश्रवणेनैव तव दामानां कथं गृहा
न बन्धाय भवन्तीति चेत्तत्राह । ब्रह्मवादिभिर्विकृतिभिर्नि-
मित्तभूतैर्हृतुभिर्वृतः । यतो मत्कथाश्रवणाच्छ्रोतॄणां हृद्भू-

(क) भा० पृ० न्त० इति इति ना० ।

नूनं दैवेन निहता ये चाभ्युतकथासुधाम् ।

हित्वा शृण्वन्त्यसद्गथाः पुरीषमिव विहभुज इति(क)(१)॥

न केवलं ते तत्तुल्याः किन्त्वितिनिन्द्या इत्याह शौनकः ।

श्वविद्धराहोप्स्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।

न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रज इति (ख)(२)॥

दयं ज्ञः सर्वज्ञोऽहं प्रतिक्षणं नूतनवद् अये प्राप्नोमि(ग)॥ ब्र-
ह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । यतोऽहमेतदेव निर्गुणं ब्रह्म ।
तत्र हेतुः । यतो गताः सां प्राप्ताः सन्तो विषयदर्शने न
मुह्यन्ति तेषु दुःखभावनया । तद्विनाशे न शोचन्ति अ-
नित्यत्वात् । तत्प्राप्ती न दृष्यन्ति प्रारब्धभोगत्वात् ।
तस्मान्महासानान्निकेतनानि तीर्थभूतान्येव ॥

• (१) नूनमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ ते जीवा दैवेन
प्राचीनेन कर्मणा कर्णदानेन निहता नितरां हताः । पुनः-
पुनर्जन्ममरणात् । नूननिश्चितमिदं तु शास्त्रकृद्भिः । ते के ।
तन्नाह । ये अभ्युतस्य कथासुधां हित्वा असद्गथाः जी-
पुत्रस्वर्गकथाः(घ) शृण्वन्ति । यथा विहभुजो ग्रामशूकराः अ-
मृताकं हित्वा पुरीषं मरमलमदन्ति ॥

(२) श्वेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ गदस्याग्रजः श्रीकृष्णः
जगत् कदाचिदपि यद् यस्य न कर्णपथोपेतः स पुरुषपशु-

(क) आ० पु० स्त० इति इति ना० । (ख) आ० पु० स्त० इति इति ना० ।

(ग) आ० पु० स्त० प्राप्नोति इति पा० । (घ) आ० पु० स्त० स्त्रीपुत्रस्वर्ग
कथाः इति ना० ।

न केवलं तैः संस्तुतः (क) किन्तु श्रवणभक्तिविमुखो (ख)
नरकभागित्याह ब्रह्मा ।

यन्न व्रजन्त्यधभिदा रचनानुवादा-

च्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः ।

याम्नु श्रुता हतभर्गवृभिर्नात्तसारा-

स्मास्तान्निपन्त्यशरणेषु तमस्तु हन्तेति (१) ॥

नाम प्रसिद्धः श्वविह्वराहादिभिः संस्तुतः पशुश्रेष्ठस्तेन
स्तुतः । ज्ञानविधुरेण अत्रपेण मैथुनदुःखाविदुषा शुना
ज्ञानवान् निर्लज्जः पुरुषपशुः श्वश्रेष्ठत्वेन स्तुतः । विह्व
राहेण ग्रामशूकरेण स्वयमि (ग) भक्त्यागेन मलशायिना मला-
हारिणा नरपशुः । परेच्छया भारवाहिना कण्टकाशनेने-
ष्ट्रेण स्वेच्छयैश्च गृहभारवाहिकः कुविषयभोगी पुरुषपशुः ।
अनुगामिना गर्दभेन गर्दभीपादताष्टितेन शश्वद्गामी स्त्री-
पादताहितः पुरुषपशुः स्वाधिक्येन स्तुतः ॥

(१) यन्न व्रजन्तीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद्यं वैकुण्ठं
प्रति ते न व्रजन्ति । ते के । तत्राह । येऽधभिदः हरेः
रचनानुवादास्त्रीलागुनानुवादादन्यविषयाः स्त्रीपुत्रस्वर्ग-
द्रष्टव्यसाधनविषयाः कुकथाः श्रव्यन्ति । कीदृशीः । मतिघ्नीः
सुमतिविनाशिनीः ताः कास्तत्राह । यास्तु हतैश्चर्यैर्नृभिर्हि-

(क) आ पु . न्त० स्तुत इति पा० । (ख) श्रवणभक्तिहीना इत्यादि-
पा० न्ता पा० । (ग) आ पु . न्त० स्वयमि इति पा० ।

एवं कथविमुखानां दुःखं ज्ञात्वा राजानमुपदिशति शुकः ।

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयमिति ॥

एवं श्रवणाङ्गं निरूप्य कीर्त्तिनाङ्गं निरूप्यते शुकवाक्येन ।

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः ।

कीर्त्तिनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेदितिक)(१)॥

ननु स्वधर्मादन्नः करणशुद्धौ ज्ञानप्रवेशेन वैराग्याद्
भगवति भक्ति(ख)र्भवति नया कृष्णपदप्राप्तिः । कथं कीर्त्तिनादेव
कृष्णसामीप्यमिति चेन्न सन्यम् । नन्मर्वमपि(ग) कीर्त्तिनादेव भ-
वनीत्याह शुकः ।

क्षप्तेः श्रुता न तु सभगेः । यत आत्तसाराः श्रोतॄणां गृहीतः
सारः पुण्यं याभिस्ताः । भगवद्गुणाभावात्ताः कथास्तान्
श्रोतॄन् तमस्सु नरकेषु क्षिपन्ति । कां दूशेषु । अशरणेषु रक्ष-
काभावेषु ॥

(१) कलेरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ दम्भाहङ्कारैका-
मक्रोधमदमत्सरलोभाघसमुद्रस्य कलेः । हि निश्चयार्थे । (घ)
एको महान्गुणोऽस्ति । स कः । तत्राह । कृष्णस्य कीर्त्त-
नादेव मुक्तबन्धः सञ्जीवः परं पुरुषोत्तमं श्रीकृष्णमेव ब्र-
जेत् । एवकारः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थे ॥

(क) भा० पु० अ० इति इति ना० । (ख) भा० पु० अ० भगवति
भक्तिरिति ना० । (ग) भा० पु० अ० अपि तत्सर्वमिति पा० ।

(घ) भा० पु० अ० निश्चयार्थं इति पा० ।

कृते यद्वायनो विष्णुं व्रतायां यजनो मखैः ।
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्भरिकीर्तनादिभिः (क) ॥ (१) ॥
 तद्वै कीर्तनस्य (ख) सर्वकर्म (ग) साङ्गकारकत्वाद्वाह शुक्रः ।
 मन्त्रमन्त्रनशिद्धं देशकालार्हवन्मुनः ।
 सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्तनं तत्रेति (घ) ॥ (२) ॥
 एतच्च सर्वकर्म (ङ) विगुणापनाशकगुणात्वात् । तदेवाहुः
 पार्षदाः ।

(१) कृते यदित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कृते सद्युगे
 विष्णुं ध्यायतः पुरुषस्य यत्फलं वृत्तिनिरोधद्वारा सत्य-
 लोकप्राप्तौ ब्रह्माण्डभेदनादिकम् । व्रतायां नारायणं मखै-
 र्यजतो जीवस्य यत्फलं स्वर्गभोगादिकम् । द्वापरे परिचर्यायां
 कृष्णमर्चतः पुरुषस्य यत्फलं भक्तियोगलक्षणम् । तत्सर्वं
 हरिकीर्तनात्कलियुगे भवति । नन्वेतादृशत्वं कुतः की-
 र्तनस्य । सर्वकर्मसाङ्गकारित्वात् ॥

(२) मन्त्रत इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे भगवन्
 मन्त्रतः स्वरभ्रंशादिना । तन्त्रतो व्युत्क्रमादिना । देशतः
 कीकटादिना । कालतो यद्विरोधादेवसन्नाद्यभावकृपात् ।
 अर्हवस्तुतः दक्षिणादिना । यत्-कर्मणि छिद्रं विगुण्यं
 तत्सर्वं तव नामसंकीर्तनं निश्छिद्रं साङ्गं कर्म करोति ॥

(क) भा० पु० ॥ इति इति ना० । (ख) भा० पु० ॥ कीर्तनस्य
 इति ना० । (ग) बी० पु० ॥ कर्म इति ना० । (घ) भा० पु० ॥ इति
 इति ना० । (ङ) एतच्च सर्वकर्म इत्यस्य स्थाने भा० पु० ॥
 यत्फलम् इति पा० ।

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुरिति(क) ॥ (१) ॥

एवं हरिनाम्नः स्वभावतो नामार्थज्ञानेन प्रीत्या स्वा-
न्चारगानवेशतो जीवनिस्तारणं भवतीत्याह शुकः ।

मिथ्यमागो हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितम् ।

अजाभिलोऽप्यगा द्वाभ किं पुनः श्रद्धया गृणन् इति(ख)(२) ॥

तत्राजामिलमुक्तौ न शङ्कान्तिशोऽपि । यतस्तन्मुक्तिं
साक्षाद्यमो दृष्ट्वाह भागवतदर्शनेन कृतार्थभूतान्स्वदूतान्मति ।

(१) साङ्केत्यमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ साङ्केत्या-
दिकमपि वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः स्वयम्भवा-
दय इति शेषणार्थः । संकेतस्य भावः सांकेत्यम् । पुत्रा-
दीनां नाम्ना भगवन्नामोच्चारणम् । पारिहासस्य भावः पा-
रिहास्यं परिहासच्छलतो हरिनामग्रहणम् । गानपादपूरणार्थं
स्तोभम् । अनादरपूर्वकाभ्युतनामोच्चारणं हेलनम् । एवंभू-
तमपि वैकुण्ठस्य नामोच्चारणं सर्वाधीषयिनाशकम् ॥

(२) त्रियमास इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ जामिः
ज्ञातिभार्या । तदन्या अजामिः । अजामिं लाति गृह्णाती-
त्यजामिलः दास्याः पतिः । अधमाधमेऽपि हरेर्धाम वैकु-
ण्ठमगरत् । किं कुर्वन्पुत्रोपचारितं पुत्रस्य नारायण इति
नाम गृह्णन् । कीदृशः । त्रियमासः ब्रह्माविहीनः स्त्रीपुत्र-

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ।

अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यतेति(क) (१) ॥

एवं यमोक्तं सिद्धान्तमुक्त्वा राजानं प्रत्याह शुक्रः ।

तस्मात्संकीर्त्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमहसाम् ।

महतामपि कौरव्य विद्वयैकान्तिकनिष्कृत(ख)मिति (२) ॥

ननु महतोऽयस्य महत्पायश्चित्तमल्पस्याल्पं धर्म-
शास्त्रोक्तम् । तत्रापि वर्णाश्रमभेदेन शक्तिभेदादपि भिन्नं भिन्नं
तत्तदनुरूपम् । न तु कृष्णनामसंकीर्त्तनमेव सर्वेषामहसामिति
चेत्तत्राहुः पार्षदाः ।

मना अपि । पुनः अद्वया शुद्धस्वकाम गृहान्तन्मुक्तो भव-
तीति किं वक्तव्यम् ॥

(१)-नामोच्चारणेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे पुत्रका
इत्यादरे सम्बोधनम् । हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत ।
साक्षाद् दृष्टत्वात् प्रमाणाप्रयोजनम् । येनैव । एवकारः
साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थे । नाममात्रेणैव अजामिलोऽपि
मृत्युपाशादमुच्यत । न केवलं भवत्पाशात् ॥

(२)-तस्मादित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे कौरव्य
तस्मादजामिलापवर्गत्वात् महतामपि ब्रह्मइत्यादीनां
पापानां निष्कृतं(ग) प्रायश्चित्तं विष्णोः संकीर्त्तनं विद्वि ।

(क) आ० पु० न्त० इति इति ना० । (ख) आ० पु० न्त० निश्चितम्
इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० निष्कृतम् इति ना० ।

स्तेनः सुरापो मित्रघ्नग्रस्रहा गुरुतल्पगः ।
 स्त्रीराजपितृगांहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ।
 सर्वेषामप्यधवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
 नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्नाद्विषया मातरिनि(क) (१)॥
 ननु तर्हि शास्त्रज्ञा मुनयोऽपि कथं नामसंकीर्तनं संत्यज्य
 द्वादशाब्दिकं मार्याश्चतं स्मरन्तीति चेत्तत्राह यमदेवः ।
 प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं
 देव्या विमोहितमतिर्बलं माययानम् ।
 त्रय्यां जड़ीकृतमतिर्मधुपुष्पिनायां
 वैतानिके महति कर्मणि योज्यमान इति (२)॥

कथंभूतम् । ऐकान्तिकं व्यभिचाराभाववत्त्वम् । देशकाला-
 दधीनत्वाभावात् । कुतः । यतो जगन्मङ्गलं तत् ॥

(१) स्तेन इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ स्तेनादयः
 परे च पातकिनस्तेषां सर्वेषामधवतामपीदमेव सुनिष्कृ-
 तम् । एवकारोऽन्यव्यावृत्त्यर्थः । सुशब्दोऽत्यर्थः । अतिप्रा-
 यश्चित्तन्त्रिदमेव । तत् किं । यद्विष्णोर्नामठयाहरणम् ।
 तत् कुतः । यतः नामापराधरहितात् विष्णोर्नामठया-
 हरणात् तत्तस्मिन्नामोच्चारकपुरुषे विष्णोर्विषया मति-
 र्दीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति मतिर्भवति ॥

(२) प्रायेणेत्यादिश्लोकस्यार्थः॥ (ख)वत स्तेदे(ग)स्वयं(घ)-

(क) घा॥ पु० न्त० इति इति ना॥ (ख)भा० पु० न्त० प्रायेणेति इत्यधि०
 वर्त्त० (ग) आ० पु० न्त० वत स्तेदे इति ना० । (घ) स्वायम् इति गा० ।

‘धर्मं तु साक्षाद् भगवत्पणीतं

न तिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः

स्वयम्भुनरिदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ।

द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः ।

गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वा मृतमश्नुते इति(१) ॥

भ्यादिद्वादशव्यतिरिक्तो महाजने धर्मशास्त्रकारकः अयम्
इदं भगवन्नाममाहात्म्यं न वेद(क) । यतः मायया देव्या
अलमत्यर्थं विमोहिनमतिः । हरिविमुक्तत्वात् । कीदृशः ।
तया मायया नभुं नभुरं यथा स्यात्तया पुत्रितायां फल-
स्यान्नेयपुत्रप्रतिपादिकायां स्वर्गपरायां वेदद्रव्यां जड़ी-
कृतमतिरभिनिवेशितमतिः । अतो वैतान्तिके मूलोत्सवे
महति कर्मस्यप्यल्पफलदातरि त्रियोज्यमानो महत्फल-
दातृर्नप्यल्पारम्भे नास्ति न प्रवर्तते भाग्याभावात् ॥

(१) धर्मेन्त्विष्यादिशुनोक्तत्रयस्यार्थः ॥ मग्वादि-
मुक्तेन भगवत्प्रणीतान्धर्मेनास्तु देवर्ष्यादयः सर्वे विदुरपि ।
साक्षाद्भगवता श्रीकृष्णेन नारायणेन प्रणीतो यो धर्मेस्तंस्तु

ननु पापहरत्वेन भागवतधर्मरूपस्य नामसंकीर्तनस्य
माहात्म्यवर्णनात्तत्कर्माङ्गत्वमसङ्गः । प्रायश्चित्तान्तरपातित्वात् ।
तेन कथं मोक्ष इति चेत्तत्राह यमदेशः ।

एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां

संकीर्तनं भगवतां गुणकर्मनाम्नाम् ।

मरीच्यादय ऋषयोऽपि न विदुः । नापीन्द्रादयो देवाः ।
तर्हि शास्त्रकर्तृत्वात्सिद्धा विदुर्नेत्याह । न सिद्धमुख्याः ।
कुतोऽमुराः । तद्यंतिविषयसुखाभावात्साधनाधिक्येन म-
नुष्या विदुः । नेत्याह । न मनुष्याः । कुतो विद्याधरादयः ।
ननु केऽपि न जानन्ति । तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाकम् ।
तत्राह । स्वयंभवादयो द्वादशैते वयं भागवतं धर्मं विशिषेण
जानीमः । अन्ये भागवतास्तु सामान्येन । स्वयम्भूर्ब्रह्मा ।
कुमारः सनत्कुमारः । स्कन्दो वा । जनकः बहुलाश्वः सी-
रध्वजो वा । वैयासकिः शुकः । वयमित्यात्मानं बहु म-
न्यमानः । तं कं भागवतं धर्मम् । यं ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते ।
तमासेठयामृतमश्नुत इति किं वक्तव्यम् । यतः विशुद्धं
मायागुणातीतम् । ननु तर्हि(क) सर्वे तं ज्ञात्वा कथं न मुक्ता
भवन्ति । तत्राह । दुर्बोधम् । भगवत्कृपाबोधयत्वात् । भा-
गवतानां सङ्गेन तु सुबोधम् । यतः गुह्यं वेदैः कर्मजव-
निकाङ्क्षादितमित्यर्थः ॥

विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि

नारायणेति प्रियमाण अवाप मुक्तिमिति(१)॥

तस्मान्न तत्कर्माङ्गत्वं प्रायश्चित्तत्वम् ।

तन्स्थानत्वादनन्यधर्मः खलेवालीवदिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः॥(२)॥

(१) एतावतेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नां च (क) सस्यक्रीर्त्तनं केवलमघनिर्हरणाय (ख) एतावता अलम् । अलंशब्दोऽत्र (ग) वारणे । अलं भूषणपथमिशक्तिवारणवाचकमित्यभिधानोक्तेः । केवलं पापविनाशाय कीर्त्तनं न भवति । किंतु मोक्षाय । यतस्तदेव मोक्षकारणम् । पापहरत्वं त्ववान्तरफलम् । तदेवाह । अजामिलोऽपि महाधमाधमो (घ) प्रियमाणः अद्वाविहीनोऽपि यतो नाम्ना (ङ) मुक्तिमवाप । किंकृत्य । नारायणेति पुत्रं विक्रुश्य । न तु नारायणम् । तस्मात्प्रासङ्गिकात्ताम्नोऽपि मुक्तिमवाप । सस्यनामसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यस्य निर्वचनीयम् ॥

(२) तत्स्थानत्वादित्यादिशाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥

प्रायश्चित्तं तु तस्येदं हरिसंस्मरणं परमित्यादौ प्रायश्चित्त-

(क) आ० पृ० २०० च नाम्ना इति पा० । (ख) आ० पृ० २०० च । (ग) आ० पृ० २०० च । (घ) आ० पृ० २०० च । (ङ) आ० पृ० २०० च ।

प्रायश्चित्तान्यपि हरिनामबलेन पुनन्ति नान्यथा । तदे-
वाह शुक्रः । •

प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ।
न निष्पुनन्ति(क) राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगा इति (१)॥

एवं(ख) नाममाहात्म्यं विजानतापि स्वायम्भुवमनुना
भक्त्यनधिकारिणां विपयिणां जीवानामघविनाशाय नाम-
वलानि प्रायश्चित्तानि वर्णितानि । सर्वपापहरत्वेन नाममा-
हात्म्यवर्णनान्कर्माङ्गत्वं स्यात्प्रायश्चित्तान्तरमंशेनादिति ज्ञानम् ।
तत्स्थाने विहितत्वादपि न हरिस्मरणस्य प्रायश्चित्तधर्मत्वं
खलेवासीयत् । खलेवासी यूपो भवतीत्यत्र पञ्चर्थयोजने
यूपकारके खलेवासीदिधिर्न तु यूपधर्माष्टस्वरूपादि-
प्रसङ्गस्तद्दृष्ट्वापि न खलोमादिवपनानां प्रायश्चित्तधर्माङ्गा-
नप्राप्तेन हरिनाम्नः प्रायश्चित्तत्वं कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ॥

(१) प्रायश्चित्तानीत्यादिश्लोकस्यार्थः । हे राजेन्द्र
चीर्णानि सम्पङ्क्तानि प्रायश्चित्तानि संनिलितान्यपि ना-
रायणपराङ्मुखं नारायणविमुखम् एकम् अपि पुमांसं न
निष्पुनन्ति(ग) न निष्प्रापं कुर्वन्ति । यथा सुराकुम्भं पवि-
त्राकारिण्योऽपि नष्टः न पुनन्ति ॥

(क) आ . पु . स्त० नः पुनन्ति इति पा० । (ख) आ . पु . स्त०
नाम्ना इत्यभि० वर्तते । (ग) आ . पु . स्त० पुनन्ति इति पा० ।

तन्माहात्म्यं नोक्तम्। पुनः सर्वसाधननिषेधेन (क) नामाधिक्यमि-
रूपणीत्तत्मीत्या सर्वजीवमुक्तिमस्तदसहमानस्य सृष्टिविस्ता-
रभियस्य जनकस्य शापभयादपि तादृशपापाभावादपि च ।
एवं ज्ञात्वा भक्त्यनाधिकारिणो वर्णाश्रमधर्मपरा अपि नामा-
श्रयाः सन्तः पापनिवृत्तये प्रायश्चित्तान्तराणि कुर्वन्तु । भाग-
वतानान्तु तत्र कुवर्त्मन्यधिकाराभावादप्यतमोनाशकसाधनार्क
प्रकाशफलं च हरिनामसंकीर्तनमेव । तदेवाह शुकः ।

नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं

मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।

न यन्पुनः कर्मसु सज्जते मनो

रजस्ममोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथेति (?) ॥

(१) नातः परमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तीर्थानि
गङ्गादीनि शास्त्रीणि वा चरत्तयोर्यस्य स तस्य भगवतोऽनु-
कीर्तनादतः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं साधनं मुमुक्षतां नैव ।
तेषां तु तदेव साधनं फलम् । अन्यत्राधिकाराभावात् ।
सर्वपि भक्त्यधिकारे महत्सोपक्रमपरसर्वहानादिति
शास्त्रित्यविद्योक्तेः ॥

सर्वपि भक्त्यधिकार इत्यादिशास्त्रित्यविद्या-
सूत्रस्यार्थः ॥ सर्वपि सकृत्स्मरत्तुकीर्तनादि महतां पापा-
नामपि संपन्नं भाग्यकं भवति । यतो भक्त्यधिकारे परसर्व-

नथापि न केवलं मुमुक्षतामेव सुखजनकं भगवन्नामसंकीर्तनं (क)
किं नु त्रिविधजनानां विषयिमुमुक्षुमुक्तानामभीष्टफलजनकं
(ख)न(ग)देवेत्याह शुकः ।

एनान्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।

योगिनान् नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनमिति (१) ॥

प्रायश्चित्तानां हानगानात् परित्यागत्वज्ञानात् । भक्तानां
भक्तेरितरसाधनेष्वधिकाराभावात् ।

सर्वधर्मानपरित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ना शुच

इत्य(घ)परसर्वप्रायश्चित्तान्तरहानात् हानगानात् ॥

तस्मात्तेषां तु कर्मबन्धनच्छेदकं तदेव सर्वेषामपि ।

अन्ये तु कर्मबन्धने सुखमुद्वयः । यद्यतोऽनु कीर्तनाद् मनः
पुनः कर्मसु न सज्जते दुःखानुभवात् । कीर्तनानन्दा-

वाप्तेः । ततोऽन्यथा तस्मात्कीर्तनात्साधनान्तरैस्तु तत्र
सुसज्जते । यतो रजस्तमोभ्यां कलिलं मनस्तु रजस्तमो-

गुणजलप्रवाहे पतितं तज्जन्य(ङ)कर्मसमुद्रस्य संयोगे तत्र
निसर्गं(च) भवतीति भवः ॥

(१) एतन्निर्विद्यमानानामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥

हे नृप इच्छताम्नानाकामानिच्छतां विषयिणां विषय-

(क) आ० पु० ग्ल० अथ भगवन्नामसंकीर्तनमिति ना० ।

(ख) आ० पु० ग्ल० अथ भगवन्नामसंकीर्तनमिति ना० । (ग) आ० पु० ग्ल०
तद् इति ना० । (घ) आ० पु० ग्ल० कुचेति पर इति पा० । (ङ) आ०
पु० ग्ल० तज्जन्यस्य इति पा० । (च) आ० पु० ग्ल० न इत्यभि० धर्म० ।

कामिनामपि न केवलं काममदं मुक्तिदमर्पात्याह ।

एतद्व्याप्तुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।

भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनमिति (१) ॥

मुक्तानां तु तत्फलमेवेत्याह स्वानुभवेन नारदः ।

साधनमेतदेव (क) । निर्विघ्नमानानां वैराग्यशीलानां मुमुक्षूणां ज्ञानसाधनमप्येतदेव । योगिनां मुक्तानामेतदेव प्रेम(ख)साधनम् । तत्तिकम् । हरिनामानुकीर्तनम् । ननु फलसंख्यातानि साधनानि श्रुतानि । कथं सर्वफलानां तदेव साधनम् । तव तु श्रद्धैव(ग) तादृशीति चेत्तत्राह विशेषणम् । कीदृशं निर्णीतं सर्वफलदातृत्वेन नारदादिभिर्वेदशास्त्रार्थसमुद्रं मथित्वा निर्णीतं यथा सर्वकामसाधको देववृत्तः । पुनः किंविशिष्टम् । अकुतोभयं न तु कर्मयोग(घ)-ज्ञानादीनामिव देशकालयमनियमकामक्रोधादिभिर्हृतम् ।

(२) एतद्वीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शा भोगाः । मुहुस्तदिच्छया(ङ) आतुरचित्तानां विषयभोगसागरं मग्नानां भवसिन्धुतारणहेतुः प्लवो मया दृष्टः । न केवलं(च) श्रुतः । स कः । यद्वरिचर्यानुवर्णनं भगवन्नामगुणधामरूपकीर्तनात्मक(छ) इत्यर्थः ॥

(क) आ० पु० स्त० एतदेव इति ना० । (ख) आ० पु० स्त० प्रेम इति ना० । (ग) आ० पु० स्त० श्रद्धैव इति वा० । (घ) आ० पु० स्त० योग इति ना० । (ङ) आ० पु० स्त० तदीक्षया इति वा० । (च) आ० पु० स्त० मया इत्यधिक० वर्त्तते । (छ) आ० पु० स्त० रमकम् इति वा० ।

प्रगायतः स्वदीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।

आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसीति (१) ॥

इत्थं भूतादृरिकीर्त्तनादिमुखस्त्वतिजुगुप्सित इत्याह नृपेन्द्रः ।

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्

भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।

क उत्तमश्लोकगुणानुवादा-

त्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नादिति (२) ॥

(१) प्रगायत इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तस्य भगवतो वीर्याणि प्रकर्षेणान्यकामाभावेन गायतो नम चेतसि तीर्थपादो भगवान्दर्शनं प्रति याति । स्वस्य वीर्याख्यं प्रगायतीति(क) ज्ञात्वा । आहूत इव शीघ्रं चित्तगोचरो भवतीत्यर्थः । यतः प्रियश्रवाः प्रियं भक्ताधीनस्वरूपं श्रवो(ख) यशः श्रवणं वा यस्य सः ॥

(२) निवृत्ततर्षैरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादात्कः पुमान्विरज्येत । विना पशुघ्नात् । अपगता शुभस्मात् स्वात्मानं हन्तीत्यपशुघ्नस्तस्मात् । पुमान्भवाब्धिं न तरेत् आत्महेति भगवद्वचनात् । तदधःपातित्वमेव हननम् । यद्वा । पशून् हन्तीति पशुघ्नस्तस्माद्विना । मुख्यार्थस्तु कर्मवादाद्वयाद्विना गुणानुवादाद्विरज्येत विरक्तो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ।

(क, भा० पु न्त० प्र ह त नः०) (ख) घा० पु० न्त० श्रवो हः न ना ।

अतः कीर्तनाविमुखः श्रेष्ठोऽप्यात्महा । तद्रसिको नीचो-
ऽपि सर्वश्रेष्ठस्तदेवाह देवहूतिः ।

अहो वत श्वपचोऽतौ गरीया-

न्यज्जिह्वाग्रे वर्चते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या

ब्रह्मानुचूर्णाम गृणन्ति ये ते इति (१) ॥

(क) पशुहिंसायां स्वयमेव करणकर्तृ रूपो भवति यः (ख) स तु
कालातिक्रमेण कर्मवैगुण्यात्कर्मफलभ्रंशभयाद्विरज्येत। अनी-
श्वखादाभिनिवृत्तात् । कथंभूताद् गुणानुवादात् । निवृ-
त्ततर्हैरुपगम्यमानात् । गततृणैर्मुक्तैर्भगवदुपसमीपे गीय-
मानात् तत्परमव्यसनात्फलादपि । यतोऽधिकारभेदेन अ-
वखादीनि नैवाङ्गानि साधनान्यपि फलानि च । पुनः क-
थंभूतात् । भवौषधात् मुमुक्षूणां भवामयनिवर्तकात् ।
पुनः किंविशिष्टात् । ओन्नमनोऽभिरामात् अवलमनसोः (ग)
सुखप्रदात् विषयिणां परमविषयात् । यतः केचिदनुवादाः
अवलप्रियत्वेऽपि हृदप्रियाः । केचिन्मनःप्रियत्वेऽपि क-
र्ताप्रियाः । भगवद्गुणानुवादस्तु ओन्नमनोऽभिरामः । अव-
लरोचकत्वेन परिणामे सुखप्रदत्वात् ॥

(१) अहो वतत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद्यस्य जिह्वाग्रे

(क) आ० पृ० नं० ४० इति । (ख) आ० पृ० नं० ४० इति । (ग) आ० पृ० नं० ४० इति ।

विशेषं च दर्शयतीति वेदान्तोक्तेः (१) ॥

तस्मान्नामोपासकः श्रेष्ठः (क) एवं ज्ञात्वाह महादः ।

तस्मादहं विगतविकल्ब ईश्वरस्य

सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।

• नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः

पूयेत येन हि पुमाननुवर्गितेनेति (२) ॥

तुभ्यं तव नाम वर्तते स श्वपचोऽपि गरीयानिति । ख-
तशब्दो हर्षे । अर्थात्नामविमुखः श्रुतिकार्यपि(ख)निन्द्यः ।
देहापवित्रत्वादित्याश्चर्ये अहो । कुतः श्वपचो गरीयांस्त-
न्नाह । यतस्ते नाम ये गृणन्ति ते तपस्तेषुः कृतवन्तः ।
शुश्रुवूर्होमं कृतवन्तः । त एव सर्वतीर्थेषु स्नाताः । आर्याः
सदाचारा अपि । त एव ब्रह्म वेदमनु कारं वारमूषुः ।
भारतः सर्वमूलत्वात् । अतो हेतोः ॥

(१) विशेषं च दर्शयतीति वेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ ना-
मोपास्त्रे(ग)त्यादिश्रुत्या प्रतीकोपासनेषु नामोपासनाया
अधिकफलमुक्तत्वात्तस्मान्नामोपासकः श्रेष्ठः ॥

(२) तस्मादहमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यतः कीर्त-
नरसिको नीचोऽपि गरीयांस्तस्मादहनसुतोऽपि विगत-
विकल्बः असुरत्वाधिगूण्य ईश्वरस्य महि महिमानं यथाम-

(क) आ० पु० टीकायां तस्मान्नामोपासकः श्रेष्ठः इति ना० ।

(ख) आ० पु० न्त० भुक्त्वधिकार्यपि इति पा० । (ग) भा० पु० न्त० पावस्वे-
इति पा० ।

अतोऽन्याभिधासती गीरपि भगवद्गुणसंकीर्त्तनेन शुद्धा
सफला भवति । तद्रहिता तु निष्फला निन्या ।
तदेवाह स्वयं भगवान् ।

यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म-

स्थित्युद्भवस्थाननिरोधमस्य ।

लीलावतारेप्सितजन्म वा स्या-

द्वन्ध्यां गिरं तां विभ्रयान्न धीर इति (१) ॥

न केवलं भगवद्गुणरहिता गिरो वन्ध्याः किन्तु मृषा अ-
सतीरित्याह सूतः ॥

नीचं(क) बुद्धिमनतिक्रम्य गुणानि । यतः येनानुवर्णितेन
महिम्ना नीचोऽपि पूयेत । कीदृशः । अजया मायया
स्वाविद्यया गुणानां सत्त्वादीनां विसर्गं संसारं चारं चारं
प्रविष्टः ॥

(१) यस्यां नेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अङ्ग हे उ-
द्भव । यस्यां वाचि । वा वै निश्चयार्थे । मे कर्म
जन्म(ख) च न स्यात्तां वन्ध्यां गिरं धीरश्छेदमदुःखमहन-
शीलस्तु न धारयेत् । नित्यनरकदुःखप्रदत्वात् । किं भूतं
कर्म । अस्य विश्वस्य उत्पत्ति(ग)स्थितिनाशतमकस्मज्ज्ञान
दम् । किंविशिष्टं जन्म । लीलावनारैर्मत्स्यादिभिरीक्षितं
चाङ्गिद्धतं मङ्गलकृद्म् ॥

(क) भा० पु० म् ७ यथामनीषम् इति ना० । (ख) भा० पु० म् ७ जन्मकर्म
इति पा० । (ग) अ० पु० म् ७ विश्वोत्पत्ति इति पा० ।

मृषा गिरस्ता असतीरसत्कथा

न कथ्यते यद् भगवानधोक्षजः ।

तदेव सत्यं तद् ह वै मङ्गलं

तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ।

तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं

तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।

तदेव शोकार्णवशोपणं नृणां

यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते इति (?) ॥

(१) मृषा गिर इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ या असत्कथाः स्त्रीपुत्रस्वर्गविषयकथा गिरः । यद्याभिः कदापि भगवानधोक्षजो न कथ्यते ता गिरी मृषा असतीः । तर्हि किं सत्यमित्यपेक्षायामाह । तदेवेति । यच्छ्रवणे भगवद्गुणोदयं वदनेनानुगीयते च । तदेव सत्यं कालत्रयाबाधितम् न तु यथार्थभाषणम् । तदघप्रामेः । तदेव मङ्गलम् प्रमोदः । न तु पुत्रादिजन्मरूपम् । तन्मरणदर्शनात् तदेव पुण्यं सुखजनकम् । न तु भयजनम् । स्वर्गपतनात् । तदेव रम्यम् मनोज्ञम् । न तु नेत्रसुखदविषयदर्शनम् । अरिणामित्वात् । स्वाभाविकाभावाच्च । तदेव रुचिरं रुचिजनकम् । न तु पुत्रकलभाषणादिकम् । अनित्यत्वात् । तदेव मधुमयम् । न तु स्वर्गभूषणादिकम् । भुङ्क्तभोगात् । तदेव मनसो महोत्सवम् । न तु मधनादिकम् । नानाविग्रह-

तस्मात्स्वाहिताविद्भिर्हरिकीर्त्तनमेव कर्त्तव्यम् (क)॥

एवं कीर्त्तनाङ्गमुक्त्वा ध्यानाख्यं स्मरणाङ्गमाहं शुकवाक्येन ।

ते सभाग्या मनुष्येषु कृतार्था नृप निश्चितम् ।

स्मरन्ति स्मारयन्ति ये हरेर्नाम कलौ युगे इति (१)॥

ननु शमादिसाधनैरभद्रनाशादिद्वारान्तःकरणशुद्धौ
ज्ञानप्रवेशेन विज्ञानाद् भगवद्भक्त्या जीवाः कृतार्था भवन्ति ।

तत्त्वात् । तात्कालिकत्वाच्च । नृणां तदेव शोकार्णवशो-
पणम् । न तु शास्त्रादिकम् । तद्वति शोकदर्शनात् । एवकारः
षड्वायृत्या भगवद्गुणोदयाभावे सत्यं यथार्थभाषणमप्य-
सत्यं पापजनकमेवाग्न्यादीनामिव । पुत्रजन्मादिकं मङ्ग-
लमप्यमङ्गलमेव अङ्गुलिचित्रकेतूनामिव । पुण्यमपि पापमेव
त्रिशङ्कादीनामिव । रस्य विषयदर्शनमपि बीभत्समेव । रु-
चिरमपि ग्लानिप्रदम् । नयनवमपि जीर्णधूर्णम् । ज्ञाना-
दिकं शोकार्णवशोपणमपि शोकार्णवमेव स्यात् । एवं सर्वा-
णि सुखानि दुःखान्येव भवन्ति । तस्मात्स्वाहितविद्भिर्हरि-
कीर्त्तनमेव कर्त्तव्यमिति निर्द्वारणार्थः (ख) ॥

(१) ते सभाग्या इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मनुष्येषु
स्वधर्मवत्स्तु त एव सभाग्याः भाग्येन सह वसन्तमानाः । न तु
ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्ताः (ग) । संसारदुःखकालोधीनत्वादिति

(क) तस्मादित्या० कर्त्तव्यमिति पर्यं ॥ आ० पृ० न्त० द्विपञ्चमोऽ
वर्त्तते । (ख) आ० पृ० न्त० निर्धारणार्थं इति ना० ।

(ग) आ० पृ० न्त० ज्ञानैश्वर्यादि युक्ता इति पा० ।

कथं हरिस्मरणादेव कृतार्थत्वम् । तत्राह सूतः ।

अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः

क्षिणोत्थभद्राणि शमं तनोति ।

सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं

ज्ञानं सविज्ञानविरागयुक्तमिति (१) ॥

अतः कृष्णस्मरणादेव निःसंदेहकृतार्थत्वं मनसस्तदा-
कारत्व(क)रूपत्वम् । तदेवाह स्वयं भगवान् ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विसज्जते ।

मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते इति (२) ॥

निश्चितम् । ते के । ये हरिनाम कलौ स्मरन्ति स्मारयन्ति
च त एव कृतार्थाः मुक्ताश्च नान्ये । कलौ अन्यसाधनशु-
द्धयभावात् ॥

(१) अविस्मृतिरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ श्रीकृष्ण-
पदारविन्दयोः अविस्मृतिर्नितरां स्मृतिः अभद्राणि
अनर्थान्तरायाख्यानि क्षिणोति । यतः शमन्तनोति ।
विरागयुक्तमनुभवात्मकं स्वात्मपरात्मज्ञानान्तर्द्वारा भक्तिं
तनोति ॥

(२) विषयान्नित्यादिश्लोकस्यार्थः । विषयान् श-
ब्दस्य शब्दपरसगन्धान्ध्यायतः पुरुषस्य चित्तं विषयेषु वि-
शेषेण सज्जतेऽपि तद्रूपं न भवति । दुःखात्मकमुल्लासात् ।
सर्वव्यवहारानुभवाच्च । मामनुस्मरतो जीवस्य चित्तं म-

एवं श्रीकृष्णोक्तं स्मरणमाहात्म्यं ज्ञात्वा सर्वे भक्तास्तदेव
प्रार्थयन्ति इति नृपमार्थनयाह ।

तत्रः शमादिशोषाद्यं येन ते चरणान्जयोः ।

स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संस्मरतामिहेति (१) ॥

अथेव प्रविलीयते । एवकारोऽन्यव्यावृत्त्यर्थे । उपसर्गद्वयात् ।
मद्रूपम्भवति । परमानन्दाधिक्यात् । अयं भावः । कृष्णा-
कारे चित्ते देहादीनां न स्मरणं भवति । व्यवहारदर्शना-
भावात् ।

शय्याशमाटनालाप(क)क्रीडास्नानासनादिषु ।

न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतस

इति शुकोक्तेः ॥

अस्य शय्येत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ शय्यादिषु त-
त्तत्कर्माकारका अपि कृष्णचेतसो वृष्णयः सन्तं वर्तमानं
देहं न विदुः । कृष्णाकारचित्तवृत्तित्वात् । लोकेऽपि कार-
णाभावेऽपि तत्सत्ताकस्य कार्यस्यालपठयवहारदर्शनात् ।
यथा अपक्वनिद्रोत्थितः पुनस्तदभिमुखो जीवः स्वभाषणा-
दिकं न वेद मदिरामत्तोऽपि तथा प्रारब्धाधीनानीन्द्रि-
याणि स्वस्वव्यापारं कुर्वन्त्यपि ते(स) श्रुतदेवोद्वेगादये
वृष्णयो, न विदुः ॥

(१) तत्र इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे नाथ

(क) जापा इति आ० पु० न्त० पा० । (ख) आ० पु० न्त० ते इति ना०

यं मां स्मृत्वा गाथा गाथा भवति

यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति ।

यं मां स्मृत्वा अव्रती व्रती भवति

यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवती

त्यादिश्रुतौ भगवदुक्तेः ॥

भगवत्स्मरणपराणां रिपवोऽपि बान्धवा भवन्ति ।

पापमपि पुण्यम् । गरलमप्यमृतम् । दुःखमपि सुखम् । निन्दापि
स्तुतिरेवं सर्वं पदार्था अनुकूला एव । यं मां स्मृत्वेति स्मरणो-
पलक्षणेन नवाङ्गानां श्रवणादीनां माहात्म्यमुक्तं भगवता ।

तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं भजेदिति

श्रुत्या नवधा भक्तिरुक्ता । तत्स्मरणस्य परमदयालुत्व-
माहुः श्रुतयः ।

निभृतम ह्मनोऽक्षद्वययोगयुजो हृदि यन्

मुनय उपासन्तं तदरयोऽपि ययुः स्मरणान् ।

तदेवोपायं सप्यगादिश । तत्तत्वाधीनत्वात् । येनो-
पायेन यथेह संसारे स्त्रीपुत्रादिसंयुक्ते सम्यक् चरतां नोऽ-
स्माकं तव चरत्सारविन्दयोः स्मृतिर्न विरमेत् । तव चर-
णेश्वर्यां सत्यां चारसंसारीऽपि तव प्राप्तिबाधको न भ-
वति । किन्तूपकारकारक(क) एवेति भावः ।

(क) क्षा० पु० न्त० पकार क इति पा० ।

स्त्रिय उरगेन्द्रभोग(क)भुजदण्डविषक्तधियो

वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधा इति(?)

एवं हरिस्मरणकरुणमृतास्वादिनो नान्यात्किमपि वा-
ञ्छन्तीत्याह कविः ।

(१) निमृतेत्यादिश्रुतिस्तुतिश्लोकस्यार्थः ॥ यत्
तत्त्वं ब्रह्म हृदि मुनयो मननशीला उपासते तत्तत्त्वं त्वां
श्रीकृष्णं तद्यारयोऽपि पूतनाद्यासुरादयस्तव स्मरणाद्ययुः।
अपिशब्दो विषमै न्यूनपक्षे च । तत्तत्त्वं स्त्रियो गोप्यो ययुः ।
तत्तत्त्वं वयमपि ताभिर्गोपीभिर्विषमा अपि यास्यामः ।
यतो वयं च ते च सर्वे स्मरणात्ते समाः । तद्विषमत्वमेवा-
हुः । कीदृशा मुनयः । निमृतमरुन्मनोऽतद्रूपयोगयुजः
निमृतानि धृतानि मरुन्मनोऽज्ञानि यैस्ते दृढयोगं यु-
ञ्जन्तीति दृढयोगयुजः । अरयस्तु तवापकारधियः । की-
दृश्यः स्त्रियः । उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगे-
न्द्रोऽवन्तस्तस्य भोगस्य देहस्य सदृशयोर्भुजयोर्विषक्ता धी-
र्यासां ताः सर्वाङ्गोपासिन्यः पतिव्रता इत्यर्थः । कीदृशो
वयम् । समदृशः सर्वेषु चराचरेषु चन्द्रेन्द्रादिषु समा पर-
मेश्वरदृष्टिर्यासां ता व्यभिचारिण्य इत्यर्थः । पुनः ।
अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु दधति धारयन्तीत्य-
ङ्घ्रिसरोजसुधा एकाङ्गोपासिन्यः ॥

(कृ०) भा० पु० स्तो भोग इति ना । ।

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-

स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृश्यात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दा-

ल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र इति ॥ (१) ॥

तस्मादचलने कारणमाह ध्रुवः ।

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पाद पद्म-

ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्

सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-

त्किन्त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानादिति (२) ॥

(१) त्रिभुवनविभवेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ त्रि-
भुवनविभवस्य हेतुः कारणं विभवप्राप्ती साधनं तस्मै
साधनाय । अपिशब्दात् त्रिभुवनवैभवाय । भगवत्पदार-
विन्दाल्लवमपि निमिषार्धमपि यो न चलति स वैष्ण-
वाग्रः । कथंभूतात्पदारविन्दात् । अजितात्मसुरादिभि-
र्विमृश्यात् अजिते भगवति आत्मा मनो येषां तैर्ब्रह्मादि-
भिर्विमृश्यात् । कीदृशो यः । अकुण्ठस्मृतिः अकुण्ठिता
अलङ्घिता भगवत्पदस्य स्मृतिर्यस्य सः ॥

(२) या निर्वृतिरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तनुभृतां
देहाधारिणां सुरासुसुप्तिनर्पणीपुरुषादीनां तव पादप-
द्मध्यानात् भवज्जनानां तव ध्याननिष्ठानां कथाश्रवणेन
वा यां निर्वृतिः परमानन्दवाप्तिः स्यात्सा ब्रह्मणि ना

तस्माद्भरिस्मरणमेव परमानन्दजनकमिति ज्ञात्वा भग-
वानेव स्मर्त्तव्यः ॥

एवं स्मरणाङ्गं निरूप्य पादसेवनाङ्गं निरूप्यते नारद-
वाक्येन ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।

एकस्यैव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनमिति ॥(१) ॥

ननु वर्णाश्रमोक्तं श्रेय इत्युक्तेनैव द्विविधश्रेयसो बोधो
जातस्तस्मादन्यदपि तदाख्यं श्रेयोऽस्ति किम् इति चेत्तदस्त्येव।

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

मनः स्मरेतामुपनेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः ॥

भूत् । कीदृशे । स्वमहिमनि । हे नाथ पुनर्देवानां मध्ये
सा मा भूदिति किं वक्तव्यम् । किंविशिष्टानाम् । अ-
न्तःकः कालस्तस्यासिः खङ्गस्तेन लुलितात्खण्डिताद्विना-
नातपतताम् ॥

(१) धर्मार्थेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यो वर्णाश्रमनि-
ष्ठोऽपि पुरुषो वर्णाश्रमोक्तमात्मनः श्रेयो धर्मार्थकाममो-
क्षाख्यमिच्छेत्तत्रैकस्य हरेः पादसेवनं कारणम् । नान्यत्वा-
धनं पुत्रमीमांसाधिपतिविषयज्ञानादिकम् । नान्येषां पाद-
सेवनमपि ॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं

न सार्वभौमं(क) न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा •

समञ्जस त्वा विरहस्य काङ्क्षे ॥

• अजातपक्षा इव मातरं खगाः-

स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधात्ताः ।

मियं प्रियेव व्युपितं विपक्षा

मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं

संसारचक्रे भ्रमनः स्वकर्मभिः ।

त्वन्माययात्मात्मजदारगेहे-

प्रासक्तचित्तस्य न नाथभूयादित्यादिभ्यः॥(१)॥

(१) अहं हरे इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यार्थः ॥ वृत्रा-
सुरः परमेश्वरात्पुरुषार्थचतुष्टयस्य ग्रहणोच्छ्रया अहं तं
प्रति । हे हरे तव पादावेवैकं मूलं आश्रयो येषां तेषां
तव दासानामनुदासो भूयो भवितास्मि भविष्यामीत्यर्थः ।
न तु वर्णाश्रमाभिमात्री । तदभिमानेनाधःपतनभयात् ।
असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्भक्तवत्सलत्वादीन्मन-
जनः स्मरतु । न तु, वर्णाश्रमधर्मतत्त्वम् । तद्वत्कलं च हे-
यत्वानित्यत्वाभ्याम् वागपि तानेव कीर्तयतु । न तु स्वशा-

(क) सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यम् इति इतर ग्रन्थेन अ० पु० ज्ञ० वा० ।

लोकं वदन् । स्वरक्षानाभावेन दोषप्राप्तेः । कायस्तु तव
परिचर्यात्मकं कर्म करोत्विममेव धर्मं याचे त्वतः । यतोऽ-
यमेव मे धर्मः । एवं धर्ममुक्त्वा र्थमाह । न नाकपृष्ठमिति । हे
समञ्जस मन तु त्वं सर्वेश्वर एवार्थः । न तु द्रव्यादिकम् ।
अतस्त्वा त्वां विरह्य पृथक् कृत्वा नाकपृष्ठादिकं अपु-
नर्भवान्तं न काङ्क्षे । एवमर्थमुक्त्वा काममाह । हे अरवि-
न्दाज्ञ त्रिविधतापनिवर्त्तक मे मनस्त्वां दिदृक्षते द्रष्टु-
मिच्छतीत्यर्थः । न तु लोचने । वियोगदुःखमयात् । अय-
मेव मे कामः । के कनिव । अजातपत्न्याः खगाः कायिक-
वाचिकसाधनशून्याः साधनानपेक्षां मातरमिव । खगा
इति खगजातीयाः । वासिष्ठा एव वसिष्ठा इति-
वद्धा । अस्मिन् दृष्टान्ते क्षुधादिदुःखाभावेन वियो-
गादिदुःखाभावे दृष्टान्तान्तरमाह । यथा वत्सतराः
केवलं स्तन्यजीवना अपि क्षुधया पीडिताः स्तन्यमिच्छ-
न्ति । वत्सतरेष्वपि निष्कामतानन्यताभावं दृष्ट्वान्यदृष्टा-
न्तमाह । विशेषेणोषितं दूरदेशगतं प्रियं पतिं पतिव्रता
अतो विषया प्रियेवेत्ययमेव कामः । एवं स्वकाममुक्त्वा
मोक्षमाह । हे नाथ स्वकर्मभिः संसारचक्रे अमनो मन उ-
त्तमश्लोकस्य तव जनेषु सख्यं भूयात् । त्वन्मायया देह-
पुत्रदारगृहेषु आसक्तचित्तस्य तेष्वात्मादिषु कदाप्यास-
क्तिर्न भूयादित्ययमेव मेऽपवर्ग इत्येवं भक्तानां पुनरर्थ-
चतुष्टयम् । तस्यैपि कारणं भगव(क)त्पादसेवनमित्यर्थः ॥

मनु चतुर्वर्गबाधकानां पापानां सत्त्वे कथं पादसेवनादेव
तद् भवति । तत्राह पृथुः ।

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनां-
मशेषजन्मोपचितं मलं धियः ।

सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरिदिता (१) ॥

ततः किं भवति । तत्राह ।

विनिर्धुगाशेषमनोमलः पुमा-
नसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् ।
यदङ्घ्रिमूले कृतकेतनः पुमा-
न् संस्मृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते इति ॥

स एव भयातीतो भवतीत्याह कविः ।

मन्येऽकुमारिचद्भयमच्युनस्य
पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।

(१) यत्पादसेवेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद्विद्वो नलं
तप आदिभिस्तपस्विनां न क्षीयं तदशेषजन्मोपचितं सं-
चितकर्मरूपं बत् यस्य भगवतः पादसेवाभिरुचिः क्षिणो-
ति । कीदृशी । अन्वहमेधती । अतः रुती । पादसेवा-
यास्तु फलमनिर्वचनीयमिति भावः ॥

उद्दिग्न्बुद्धेरसदात्मभावा-

द्विरवात्मना यत्र निर्वर्तते भीरिति (१) ॥

अत एव साधवस्तु श्रीकृष्णपादसेवां न विसृजन्तीत्याहु-
र्देवाः । अथ ह वाव तव महिमाभूतसमुद्रविमृषा सकृदवलीढया
स्वमनसि निष्पन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टुस्तवि-
षयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्व-
भूतप्रियसुकृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरनिर्वृतमनसः कथमु ह
वाव मधुमयन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुकृदः साधवस्तव-
च्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्त
इति ॥ (२) ॥

(१) मन्य इत्यादिश्लोकस्यार्थः । अच्युतस्य भग-
वतः पादाम्बुजस्योपासनमेवात्र नित्यमकुतोभयं मन्येऽहं ।
अच्युतात्तदुपासनस्य भेदाभावेनाच्युतत्वात् । अन्यत्तु सर्वं
भयग्रस्तं कालाधीनत्वात् । यत्रोपासने तु देहात्मभावादु-
द्दिग्न्बुद्धेरपि भीर्निर्वर्तते स्वसृत्यभयादित्यर्थः ।

(२) अथ ह वावेत्यादिगद्यस्यार्थः । हे मधुमयन भक्तभ-
यहर अजितः (क) तव पादानुसेवां साधवः कथं पुनर्विसृजन्ति
न विसृजन्तीत्यर्थः । तां काम् । तत्राह । यत्रानुसेवायां न
पुनरयं संसारपर्यावर्तः परिश्रमश्चाम् । तव सांनिध्यात् ।
साधवः कीदृशाः । स्वार्थकुशला । हिताहितविवेकिनः । य-

तस्या भगवत्पादसेवायाः फलं तु विलक्षणम्(क) । तदेवाह
स्वयं भगवान् ।

मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।

नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविब्रुतमिति ॥

तस्माद्विवेकिनस्तु सेवामेव प्रार्थयन्तीत्याहाजवाक्येन ।

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो

भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चाम् ।

येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां

भूत्वा निपेवे(ख) तव पादपल्लवमिति (?) ॥

तः भागवताः । पुनः किंविशिष्टाः । एकान्तिनः ते सेवोद-
कनीनाः । पुनः कथंभूताः । तव सहिमासृतसमुद्रस्य विप्रुट्
कणस्तन्मात्रेण यावलीढा तथापि सकृदप्यवलीढया आस्था-
दितया निस्यन्दमानं यदनवरतं सुखम् अतिशयेन स्रवन्नि-
रन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभावात्
येषां ते । अतस्त्वयि भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वोत्त-
मि नितराग्निरन्तराग्निर्यत्तं च मनो येषान्ते त्वयि नितरां
निरन्तरनिर्वृतमनसः । यत्र यस्याम् अनुसेवायां सत्याम् ॥

(२) तदस्तु मे नाथेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे नाथ
यतस्त्वं पदसेवारसिकाः सालोक्यादिचतुष्टयमेच्छन्ति त-

(क) भा० पु० अ० एव इत्यधि० वर्त्त० ।

(ख) भा० पु० अ० नसेवे इति पा० ।

एवं सेवाङ्गं निरूप्यार्चनाङ्गं निरूप्यते । यतः सेवाङ्गाद-
र्चनाङ्गं भिन्नम् । सेवा त्वरुणोदयमारभ्य भगवच्छयनपर्यन्ता
स्वस्वकालप्राप्तसपर्याकरणरूपा मनोमयी परिचर्या । अतो(क)
मानसव्यापाररूपं सेवाङ्गम् । षोडशोपचारात्मकं कायिकव्यापा-
रात्मकमर्चाङ्गमिति भेदः । तदर्चाङ्गनिरूप्यते तावत् । तदकरणे
दोषमाह ब्रह्मा ।

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रसक्तः

कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।

यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां

सद्यश्चिन्तनन्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै इति(१) ॥

तस्मान्मनापि स भूरिभागोऽस्तु । अत्र भवे ब्रह्मजन्मनि ।
अन्यत्र वा तिरश्चानपि कुत्रापि । (ख) कः तत्राह । येन
नाग्येन भगव(ग)ज्जनानां भागवतानां मध्ये कोऽप्येक उ-
त्तमोऽधमो मध्यमो भूत्वा तव पादपल्लवं निषेवे । ए-
तस्माद् ब्रह्मदेहात्तव दाससेवकदेहः श्रेष्ठ इति भावः ॥

(१) लोको विकर्मेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अयं लोको
विकर्मेनिरतः धर्मबाधो विधर्मः स्यादिति नारदोक्तेस्त-
स्मिन्काव्यकर्मणि देवान्तरार्चने सावधानोऽग्नुरागयुक्त इ-
त्यर्थः । भवदर्चने स्वे कर्मणि प्रसक्तः असावधानः सालसः

(क) भा० पु० न्त० यमो इति पा० । (ख) भा० पु० न्त० स
हृत्वाधि० वर्त्त० ॥ (ग) भा० पु० न्त० भव इति पा० ।

यतः पुंसां वर्णाश्रमकर्माणि त्वागन्तुकान्येव अधिकारा-
न्तरे जन्मान्तरे च हेयत्वात् । ब्रह्मचारिणां धर्मो गृहस्थै-
र्हेयस्तेषामपि कर्म वानप्रस्थैस्तद्गुर्भोग्पि यतिभिस्तेषामपि
परमहंसैः । एवं जन्मान्तरेऽपि । तस्मादागतुकः । तवारा-
धनकृपन्तु जीवानां स्वाभाविकं कर्म । सद्यत्र हेयाभावात् ।
सर्वेषां मदुपासनमिति भगवद्वचनात् । तस्मिन् स्व-
कर्मेणि प्रसक्तः । कथंभूते । कुशले निर्भये । वैगुण्येऽपि
फलबाधाभावात् । प्रत्यवायदोषावचनात् ।

ज्ञानास्थाय नरो राज्ञ प्रमाद्येत कर्हिंचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्थलेन पतेदिहेति

कथ्युक्तेः ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वरूपमप्यस्य धर्मस्य त्रायते सहतो भयादिति

तवो(क)क्तेः ।

पुनः कीदृशे । त्वदुदिते ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत ।

सामेवैभ्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे

इत्यादिभिस्त्वदुदिते ।

एवं ज्ञात्वा ये भगवन्तमर्चन्ति त एव कुशला इत्याहुः भ-
चेतसः ॥

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये ।

भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं

वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदा इति (१) ॥

इत्थंभूते स्वकर्मण्यनुरागशून्यो यावदिह स्वार्थि-
तेभ्यः देवेभ्यः कामान्प्रार्थयति तावद्यः कालात्मा बलवा-
न्भवांस्तस्य जीविताशां सद्यश्छिनत्ति तस्मै अनिमिषाय
कालाय नमोऽस्तु ॥

(१) क्रियाकलापैरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ नो दृष्टि-
गोचरमिदं नव रूपं साधु यथा स्यात्तथा श्रद्धान्विता यो-
गिन इह मोक्षाय क्रियाकलापैः कर्म(क)समूहैर्यजन्ति ते एव
वेदे तन्त्रे च कोविदाः । तयोस्तात्पर्यार्थज्ञानात् । कि-
म्भूतमिदम् । भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितम् ।

यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।

स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥

एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ।

स्वाभासेर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यद्रुगिति

श्रीकपिलोक्तेः ।

ये यजन्ति त एव मुक्ता भवन्ति सुपथाश्रयत्वाद् ।
तदेव सुपथत्वमाहुर्ऋषयः ।

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।

यच्छ्रद्धयाग्नविस्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुष इति (क) ।

अस्याः कपिलोक्तेरर्थः ॥

यदा सूर्यस्य तत्तेजोमय आभासे जलस्थः प्रति-
बिम्बो गृहान्तर्वर्त्तिभिर्तौ स्फुरति तदा गृहेकदेशस्थितैः
पुरुषैर्भिन्त्यादौ स्थलस्थितेन स्वाभासेन करणेन जलस्थः
सूर्याभासः प्रथममवदृश्यते । तेन जलस्थेन प्रतिबिम्बेन
करणेन दिशि स्थितः सूर्यो यथावद् दृश्यते तथा देहेन्द्रि-
यननोमयैः स्वाभासैः करणैर्जीवसत्ताको जडस्त्रिविधोऽह-
ङ्कारोऽवदृश्यते । तेन सदाभासश्चेतनो जीवः । तेन स-
दाभासेन जीवेन सत्यदृग् भगवान्परमात्मावदृश्यते ।
अयम्भावः । जडदेहस्य व्यापारः कर्मज्ञानात्मकानीन्द्रि-
याणि विना न संभवति । एवं देहेनेन्द्रियाणि ज्ञायन्ते ।
तेषामप्यचितां मनोदैवतं संकल्पविकल्पात्मकं विना कथं
व्यापारः । एवं तैर्मनो ज्ञायते विवेकिभिः । मनसोऽपि
जडस्याहङ्कारं विना न संभवति । तस्यापि जडस्य
त्रिविधाहङ्कारस्य चेतनं जीवं विना न कदापि । एवं
जीवेनेश्वरसत्ताकेन सत्यदृक् परमात्मा ज्ञायते । एवं भूते-
न्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं यजन्ति त एव मुक्ता भवन्ति ॥

(क) वे. पुस्तका० पूरुष इतीति पर्य० ० आ० पु० न्तः । टिप्पणानि च वर्य० ० ।

यतः सर्वफलदातृ भगवदर्चनमेव । तदेवाह सुदामा ।

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।

सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनमिति ॥

तत्कुतः । भगवदर्चनस्य सर्वाह्निगत्वात् । तदेवाह नारदः ।

यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।

प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाह्निगमच्युतेज्योतिः(१)॥

(१) यथा तरोरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यत्न तरो-
र्वृक्षस्य मूलनिषेचनेन तस्य भुजोपशाखाः पत्रपुष्पस्कन्धा-
दयः अयत्नेनैव तृप्यन्ति । अनादृता अपि सुखिनो भवन्ति ।
यथा प्राणोपहारात्सर्वेन्द्रियाणां तृप्तिर्भवतीति कृष्टा-
न्तोऽयं प्रत्यक्षानुभवकारकः तथा भगवतोऽच्युतस्येज्या
सर्वाह्निगं देवासुरमनुष्यसृगखगकीटपतङ्गादीनामप्यह्निगं पू-
जनं भवति । अयं भावः । तरुमूलानादरेण स्कन्धशाखा-
दिषु प्रीत्या जलनिषेचनम् । प्राणानादरेणोन्द्रियेभ्योऽङ्ग-
दानं च तेषां दुःखजनकमेव भवति । तथा कृष्णार्चनाना-
दरेण देवार्चनं तु तेषामप्यसंतोषकारणम् ।

सर्वे देवाः, सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुना श्रितमश्नन्ति ।
विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुनां पीतं पिबन्तीति श्रुतेः॥

तत्कुतः । तस्य सर्वमूलत्वात् ॥

तदेवाह ।

जीवराशिभिराकीर्णं आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् ।

तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणमिति ॥ (१) ॥

अत्रेज्याशब्देन भगवद्विग्रहार्चा ज्ञेया । न तु मखादयः । त-
दुक्तं शाण्डिल्यविद्यायाम् ।

तद्यजिः पूजायामितरेषां तु नैव(क) इति (२) ॥

एवमर्चनमाहात्म्यं भगवत्सुखाय न नारदेनोक्तम् । किं तु
जीवानामेव सुखायेत्याह महादः ।

(१) जीवराशिभिरित्यादिश्लोकस्यार्थः । यो म-
हान् आण्डकोशाङ्घ्रिपो ब्रह्माण्डदृक्कस्तस्य मूलमाश्रयस्तु
भगवानच्युतः । तस्मान्मूलत्वादच्युतेज्या तु सर्वेषामात्मनः
पूजकस्याप्यर्हणं भवति ॥

(२) तद्यजिरिति शाण्डिल्यविद्यासूत्रस्यार्थः ।

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्तिभूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपिमा-

मित्यत्र गीतायां यजिः पूजार्थक एव । नाग्नि-
ष्टोमाद्यर्थकः । कुतः । यतस्तेषां तु कामफलप्राप्त्यकरणेन
चरितार्थत्वात्तन्मूलप्राप्त्यर्थम्(ख) । यतो निष्कामकर्मणां स-
न्ध्योपासनादीनामपि पितृलोकादिफलप्रवणम् । तस्मा-
द्विग्रहादौ पूजनमेव भगवदर्चनम् । न तु मखादिरूप-
मित्यर्थः ॥

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णं
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।

यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं

तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरिति (१)॥

अथापि न केवलं विम्बप्रतिविम्बन्यायेन यावत्तावद् द्रव्या-
दिकं ददाति श्रीकृष्णः । किन्त्वल्पायाः सेवाया अपि (क)
महत्फलमित्याह स्वयं भगवांस्त्रिभिः ।

एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः ।

अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्गता भुवनत्रयम् ।

पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियान् ॥

(१) नैवात्मन इत्यादिश्लोकस्यार्थः । भगवत्प-
दार्थेषु द्रव्यालङ्कारवस्त्राणादिषु स्वसत्ताभिमानिनः अवि-
दुषः जनान्मानमयं प्रभुः परमेश्वर आत्मनः स्वस्य सुखाय
न वृणीते । यतो निजलाभेन स्वसुखेनैव पूर्णः । प्रभुत्वात् ।
तथापि तद्विताय वृणीते । यतः करुणः । तदेवाह ।
भगवते यद्यन्मानं जनो विदधीत तत्तन्मानं तस्यात्मने
भवति । यथा विम्बमुत्सार्पिता श्रीः प्रतिविम्बमुखस्य भ-
वति । तदभावे तदभावः ॥

मामेव निरपेक्षेण भक्तियोगेन विन्दति ।

भक्तियोगं च लभते एवं यः पूजयेत् मामिति (१) ॥

एवं साधनरूपमर्चनाद्भुक्त्वा फलरूपमाह सूतवाक्येन ।

ध्यायन्सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ।

कचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसंप्लुत इति (२) ॥

(१) एवं क्रियेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ वेदोक्तं वैदिकं कर्म । नारदपञ्चरात्रोक्तं तान्त्रिकम् (क) । क्रियायोगपथैरुक्तप्रकारेण मामर्च (ख) न्पुमानुभयतः सिद्धिमैहिकामुष्मिकविषयसुखमभीप्सितं गतः विन्दति । तामेव सिद्धिमाह । मम विग्रहप्रतिष्ठया सार्वभौमपदं विन्दति । सद्गुणा मम मन्दिरेण मुवनत्रयं पातालावनिस्वर्गरूपम् । पूजादिना सत्यलोकम् । त्रिभिः प्रतिष्ठासद्गुणपूजा (ग)भिः संत्साह्यतामियात् । मां तु निरपेक्षेण निगुणेन भक्तियोगेन विन्दति । ननु योऽपि केनोपायेन साध्य इति शङ्कायामाह । योऽकाशः सर्वेवस्मात्पूजयेत्स भक्तियोगं च लभते । साधनभक्त्या परा भक्तिर्भवतीति वचनात् ॥

(२) ध्यायन्नित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ स मार्कण्डेयो भावनाद्रव्यैर्मनःकल्पितैः पूजाद्रव्यैर्हरिमुपूजयत् । तमेव

(क) भा० पु० अ० १०० तैः इत्यधि० वक्त० । (ख) भा० पु० अ० १०० तैः इति पा० । (ग) भा० पु० अ० १०० तैः इति पा० ।

एवमर्चनाङ्गं निरूप्य वन्दनाङ्गं कथ्यते तावत् । वन्द-
नोद्यमफलमाह बलिः ।

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः

प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।

यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै-

रलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः (१) ॥

एवं प्रणामोद्यमस्य फलमुक्त्वा तदिच्छाफलमाहा-
कूरवाक्येन ।

प्रमाद्यमङ्गलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः ।

यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजमिति (२) ॥

सर्वं सर्वेषु च(क) ध्यायन्सन् क्वचित्पूजां क्रमं च विसस्मार ।
यतः प्रेमप्रवाहे मग्नः । अतो व्यवहारदर्शनाभावात् ॥

(१) अहो प्रणामायेत्यादिश्लोकस्यार्थः । अहो
आश्चर्यमिदं तु । मया प्रणामोऽयं समुद्यमः कृतः । न तु
संभयक् प्रणामः कृतः । तेन समुद्यमेनैवैवम्भूतोऽनुग्रहो न-
व्यपसदे नीचेऽसुरेऽप्यर्पितः । स कस्तत्राह । योगानुग्रहस्त्व-
त्त्वतो लोकपालैरमरैरलब्धपूर्वः । यतस्त्वया भगवता प्र-
पन्नानां भक्तानामर्थसिद्धौ स्थापितः । यद्वा स एवानुग्र-
होऽप्रमत्तस्तस्यां स्थितः । अतस्त्वतोऽपि तुव प्रणामोद्य-
मस्य माहात्म्यमधिकं मया ज्ञातमिति भावः ॥

(२) नमाद्यैत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भगवतो यदङ्घ्रि-

(क) भा० पु० स्त० च इति नो० ।

एवं तदिच्छाफलं ज्ञात्वा श्रद्धाशून्यप्रणामफलमह
सूतः ।

पतितः स्वलितो वार्त्तः क्षुत्वा वा विवशो गृणन् ।

हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकादिति ॥

एतादृशं तत्फलम् । सम्यक् प्रणामफलं तु विलक्ष-
णम् । तदेवाह ब्रह्मा ।

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो

भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।

हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते

जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभागिति (१) ॥

पङ्कजं योगिनां ध्ययं बुद्धिगोचरक कदाप्यविषयत्वात्त्र-
गोचरम् । तदहं तु साक्षान्नमस्ये अतो नमस्कारेणैव-
वाद्य नमामङ्गलं भक्तिप्रतिषाधकं पापं नष्टम् । मे भवोऽ-
पि फलवाञ्छातः ॥

(१) तत्ते इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यतः पूर्वोक्तः
अनधिकार्यपि हरये नम इति ब्रुवन्मुच्यते तत्तस्मात् हे
नाथ हृद्वाग्वपुर्भिस्ते नमो विदधद् यो जीवेत । नमस्का-
राभावे तज्जीवनाभाव इत्यर्थः । स मुक्तिपदे निवास-
स्थाने तत्र पदसेवादृश्ये दायभाग् भवति । हृदा तु मन्त्र-
मूर्तिर्ध्यानेन । वाचा मन्त्रोच्चारणेन । धपुषाष्टाङ्गेनैवक-
मेव विदधदित्यनेन तल्लक्षणमप्युक्तं भवति । एतादृशो न-

एवं बन्दनाङ्गं निरूप्य दास्याङ्गं निरूप्यते । तत्रापि दास-
स्तु द्विविधः । तत्सुखसुखी । स्वसुखसुखी च । तत्सुखसुखि-
नस्तु गोप्युद्धवादयः । स्वसुखसुखिनो गजेन्द्रादयः । तयोस्त-
त्सुखसुखी श्रेष्ठः । तदेवाह दुर्वासाः ।

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।

तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवाशिष्यत इति ॥

एवं सर्वसंपद्युक्ता अपि भगवद्दासाः स्वापराधि-
न्यप्यनुग्रहपराः । न तु स्ववैभवबलात् तस्मिन्दोषदृष्ट्य
इत्याह (क) ।

मस्कार एवैतादृशफलजनक इति भावः । कीदृशो यः ।
आत्मकृतं विपाकं शुभाशुभमिश्रितप्रारब्धफलमनासक्तः
सम्भुञ्जान एव । एवकारस्तु तद्वागद्वेषनिषेधकः । तद्भोग-
निवृत्तीच्छाभाववानित्यर्थः । पुनः कथंभूतः । तवानु-
कम्पां सुसमीक्षमाणाः कदा मामनुग्रहीष्यति कदा नयि
कृपां करिष्यतीत्यनुकम्पां सु सम्यग् ईक्षमाणाः साधन-
शून्य इत्यर्थः ।

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो

दशाश्वमेधावभूयेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म ।

कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय (ख) ॥

(क) आ० पु० न्त० दुर्वासाः इत्यधि० वर्त्त० ।

(ख) एकोऽपि स्वादि श्रुतो० भा० पु० न्त० ना० ।

अहो अनन्तदासानाम्महत्त्वं दृष्टमद्य मे ।

कृतागमोऽपि मे राजन्मङ्गलानि समीहसे इति (१') ॥

एवं तेषां निर्भयानां मङ्गलाचरणं तु स्वकृपयैव न
तु कस्यचिद् भयादित्याहाभयत्वम्पुरञ्जनः ।

• पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्या-

मन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासादिति (२) ॥

अतः श्रीकृष्णदासा दुर्जयामपि मायाञ्जयन्ती(क)त्याह
जयशील उद्धवः ।

(१) अहो अनन्तदासानामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥
हे राजन् ।

तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि ।

• नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हौ-

त्यादिभि(ख)र्वेदपुराणेष्वनन्तदासानां माहा-
त्म्यं श्रुतमात्रमेव । अद्य तु साक्षाद् दृष्टस्मे मया । य-
तस्तत्त्वं कृतापराधिनोऽपि मे मङ्गलानि स्वपुण्यदानेन
सम्यगीहसे ॥

(२) पश्ये नेत्यादिश्लोकार्थस्यार्थः ॥ मुररिपोः
श्रीकृष्णस्य दासादन्यत्र, वीतभयं महामोदयुक्तं कमपि
जीवं त्रिलोक्यां तदप्यत्र जनमहरादिषु वा । यद्वा । कृष्ण-

(क) भा० पु० अ० १० त्रान्ति इति पा० ।

(ख) प्रह्लादादिरित्यादि० पु० अ० १० अधि० वक्त० ।

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलंकारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायाञ्जयेम हि ॥

वातरशना ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।

ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः सन्न्यासिनोऽमलाः ।

वयन्तिवह महायोगिन्भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।

त्वदार्त्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरन्तम इति (१) ॥

स्यान्यत्र तद्दासादितरत्र न पश्येऽहम् । कालाधीनत्वात् ।

कालेश्वरदासत्वात् एव भयाभाववन्तः ॥

(१) त्वयोपभुक्तेत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थः ॥ हे महा-
योगिन् तव मायां दुर्जयामपि वयं तव दासास्तु हेता-
भिर्जयेम हि निश्चितमिदं तु । कीदृशा वयम् । त्वयोपभुक्त-
स्रग्गन्धादिभिश्चर्चिताः । न तु दिग्म्बराः । पुनः किंविशि-
ष्टाः । तवोच्छिष्टभोजिनः दिव्यान्नभोजिनः । न तु निरन्माः
कलाद्याहारा अपि । अन्ये त्वत्किञ्चिन्नेत्याह । ब्रह्मा-
ख्यं तव धाम तेजोऽपि ऋषयोऽतिश्रमेण यान्ति । न तु
त्वाम् । तमेव श्रमणाह विशेषणैः । कथंभूता ऋषयः ।
वातरशनाः पवन एव परिधानवस्त्रं येषान्ते गन्ता
इत्यर्थः । अत एव श्रमणाः श्रंताऽप्यादिश्रमयुक्ताः ।
पुनः कीदृशाः । ऊर्ध्वमन्थिनः अस्खलितवीर्याः स्त्री-
विषयबलवर्जिताः । पुनः सन्न्यासिनः अपरिग्रहा अपि ।
शान्ताः कानाद्युन्मिरहिताः । अतोऽमलाः एतादृशेन न-

अतो यावद् भगवद्दासा न भवन्ति तावदेव कामाद-
यो जीवानां ज्ञानादिद्रव्यहारका भवन्ति । कृष्णदासानान्तु
त एवोपकारकारका इत्याह ब्रह्मा ।

तावत्कामादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् ।

तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जन्मा इति ॥

एवं दास्याङ्गमुक्त्वा संख्याङ्गमाह तावत् । कृष्णसख्यस्य
सर्वैश्वर्यमदत्त्वन्निरूपयति सुदाम्नोऽनुभवेन ।

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य

शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।

महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो

नैवोपपद्येत यदूत्तमस्येति (१) ॥

हाश्रमेण ते तव धाम यान्ति । वयं तु संसारे कर्मवर्त्मसु
देहगेहस्त्री पुत्रादिसुखासुख(क)रूपेषु तमस्तु भ्रमन्तोऽपि
तावकैस्त्वद्दासैः सह तव वार्तालापेन सूर्योदयेन दुस्तरं
तमोऽपि तरिष्यामः ॥

(१) नूनमित्यादिश्लोकस्यार्थः । बत इव । ममै-
तत्समृद्धिहेतुः कारणं श्रीकृष्णस्यावलोकतः अन्यो नैवोप-
पद्येत । स एव हेतुर्नूनं निश्चितं मया । कथंभूतस्य
यदूत्तमस्य । महा विभूतेः महाविभूतिरनेककोटिब्रह्माण्ड-
रूपा यस्य । कथंभूतस्य मम । शश्वद्दरिद्रस्य । यतो ज-

ननु तेन भगवता तु न किमप्युक्तम् । कथं तस्यैवावलो-
कनं कारणम् । तव तु श्रद्धैव । यथा भागवता वदन्त्यस्माकं
शुभं कर्म तु भगवदिच्छया जातमशुभं तु प्रारब्धभोगेन ।
तत्राह ।

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं

याचिष्यवे भूर्यपि भूरिभोजः ।

पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो

दाशार्हकाणामृषभः सर्वा मे इति (१) ॥

अथापि (क) कृष्णसख्यं न केवलं विषयसुखमदं किन्तु
परमानन्दमित्याह शुकः ।

न्मान्तरेऽस्मिन् जन्मनि वा द्रष्टव्यार्थकाराधितो मया भग-
वान् । अतो दुर्भगस्य ॥

(१) नन्वित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तस्य भगवतः
अयं निसर्गः । भक्त्या प्रणतदत्तमल्पमपि काञ्चनाद्रिं मत्वा
स्वदत्तं परमेष्ठिपदमप्यल्पं ज्ञात्वा मे सखा श्रीकृष्णः सम-
दानाभावाज्जगया भूर्यपि दानं याचकाय समस्तमब्रुवाच्च एव
ददाति । यतो भूरिभोजः अनेककोटिब्रह्माख्यानन्दभोक्ता
तस्मात् स्वभोगापेक्षया कैवल्यमप्यल्पं मन्यते । कीदृशो
मे सखा । पर्जन्यवत्तद्दानं स्वयमीक्षमाणः । यथा जलनि-
धिपूरको मेघोर्त्तमे निद्राधीने जने गर्जनरहितोऽपि क-

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन ।

मायाश्रितानान्नरदारकेण

साकं विजहुः कृतुण्यपुञ्जा इति (१) ॥

(क) तेषां कृष्णमित्राणां भाग्यमभिनन्दति ब्रह्मा ।

वर्षकाणां वषं वर्षति । तद् दृष्टिजलं तत्काले स्वयमेव पश्यति । नान्यः । तथा दाशार्हकाणामृषभोऽपि ॥

(१) इत्यभित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कृताः पुण्यानां भागवतधर्माणां पुञ्जा राशयो यैस्ते गोपकुमारा उक्तप्रकारेण तेन श्रीकृष्णेन साकं सह विजहुर्विहारं कृतवन्तः । तेन, केन । तत्राह । सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या । ज्ञानिनां ब्रह्मसुखस्य यानुभूतिरनुभवमूर्तिस्तया (ख) तेन । पुनः दास्यं गतानां भागवतानां भक्तानां परदैवतेन परमेश्वरेण । स्वात्मप्रदेन दृष्टिगोचरेण । पुनः केन साकम् । तत्राह । मायाश्रितानां नरदारकेण माया दम्भे रूपायां चेति विश्वकोशात्कृपाश्रितानां ब्रजजनानां नन्दनन्दनत्वेन प्रतीयमानेनातिशुलभेनाकिं वर्ण्यते किं वर्ण्यते (ग) तेषां भाग्यमिति भावः । एवं सदादीनामुत्तरोत्तरं श्रेष्ठ्यम् । सुखानु-

(क) भा० पु० अ० १० वनः इत्यधि० वर्तते ।

(ख) भा० पु० अ० १० तथा इति ना० ।

(ग) भा० पु० अ० १० किं वर्ण्यते इति एकवारमेवास्ति ।

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति (१) ॥

एवं सख्याङ्गं निरूप्यात्मपिणाङ्गं कथयति महादवाक्येन ।

भवतारतम्यात् । सुलभत्वाच्च । यथा मनुष्यदेवदेवन्द्राक्षा-
मन्धानन्धसहस्राक्षाणां सुधापाने उत्तरोत्तरतत्त्वम् ॥

(१) अहो भाग्यमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ नन्द-
व्रजराजस्य व्रजश्चतुरशीतिक्रोशमेको निकेतनं येषां तेषां
व्रजौकसां केन पुष्येनैतादृशो भाग्योदया मया ब्रह्मणापि
न ज्ञाप्यत इत्याश्चर्यं अहोशब्दः । एतादृशं भाग्यं केनोपा-
येन लभ्यमिति खेदे पुनरहोशब्दः । नन्दगोपस्य भाग्यं
त्वनिर्वचनीयम् । वाचोऽगोचरत्वात् । तत्किं भाग्यम् ।
तत्राह । येषां मित्रं परमानन्दम् उपकारानपेक्षोपकारका-
रकम् । परमानन्दत्वात् । प्रत्युपकाराभावेऽपि मित्रत्वभङ्गा-
भावाद्भाग्योत्तमं ज्ञेयम् । पुनः कीदृशम् । ब्रह्म व्यापकम् । स-
र्वदेशकालमंगेगसुखदम् । एकदेशित्वाभावेन वियोगदुः-
खाभावात् । पुनः सनातनं नित्यमिन्नानन्ददम् । मरणवि-
काराभावेनाविनाशित्वात् । तत्कुतः । यतः पूर्णम् । सर्व-
रानन्दादिभिर्गुणैः पूर्णम् । एवमानन्दब्रह्मसनातनशब्दै-
रानन्दचित्सद्भिः प्रतिपादितः सच्चिदानन्दविग्रहः श्रीकृष्णो
बुद्धघोषरोऽपि येषां समं चक्षुर्गोचरो मित्रोत्तमः । व्रजौक-

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग

ईक्षान्रयी नयदमौ विविधाश्च वार्त्ताः ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं

स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंस इति (१) ॥

सर्वार्पणं विना सर्वं मिथ्या भवतीत्याह शुक्रः ।

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो

मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।

सामिति सामान्यपदेन गवादीनामपि ग्रहणं सुखविशेषा-
भावात् ॥

(१) धर्मार्थकामादिश्लोकस्यार्थः ॥ वर्णाश्रमानुरूपो
वेदप्रणीतोऽर्थहेतुर्धर्मः । कामसाधनं रजतहाटकाद्यात्म-
कोऽर्थः । इन्द्रियप्रीतिहेतुः शब्दस्पर्शादिविषयात्मकः
काम इति धर्मार्थकामात्मको योऽभिहितस्त्रिवर्गः । वेदै-
रिति शेषेणार्थः । ईक्षान्रयी विद्यात्रयी प्राक्तवैश्वानरद-
हराकाशानामुपासनात्रयी । नयदमी च । विविधाश्च
वार्त्ता जीविकाः । तदेतदखिलं वेदस्य तदा सत्यं मन्येऽहं
यदा पुंसो भगवतः स्वात्मार्पणं भवति । तत्तत्फलला-
भात् । कथंभूतस्य पुंसः । परस्य पुण्योत्तमस्य । स ए-
तस्मात्सर्वजीवसमष्टिरूपादुत्कृष्टाद्विरण्यगर्भादप्युत्कृष्टं स-
र्वप्राणिहृदपेक्ष्यं परमेश्वरं प्रशयतीति श्रुतेः ।

१ क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं

तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः इति (१) ॥

तदर्पणस्य फलं कैमुत्यन्यायनोह शुकः ।

पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ।

जिघांसयापि हरये स्तनं दृत्वाप सद्गतिम् ।

यस्मात्क्षरमनीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम

इति भगवद्वचनात् ।

पुनः किंविशिष्टस्य । स्वसुहृदः ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमुच्छतीति

श्रीगीतायां भगवदुक्तेः ।

स्वात्मार्षणमित्युपलक्षणम् । पत्रपुष्पादिवाक्यवत् ।

स्वार्पणमित्यर्थः । यत्करोषीत्याद्युक्तेः ॥

(१) तपस्विन इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यशस्विनो

नैष्ठिकवद्वादयः । दानपरा गृहस्थादयः । तपस्विनोऽन्वान-

प्रस्थादयः । मनस्विनो यत्यादयः । तत्रापि सुमङ्गलाः

मङ्गलशीलाः (क) स्वाधिकारानुसारेण याज्ञिकाः । यतो

मन्त्रविदः वैदिका अपि याज्ञिकाः (ख) । ते सर्वे यदर्पणं

(क) भा० पु० स्त । मङ्गलशीला इति ना । ।

(ख) यतो मन्त्रविदः वैदिका अपि याज्ञिका इत्यादि० पृ स्त० ना० ।

किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ।
 यच्छन्मिथतमं किन्तु रक्तास्तन्मातरो यथेति (?) ॥
 तदेव सद्गतिमाह स्वयम् भगवान् ।

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा

निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।

यस्य भगवतोऽर्पणं(क) विना क्षेमं निर्भयस्थानम् अपव-
 र्गाख्यं तत्तत्कर्मफलं चापि न विन्दन्ति । तस्मै सुभद्रभवसे
 नमो नमः ॥

(१) पूतनेत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ हरये श्री-
 कृष्णाय स्तनं दत्त्वा पूतनापि सद्गतिं सतां गतिम्
 अपवर्गाख्यामवाप । किं सा ब्राह्मणी । नेत्याह ।
 राक्षसी । तर्हि किं हिंसावर्जिता । नेत्याह । बालीघ्नी ।
 तत्रापि लोकबालीघ्नी । यतो रुधिराशना । न तु मां-
 साशना । तर्हि किं हरितीषाय स्तनं दत्तम् । नेत्याह । श्री-
 कृष्णाय जिघांसया तदृत्वा सद्गतिमवाप । किं पुनर्वी-
 ष्यम् । परमात्मने त्रिकालज्ञानवते कृष्णाय श्रद्धया भक्त्या
 प्रियतमं यच्छन्सन् सद्गतिं लभे इति । किमुततरां यथा
 तस्य कृष्णस्यानुरक्ता मातरः प्रियतमं कृष्णाय यच्छन्ति
 तथा यच्छन् । मातर इति बहुवचनान्तं पदं व्रत्सहरणा-
 भिप्रायेणोक्तम् । तदा तस्य बहुमातृभावात् ॥

तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो

मयात्मभूयाय च कल्पते वै इति (१) ॥

एवं भक्तेर्नवाङ्गानि श्रवणादीनि निरूप्येदानीन्नवधा-
भक्तिरहितानीन्द्रियाणि निन्दति तावत् । भक्त्यङ्गविमुखाना-
मिन्द्रियाणां त्विन्द्रियत्वं नास्तीत्याह शौनकः ।

विले बतोरुक्रमविक्रमान्ये

न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वासती दादुरिकेव सूत

न योपगायत्युरुगायगाथा इति (२) ॥

(१) मर्या यदेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मर्या मरक-
धर्मविशिष्टः पुरुषो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन् मे निवेदि-
तात्मा भवति तदासौ मे विचिकीर्षितः विगिष्टः कर्तु-
मिष्टो भवति । ततोऽमृतत्वं मोक्षत्वं प्रतिपद्यमानो मया-
त्मभूयाय मत्सदृशवैभवाय योग्यो भवति । विना मद-
र्पणं न कदापि मत्सदृशं भयासीतं रूपं विन्दतीत्यर्थः ॥

(२) विले बतेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ वत खेदे । उरु-
क्रमस्य भगवतो विक्रमान्भक्तपालनाय सहपादीक शृण्व-
तो जीवस्य ये कर्णपुटे ते विले विषयवार्तासर्पालये ।
हे सूत । चेद्या जिह्वा उरुगायगाथा नोपनायति सा दा-
दुरिकेव । दादुरी भक्तस्तर्कायासंती । स्वमरखोत्पादिकै-
वेत्यर्थः ।

तथा सर्वाणि ज्ञेयानीत्याह ।

भारः परं पटकिरीटजुष्ट-

मप्युत्तमाङ्गन्न नमेन्मुकुन्दम् ।

शावी करौ नो कुरुतः सपर्या

• हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणी वा ॥

बर्हायिते ते नयने नराणां

लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ

• क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ।

तदश्मसारं हृदयं वतेदं

यद् गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।

• न विक्रियेताथ यदा विकारो

नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षेति' (१) ॥

नन्विन्द्रियाणामिन्द्रियत्वाभावे का हानिस्तत्राह यमवाक्येन ।

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं

चेतश्च न स्मरति तत्त्वरणारविन्दम् ।

(१) भारः परमित्यादिश्लोकत्रयस्यार्थः ॥ उत्त-

माङ्गं शिरः पटकिरीटजुष्टम् अपि मुकुन्दं प्रति न नमस्क-

द्धारः परं केवलम् । नरकदुःखभारप्रदत्वात् । हरेः सप-

र्याम् अकुर्वतः पुरुषस्य यौ करौ तौ शावी(क) प्रे-

(क) भा . पु . न्त . करौ हर्यधि . वत्त . ।

कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यानि ॥

ननु तर्हि(क) कानीन्द्रियाणीति शङ्कायामाह नृपेन्द्रः ।

सा वाग्यया तस्य गुणान्मृणीते
करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्वसन्तं स्थिरजङ्घमेषु
शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥

शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमे-
त्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां
पादोदकं यानि भजन्ति नित्यमिति ॥

तकरी लमत्काञ्चनकङ्कणावपि । विष्णोर्लिङ्गानि धारय-
श्मसृग्मयांनि शरीराणि न निरीक्षतः ये नयने ते अहां
यिते मयूरपुच्छतुल्ये । तद्वदाचरणात् वृथैव शोभमाने ।
हरेः क्षेत्राणि नानुव्रजतः यी पादौ तौ दुर्मज्जन्मभाजी ज-
न्मस्थले मरणात्वात् । कामनापरेच्छोत्थानत्वाच्च जत खेदे ।
तद्बुद्धयमश्मसारं प्रस्तरादपि कठिनम् । यद् गृह्यमासौहं-
रितानामधेयैर्न विक्रियेत न द्रवेत । विकारस्तु नेत्रं जलम् ।
गात्रे रोमाञ्च इत्युपलक्षणम् । अंतर्भाविकभावो इत्यर्थः ॥

नन्विन्द्रियाणामिन्द्रियत्वे को लाभस्तत्राह ब्रह्मा ।

शृण्वन्गृणन्तस्मरयंश्च चिन्तय-

न्नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।

क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयो-

राविष्टचित्तो न भवाय कल्पते इति (१) ॥

तदपि न चिरादित्याह कुन्ती ।

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः

स्मरन्ति नन्दन्ति तत्रोहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजमिति ॥

तदपि न देहान्ते किन्तिवहेवेत्याह श्रुतिदेवः ।

• शृण्वतां गदतां शश्वदर्चनां त्वाभिवन्दनाम् ।

नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलान्भनामिति ॥

शृण्वतां गदनामिति पण्डित्यनेन भिन्नभिन्नपदं श्रव-
वणादीनामप्येकैकस्य माहान्म्यमुक्तम् । यत एकस्मादेकस्मा-

(१) शृण्वन्नित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तत्तार्चनक्रिया-

सु ते नामानि रूपाणि (क) मङ्गलानि चैतन्यानि यः शृण्व-
न्गृणन्सम्यक् स्मरयंश्चिन्तयन्सन् तव चरणारविन्दयोरा-
विष्टचित्तः स भवाय संसाराय न कल्पते । किंतु तव स्वरू-
पाय योग्या भवति ॥

(क) आ० पु० न्तः रूपाणि इति वा ।

दङ्गापर(क)भक्तिमाप्त्या श्रीकृष्ण(ख)पदाम्बुजमाप्तिः ॥

ईश्वरतुष्टेरेकोऽपि बलीति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (१) ॥

तेषां श्रवणादीनामप्येकाङ्गप्राप्तेरनन्तरं द्वितीयाङ्गस्य
माप्तिरित्यपि(ग) नियमो नास्ति ।

अप्रयोगानां यथाकालसंभवो गृहादिवदिति

भक्तिसूत्रोक्तेः (२) ॥

एवं नवधाभक्तेर्माहात्म्यं ज्ञात्वा निर्गुणभक्तिकामेन सा(घ)
भगवति कर्त्तव्या ॥ १३ ॥

(१) ईश्वरतुष्टेरित्यादिशाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ अ-
नुष्ठीयमानेषु श्रवणादिषु यो बलवान्भवति स एकोऽपि
परमेस्वरतुष्टिं जनयित्वा प्रगल्भभक्तये भवतीत्यर्थः ॥

(२) अप्रयोगानामित्यादिशाण्डिल्यभक्तिसूत्रस्या-
र्थः ॥ 'सहप्रयोगानुशिष्टगन्धपुष्पाद्यतिरिक्तानां श्रवणा-
दीनां यथासंभवमनुष्ठानम् । यथा गृहसाधनतृणस्तम्बाद्या-
हरणं कदाचिदेकदा कदाचित्क्रमशः कदाचिदप्येतत्सह्रणं
कदाचित्स्तम्बादेः । एवं यदङ्गमप्ये जातं तस्यैवानुष्ठान-
मित्यर्थः ॥

(क) आ० पु० स्त० परा इति पा० ।

(ख) श्रीकृष्णस्य इत्येवम् पु० स्त० पा० ।

(ग) माप्तिरपि इत्यादि पु० स्त० पा० ।

(घ) आ० पु० स्त० भक्तिः इत्यपि० वर्त्त० ।

यतस्तस्या हि प्राकट्यं तदङ्गैर्हृदये भवेत् ।

पूर्वोक्तैः सूत्र सिद्धैश्च न कदा साधनान्तरैः ॥१४॥

दुष्कृतोत्थादयोऽनर्था अन्तराया लयादयः ।

तेषां सम्यग्विनाशेनानैष्ठिकी नैष्ठिकी भवेत् ॥१५॥

तत्कुतः । यतस्तस्याः पराया भक्तेः हृदये प्राकट्यं तस्या
अङ्गैः पूर्वोक्तैः श्रवणादिभिर्भवेत् । किंभूतैः । सूत्रसिद्धैः भक्तिशा-
स्त्रसूत्रोक्तैः । साधनान्तरैर्यज्ञादिभिर्न कदापि । तत्तु पुरैवोक्तं ॥१४॥

किन्तु तद्बाधकानां निवृत्तिस्त्ववश्यं कर्तव्येत्याह । दुष्क-
ृतोत्थादय इति । आदिपदेन दुष्कृतोत्थाः सुकुतोत्था अपरा-
धोत्था भक्त्युत्थाश्चत्वारोऽनर्थाः । दुष्कृतोत्थास्तु दुःखाभ-
यार्थशङ्काप्लमरणद्रव्यगृहविनाशादयः । सुकुतोत्थास्तु नाना-
भोगाभिनिवेशेनालस्याभिमानलज्जादयः ।

अपराधोत्थास्तु (क) हरिनामापराधोत्थाः । नामापराधा-
स्तु दशैव । यथा पात्रे ।

“सैतान्निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते

यतः ख्यार्तिं यातं कथमु(ख) सहते(ग) तादृगर्हाम् ।

शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं

धिया भिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः ॥

(क) भा० पु० न्त० तु इति ना० । (ख) भा० पु० न्त० कथमय इति वा०

(ग) भा० पु० न्त० सहत् इति वा० ।

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं

तथाप्यर्वादी हरिनाम्नि कल्पनम् ।

नाम्नो बलाघस्य हि पापबुद्धि-

र्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः ॥

श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः ।

अहंममादिपरमो नाम्नि सोऽप्यपराधकुन् ॥

धर्मघ्नतत्यागहुतादिसर्व-

शुभाक्रियासाम्यमपि प्रमादात् ।

अश्रद्धधाने विमुखेऽप्यशृण्वति

यश्चोपदेशोऽपि नाम्नोऽपराध इति ॥

भक्त्युत्थास्तु सेवापराधोत्थाः । भगवत्परिचर्यायां
हिंसात्मकाश्च । सेवापराधास्तु श्रीवाराहे ।

यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ।

देवोत्सवाद्यसेवा च ह्यमणामस्तदग्रतः ।

उच्छिष्टे वाप्यशाँचे वा भगवद्वन्दनादिकम् ।

एकहस्तमणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ।

पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कवन्यनम् ।

शयनं भक्षणं चापि मिथ्याभाषणमेव च ।

उरुचैर्भाषा मिथोजलयो रोदत्तानि च विग्रहः ।

निग्रहानुग्रहौ चैव नृपु च क्रूरभाषणम् ।

कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।

अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ।

अतस्तांस्त्यक्तैव तं सेवे । तत्रापि किं यथा भगव-
त्प्राप्तये श्रवणमेव ग्रहीतव्यं वा । कीर्तनं स्मरणं वा । न-
वाङ्गानि किंवा तत्क्षेत्रपर्यटनं सर्वभोगत्यागरूपं तपो वा ।
एवं व्यूढा विकल्पा यस्यां सा व्यूढाविकल्पा ॥ तस्य भक्तस्य
पूर्वाभ्यस्तैस्तैः शब्दादिभिर्विषयैर्नित्यं सङ्गरो युद्धं कदाचित्-
त्यागेन तेषां पराजयः । कदाचित् पुनः (क)स्तत्सेवनात्स्वपराजय
इति विषयसङ्गरा ॥ अद्यारभ्य भगवतो मयेयन्ति नामानि
ग्रहीतव्यानि । एतावत्यः प्रणतयोऽपि कार्याः । यावता का-
लेन तदूर्चनं कार्यम्भनसा ध्यानं च विमुखैः सह भाषणं कदा-
पि न कार्यम् । वैष्णवा भगवानिव (ख) दानमानाभ्यां सेवनीया-
श्चेत्यादिषु नियमेषु तत्तत्समये तस्य तथा न क्षमत्वमिति
नियमाक्षमा ॥ हरिभक्तेर्निसर्गोऽयं तद्वति जीवे वर्णाश्रमस्थाः
सर्वे तद्बाह्या अप्यनुरज्यन्ते । तेषामनुरागप्रभवात्सु विभूतिषु मा-
नमतिष्ठाद्रव्यालङ्कारवस्त्रारूपासु श्रवणादिष्वाप्तस्य तस्य
भक्तस्य रङ्ग इति तरङ्गरङ्गिणी ॥ इत्यनैष्टिकी षड्विधभजन-
क्रिया । तद्रूपाया अङ्गुरोत्पत्तेस्ते बाधकाः । तेषां निवृत्तिरपि
षड्विधैव । एकदेशवर्त्तिनी । बहुलदेशवर्त्तिनी । प्रायिकी ।
पूर्णा । आत्यन्तिकी च । तत्र दुष्कृतोत्थानामनर्थानां तेषु तेषु दुः-
स्वामेषु भगवत्कृपाभावनयः प्रारब्धभोगदृष्ट्या वा । सुकृतो-
त्थानां दानसंग्रहीभावव्रतनियमभोगत्यागादिभिः । नामापरा-

(क) आ० पु० १०० पुनः इति ना० ।

(ख) आ० पु० १०० भगवानिव इति ना० ।

धानोऽयम् इत्यङ्गात्सङ्कासश्रवणेन । सर्वत्र कृष्णबुद्ध्या । सेवा-
पराधानां तत्तद्देशकालविचारेणापराधव्यवस्थया ।

निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्थेति

भक्तिशास्त्रसूत्रोक्तेः (१) ॥

लयस्य सत्त्वालपाहारजीषणान्निद्राजयेन । विक्षेप-
स्यैकान्तवासेन । अप्रतिपत्तेर्ध्यानानुरागेण । रसास्वादानां
तेषु तेषु स्त्रीपुत्राप्तादिषु दोषदुःखबुद्ध्या । कषायाणां नामस्मर-
णकीर्तनाभ्याम् । प्रायिक्या निवृत्त्या भक्त्यङ्कुरवृद्ध्या प्रौढाया
भक्तिकल्पवल्लया गुच्छकलिकापुष्पफलोपमानि निष्ठारतिभा-
वप्रेमाख्यानि चतुरङ्गानि भवन्ति । तस्मात्तेषां निवृत्तिः कर्त्त-
व्या । ननु मधुसूदनयतीन्द्रेण तु भागवतसंमताद् भक्तैर्भूमिका-
नामान्येकादशाङ्गानि कथितानि । तद्यथा

प्रथमं महतां सेवा तद्दयापात्रता ततः ।

श्रद्धाय तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ।

ततो रुच्यङ्कुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ।

(१) निमित्तगुणेत्यादिभक्तिशास्त्रसूत्रस्यार्थः ॥ के-
नापि देशकालादिना निमित्तेन दोष एव गुणो भवति ।
यथा यवनसंपर्के यक्षाभावे कम्बलावरणम् । तस्मात्तेषु
कम्बलव्याप्य(क)गुणा अपि दोषा भवन्ति ॥

आविर्भावो हि तस्यास्तु क्लेशघ्नत्वादितद्गुणैः ।
ज्ञेयः शुद्धिश्च तल्लिङ्गैः शास्त्रोक्तैः पुलकादिभिः १६

- मेमवृद्धिः परानन्दे तस्यान्तः स्फुरणं ततः ।
- भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता ।
- मेमगोऽथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमय इति ॥

तथा माधुर्यकादम्बिन्याम् । आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽया
भजनक्रिया । ततोऽनर्थनिवृत्तिश्चेत्यादीनि । कथं चत्वार्येवाङ्गानि
सत्यम् । तानि महतां सेवादीनि हरिगुणश्रुतिरुच्यन्तानि त्व-
नैष्टिक्या भजनक्रियाया अङ्गानि ज्ञात्वा स्वरूपाधिगतिरिति
स्वस्मिंस्तद्गुणशालितेति । तस्मात्तत्स्फुरणमिति अङ्गानि-
तु भक्तेरवान्तरफलानि मत्वात्र पराया अङ्गेषु नानुवर्णितानि
तन्न्यपि साधनप्रकरणे कथितानि । निर्गुणायास्तूक्तान्येवा-
ङ्गानि ॥ १५ ॥

ननु हृदि तत्माकट्यं कथं ज्ञायत इति शङ्कायामाह ।
आविर्भाव इति । तस्या निर्गुणाया भक्तेर्हृदयाविर्भावस्तु तत्
तस्याः क्लेशघ्नत्वादिगुणैर्ज्ञेयः । अबिद्यास्मितारागद्वेषाभि-
मिवेशानां पञ्चक्लेशानां विनाशेन क्लेशघ्नत्वलक्षणस्याद्य-
स्य कनिष्ठगुणस्याविर्भावो ज्ञेयः । पूर्वोक्तानां सुमगुणानां
प्राप्त्या द्वितीयस्य कनिष्ठगुणस्य मुक्तावपि निःस्पृहया तृतीय-

मध्यमगुणस्य । साधनान्तराभावेऽपि त्रिगुणानामाविर्भावेन
चतुर्थमध्यमगुणस्य । पार्षददेहाकारवृत्त्या प्राक्तनदेहस्य वि-
स्मृत्या पञ्चमोत्तमगुणस्य । स्वाधीनेन श्रीकृष्णेन षडुत्तमगुण-
स्यैव षड्गुणैस्तस्याः षड्गुणायाः प्राकट्यं ज्ञेयम् । तत्तस्याः
शुद्धिरपि शुद्धिलिङ्गैर्ज्ञेया । कीदृशैः । पुलकादिभिः । किंभूतैः
भक्तिशान्त्रोत्थैः । शास्त्रं तु ॥

तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः ।

संमानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमक्यानेत
दर्थप्राणस्थापनतदीयनार्सर्वनद्वभावाप्रानिकूल्यादीनि स्मरणो
भ्यो बाहुल्यादिति ।

शाण्डिल्यमूत्रे (१) ॥

(१) तत्परिशुद्धिरित्यादिशाण्डिल्यमूत्रयोरर्थः ॥

तत्तस्या भक्तेर्दृढतरसंस्कारलक्षणां परिशुद्धिः लिङ्गभ्यो
लिङ्गैः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभङ्गवेषयुवैवर्ण्याश्रुप्रलयेर्ज्ञेया
लोकवत् । यथा लोके पुत्रादी स्नेहतारतम्यं वस्त्राश्र-
वणादावश्रुपुलकादिभिर्ज्ञेयम् । तथा भगवत्कथाश्रवणादा-
वित्यर्थः । अन्यैरपि तेषां स्तम्भादीनां निष्कपटानन्य-
तां दर्शयद्भिः सम्मानादिभिस्तस्याः शुद्धिर्गम्या । मनउ-
त्साहपूर्वकं तस्मिन्भगवति तद्वातुमणिसुखमयादिविग्रहेषु
मानं सम्मानमायथा श्रीकृष्णे तत्पत्नीनाम्तदेवाह शुकः ।

प्रत्युद्गमासनवराहपादशौच-

ताम्बूलविभ्रमखवीजनगन्धमालयैः ।

केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यै-

दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यमिति ॥

तथाजुनस्यापि तस्मिन् ।

प्रत्युत्थानं च कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः ।

न लङ्घयति धर्मात्मा प्रमत्ता भक्त्या च सर्वदेति ॥

बहुमानं नाम तत्सम्बन्धिनि वस्तुनि मानम् ।

यथा श्रीव्रजराजस्य श्रीभगवति ।

तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।

नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयदिति ॥

पितृत्वाद् वृद्धत्वाच्चोद्वेषूपयेन मन्देनोद्वोऽ-
र्चितस्तत्रापि वासुदेवधिया श्रीकृष्णानु(क)चरत्वात् ।

इष्टवाकोरपि ।

पञ्चयोस्तेन तस्मान्नि मृगे पद्मे च तद्दृशि ।

—रूपार मेघे वर्णे च बहुमानमतिं नृप इति ॥

अस्य पञ्चयोरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ इष्टवाकु-
नृपस्तेन भावेन तस्मिंस्तस्मिन्नर्चनरूपां मतिं बभार ।
कस्मिन्नकस्मिंस्तत्राह । पञ्चयोर्मध्ये तस्य कृष्णस्य नास्ति ।
कृष्णपक्षे तस्मानसम्बन्धात् । यथा कृष्णनाम्नि । तद्दृशि तद्-

दूनुपने पद्मे (क) सुगे च । तद्वर्धने मेघे तद्वर्धोपने ॥

प्रीतिर्नाम तद्वर्धने परमानन्दानुभवः ॥

विरहो नाम तद्विरोगे क्लोटियमयातनादुल्लोङ्गवः (ख) ।

यथा ब्रजदेवीनाम् । तदेवाह शुकः ।

गोपीनां परमानन्द आसीद् गोविन्ददर्शने ।

तच्च युगशतमिव यासां येन विनाभवदिति ॥

इतरविधिकित्ता नाम तदितरे प्रियवस्तुन्यपि
दुःखविप्रबुद्धिः । भगवदन्यस्मादर्थग्रहणेच्छाभावो वा ।

यथा ब्रजकुन्दरीणां स्वस्वपतावपि । तदेवाह ।

यस्य म्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया

दत्तक्षणं क्वचिदरस्यजनप्रियस्य ।

अरप्राप्तं तत्प्रभृति नान्यसमक्षम्

स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयाम इति ॥

अस्य यस्य म्बुजाक्षेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे अम्बु-
जाक्ष त्रिविध(ग)तापनिवर्तकयष्टिं तव पादतलं वयसर-
स्येऽरप्राप्तं स्पष्टवत्यः । तत्र त्वयाभिरमिताः सत्यस्त-
दानन्दानुभवस्मरणेन तदारभ्यान्यसमक्षन्तु स्थातुमपि न
पारयामः । किं वक्तव्यं पुनः स्पर्शालापादीनां वातां ।
दुःखविप्रबुद्धेस्तान्यमदूततुल्यमान्भावयामः । कीदृशं पद-

(क) भा० पु० न्त० च इतरवि० वर्त्त० । (ख) भा० पु० न्त० दुःखा-
नुभवः इति पा० । (ग) भा० पृ० न्त० त्रिविध इति पा० ।

तलम् । क्वचिद्रमाया दत्तक्षणं लक्ष्यादत्तोत्सवम् । तद्रपि
क्वचित् । न संद्वैष । यतोऽरण्यजनप्रियोऽसि । अरण्यजन-
प्रियत्वादरण्यवासिन्यो वयमेव ते प्रियाः । न रमेत्यर्थः ॥
अन्यस्मादर्थाग्रहणानि(क) तु । यथा पृश्निशुतपसोः ।

शीर्षपर्णानिलाहारायुपशान्तेन चेतसा ।

सत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुरिति ॥

सहिमख्यातिर्नाम तन्महिम्नो विकथनम् ।

यथोद्भवः ।

अहो बकी यं स्तनकालकूटं

जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।

लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं

कं वा दयालुं शरणं ब्रजेमेति ॥ १

अस्याहो इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अहो परमाश्चर्य-
हर्षयोः । यं कृष्णं जिघांसया स्तनकालकूटमपाययत्सा
बकी स्वयमेव कर्तृभूता धात्र्युचितां मोक्षाख्यां गतिं लेभे ।
विषदानस्पर्शसंबन्धाभ्यां कृष्णेन दत्तो गतिरित्यनुकृत्वात् ।
तस्मात्कृष्णादन्यं कं दयालुं शरणं वयं ब्रजेम । न कन-
पीत्यर्थः ॥ यथाह यमोऽपि दूतं प्रति ।

स्वपुरुषमभिधीत्यं पाशहस्तं

वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।

परिहर मधुसूदनप्रपन्ना-

प्रभुरहमन्यनृणां वैष्णवानामिति ॥

तदर्थप्राणस्थापनक्रीम तद्वियोगश्रवणे प्राणत्यागः ।

तदेवाह सूतः ॥

पृथाप्यनुश्रित्य धनञ्जयोदितं

नाशं यदूनां भगवद्गतिं च ताम् ।

एकान्तभक्त्या भगवत्पथोक्षजे

निवेशितात्मापरराग संसृतेरिति ॥

अस्य पृथेक्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कस्माद्वियोगेन वसुदेवादीनां यथाप्राणत्यागप्रसङ्गमुक्त्वा पृथा(क)प्राणत्यागमाह । पृथापि कुन्त्यपि धनञ्जयोदितं यदूनां नाशं श्रुत्वा भगवत्स्तां गतिमसुरमोहनाय कपटशरीरत्यागरूपां चापि भगवत्पथोक्षजे श्रीकृष्णे निवेशित आत्मा मनो यथा सा संसृतेः संमारादुपररामेत्यनेन नित्यसिद्धानां भागवतानां स्वच्छयैव संसार(ख)स्वीकारस्तस्यागश्च । तेषां भगवद्रूपत्वात् । यो नन्दः परमानन्दः ~~संश्लेष~~दासुक्तिः । देवकी या सा ब्रह्मविद्या । निगमो वसुदेवो यो वेदार्थः(ग) कृष्णः । श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म गोपिकाः श्रुतयोऽभवन्ति श्रुतेः ।

(क) आ० पु० न्त० पृथायाः इति पा० । (ख) आ० पु० न्त० संसारस्य इति पा० । (ग) आ० पु० न्त० सः इत्यधि० वर्त्त० ।

यथा हनुमत्प्रतिष्ठा ।

यावद्रामकथा लोके तावत्प्राणान्निवभर्यहमिति ॥

कदाचित्तद्दर्शनलालसया प्राणधारणेऽपि तद्वियोगे
तापादिभिर्वियोगलिङ्गैरपि तच्छुद्धिर्ज्ञेया । तद्भावाप्रा-
तिकूल्यादीनि इति सूत्रोक्तेः । तानि लिङ्गानि तु ।
तापः कशतोद्देगः शून्यताऽवृत्तिर्जडता व्याधिरुन्मादो
मूर्च्छा मृतिरिति ॥

गुरुणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीम न नः क्षमम् ।

गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निनेति

(क) कृष्णवियोगे ग्रजसुन्दरीणां तापः ॥

अस्य गुरुणामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ कस्माद्ययं केन
तापेन देहदग्धा अनुत्सवाः कशदेहाः सदासुचन्द्रवदना
इति तैः पृष्टा वयं तेषां गुरुणामग्रतः नोऽस्माकं वक्तुं न
क्षमम् । तत्किं ब्रवीमेति ज्ञात्वा तूष्णीम्भूतास्वस्मास्तु
तर्जनादीनि दुःखानि मियोजयन्ति तैस्ते कृष्णविरहाग्नि-
ना(ख) दग्धानां नो गुरवः किं करिष्यन्तीति ॥

कृष्णविरहाग्नी श्रीरामचन्द्रवियोगे क्षायाजानक्याः ।

तदेवाह शुकः ।

ततो ददर्श भगवानग्नौ कवाटिकाग्रमे ।

क्षानां स्वविरहव्याधिं शिशुपासूलनाम्नितामिति ॥

(क) भा० पु० म० ७० ब० ७० तथा इत्यधि० वक्त० ।

(ख) भा० पु० म० ७० त्विह इति पा० ।

तथा भरतस्यापि तदेवाह ।

गोमूत्रयावकं श्रुत्वा श्रातरं वल्कलाम्बरम् ।
महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिलेशयमिति ॥

गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते
तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ।

ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः
शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकमिति
शून्यतोद्देशेन ॥

अस्य गोप्य इत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ प्रियेण श्रीकृष्णेन
व्यतिहृतं त्यक्तं विरहितं वा त्रिलोकं गोप्यः शून्यं ददृशुः ।
कीदृश्यः । प्रियतमे कृष्णेऽहिना ग्रस्ते भृशदुःखाग्निना
तप्ताः । यतोऽनन्ते भगवत्यनुरक्तानि मनांसि यासां ताः ॥
पुनः किंविशिष्टाः । तस्य श्रीकृष्णस्योपकारानपेक्षोप-
कारं(क) स्मितविलोकं च मधुरप्रियभाषणं च स्मरन्त्यः ॥

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचित्रपुरुन्मतकवद्वनाद्वनम् ।

प्रपञ्चुराकाशवदनारं बहि-
भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्यतीमिति
जहतीन्मादी ॥

देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुती ।

रामकृष्णायपश्यन्तः शोकात्तां विजहुः स्मृतिम् ॥

प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुरा इति

मूर्च्छांमृत्युवस्मृतयः । इति तद्वियोगे दश दशाः ॥

तदीयता नाम । देहादिकं तदर्पणं कृत्वा तत्सत्ताकं त-
दीयं पश्येत् । यथोपरिचरस्य वसोः ।

आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।

एतद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्षते नृप इति ॥

तदीयतायाः फलमाह ।

एषां घोषनिवासिनामुत भयान्किं देव रातेति न-

श्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुच्यति ।

सद्गेषादिव पूतनापि सकुला त्त्रामेव देवापिता

यद्दामार्थमुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते इति ॥

अस्यैषामित्यादिपद्यस्यार्थः ॥ येषां धामांश्च-
स्त्वत्कृते त्वदर्शमेव तेषां घोषनिवासिनां ब्रजवासिनां(क)
भवान्नु-भगवानपि सर्वैश्वर्यप्रदः परमेश्वरोऽपि विश्वफलात्स-
र्वफलात्मका(ख)स्त्वत्तः परं फलं किं राता किं दास्यत इति
नश्चेतः कुत्रापि अयत्सर्वत गच्छद्विचारयन्मुच्यति ! तेषा-
मृण्यस्ते त्वयि तव पुत्रत्वात्तद्गृहस्तोऽहमेव भविष्यामीतीदं

(क) आ० पु० २४० ब्रजवासिनाम् इति ना० ।

(ख) आ० पु० २४० त्मकत्वात् इति पा० ।

नम मोहकारणमिति भावः । ननु ना शुचस्त्वम् । नामैव
दत्त्वा ऋणमुक्तो भविष्यामीति चेत्तत्राह । सतां भक्तानां
यो धेयस्तदनुकरणं तस्माद् द्वेषाद्द्वेषानुकरणान्नेव महा-
पापिष्ठा सर्वलोकबालग्री पूतना त्वामेव आपिता प्रा-
पिता । तर्हि धोषजनसंबन्धिनानप्यात्मानं दास्यामीति
चेत्तत्राह । कीदृशी पूतना । सकुला । भो देव द्योतमान ।
वकाधाधुरसहिता । त्वानापितातस्तद्वृणमुक्तिर्न(क) दृश्यते
इत्यनेन तदीयतायाः फलमप्युक्तं भवति ॥

सर्वतद्भावो नाम सर्वेषु भूतेषु भगवद्भावः । यथा
प्रह्लादस्य । तदेवाह स्वयं प्रह्लादः ।

हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।

इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेदिति ॥

अप्रातिकूल्यकामं तत्प्रियाचरणम् । यथा व्रजदेवीनाम् ।
यदुक्तं भगवता । आयास्य इति दौत्यकैरिति । बहुवच-
नान्तपदस्यायं भावः । भवतीभिर्मयुग्मा तत्र नपि विद्य-
माने न द्रष्टव्या । वयमेव व्रजमेष्याम इत्येवं श्रमस्त-
स्मिन्वाक्ये स्थिता गोप्य आहुः ।

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ।

संजीवयन् नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ।

तर्हि द्रवयामि तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणमिति ॥

ननु भगवद्भक्तिभागवतापराधिषु भक्तानां द्वेषादयोऽपि
किं शुद्धिलिङ्गानि । नेत्याह शायिडलयः शायिडलयविद्यायाम् ।
द्वेषादयस्तु नैवमिति ॥

तथोक्तं भगवता व्यासेन ।

• न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे इति ॥

निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।

ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युत इति ॥

एतत्तु भक्ति(क)साधनकाले । न पराभक्तिप्राप्तौ । नन्व-
नुग्रहतरतम्यवति स्वामिनि तदनुरागिणां द्वेषादयस्तु किं शु-
द्धि(ख)लिङ्गानि । न हि न हि ।

• जीवन्मुक्ता अपि पुनर्वन्धनं यान्ति कर्मभिः ।

यदचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिना इत्युक्तेः ॥

तस्माद् द्वेषादयस्तु भगवति मुक्तानामपि नरकहेतवः । किं
पुनरन्येषाम् शिशुपालादीनां तु शापवशाद् भगवति द्वेषादयस्त-
स्मात्तत्स्मिन् एवमाततो भगवति बुद्ध्यनुवृत्तिस्तया भगवत्पद(ग)-
प्राप्तिरित्येवं क्रमस्तस्माद् द्वेषादयः केवलं नरक(घ) इत्यलं
विस्तरेण ॥ १६ ॥

(क) आ० पु० न्त० भक्ति इत्यस्य स्थाने साध्य इति पा० । (ख) आ०
पु० न्त० काराणि इत्यधि० वर्त्त० । (ग) आ० पु० न्त० पद इति ना० ।

(घ) आ० पु० न्त० इत्यव इत्यधि० वर्त्त० ।

तया वै परया कृष्णः सुखापो भगवान् हरिः ।

भक्तिरेवैनमित्यादेर्वेदशब्दान्न चेतरैः ॥ १७ ॥

तया पूर्वोक्तया शुद्धया परया भक्त्या एव श्रीकृष्णो
भगवान् । हरिरित्यवताराभेदाभिप्रायेण । कृष्णः सुखापः ।
कुनः । भक्तिरेवैनं नयति । भक्तिरेवैनं पश्यति । भक्तिरेवैनं
दर्शयतीति वेदशब्दान् । एवकारस्य त्रिरावृत्त्या कर्मयोगवैरा-
ग्यज्ञानादिभिरतरैः साधनैर्न ।

नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ।

ज्ञानिनां चात्भूतानां यथा भक्तिमतामिहेति

भागवते तच्छ्रुतिवृंहणान् (?) ॥

अयं भावः । तदानुकूलयातद्विरहाग्निना दग्धा अपि
त्यक्तलोकवेदंमर्यादा अप्यन्नागतं(क) नन्दनन्दनं द्रष्टव्यम् ।
तथा ब्रजकुमारिकाणामपि । तदेवाह शुक्रः ।

— दूढं प्रलब्धास्त्रययाच हापिताः

प्रस्तोभिताः क्रोडनवच्च कारिताः ।

वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं

ता नाम्यसूयन्निप्रयसङ्गनिर्वृता —

इत्येवं सम्मानस्तम्भादिभिरष्टादशलिङ्गैस्तच्छ्रुतिर्विज्ञेया ।

(१) नायं सुखाप इत्यादिश्लोकस्यार्थः । भक्तिमतां
यथादानन्ददीनां पुत्रत्वेन यथा भगवान्सुखापस्तथा
देहिनां देहाभिमानिनां तपस्विनां न वै । यतो भग-

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।
 ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामिति ॥
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
 शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

वान् अचिन्त्यैश्वर्यगुणसमुद्भूते तु तदभिमानिनः । अतः
 संबन्धाभावात् । ननु देहाभिमानिनस्तु सर्वे जीवाः । कथं त
 एव निश्चिता इति चेत्सत्यम् । तथापि आत्मभूतसाहचर्या-
 दत्र देहाभिमानिनस्त एवाल्पसेवापराधाभ्याम् अनुग्रहनि-
 ग्रहकारकत्वात् । अन्येषां प्रसङ्गाभावादपि । प्रसङ्गस्तु त-
 त्प्राप्तियत्नपराणामेवातर्हि किं ज्ञानिनां सुखापः । नेत्याह ।
 आत्मभूतानां ब्रह्मभूतानां ज्ञानिनाम् (क) अपि न सुखापैः ।
 किन्तु दुःखाप एव ।

ज्ञानी अधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिदुःखं देहवद्विरवाप्सते

इति श्रीभगवद्गुह्यः ॥

कुतः सुखापाभावः । यतः गोत्रिकादुराः । ते त्वव्यक्तं
 ब्रह्म अपात्रिणादमचक्षुःश्रोत्रमनिर्वचनीयं, सुगम्यन्ति । तेन

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन मवेष्टुं च परन्तपेति ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा मियः सताम् ।

भक्तिः पुनाति मन्त्रिष्ठाश्वपाकानपि(क) संभवादित्यादिभ्यः ।

अतो भगवत्परमप्रसादाधिकारिणो भगवद्भक्ता एव ।
तदेवाह शुकः ।

नेमं विरञ्च्यो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।

प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदादिति(१) ॥१७॥

साक्षात्परब्रह्मणा गोपिकासुतत्वं स्वीकृतम् । यतस्तेन सह
तेषां संश्रयाभावाद् बुद्ध्याप्यगोचरः । भक्तिमत्तान् सर्व-
न्म्रियगोचर इति भावः ।

(१) नेममित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ सायुज्यमुक्तिदात्क-
व्याल्लेभिरेऽलूलले(ल)लेभिरः श्यादुलूल इति विद्मः ।
इमं साम्प्रतोक्तं यत्प्रसादं यशोदा प्राप । तद्विरञ्च्यः
पुत्रोऽपि नाप । भवो निम्नोऽप्यजसुतोऽपि नाप । वल्लः स्व-
लनिवासिनी श्रीः प्रिया तयोर्नातापितामही नाप(ग) ।
यद्वा । विरञ्च्यादयः प्रसादं लेभिरे इति न । किं तु पु-
त्रत्वरूपं स्वात्मरूपं च । जायात्मरूपं लेभिरे । अपि यद्
गोपी प्राप तत्र लेभिरे । यद्वा । निश्चयार्थं नकारस्य
त्रिरावृत्तिः ॥

(क) आ० पु० स्त० इति पा० । (ल) आ० पु० स्त० लेभिरः श्या-
दित्यादिभ्यो निति पूर्वो ना० । (ग) लेभिरः श्यादित्यादिभ्यो निति
वभा० पु० स्त० अस्ति ।

साकारविषयं ज्ञानं भक्त्यङ्गं तत्तु भक्तिदम् ।
तद्वियोगे च कन्त्यागात्मकं वैराग्यमुत्तमम् ॥१८॥

ननु ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यादिभ्यो ज्ञानेनापि भगवान्नुत्वापः । भक्त्यैवैति कोऽयमाग्रह इति चेत्तत्राह । साकारविषयमिति । ज्ञानं तु द्विविधम् । परमपरं च । परं तु भगवान्कृष्णः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । अपरं ज्ञानसाधनं शास्त्रीयम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमातदपि द्विविधम् । भगवदाकारज्ञानं प्रथमम् । निराकारनिर्विशेषज्ञानं द्वितीयम् । तयोर्थेत्साकारज्ञानं तत्तु भक्त्यङ्गम् । तस्माद् भक्तिदम् ।

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुष्ठानाय सामान्यादिति ।
दृष्टत्वाच्चेति शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (१) ॥

(१) ब्रह्मकाण्डन्त्वित्यादिशाण्डिल्यसूत्रयोरर्थः ॥
ब्रह्मकाण्डमुपनिषद्रूपं ज्ञानकाण्डन्तु भक्तौ भक्त्यर्थमेवोप-
पद्यितं वेदैरिति शेषेकार्थः । द्वितीयार्थं सप्तमी । यत्ते
भगवत्प्राप्तेन तस्मिन्नुरागो भवति । कुतः । सामान्यात् ।
नखिज्ञानेन नखी प्रीतिर्भवति । तस्मान्मखिज्ञानस्य
नखी प्रीतिरङ्गत्वं प्रसिद्धमूलोकेऽपि सौन्दर्यादिज्ञानस्यैव
तद्व्याप्यं प्रीतिहेतुत्वस्य दृष्टत्वात् । अतो भक्त्यर्थमेव
तस्य भगवतोऽनुष्ठानाय ब्रह्मकाण्डमित्यर्थः । यो वै भूना
तत्तुक्तमित्युपक्रम्य पठ्यते । आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा

अतो ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वं सिद्धम्(क) । अतो हेतोर्भक्त्यङ्गं
ज्ञानं तु भक्तिदम् । चकारात्तत्तस्य कृष्णस्य वियोगे कन्त्या-
गात्मकं सर्वसुखत्यागात्मकं वैराग्यमपि भक्तिदमतस्तयोर्भक्त्य-
ङ्गत्वाद् भक्त्यैव भगवा(ख)न्सुखापो नान्याभ्यामित्यर्थः ।
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशेष्यत इत्युक्तेः ॥ १८ ॥

एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञानमात्मरतिरात्म-
क्रीड आत्मनिष्ठुन आत्मानन्दः स स्वरान् भवतीति श्रुतेः ।
अस्याः श्रुतेरर्थः ॥ आत्मा ब्रह्मैवेदं विश्वमिति मन्वा-
नः पुरुष एवं पश्यन्नेवं विज्ञानम् आत्मनि भगवति ब्र-
ह्मणि रतिर्भक्तिर्यस्य स आत्मरतिः आत्मनि मनसः क्री-
डनं यस्य स आत्मक्रीडः । आत्मना भगवता सह नि-
ष्ठुनं स्वामिसेवकत्वलक्षणं द्वितीयत्वं न तु तृतीयत्वं यस्य
स आत्मनिष्ठुन एवंभूतो भगवदीयो भवतीति श्रुतावा-
त्मरतिरूपाया भक्तेः पश्यन्निति दर्शनस्याङ्गत्वेन प्रति-
पदिनात् ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वमित्यवसीयते । ननु स स्वर-
ान् भवतीति ज्ञानस्यैव प्रकरणमिति चेन्न । आत्मनि-
ष्ठुन इत्यादिकलसंबन्धाद्भूतेरेव प्रकरणात् स्वरान्
भवतीत्यस्यार्थस्तु । स्वेनैव रूपेण ज्ञानस्वरूपेण ज्ञानगु-
णेणाकुलाक्षरेण विष्णुरादिगुणेन राजत इति च स्वरान् ।
ननु स्वेनैव ब्रह्मस्वरूपेण निर्विशेष(ग)प्रिन्मात्रेण ज्ञा-

(क) भा० पु० न्त । सिद्धम् इति पा० । (ख) भा० पु० स्व । भगवान् इति
पा० । (ग) भा० पु० न्त० निर्विशेषेण इति पा० ।

नगुणाभावेन राजत इति स्वरादिति चेन्न । अतिसूत्रवि-
रोधात् । अतिस्तु । एवं सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । अ-
स्याः अतिरर्णस्तु सूत्रकारेण भगवता व्यासेन निर्णीतः ।
स यथा ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ।

चितितन्मात्रेणात्मकत्वादित्यौदुलोमिः ।

एवमुपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥

एषां सूत्राणामर्थः । परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणा-
विर्भाव इत्यस्य शब्दस्यार्थं ब्रह्मणः भावो ब्राह्मणः ।
तेन सर्वज्ञत्वादिना अपहृतपाप्मत्वादिना ज्ञानगुणेना-
भिनिष्पद्यते जीव इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः (क) ।
स सर्वज्ञः स सर्वविदित्याद्युपन्यासादिभ्यः । चिति चित्त-
न्मात्रेण ज्ञानस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यौदुलोमिराचार्यो
मन्यते । कुतः । (ख) आत्मकत्वात् जीवात्मनो ब्रह्मत्वात् ।
एवं विरोधे, अविरोधमर्थं ज्ञानगुणेन ज्ञानस्वरूपेणाभि-
निष्पद्यत इति वादरायणो व्यासोऽहं मन्ये । कुतः । उ-
भयप्राप्त्यविरोधात् । अन्तावुभयरूपत्वेन प्रतिपादनादि-
त्यर्थः । ये केवलं ज्ञान(ग)गुणं जीवात्मानं मन्यन्ते तेऽपि

(क) भा० पु० अ० कुतः इति ना० । (ख) आत्मकत्वादित्दारभ्य मन्त्र
कुतः इति पक्षे० भा० पु० अ० ना० । (ग) भा० पु० अ० केवलज्ञान
इति पाठः ।

नाभ्याभ्यां त्यागबोधाभ्यां सुखापो भगवान्हरिः ।
यतस्तौ भगवद्भक्तिबाधकौ क्लेशसाधकौ ॥१६॥

तदेवाह । नान्याभ्यामिति । ज्ञानमेकात्मदर्शनमिति लक्षणादद्वैतज्ञानमपि शास्त्रप्रसिद्धम् । तदपि द्विविधम् । शास्त्रतात्पर्यद्वैतं प्रथमम् । शास्त्रतात्पर्यविधुरं द्वितीयम् । यावद्देहस्मरणं स्वप्नवदपि तावद् भगवान्भजनीयः । यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति श्रुतितात्पर्यं ज्ञात्वा अभेदभावनया भजन्ति । तच्छ्रुतितात्पर्यज्ञानम् मुक्ता अपि लीलाया(क)विग्रहं कृत्वा परमेश्वरं भजन्तीति शङ्करोक्तेः । यत्र भजन्ति तच्छ्रुतितात्पर्यशून्यमासुरम् । तथा भगवद्विग्रहत्यागात्मकम् भगवत्प्रसादे विषयबुद्ध्यात्मकं वेदविरोधवैराग्यम् । ताभ्यां त्यागबोधाभ्यां भगवान् हरिर्नि सुखापः । यतस्तौ ज्ञानविरागौ भगवद्भक्तिबाधकौ । अतः क्लेशसाधकौ ।

श्रुतिविरोधिनः । ये केवलं ज्ञानस्वरूपं वदन्ति ते वै । जीवात्मना तु ज्ञानगुणो ज्ञानस्वरूपोऽणुश्च । यतः परं ज्योतीरूपं संपद्य स्येन रूपेणाभिनिःपद्यते । नन्तु तेन ज्योतीरूपेणेत्युक्तत्वात् । स्वेन रूपेण ब्रह्मरूपेणाद्वितीयेनाभिनिःपद्यत इति वादिनस्त्ववैदिक्याः श्रुतिविरोधिनः । यतो यर्हि श्रुतेरभेदान्धयस्तर्हि तेन (ख)ज्योतीरूपेण अभि-

(क) भा० पु० ग्ल० जीना इति पा०

(ख) भा० पु० ग्ल० रूपेण इत्यपि० ज्ञाने० ।

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो

क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते

नान्यद्यथा स्थूलनुषावघातिना-

मिति ब्रह्मोक्तेः (१) ॥

ननु ब्रह्माहमस्मीत्यनुसन्धानं कारितं वेदैः । तर्हि
भ्रमेण नहि नहि । तत्त्वेका सच्चिदानन्दा भगवच्छक्तिस्त्रिधा
जाता आनन्दांशेन ह्लादिनी । चिदंशेन संनिद्रूपा । सद्दंशेन
संधिनी च । तत्र ह्लादिन्या तु दासदार्माभावेन दास्यात्मकं
भजनम् । संनिद्रूपाया मित्रभावेनाभेदानुसन्धानात्मकम् । सन्धि-
निष्पद्यत इति कथन्नेत्युक्तम् । अन्यथा ज्योतिःस्वरूपस्य
साधनत्वप्रसङ्गाच्छूनौ विरोधापत्तिः । तस्मात् स एवार्थः ॥

(१) श्रेयःसृतिमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे विभो
अपरिच्छिन्न श्रेयसां परमसङ्कलानां मोक्षादीनां सृतिः
प्रवाहो यस्याः सकाशात्तान्ते भक्तिमुदस्य त्यक्त्वा ये के-
वलबोधलब्धये अद्वैतज्ञानलाभाय क्लिश्यन्ति क्लेशं कुर्वन्ति
तेषां क्लेशल एव शिष्यते क्लेशमात्रमेवावशिष्टं भवति ।
नान्यत्स्वर्गसुखमपि । यथा, सकणमसपप्रमाणं धान्यं त्य-
क्त्वा कणहीनवर्षलतुषावघातिनां क्लेशमात्रमेवावशिष्टं भ-
वति । न तु तद्वदुलस्यैककण(क)मपि ।

न्या जनकजननीभावेन लालनपालनात्मकं भजनं च । अतो
ब्रह्मभावत्वमाप्तये ब्रह्मभावना कारिता वेदैः । विष्णुर्भूत्वा
विष्णुं यजेदिति वचनात्* । ब्रह्म भूत्वा ब्रह्माप्नोतीति श्रुतेः ।
ब्रह्म भूत्वा ब्रह्माप्नोति इत्यनेन भगवतः समैश्वर्यलाभत्वमुक्तं
भवति । न तु भेदाभावत्वम् । अन्यथा ब्रह्माप्नोतीति श्रुतौ
विरोधापत्तिः । तस्माद् ब्रह्मभावदृष्टत्वेन ब्रह्मसमत्वमाप्तये
ब्रह्माहमस्मीति भावना । न त्वभेदज्ञानाय । भक्तिविधुरो
ब्रह्मभावस्तानुर एव । ईश्वरोऽहमहम्भोगीन्यामुरत्वमति-
पादकवाक्यात् । अतो भक्तिविधुगमभेदज्ञानं त्वयःपत्नहेतुः ।
तदेवाह ब्रह्मा भगवन्तं मति ।

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-

स्त्वयस्त्वभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कुच्छ्रेण परं पदं ततः

पतन्त्यथोऽनादृत्युपपदं हृद्य इति (१) ॥ १० ॥

(१) येऽन्ये इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे अरविन्दाक्ष
त्रिविधतापनिवर्तक येऽन्ये तव भक्तिवर्जितास्तु अति-
कुच्छ्रेण परं पदम् अविद्यानिवृत्तिं रूपं जीवनमुक्त(क)पद-
मारुह्य ततस्तस्मात्पदादधः पतन्ति स्वर्गेऽपि न तिष्ठन्ति ।
नारिकेलपत्रवद्वाग्नयाभावात् । यतः विमुक्तमानिनः अयं

अतस्तेनैव ज्ञानेन कृष्णरूपविदा सता ।

ज्ञातव्यो भगवान्कृष्णः स्वात्मा चैव ह्यजा वयः २०

सर्वज्ञः सर्ववित्साक्षी सर्वेशानो विभुः परः ।

सर्वशक्तिधरः सर्वलोकलोकादिताम्रयः ॥ २१ ॥

अतः कारणानेनैव यक्त्यङ्गेन कृष्णविदा ज्ञानेन सता
पुरुषेण भगवान्कृष्णो ज्ञातव्यः । स्वात्मा स्वजीवात्मा च ।
अजा मायापि । वयः कालः । सोऽपि ज्ञातव्यः । चकारात्क-
र्मस्वभावावर्पीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु कैः साधनैर्ज्ञानिन भगवान् ज्ञातव्यः । तद्विशेषगुरेव ।
तदेवाह पञ्चभिः । सर्वज्ञ इति । राधिकावल्लभः श्रीकृष्णो
ज्ञातव्य इति पञ्चमश्लोकेनान्वयः । कथंभूतः । सर्वज्ञः । मुनः ।
सर्ववित् । सामान्येन सर्वं जानातीनि सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं
वेत्तीति सर्वविद् । यथा गानश्रवणे सामान्यज्ञानम् । तत्ताल-
स्वरादिज्ञानं विशेषज्ञानमिति भेदाच्च पुनरुक्तिः । पुनः किञ्चि-
शिष्टः । साक्षी सर्वेषां बुद्धिद्रष्टा । पुनः कीदृशः । सर्वेषां ब्र-
ह्मादीनामीशानः ईशिता । स सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वेशानो यस्य
ज्ञानमयं तप इति ।

मुक्ताः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्या इति साजिनः ।
तत्कृतः । यतस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्ध्यः त्वय्यस्तभक्ति-
योगात् विशुद्धा बुद्धिर्येषां ते । तस्मात्तादृतयुष्मदङ्घ्रयः
नादृतौ नाश्रितौ सेव्यतया तवाङ्घ्री यैस्ते ॥

एको, देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतां केवलो निर्गुणश्चेति
श्रुतेः ।

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति
श्रीभगवदुक्तेश्च ।

पुनः कथंभूतः । विभुर्व्यापकोऽपरिच्छिन्नः ।
येनावृतं खं च दिवं मही च
येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।

यमन्तःसमुद्रे कवयो वदन्ति
तदक्षरे परमे प्रजा इति ॥

महानज आत्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । पुनः । परः सर्वेभ्यः परः ।
परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्त्तते ।

सर्वाश्वराणां परमं महेश्वरं ।
तद् देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिम्पतीनां परमं परस्मा-
द्विदाम देवं भुवनेशमीडयम् ॥

न तस्य कार्यं करगं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते

इत्यादि श्रुतिभ्यः । तासां श्रुतीनामुपबृंहणं तु भगवते
वसुदेवो, भगवन्तं प्रति आह ।

विदितोऽसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृगिति (१) ॥

(१) विदितोऽसीत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ भवान् मया
मात्ताद्विदितोऽसि । न तु देवर्षीणामिव शब्दानुमानाभ्याम् ।
किं पुत्रत्वेन । नेत्याह (क) । प्रकृतेः परः । किमन्तर्यामीश्वरो-
ऽहम् । नेत्याह । केवलानुभवानन्दः केवलश्चासावनुभव-
स्तस्यानन्दः केवलानुभवानन्दस्तत्स्वरूपः । तर्हि किं नि-
विशेषः । नेत्याह । सर्वबुद्धिदृक् । न च तत्साक्षात्कारा-
न्नेत्रविषयत्वेन जडत्वप्रसङ्गः । अतो वसुदेवेन तत्स्वरूप-
मुपवर्णितम् । न तु विग्रह इति वाच्यम् ।

नित्योऽव्यक्तो हि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः ।

तस्मृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुमिति ॥

ततः स्वयं प्रकाशत्वं शक्त्या स्वेच्छाप्रकाशया ।

सोऽभिव्यक्तो भयंक्लेत्रे न नेत्रविषयत्वत इति

नारायण ध्यात्मानोपनिषदुक्तेः ।

अर्थः ॥ भगवान्नित्योऽव्यक्तोऽप्यलित्योऽपि नि-
जशक्तितः भगवन्निष्कत्त्या ईक्ष्यते । तां शक्तिं विना कः
पुरुषः पश्येत् । न कोऽपीत्यर्थः । नेत्राविषयत्वात् । त-
देवाह । भगवद्विरुद्धया प्रकाशया शक्त्या स भगवान्नेत्रेऽ-

(क) भगवत्पुरुषः । किं शुद्धजीवः । नेत्याह । इत्याह० पृ० न्त०
अधि० वर्त० ।

एवं तत्प्रकृतिपरत्वमुक्त्वा जीवपरत्वमाह रुद्रवाक्येन ।

यः परं रहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।

भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे इति (१) ॥

एवं जीवपरत्वमुक्त्वा ईश्वरपरत्वमाह शुक्रवाक्येन ।

गृहीतमूर्त्तित्रय ईश्वरेश्वरो

जगाद स मेम मनोहरस्मिन् इति (१) ॥

भिव्यक्तो भवेत् । अतो न नेत्रविषयः । तस्मात्तस्य स्व-
यम्प्रकाशकत्वम् । अतो निर्विशेषब्रह्मवादिभिर्ब्रह्मणि
कलव्याप्तिनिषेधेन वृत्तिव्याप्तिः स्वीकृता । तस्मिन्स्वीका-
रेऽपि स्वप्रकाशकत्वात् जडत्वप्रसङ्गस्तथात्रापि भगवतो
विश्वरूपमपि न हि नेत्रविषयम् ।

न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनैव स्वतन्त्रतया ।

दिठ्यं ददामि ते भक्तुः पश्य मे योगमैश्वरमित्युक्तं ।

किं वक्तव्यं चैतन्यविग्रहस्मेत्यलं विस्तरेण ॥

(१) यः परमित्यादिपद्यास्यार्थः । यः पुरुषः

साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स मे प्रिय इत्यनेन रुद्रस्य परमव-
श्वरत्वं ज्ञातव्यम् । तस्माद्भगवानिव(क) पूज्यः । कीदृशं वासु-
देवम् । त्रिगुणाद्रंहसः सूक्ष्मात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्पुरुषा-
दपि परम् । यतो भगवन्तमचिन्त्यैश्वर्यम् ॥

(१) गृहीतमूर्त्तित्रय इत्यादिपद्याद्वैस्यार्थः ॥ ई-

एवं तस्येश्वरपरत्वं निरूप्य तद्ब्रह्मपरत्वं तु तद्वाक्येनै-
वाह चित्रकेतुं प्रति भगवान् ।

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।

शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू इति (१) ॥

श्वरस्यापीश्वरः श्रीकृष्ण उद्धवं प्रति जगाद् । कथंभूतः ।
गृहीतमूर्त्तित्रयः । गृहीतानि मूर्त्तित्रयाणि ब्रह्मविष्णुम-
हेश्वराख्यानि येन सः । तत्र ब्रह्मरुद्रयोः पूर्वोक्तप्रकारेण
कस्मिंश्चित्कल्पे जीवत्वं कस्मिंश्चिदीश्वरत्वम् । विष्णु-
स्तु स्वयं भगवान् श्रीकृष्णः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि-

रित्यभिधानोक्तेः ।

रोहिणी जन्मनक्षत्रं वृषराशिः सुतस्य ते ।

विष्णुदेवेति नामास्य ततः सर्वं विचार्यतानिति

श्रीनन्दोक्तंरपि ।

ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदन इति श्रुतेः ।

अस्मै रमानायस्तु भगवानेव । तस्य गुणावतारत्वं
तु गुणावतारे प्रवेशात् । यथा सूर्यस्य ग्रहेषु प्रवेशाद् य-
हत्वम् । ग्रहराजत्वं तु न्नित्यम् । तद्वदित्यर्थः ।

(१) अहं वै इत्यादिश्लोकस्यार्थः । सर्वभूतान्य-
हमेव । शक्त्युपादानकारणत्वात् । भूतार्त्माप्यहमेव । जी-
वांश्चित्वात् । भूतभावनोऽपि । भूतानि भावयतीति बृह-

अष्टमस्कन्धेऽपि सत्यव्रतं प्राति भगवान् ।

मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शब्दितम् ।

वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे वंप्रश्नैर्विवृतं हृदीति (१) ॥

तदेव द्रवयति स्वयं भगवान् ।

भक्तयोद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सर्गोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति स इति (२) ॥

गीतायामपि ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति (३) ॥

यति पालयतीति भूतभावनः । निमित्तकारणत्वात् । त-
त्कुतः । यतः शब्दब्रह्म वेदाख्यं परं ब्रह्म सर्वव्यापकं ते
उभे मगुणनिर्गुणे मे शाश्वती निरन्तरे नित्ये तनू शरीरे
अहं तु शरीरीत्यर्थः ।

(१) मदीयमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भो राजन् म-
दीयं महिमानं त्यया कृतप्रश्नैः त्वं वेत्स्यसि । किंभूतम् ।
परब्रह्मेति शब्दितं । पुनस्तैः प्रश्नैर्मया ते हृदि विवृतं
प्रकाशितं सन्तम् ।

(२) भक्त्येत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ स पूर्वोक्तो यति-
भक्त्या मामुपयाति । कथंभूतं माम् । सर्गोत्पत्त्यप्ययं सर्ग-
श्चेत्पत्तिश्चाप्ययश्च सर्गोत्पत्त्यप्यया यस्मात्सः । पुनः
ब्रह्मकारणम् ब्रह्माश्रयमित्यर्थः ॥

(३) ब्रह्मणो हीत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ ब्रह्मणः निर्वि-

न च ब्रह्मशब्देन वेदः । न तु निर्गुणो निर्विशेषः इति
वाच्यम् । वेदब्रह्मणः प्रकरणाभावात् । प्रकरणं तु ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

• ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य चेति (क) ॥

तस्माद् ब्रह्म अन्नं च जायत इति श्रुतिरपि । अत्र(ख)
चकारान्तान्नस्य विशेषणं ब्रह्म । यतः पृथक् पदम् । श्रुत्य-
न्तरेऽपि । स कारणं कारणकारणाधिप इति । अस्याः श्रुते-
रुपबृंहणं भागवते । तद्यथा ।

सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ।

तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यतामिति (१)॥

शेषस्याहमेव प्रतिष्ठा आश्रयभूतः । यथा प्रभासूर्ययो-
र्भेदोऽपि प्रभाया आश्रयः सूर्य एव । प्रभाकरत्वात् प्रभा-
नायत्वाच्च । अमृतादीनामपि ॥

(१) सर्वेषामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ सर्वेषां वस्तूनां भूतेन्द्रियदेवान्तःकरणकर्मकालमायास्वभावादीनां भावार्थः परमार्थः । भवद् ब्रह्म कारणम् । तस्मिन्भावार्थे भवति ब्रह्मणि स्थितः भगवान्कृष्णस्तस्य ब्रह्मणोऽपि कारणम् । तस्मादतत्कृष्णव्यतिरिक्तं किं वस्तु भवता कृष्यतां निरूप्यतामिति ॥

(क) भा० पु० मत्त० चेत्यादि इति पा० । (ख) भा० पु० मत्त० अर्थः इति पा० ।

(ग) आ० प० अ० तत् इत्यधि० वक्त० ।

, अत्र कारणकार्यशब्देन माणिप्रकाशन्यायेनाधाराधेयत्वं प्रतिपादितम् । तत्कुतः । तयोरेकत्वेन कारण(क)कार्याभावात् ।

यदद्वैतं ब्रह्म यस्य तनुमेति कृष्णमेति श्रुतेः ॥

कृष्णस्य भा प्रभा कृष्णभा ब्रह्मेत्यर्थः । कृष्णा चासौ भा कृष्णमेति तु विरोधार्थः ॥

यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटि-

कोटिप्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् ।

तद् ब्रह्मनिष्कलमनन्तमगाधबोधं

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति

चतुराननवाक्ये(ख) श्रुत्युपबृंहणात्(?) ॥

तस्माद्यथा गङ्गायां गङ्गामूर्तिः । आकाशे आकाशमूर्तिः ।
आदित्यतेजसि, तन्मूर्तिः । तथा ब्रह्मणि ब्रह्ममूर्तिस्तु श्रीकृष्ण एव ।

(?) यस्य प्रभेत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ तं गोविन्दमादिपुरुषमहम्भजामि । तं कम् । तत्राह । यस्य प्रभवतो गोविन्दस्य या प्रभा तद् ब्रह्म । तमित्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म । जगदण्डकोटिकोटिषु वसुधादिविभूतिस्तद्विभक्तम् । यतो निष्कलम् पुनः किं विशिष्टम् । अगाधबोधम् । पुनः, अनन्तम् ॥

(क) भा० पृ० ७ स्त० कारणकारण इति पा० ।

(ख) भा० पृ० ७ स्त० वाक्येन इति पा० ।

बृहद्गुणत्वाद् ब्रह्मेति प्रोच्यते भगवान्परः ।
 बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणास्तद् ब्रह्मेति ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वेतिवाचकः ।
 तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्याभिधीयत

इति वेदवाक्याभ्यां द्वाभ्यां कृष्णपरत्वनिर्णयाद-
 लं विस्तरेण ॥ न चोपनिषदि तु गोपालो ब्रह्म कृष्णो ब्रह्मे-
 त्यनेन ब्रह्मपरत्वमिति वाच्यम् । विशेष्यविशेषणभावात् । यथा
 ब्राह्मणः श्याम इत्यलं विस्तरेण (क) ॥ पुनः कीदृशो राधाव-
 ल्लभः । सर्वशक्तिधरः । शक्तयस्तु पूर्वोक्ताः षोडशैव । पुनः
 सर्वलोकाः पातालादयो वैकुण्ठान्ता अनित्याः । नित्याश्च
 तेषु लोका देहा अपि नित्यानित्यास्तोषामाविता रक्षकोऽ-
 प्याश्रयः ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

तद् दैवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ता-

द्विदाम् देवं भुवनेशमीदृशमिति ॥

एको द्वेवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः ॥२१॥

(क) न चोपनिषदीत्यादि । इत्यलं विस्तरेण वेदवाक्ये ० आ० पु०

सर्वकर्माश्रयः कर्मफलदस्तत्प्रवर्तकः ।

मायाकालाश्रयः शास्ता सच्चिदानन्दविग्रहः २२

पुनः किंविशिष्टः । सर्वकर्माश्रयः शुभाशुभमिश्रितकर्मा-
श्रयः । कर्मर्ध्वक्ष इति श्रुतेः । कर्मप्रवर्तकोऽपि फलदः ।
फलमते उपपत्तेरिति वेदान्तोक्तेः (१) ॥

फलमस्माद्वादरायणो दृष्टत्वादिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेरपि (२) ॥

पुनः कीदृशः । तत्प्रवर्तकः । कर्मप्रवर्तकः ।

स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य

भावः स्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।

देहे स्वधानुविगमेऽनुविशीर्यमाणे

व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽज

इति भागवतोक्तेः (३) ॥

(१) फलमत इत्यादिमूत्रस्यार्थः ॥ कर्मफलं
त्वत्तः परमेश्वरात् । कुतः । यतस्तद्वातत्वादीनां गुणा-
नां तदुपपत्तः ॥

(२) फलमस्मादित्यादिशाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥
कर्मफलं त्वस्माद् ब्रह्मणः सकाशात्प्राप्यते । राजादितो-
चरोवाभ्यामुचितफलप्राप्तेर्लोके । दृष्टत्वादित्यर्थः । न
तु जडरूपे तदनुकूलताप्रतिकूलते तत्फलप्रदे तथा अ-
चित्कर्मोपि ॥

(३) स श्रेयसामित्यादिपद्यस्यार्थः ॥ अस्य जीव-

पुनः किंविशिष्टः । मायाकालयोराश्रयः ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभावकी ज्ञानक्रियम्वलेति श्रुतेः ॥

मायया च निषेवित इति भागवतोक्तेरापि ।

कालाश्रयत्वेऽपि प्रमाणमाह ।

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो

चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमिति

श्रीभागवतोक्तेः ।

पुनः कथम्भूतः । सच्चिदानन्दविग्रहः । यदात्मको भ-
गवांस्तदात्मिका व्यक्तिः(क) । किमात्मको भगवान्ज्ञानात्म-
क ऐश्वर्यात्मक इति श्रुतेः । श्रुत्यन्तरेऽपि ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायकिल्बिषकारिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ।

इत्यत्र स्वरूपशब्दो विग्रहमतिपादक एव ।

स्य प्रेयसां शुभकर्मणाम् । अपि शब्दादशुभमिश्रितानामपि
स भगवान्निष्पन्नः । स कः । तत्राह । अस्य सतः क-
र्मणः यतः परमेश्वराद्भगवतः कर्मप्रवर्तकात्प्रसिद्धिः ।
कीदृशस्य । भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शनदमादि-
भिर्विहितस्य । अस्य कस्य । तत्राह । स्वधातुविगमे भू-
तानां वियोगेऽनुविशीर्यमाणे देहे व्योमेऽत्र तत्र कः पु-

ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

अनादिरादिगोविन्दः सर्वकारणकारणमिति

ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः ॥

आनन्दरूपममृतं यद्विभाति आप्रणखात्सर्वमेवानन्दम् ।

तमेव गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

अनसीपुष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।

दुर्दर्श(क)मतिगम्भीरमजं श्यामं विशारद-

मित्यादिश्रुतयोऽपि । तासामुपबृंहणं तु भागवते(ख) ।

गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं

लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।

दृग्भिः पिवन्त्यनुसवाभिनवं दुराप-

मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वर्यम्येति (१) ॥

रुचो न विशीयन्ते । यतोऽजस्तेन देहेन सह न जातः ।

न जायते क्षियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्युक्तेः ॥

(१) गोप्यस्तप इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ भोः सख्यः

गोप्यः किं तपः अचरन् । तत्कुशलाभिर्विचारणीयम् ।

येन तपसा अमुष्य ब्रजेन्द्रनन्दनस्य रूपं दृग्भिः पिवन्ति।

क) आ० पु० न्त० दृग्भि इति वा० (ल) भा० प० न्त० तथाया इत्यभि० वसे

तदनुभवमाहुर्गोप्यः ।

का स्म्ययङ्ग ते कल्पदायतवेगुगीतं

संमोहितार्थचरितान्न, चलेत् त्रिलोक्याम् ।

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं

यद् गोद्विजद्रूपमृगाः पुलकान्यविभ्रन्निति(१)॥

किंविशिष्टम् । अनन्यसिद्धं नान्यैर्मायागुणैर्मायया वा सिद्धम् । नित्यं स्वतः सिद्धमित्यनेन सच्चिदानन्दत्वं जन्मविकारशून्यत्वमप्युक्तं भवति । पुनः कीदृशम् । दुरापं ब्रह्मादीनान्नेवाविषयम् । तत्कृपासाध्यत्वादस्तिविकाररहितम् पुनः । असमोर्ध्वं समाधिकाभाववत्त्वम् । वृद्धिविकारातीतम् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेः । पुनः । अनुसवाभिनवकित्यनूतनम् । अपक्षयविकारवर्जितम् । पुनः कथंभूतम् । लावण्यसारम् । परिणामविकारशून्यम् । पुनः । यशसः श्रियोऽपि ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यधर्मादीनामेकान्तधाम अव्यभिचारि अविनाशि धाम । मरणविकारातीतमित्यर्थः । अयं भावः । श्रीकृष्णस्य वासोयौद्यवस्था तु भक्तेच्छया चिच्छक्तेः सकाशाद्भवति । किशोरविग्रहस्तु नित्यः सदैकरसरस एवानुवर्द्धितस्ताभिः ॥

(१) का स्म्ययङ्गत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ अङ्ग हे त्रिलोकसुन्दर मधुराव्यक्तानि कल्पदानि यानि तैरायतं ते

तद्देवोद्धववाक्येन द्रव्ययति ।

यन्मर्त्यलीलापयिकं स्वयोग-

मायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः

परं पदं भूषणभूषिता(क)ङ्गमिति (१) ॥

तव वेणुगीतं तेन सम्यक् मोहिता स्त्री या सा का त्रिलो-
क्याम् आर्यमार्गात् वेदमार्गाच्च चलेत् । न कापीत्यर्थः ।
पुनः । इदं रूपं निरीक्ष्य देवासुरर्षिनागमनुष्येषु का या
न चलेत् । कीदृशमिदम् । त्रैलोक्यसौभगम् । यद्येन रूप-
दर्शनेन गोद्विजमृगा द्रुमा अपि पुलकान्यबिभ्रन् । च-
कारादिदं स्पृष्ट्वा न चलेदिति किं वक्तव्यम् । अयं भावः ।
द्रुमादीनां शरीरे सात्त्विकभावोदयश्चैतन्यशरीरं विना
न संभवति । यतोऽप्येषां विग्रहदर्शनेन पुलकाद्यभावात् ।

(२) यन्मर्त्येत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ स्वयोगमायाबलं
रूपाबलं दर्शयता भगवता श्रीकृष्णेन यदिदं रूपं मनुष्य-
लीलायोग्यं गूढ(ख)प्रकाशनयं सर्वदृष्टिगोचराहं गृही-
तम् । यतः गूढप्रकाशाभावे दृष्टिद्विव्ययत्वाभावेन म-
नुष्यलीलायोग्यताभावात् । ज्ञानागोचरं त्वचैतन्यशरी-
रं चर्चवक्षुर्धिययीकृतमिदमेव कृपाबलम् । कीदृशम् ।

(कं) भा० पृ० न्त० भूषणभूषणाङ्गम् इति पा० ।

(ख) भा० पृ० न्त० गूढम् इति पा० ।

अतः श्रीकृष्णमोहजनकं चैतन्यविग्रहं विना न सम्भवति । तस्मात्कृष्णविग्रहश्चैतन्यनिधिरेव ।

अङ्गानि यस्य सकलेन्द्रियवृत्तिमन्ति

पश्यन्ति यान्ति कलयन्ति चिरं जगन्ति ।

आनन्दचिन्मयसमुज्ज्वलविग्रहस्य

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति

ब्रह्मसंहितोक्तेः ॥

नित्यावतारो भगवान्नित्यमूर्त्तिर्जगत्पतिः ।

नित्यरूपो नित्यगन्धो नित्यैश्वर्यसुखानुभूरिति

ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेरपि ॥

न च घनश्यामविग्रहोऽपि प्राकृत एव । तत्त्यागेन तस्या धाम(क)गमनश्रवणात् । तदुक्तं शुक्रेन ।

ययाहरद् भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।

कण्टकं कण्टकेनैव द्वयं चापीशितुः सममिति (१) ॥

सीभगसंपत्तेः परं पदम् उत्पत्तिस्थानम् । पुनः । भूषणानां भूषणभूतान्यङ्गानि यस्मिंस्तद् भूषण(स)भूषणाङ्गम् । पुनः । स्वस्य विस्मयपनं श्रीकृष्णस्यापि विस्मयजनकम् । भगवान् सच्चिदानन्दोऽपि स्वस्वरूपं दृष्ट्वाष्टसात्त्विकभावयुक्तः प्रसन्नश्चरन्भवति ॥

(१) ययैत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ यया तन्वा भुवो भार-

(क) भा० पृ० ३३० तस्य स्वधाम इति पा० ।

(ख) भा० पृ० ३३० भूषण इति ना० ।

पूर्वमुक्त्वा दृष्टान्तेनाह ।

यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जङ्घाद्यथा नटः ।

भूभारः क्षपितो येन जहौ तरुच कलेवर-

मित्यादीनि बहूनि प्रमाणानीति वाच्यम् । तरुच-
रित्रवैचित्र्यात् । श्लोकानामन्यार्थत्वाच्च । अर्थस्तु ।

त यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद् भुवी-

त्युक्तं दशमे ब्रह्मणा । अतः कालशक्तिरूपया तन्वा
भुवो भारमहरतां कालशक्तिरूपां तनुं जहौ । न तु घनश्या-
माम् । यतोऽसुरा अपि कालांशाः ।

अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या

इति भागवतोक्तेः ।

अक्षरात्संजायते कालः कालद्वयापक उच्यते । व्यापको
भगवान् रुद्र इति श्रुत्या रुद्रस्यापि कालांशत्वं ज्ञेयम् ।
मन्युवशा असुरास्तस्मात्तेषां कालांशत्वात्कण्टकं कण्टकेन
यथा इति दृष्टान्तो योग्यः । यादवरूपां तनुं जहौ विन्युक्ते तद्-
दृष्टान्ते देवांशानां भक्तयादवानाम् असुरमुल्यत्ववर्णनेन शास्त्र-
विरोधापत्तिः । शास्त्रं तु ।

नहरतां तनुमङ्गः श्रीरुक्मो जहौ । यथैकेन कण्टकेन प-
दलग्नं कण्टकमुद्धृत्य तौ द्वावपि त्यजेत् तथा ॥ .

शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानाशनादिषु ।

न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्ण चेतस इति ॥

द्वितीयश्लोकार्थस्तु । यथा । कालशक्तिरूपं कले-
वरं जहौ तथा योगिनां प्राकृतदेहमोहत्यागायासुरमोहना-
य च ब्राह्मणशापादरायापि यद् धृतं यादवनाशकाले माया-
कपटशरीरं तदपि जहौ । तत्किं रूपम् । येनावशेषो यादव-
रूपो भूभारः क्षपितः । तदुक्तं भगवता (क) ।

एतदर्थोऽवतारो हि भूभारहरणाय मे ।

संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥

अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः संश्रियते मया ।

विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः कचिदिति (?) ॥

(१) अन्योऽपीत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ अन्योऽपि
देहः काले यादवनाशकाले । मया संश्रियत इति वर्त-
मानक्रिया तु भविष्यार्थे । संश्रियिष्यते (!) मया इत्यर्थः ।
अन्यथा श्लोकस्य व्यर्थत्वं स्यात् । तदा तदवतारद्वया-
भावात् । भूतभविष्यकालयोरप्येकावतारनियमाभावाद-
पि । कस्मै प्रयोजनाय । तत्राह । धर्मरक्षायै । योगिनां
प्राकृतदेहमोहत्यागरूपो यो धर्मो ब्राह्मणशापादर-
ूपपञ्च तद्गतायै । सां विना यादवानां सखे तद्द्वारा
प्रभवतः अधर्मस्य विराभायेत्युक्तं भगवता ॥

तस्माद्यादवविनाशकाले स्वचैतन्यशरीरमन्तर्धाय
तन्सदृशमन्यच्छरीरं कृत्वा त्यक्तमिति भ्रमः कृतस्तेन हरिणा
कृष्णेनेच्छाशरीरिणेत्युक्तेः । तस्य व्याख्या श्रीधरेण कृता ।
स्वशुद्धसत्त्वमयीन्निजामूर्त्तिमन्तर्धाय तत्प्रतिकृत्यैव विदुम्ब-
नमात्रमेव । तदुक्तं सूतेन ॥

यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं

जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ।

तदाहरेवामनिबुद्धचेतना-

मभद्रहेतुः कलिरन्ववर्त्ततेति ॥

अस्यार्थमाह श्रीधरः । स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेव वैकु-
ण्ठारोहान् । अयं भावः । स्वयनश्यामतन्वा इमां महीं जहौ । न
तु व्यापकमूर्त्त्या ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिर्निति

भगवदुक्तं ।

स्वतन्वा सहमां जहाविन्युक्ते न्वनर्थापत्तिः स्याद् ।
व्यापकरूपेण पृथिवीन्यागासंभवान् । अतस्तत्तन्वास्यास्त्या-
गो न तु देहत्यागः । तदुक्तं च ।

प्रदर्शयत्तत्तपसाम्भितृमदृशां मृगाम् ।

आदायान्तरधाशम्नु स्वविम्बं लोकलोचनमिति (?) ॥

(१) प्रदर्शयत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ स्वाविम्बं स्वचैत-

अतः श्रीकृष्णविग्रहः सच्चिदानन्द एव । तदुक्तमुद्धवेश ।

नैवोपर्यन्त्यपचितं कवयस्तवेश

ब्रह्मायुषापि कृतमृदपुदः स्मरन्तः ।

योऽन्तर्बाह्विस्तनुभृतामशुभं विधुन्व-

आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्तीति (१) ॥

ननु यदि समर्थो भगवांस्तर्हि तेन मायाकपटवपुषापि सह कथं स्वधामारोहणं न कृतम् । कस्मात्(क) त्यक्तवैव गतः । तत्राह ।

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्यये-

ष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ।

न्यविग्रहं नेत्रा(ख)विषयमप्येतावन्तं कालमतप्रतपसाम्पि दर्शयित्वा तेषां लोचनमादाय यस्तद्विम्बं चैतन्य(ग)मन्तर्हितवानिति श्रीधरोक्तेः ॥

(१) नैवेत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ हे ईश कवयः सर्वज्ञास्तु ब्रह्मायुषापि तवोपकारस्य प्रत्युपकारं नैवोपयन्ति । कथं भूताः । तवोपकारं स्मरन्तः । तमेवोपकारमाह । यस्त्वं तनुभृतां बहिराचार्यवपुषा गुरुरूपेण त्वशुभं विधुन्वन्सन् । हृदयान्तर्बैत्य(घ)वपुषा चैतन्यशरीरेण स्वगतिं व्यनक्तीत्यर्थः ॥

(क) आ० प० म० तत् दृश्यवि० वर्त्त० । (ख) आ० पु० म० नेत्रवि-
षयमिति वा० । (ग) आ० प० म० विमल इत्यवि० वर्त्त० ।

(घ) आ० प० म० चैतन्य इति वा० ।

नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितुं

मर्त्येन किं स्वस्थातिं प्रदर्शयन्निति (?) ॥

तस्य सामर्थ्यन्तु परमाद्भुतं । तदेवोक्तं शुक्रेण ।

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतिं

त्वां चानयच्छरणदः परमात्तदग्धम् ।

जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः

किं स्वावने स्वरनयन् मृगयुं स्वदेहमिति (?) ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् ।

योगधारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशन्स्वकमित्युक्तेः ॥

(१) तथापीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद्धि भगवान्
उक्तप्रकारेणाशेषस्य जगतः स्थित्यादिषु करणादिभिर-
पेक्ष एव हेतुः कारकं स्वयमेव । यद्यस्मादशेषशक्तिधृक्
तथापि यादवान्सहस्रं मिजमायाकपटशरीरमत्रास्मि-
न्लोके शेषितुं स्वलोके प्रयेतुमपि । नैच्छत्तत्र हेतुः । म-
र्त्येन देहेन किं सुखं न किमपीति स्वस्थानानामात्मनिष्ठा-
नां योगिनां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् ॥

(१) मर्त्येनेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यस्मै स्वलोकं
प्रति नीतं गुरुसुतं यो भगवान्मर्त्येन तस्य गुरुपुत्रस्य ते-
नैव मर्त्यशरीरेण आनयत् आनीतवान् । यतः शरणादः
शरणागतरक्षकः । त्वां च ब्रह्माणां दग्धं यो रक्षितवान्
योऽन्तकात्मनप्यन्तकं रुद्रं बाणसंग्रामे जितवान् । मृगयुमपि

पुराणः पुरुषो नित्यो विगुणः सगुणोऽव्ययः ।
ब्रह्मात्मभगवच्छब्दैः शब्दितः पुरुषोत्तमः ॥२३॥

आग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वेत्यर्थः । अदग्ध्वेत्यर्थो
न वक्तव्यः । तद्विद्वन्मात्रत्वात् । यः कोऽपि श्रुतिस्मृति-
निर्णीतार्थमनादृत्य कृष्णस्य भौतिकं शरीरं वदति स श्रुति-
स्मृतिभ्रष्टोऽधिकिङ्करो ज्ञातव्यः । तदुक्तं बृहद्वामने ।

यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ।

स सर्वस्माद् बाहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्तविधानतः ॥

मुखं तस्यावलोक्यापि सचैलं स्नानमाचरेदिति ॥

यतस्तस्य चाण्डालाधमस्वरूपत्वादित्यलं विस्तरेण ॥२२॥

पुनः कथंभूतो भगवान्पुराणः पुरुष आदिकारश्चम-
न्तर्यामीत्यर्थः । पुनः । नित्यः ।

नित्योऽव्यक्तो हि भगवानिति श्रुतेः ।

पुनः । विगतगुणः अगुणः (क) मायागुणातीतः । निर्गुणः
केवलश्चेति श्रुतेः ।

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः

सत्यं स्वयंज्यातिरनन्त आद्यः ।

सदेहं स्वः स्वर्गं योऽनयन्नित्ये । सोऽसौ श्रीकृष्णः स्वरक्षणे
किमनीशोऽसंमर्थः । समर्थोऽपि । सैव गतिस्तेन भगवता
दर्शितेत्यर्थः ॥

• नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः
पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृत
• इति भागवतोक्तेरपि (१)॥

(१) एकस्त्वनित्यादिपद्यस्यार्थः । त्वमेक एव श्री-
कृष्ण आत्मा वेदविषयत्वात् । तदेवाहान्तर्यामिब्रा-
ह्मणे । वेद्ये तु त्वं कार्यान्तर्यामिणमित्युपक्रमः ।
एष ते आत्मान्तर्यामीत्युपसंहारः । एष ते आ-
त्मेत्याद्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः । अन्तर्यामित्वस्याप्राप्त-
तया अपूर्वता । स वै ब्रह्मविदित्यादि फलम् । तच्चैवं
याच्यवलम्ब्य सूत्रमविद्वांस्तवान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मू-
र्धा ते पतिष्यतीति निन्दारूपोऽर्थवादः । यस्य पृथिवी
शरीरम् । यं पृथिवी न वेदेत्याद्युपपत्तिः । एवं बद्धिध-
लिङ्गैर्यः प्रतिपादित आत्मा स त्वमेवैक इत्यर्थः । की-
दृशः । आद्यः कारणम् । जन्मविकारातीतः । तत्कुतः ।
पुरुषः अन्तर्यामी अस्तिविकारवर्जितः । पुनः । अक्षरः
अपञ्चयविकाररहितः । पुनः किंविशिष्टः । पूर्णः बद्धि-
विकारशून्यः । पुनः । मुक्त उपाधितः । परिणामाभाव-
वान् । पुनः । नित्यः नरकविकारातीतः । तत्कुतः ।
यतः स्वयंज्योतिः । अतः सत्यः कालत्रयाव्याधितः । य-
स्मादजस्रसुखोपेतः (क) । अद्वयोऽमृतश्च । एवं योऽक्षवि-
शेषतैः सर्वपरस्वमुक्तं भवति ॥

(क) सुकोतः इत्याह ० पृ० अ० पा० ।

पुनः कथम्भूतो राधिकावल्लभः । ब्रह्मादिभिः शब्दैः
शब्दितः ।

गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमिति नारदोक्तेः ।

तथा हि

-अथैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शित-
मेकोऽसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्वत्त्वाः समस्ता अपि ।

तावन्त्येव चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासिता-
स्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते इति (?)॥

(?) अथैवेत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ त्वदृते त्वां विना
अस्य विश्वस्य मायात्वं ते त्वया मम न दर्शितम् । द-
र्शितमेव । तत्किं मायात्वम् । तत्राह । प्रथमं तु त्वमेकः
सपाणिकवलोऽसि । ततः समस्ता ब्रजसुहृदो गोपकुमारा
वत्साश्च । अपि शब्दाद्वयत्वादयोऽपि । पश्चात् सर्वं चतु-
र्भुजा आसन् । कथंभूताश्चतुर्भुजाः । मया साकमखि-
लैस्तरुवैर्भायादिभिरुपासिताः । ततः यावन्ति चतुर्भुज-
रूपाणि तावन्ति त्वं जगन्त्यभूः । तान्यपि न सर्वाणि
समानि किन्त्येकस्मादेकस्माद् द्विगुणद्विगुणमानानि ।
पुनः सर्वाणि रूपाणि संवृत्य ब्रह्मावशिष्यते । सपाणिक-
वलं ब्रह्म त्वमेवावशिष्टो भवसि। कीदृशं ब्रह्म । असृतम्(क)।
पुनः । अमितमित्यनेन ब्रह्मशब्देन श्रीकृष्ण एव शब्दितः॥

परमात्मशब्देनापि ।

यदुवंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मा नराकृतिरिति ॥

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायये-

त्यादिभ्यः परमात्मशब्देनापि कृष्णोऽनुवर्णितः ।

भगवच्छब्देन (क) ।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । ,

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युग इति (१) ॥

(१) एते चेत्यादिपद्यन्त्यार्थः ॥ एते पूर्वोक्ता मत्स्यादयस्तेषां मध्ये केचिन्मत्स्यादयस्तु पुंसः गर्भो-
दकशायिनो भगवतः अंशाः लीलावतारा विभवाः । के-
चिन्नारदादयः कला आवेशावताराः । कृष्णस्तु तुल्यो
भिक्षापक्रमे ।

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवान्हरद्वय(ख)-

मित्यवतारेषु गतितोऽपि श्रीकृष्णः स्वयं भगवान्-
वतारी । यो महदादिभिर्लोकसिक्तयादौ पीतवं रूपं
जगद्दे । स एवत्यर्थः । अकारः समुच्चयार्थः । कश्चिन्देजा-

(क) भा० पु० स्त० च इत्यधि० वर्त्त० ।

(ख) भा० पु० स्त० दूर मिति पा० ।

पुनः कथम्भूतो राधिकावल्लभः । पुरुषोत्तमः श्रथै-
वाङ्गिरसस्त्रिविधः पुरुषः । तथंथा बाह्यात्मा । अन्तरात्मा ।
परमात्मा चेति श्रुतेः ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थांऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यय ईश्वरः ॥
यस्मात्क्षरमनीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम

इति भगवदुक्तेरपि ॥२३॥

त्मावतारः । कश्चित्पुरुषावतारः । गुणावतारः पूर्णाव-
तारो(क)ऽप्यखेशावतारश्च प्रकाशावतार एवं षड्विधा अव-
तारा भवन्ति भगवतः कृष्णस्य । तत्र तत्समानाकारश-
क्तिरेकात्मावतारः । स तु वासुदेवो भगवान् । ममशक्ति-
भिन्नाकारः पुरुषावतारः । स च क्षीरगर्भकारणोदकशा-
यिरूपेणैकावतारः । सृष्टिस्थितिप्रलयकारी ब्रह्मविष्णु-
शिवरूपो गुणावतारः । तत्र पूर्वाक्तरीत्या ब्रह्मरूपयोः
कस्मिंश्चित्कल्पे आवेशावतारत्वम् । जीवत्वात् । क-
स्मिंश्चिसलीलावतारत्वम् । ईश्वरत्वात् । विष्णुस्तु स्वयं

भगवान्पूर्णाः (क) । शक्तिर्देव (ख) भिन्नाकारा लीलावतारा न-
स्त्यकूर्मवराहमृसिंहवामनरामचन्द्रवलरामादयस्तत्र तु-
शब्दोऽप्यर्थः । तु रामोऽपि स्वयं भगवान् । (ग) तदुक्तं भग-
वता कृष्णेन ।

अन्तरङ्गस्वरूपा मे मत्स्यकूर्मादयस्त्वमी ।

सर्वात्मनायमत्रापि श्रीमद्दृशरथात्मज इति ॥

अमुक्ते अपिशब्द इतिवचनेन तन्नियमाभावात्-
सिंहवामनादयोऽपि पूर्णाः । तदुक्तं च ।

सर्वे पूर्णाः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।

हेयोपादेयरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥

परमानन्दमन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिता इति ॥

अत आद्येशावतारं विना सर्वे पूर्णाः कृष्णरूपा
एव ज्ञानकलादिशक्तिमन्तः । आद्येशावताराः सनका-
दयः । नारदपशुदत्तपरशुरामादयो बुद्धकल्पिता जीवाः ।
तत्र शुद्धाशुद्धमिश्रितभेदात् त्रिविधा आद्येशावताराः ।

अनेकत्र प्रकटता रूपस्यैकस्य स्य कदा ।

सर्वदा तत्स्वरूपैव स प्रकाश इतीयंते

इति भागवतामृतोत्तमा ।

(क) अथ आ० पु० स्त० विष्णुस्तु स्वयं भगवान् पूर्णः इति ना० ।

(ख) आ० पु० स्त० शक्तिर्भेदेन इति पा० ।

(ग) आ० पु० स्त० अत्र विष्णुस्तु स्वयं भगवान् पूर्णः इति अस्ति ।

ज्ञानी ज्ञानस्वरूपश्च विश्वात्मा विश्वभावनः ।
मायावी माधवो मानी मानदः कारणोत्तमः ॥२४॥

पुनः कीदृशो भगवान् । ज्ञानी ज्ञानगुणः । स सर्वज्ञ
इति श्रुतेः ।

आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रोक्तेरपि ।

पुनः । ज्ञानस्वरूपः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः ।

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेक-

मनन्तरन्तबबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।

मत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं

यद् वासुदेवं कवयो वदन्तीति ॥

भागवते भरतोक्तेः श्रुत्यर्थः सिद्धः । वासुदेवः परं ब्रह्मे-
ति श्रुतेः । ज्ञानगुणज्ञानस्वरूपशब्दाभ्यां केवलं ज्ञानगुणवा-
दिनां तार्किकाणां केवलं ज्ञानस्वरूपवादिनां मायावादाश्रि-
तानां च सिद्धान्तो निरस्तः । पुनः कीदृशः । विश्वात्मा ।
पुनः । विश्वभावनः । पुनः किंविशिष्टः । मायावी । पुरुषमा-
यावीति श्रुतेः । पुनः । माधवः । श्रीश्च ते लक्ष्मश्च पत्न्या-
विति श्रुतेः । पुनः कीदृशः । अमानी । कृष्णः पादावनेजने
इति शुकोक्तेः । पुनः । मानदः ।

उवाह कृष्णो भगवाञ्छ्रीदामानं परमजित इति ।

तस्य मानं च बहुदादिति । मानगित्वा च माने इति

‘तैर्यद् विसृष्टानपि नो बर्नाकस-

श्चकार सख्ये वन लक्ष्मणाग्रज

इत्यादिभ्यः । पुनः ‘कथंभूतः । कारणोत्तमः ।

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराद्

तेने ब्रह्म वृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहीति

भागवतोक्तेः (१) ॥

रासक्रीडायां वत्सक्रीडायां वत्सहरणे च नारदमोह-
नेऽपि । निधिलादिषु प्रकाशावताराः । एवं षट्स्विधा
अवताराः कृष्णस्त्ववतारीत्यर्थः ।

(१) जन्मोद्यम्येत्यादिपद्युक्त्यर्थः । परं परमेश्वरं
सविशेषं श्रीकृष्णं वयं धीमहीति वैदिकप्रयोगः । ध्या-
येन इत्यर्थः । न तु मायावादिनां निधिविनिर्देशं चि-
न्मात्रम् । तत्कृतः । भेदावगमात् । परं वयमिति भेदः ।
ननु परशब्देन निर्विशेषं चिन्मात्रं ब्रह्म । युतस्तस्मिन्-
पि ब्रह्मव्यञ्जाननिवृत्तिपर्यन्ता फलव्याप्तिनिषेधेन वृत्ति-
व्याप्तिः स्वीकृता शास्त्रकङ्क्रिरतो भेदादिति चेन्न । तत्प्रति-
पाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणकलमाधरतीति श्रीधरोक्तं ।
परदेवताशब्देन सविशेषः श्रीकृष्ण एव ज्ञायते । न तु
निर्विशेषकृष्णपालनपूरणयोरिति धात्वर्थविरोधादित्यर्थः ।

ननु भागवतप्रतिपाद्यस्त्वाश्रय एव नवलक्षणलक्षितो । न
तु श्रीकृष्ण इति चेत्सत्यम् । स एवाश्रयः श्रीकृष्ण एव ।

विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् ।

श्रीकृष्णस्थं परं धाम जगद्भान नमाम तदिति
तस्यैवोक्तेः ॥

नमः कृष्णाय नित्यैकमस्त्रिदानन्दरूपिणे

जगत्सर्गविसर्गादिनात्तिष्ठोऽनन्तशक्तये इति

हरिलीलामृते मधुमूदनोक्तेरपि ॥

धीमहीति बहुवचनान्तं क्रियापदं बहुजीवाभि-
प्रायकम् । बहुजीवप्रतिपादनेनैकजीवमतं निरस्तम् । ए-
कात्मवादे देवदत्तमानुभूतोऽर्थो विष्णुदत्तेन स्मर्यते । सौभ-
रेर्बहुपत्वात् । पुनः गुप्तशिष्यव्यवस्थापि न संभवति ।
पुनः सर्वमुक्तिप्रसङ्गोऽनिर्मेतप्रसङ्गश्च । तस्मिन्निति शु-
को मुक्तो वा वामदेव इति वेदवाक्यं विरोधापत्तिः ।
तस्माज्जीवा अनन्ताः प्रतिदेह भिक्षाश्च । एवं बहुजीव-
प्रतिपादनव्याजेन स्वसंप्रदायस्यानामेकभजनीयत्वात्तरय
शुद्धिरपि दर्शिता । संप्रदायशुद्धयभावे तस्मतस्य प्रमा-
णाभावात् । वयं गुप्तशिष्यादयः सर्वे विषयिमुमुक्षुमुक्ताः
परं धीमहीत्यर्थः । कथंभूतं परम् । सत्यं कालत्रयावा-
धितम् । सत्यमित्युपलक्षणम् । सत्यं ज्ञाभिमनन्तं ब्रह्मे-
त्यर्थः ॥

, सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं

सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।

सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं

सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना

इति भागवते देवोक्तेः ॥

पुनः कीदृशम् । धाम्नास्वेन सदानिरस्तकुहकम् ।
स्वेन धाम्ना स्वस्वरूपप्रकाशन सदैव निरस्तं मायाल-
ल-
णं कुहकं कपटं ध्वान्तरूपं यस्मात् । सदेतिपदेनोद-
याभावत्वमेवोक्तं भवति । यद्वा स्वेन धाम्ना अवताररू-
पेण स्वध्याननिष्ठानां भक्तानां निरस्तं कुहकं येन स तम् ।
तं कम् । तत्राह । यत्र त्रिमर्गो मृषा । यत्र यस्मिन्परे
त्रयाणां मायागुणानां सत्त्वरजस्तमसां मर्गो देवेन्द्रियभू-
तरूपो मृषा न सत्य इत्यर्थः । अयं सावः । भगवद्गूढे न
मायाकायाणि साया वा । सच्चिदानन्दविग्रहत्वात् । न
तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमित्यादि श्रुतः । किंतु त-
त्सम्बन्धी त्वमृषा सत्यः । मायाया नित्यत्वात् । ननु के-
चित्तु तस्मिन्निमर्गं सत्यमेवाहुः । ब्रह्मण एकदेवं मायानि-
वासत्वादिति चेत्तत्राह । तेजोवारिमुद्रां यथा विनिमयः
तेजआदीनां विनिमयो व्यत्ययः । अन्यस्मिन्नन्यावभा-
सः । तेजसि रविकरे मृगाणां बालानां जलबुद्धिः । वारि-
णि काचबुद्धिः । मृदि मृदिकारे काषादायुदकमतिः ।
तथा मन्त्रानां तस्मिन्परे त्रिमर्गबुद्धिरित्यर्थः । तस्य प-

रथ लक्षणमाह । अर्थेषु कार्येषु चराचरेषु अन्वयादित-
रतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपादाननिमित्तकारणाभ्यां प्र-
कृतिपुरुषाभ्यां हेतुभ्यामस्य विश्वस्य यज्जन्मादि तद्यतः
परमेश्वरात् । न तु केवलं प्रकृतिपुरुषाभ्याम् । तयोस्त-
त्सत्ताकत्वाद्विश्वकारणत्वाच्च ।

कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ।

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति श्रुतेः ॥

प्रकृतिः पुरुषोऽठयक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।

शेषानुवन्तस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहादिति
भागवतोक्तेरपि ।

अत्र पक्षो विश्वो धर्मी । जन्मादि साध्यो धर्मः ।

अन्वयव्यतिरेको हेतू । ननु कार्येषु तत्सदृपणान्वयाच्चका-
रादकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकादित्युक्ते त्रिवर्त्तोपा-
दानकारणप्रतिपादनेन निमित्तकारणवादनियंथादाश्रया-
सिद्धहेत्वाभासलक्षणं दूषणं स्यात् । साध्यव्यतिरेकसंबन्धा-
भावाश्रयस्य खपुष्पस्यासिद्धः । तत्सत्ताकोऽतात्त्विकोऽन्य-
थाभावो विवर्त्त इति लक्षणात् । नन्वन्वयशब्देनानुवृत्तिः ।
अनुवृत्तत्वाद् ब्रह्म कारणम् । सृष्टुवर्णादिवत् । इतरशब्देन
व्यावृत्तिः । व्यावृत्तत्वाद्विश्वं कार्यम् । घटकुण्डलादिवदि-
त्युक्तेः स्वरूपपरिणामाद्विकारप्रसङ्गः । रूपभङ्गप्रसङ्गत्वात् ।
पूर्वसिद्धस्य तात्त्विकोऽन्यथाभावः स्वरूपपरिणामः । यथा
दुग्धस्य दधि । तस्मादुक्तार्थ एव शिष्टसंमतोऽऽश्रीधरे-

शाश्वद्वयपूर्वपक्षेण तृतीयोऽर्थः प्रतिपादितः । यतो जग-
त्कारणौ प्रकृतिपुत्रौ । तयोरपि भंगवान् कारणम् । अतः
कारणोत्तमः । तं धीमहीत्यर्थः । तं कम् । तत्राह । यः
अभिज्ञः ज्ञानवान् । तम् । न तु प्रधानं ध्येयम् । पुनस्तं
कम् । यः स्वराट् यः (क) स्वनैव राजत इति स्वराट् । तम् । न
तु जीवो ध्येयः । पुनस्तं कम् । यः आदिकवये चतुराननाय
ब्रह्म वेदं हृदा मनसैव तेने विस्तारितवान् । तस्मै वंदांश्च
प्राहिणोदिति श्रुतेः ।

प्रबोदिता येन पुरा सरस्वती

वितन्वताञ्जस्य मतीं स्मृतिं हृदि ।

स्वमन्त्रणा प्रादुर्भूत्किनास्पदतः

स मे ऋषीणां सृष्टिः प्रबोदितामिदमुक्तेः ॥

अस्य प्रबोदिनेत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ ऋषीणां वेदव-
क्तृणां मध्ये आः । वेदजनकत्वात् । स भगवान् प्रबोदिताम् ।
स कस्तत्राह । येन बोदिता सरस्वती गायत्रीरूपा अञ्ज-
स्य ब्रह्मण आय्यतः भुवात्प्रादुर्भूत । कीदृशी । स्वमन्त्रणा
स्वस्या लक्षणैस्त्रिभिः (ख) व्यंजितभिः, महितेत्यर्थः । कीदृशं
येन । अञ्जस्य हृदि मतीं स्मृतिं वितन्वता । कीदृशं ब्रह्म ।
यद्यस्मिन् वेदाख्ये ब्रह्मणि मूर्यांऽपि ब्रह्मादयो मुक्त्यन्ति ।
देवतान्तरमन्त्राहुल्यात् । परोक्षवादान्न ।

(क) भाष्ये न्तः । य इति ना । (ख) आः प । वन्तः स्मिन् इति इति वा ॥

शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्तमुक्तावस्तरे ।
 मन्त्रलिङ्गैर्व्यञ्ज्यं भजन्तो न विदुः परमित्युक्तः ।
 बहिष्कृतं तदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितम् ।
 यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावन
 इति नारदीयः ॥

अर्थावबोध(क) ब्रह्म यस्मिन्ने तं धीमहीत्यलं विस्तरेण ।
 जन्माद्यस्येत्यनेन श्लोकेन वेदान्ताद्यानां चतुर्णां सू-
 त्राणामर्थोऽपि प्रयुक्तः । सत्यं परं धीमहीत्यनेनाथातो
 ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य सूत्रस्यार्थः प्रयुक्तः । जन्माद्यस्य यत्
 इत्यनेन जन्माद्यस्य यत् इत्यस्य सूत्रस्य । अर्थेष्वन्वयादि-
 त्यनेन मसन्वया दित्यस्य । तेने ब्रह्म हृदा य आदिक्रवये
 इत्यनेन शास्त्रयोनित्वादित्यस्य सूत्रस्यार्थ उक्तः । एवं स-
 र्वेषां वेदान्तसूत्राणामर्थो भागवतश्लोकैर्ज्ञातव्यः । यतः
 श्रीमद्भागवतन्तु वेदान्तभाष्यमाहुमुनयः ।

भाष्योऽयं ब्रह्मसूत्राणां वेदार्थः परिवृंहित

इति गारुडीयः ॥

ब्रह्मसूत्राणि वेदान्तसूत्राणि व्याससूत्राणि शारीरकसूत्रा-
 णीति पर्यायभेदाः । प्रथमश्लोकस्यान्वयकाठिन्यं तु नम-
 विभक्तिवर्णनप्रसङ्गात् श्रीभागवतस्यानादित्वप्रतिपादनाय
 श्लोकादौ न कोऽपि कर्ता उक्तः ॥

स्वतन्त्रो विनताधीनो राधिकावल्लभो हरिः ॥
रसो रसाश्रयोऽधीशः सर्वदोषविवर्जितः ॥२५॥

तज्जलानिति श्रुतेरपि (१) । कारणकारणाधिप इति ।

ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणमिति
संहितोक्तेः ॥

वेदान्तेऽपि जन्माद्यस्य यम इति ॥२४॥

पुनः कथंभूतो राधिकावल्लभः । स्वतन्त्रः ।

स कारणं कारणकारणाधिपः

न चास्य कश्चिज्जनितान्न चाधिप इति

श्रुतेः । पुनः । विनतार्थीनः । विनतानां प्रणयानामधीनः ।

अहं भूक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।

साधुभिर्ग्रन्तवृद्धयो भक्तैर्भक्तजनप्रिय

इति श्रीभगवदुक्तेः (२) ॥

(१) तज्जलानिति श्रुत्या अर्थः ॥ तस्माज्जा-
तन्तज्जलन्तस्मिन्मलीयत इति तल्लन्तेनानिति प्राणिति चे-
ष्टत इति तदन् इति तज्जलान् ॥

(१) अहम्भक्त्यादिपदस्यार्थः ॥ हे द्विजेत्यनादरे
संबोधनम् । अयं भावः । विद्याध्ययनतात्पर्याभावेन
भक्तापराधाच्च विप्रोऽसि । मे भक्तार्थीनत्वमज्ञात्वा मल्लो-
कागमज्ज्ञात् न ब्राह्मणमन्त्रम् । केवलं द्विजोऽमीत्यर्थः ।

पुनः किंविंशष्टः । रसः रसरूपः । तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्मा आनन्दमयस्तेनैव पूर्णः । न वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधस्नस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीति श्रुतेः । पुनः । रसाश्रयः दशरसाश्रयः ।

अहं तु भक्तपराधीनः मद्भक्ता एव परा उत्कृष्टाः सेवनीया येषां ते भक्तपरास्तेषामाधीनस्तव रक्षणो न समर्थः । तेषामादेशाभावात् । ननु मम रक्षणे स्वनाम्नो वैकुण्ठस्य माहात्म्यरक्षणरूपो लाभः स्यात्तस्मात्सार्धभौमाश्रितानां खगलमण्डलेश्वराणामिव स्वतन्त्रो भूत्वा मे रक्षणं कुर्विति चेत्तत्राह । कीदृशोऽहम् । अस्वतन्त्र इव । तदनुरागे आत्मविक्रयित्वात् । ननु ततः पलायनं कृत्वा स्वाधीनः सन् मे रक्षणं कुर्विति चेत्तत्राह । साधुभिर्भक्तैर्ग्रस्तहृदयः । देहादिभिः परोपकारप्रियैर्मद्भक्तैः साधुभिर्ग्रस्त हृदय यस्य सोऽहम् । बन्धनच्छेदनेऽप्यसमर्थः । बहिर्बन्धनाभावात् । ननु त्वमपि दुःखग्रस्तोऽसि । पराधीनत्वाद् बन्धनदुःखाच्चेति चेत्तत्राह । कीदृशोऽहम् । भक्तजनप्रियः । भक्तजना मे बन्धनोपायविज्ञाः प्रिया यस्य सः । तस्माद् बन्धनाभावो तु दुःखानुभवः स्यात् । बन्धने तु परमानन्दः । स्वयं स-

मल्लानामश्निर्तृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
 गोपीनां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजं शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
 मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गकृतः साग्रज
 इति भागवतोक्तेः (१) ॥

नात् । ननु ते दया कुत्र स्थिता । तेन हृदा सह ग्रस्तेति
 भावः ॥

(१) मल्लानामित्यादि पद्यस्यर्थः ॥ एकोऽपि परमा-
 नन्दरसो व्यापकः श्रीकृष्णो जनानामात्मानाभावैर्नानुरूपा-
 त्तराभावेऽपि नानाविधो जनैर्विदितः । सर्वरमाश्रयत्वात् ।
 तदेवाह । रामेण सह रङ्गकृतो नन्दनन्दनः श्रीकृष्णः स्त्री-
 णां संवन्धी मूर्तिमान्स्मरः शृङ्गाररमस्ताभिर्विदितो ज्ञातः ।
 गोपानां श्रीदामादीनां स्वजनो मित्रोत्तमः मूर्तिमान्हा-
 स्यरमः । पित्रावसुदेवनन्दयोः । पिता च पिता च पितरौ ।
 तयोः पित्रारित्येकशेषः । न तु भ्रात्रेति स्वरूपेणेति भावः ।
 शिशुर्वात्सल्यात्मकः कर्तारमः । अमतां कृष्णविमुखानां
 राज्ञां शास्ता साक्षाद्दीररसः । मल्लानाम्प्राणुरादीनाम-
 शनिर्वज्रो रौद्ररसः । नृणां नरवरः । अयमप्यद्भुतात्मक उ-
 त्साहकृतो वीररसः । भोजपतेः कमस्य सम्बन्धी । तेन
 मृत्युर्भयानकरसो विदितः । अविदुषां भीमानकानां वि-
 राड् बीभत्सरसः । योगिनां यतीनां परमेश्वरं परब्रह्मा-
 स्यं प्रपन्नैस्त्वोक्तं शान्तरसः । वृष्णीनामुदुवादीनां दा-

न च परमानन्दरसस्तु सर्वव्यापी । सर्वदेशित्वात् ।
समः । परब्रह्मत्वाद् । अगोचरः । करणाविषयत्वात् । कथम्
कृष्णः किशोराकृतिः परिच्छिन्न एकदेशी विषमो रस इति
वाच्यम् । स एष सर्वविशेषणविशिष्टः श्रुतिस्मृतिसम्मतत्वात् ।
यतस्तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह शुकः ।

सानां परदेवता परमेश्वरः भक्तिरसः । एकस्मिन्नपि रु-
च्यो नानारसत्वदर्शनादस्माभिः स एवाद्भुतरसो विदित
इति भावः । साधुर्ये परमैश्वर्यं दर्शनात् । अतोद्भुतरस-
स्तु नन्दनन्दन एव पूर्णतां प्राप्तो सृत्तिकाभक्षणे उदर-
बन्धने च तस्मिन्तद्दर्शनात् । सर्वशक्तिप्रादुर्भावाच्च ।
सर्वव्यवहाराः सर्वशक्त्याश्रया अपि । सर्वशक्तीनां सङ्गा-
त्प्रादुर्भावस्तु तस्मिन्नेव । यतस्तद्गुणे यशोदया गर्भोदगा-
यिनो रूपं दृष्टम् । अक्रूरेण क्षीरोदगायिनो विग्रहः ।
अर्जुनेन आदिनारायणस्य । ब्रह्मणा कारणार्णवशा-
यिनो दृष्टो बन्धहरणे द्वारकायां च । तदुक्तं पाद्यं ।

पृष्ठा ब्रह्माणमागत्येत्युपक्रम्य पठ्यते ।

अथ स्मृत्या मुकुन्देन द्वारवत्यां द्रुत तदो ॥

स्मृता ब्रह्माण्डकोटिभ्यो लोकपालाः समागताः ।

अटवक्ताश्चतुःषष्टिवक्ताः शतमुखास्तथा ।

सहस्रवक्ता लक्षास्याः कोटिवक्ता द्विरञ्जयः ।

रुद्राश्च विंशतिमुखास्तथा पञ्चदशानमाश्च ।

, न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यं इति (१) ॥

एवं सच्चिदानन्दविग्रहस्य श्रीकृष्णस्यापरिच्छिन्नत्व-
मुक्त्वा तदनुभवमाह ।

यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि सन्दर्भो(क) ।

तदपि द्वयङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥

शतवक्त्राः सहस्राक्षं लक्षबाहुशिरोभूत-

इत्यादिभ्यामुत्तः । गोलोकनाथे श्रीकृष्णे प्रकटैश्च-

र्यत्वाद्भुताभावात् तस्य पूर्णत्वम् । नावतारान्तरेऽपि ।

यदवतारान्तरेऽपि भागवतास्तत्त्व वर्णयन्ति कृष्णभेदा-

भिप्रायेणैव । यथा विकुण्ठायाः पुत्रस्य श्रीविकुण्ठस्य भ-

गवतो वत्तस्यलं भृगुपदाङ्किते मवावताराणां वत्तः-

स्थलं तदङ्कितमुपवर्णितन्तथात्रापि । अलं विस्तरेण ॥

(१) न चान्तरित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यस्य श्री-

कृष्णस्य नान्तर्न बहिश्च । अनावृतत्वात् अपरिच्छिन्न-

त्वाच्च । न पूर्वम् । नापि चापरम् । अनाद्यमनत्वात् ।

यः पूर्वापरं चान्तर्बहिरादिः सः । जगतो जडत्वात् । मा-

युक्त्यादपि । कार्यत्वाच्च । सकाराच्छ्रीकृष्णो जगद्भक्तो-

ऽपि यो जगदपि । जगत्तु न तद्विन्नमास तु भिन्न इत्यर्थः ॥

(क) श्री ० पृ० ० न्त० सन्दर्भे इति पा० ।

स्वमातुः स्विक्रगात्राया विस्रस्तकवरस्रजः ।

दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने इति (१) ॥

कृपयेन्यनेन नित्यापरिच्छिन्नास्य किशोराकृतेः विग्रहस्य तत्कृपयैव परिच्छिन्नानुभवः । यतस्तद्विग्रहस्य द्विरूपत्वं नित्यम् । तदेवाह महावाराहे ।

य एव विग्रहो व्यापी परिच्छिन्नः स एव हि ।

एकस्यैवैकदैवास्य द्विरूपत्वं विराजते ॥

• देहदेहिविभागोऽयं (क) नेश्वरे विद्यते कचिदिति (२) ॥

(१) यदासीदिन्यादिपद्यद्वयस्यार्थः ॥ तदपि दामन्यूनमासीत्तेनान्यदपि सन्देहे । तदपि द्व्यङ्गलं न्यूनमेवेत्यनेन विग्रहपरिच्छिन्नयादिनां मतनपि निरस्तम् । एवं बन्धनः ग्रहे स्वमातुः परिश्रमं दृष्ट्वा कृपया स्वबन्धने भगवानासीत् । कथंभूतायाः । स्विक्रगात्रायाः । पुनः । विस्रस्तकवरस्रज इत्यनेनापि द्व्यङ्गुलन्यूनस्यापि कारणे भक्तश्रमनिजानुग्रहे उक्तं भवतः ॥

(२) य एवेत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ यः कृष्णविग्रहो व्यापी अपरिच्छिन्नः स एव परिच्छिन्नः किशोराकृतिः । देहदेहिविभेदाभावात् । यत एकस्यैव कृष्णविग्रहस्य एकदैकस्मिन्काले द्विरूपत्वं परिच्छिन्नापरिच्छिन्नरत्वं विराजते । बन्धनाबन्धनाभ्यां कृपागोचरत्वञ्च ।

तत्प्रादुर्भावे तु सर्वेषु तत्कृपा भवत्येवेति सुमतं ज्ञात-
व्यम् । एवं तदपरिच्छिन्नत्वमुक्त्वा सर्वदेशीयत्वमाह
शुकः ।

इत्याचरन्तं सद्दर्मान्पावनान्गृहमेधिनाम् ।

तमेव सर्वगेषु सन्तमेकं ददर्श ह इति (१) ॥

एवं तस्य सर्वदेशीयत्वमुक्त्वा समत्वमाह कुन्ती-
वाक्येन ।

नित्याढ्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः ।

तामृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभु-

मिति पूर्वोक्तगुणे ॥

(१) इत्याचरन्तमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तमेव श्री-
रुक्मिणीमन्दिरे स्थितमेकं श्रीकृष्णं सर्वगं हे मयासां प-
त्नीनां गृहेष्वन्तर्गतं (क)मानं तत्रापि पूर्वोक्तप्रकारेण गृहमे-
धिनां सद्दर्मानाचरन्तं नामाकर्षयुक्तं ददर्श ह । एकमिति ।
यावत्पस्तत्पत्न्यस्तावद्दृश्यं मेकमपीत्यनेन गीतायां यदु-
क्तं भगवता । पश्य मे योगमैश्वरम् । तद्देशवर्धयोगस्त्वयमेव
य एकोऽपि सर्वगं हे नानाकर्मयुक्तो नारदेन दृष्टः । यथा
वनभोजने सर्वगोपकुमाराणां मण्डलाकारेण स्थितानाम-
भिसुखी जातो भगवन् । तदुक्तम् ।

न वेद कश्चिद् भगवांश्चिकीर्षितं

तंवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।

न यस्य कश्चिद् दयितोऽस्ति कर्हिचिद्

द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणामिति (१) ॥

तदेवाहाकूरोऽपि ।

न तस्य कश्चिद् दयितः सुहृत्तमो

न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ।

कणस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलै

रम्याननाः फुल्लदृशी ब्रजार्भकाः ।

सहोपविष्टा विपिने विरेजु-

श्लुदा यथाभ्योनहकर्णिकोया इति ॥

(१) न वेदेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे भगवन् अचि-

न्त्यैश्वर्यगुण नृणां विडम्बनं मनुष्यवरित्रं समीहमानस्य

तव चिकीर्षितं कश्चिदपि न वेद । कस्य मनः तत्राह ।

यस्य तव कर्हि नित्यकश्चिदपि दयितः प्रियो नास्ति । न

द्वेष्यश्चापि । तथापि भक्ताभक्तैर्भ्यस्तत्र लालनताडनदा-

नाभ्यां यस्मिंस्त्वयि नृणां विषमा मतिर्भवति । अयं

भावः । यथा भिषगुत्तमे गदनियत्तंके तत्कटुमध्वौषधदा-

नाभ्यां मूर्खाणां विषमा मतिः स्यात्तस्यामयविनाशनि-

दानविदस्तु नौषधे कटुमधुरे दृष्टिः । किन्तु रोगनिवृत्ता-

वैव तथा तत्रापि न ताडनलालनेषु दृष्टिः । किन्तु तेषां

संसारनिवृत्तावेवातो भगवान्समः ॥

• तथापि भक्तान् भजते यथा तथा

चुरदुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थद इति (१) ॥

तदेवस्वसमत्वमाह स्वयं भगवान् ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न मित्रः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहमिति (२) ॥

एवं श्रुतिस्मृतिप्रतिपादिनो रसः श्रीकृष्ण एव । नन्वे-
तादृशस्य परमेश्वरस्य प्रादुर्भावे किं प्रयोजनमिति शङ्कायां त-
देवमाह शाण्डिल्यसूत्रेण ।

मुख्यं हि तस्य कारुण्यमिति (३) ॥

(१) न तस्येत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तस्य श्रीकृष्णस्य
न कदापि कुत्रापि दयितादयितादयः । तथापि यथा
भक्तास्तं भगवन्तं भजन्ति तथा तानपि सोऽपि भजते ।
यद्वदुपाश्रितः कल्पवृक्षोऽर्थदो भवति । अनो न कल्पवृक्षे
वैषम्यम् । किन्तु तदनुपासकेषु । तथा भगवति न तत्(क) ।
किन्तु विमुखं तदस्ति ॥

(२) समोऽहमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ सर्वेषु भूतेषु
समोऽहम् । द्वेषप्रियाभावात् । मे सर्वपालनशक्तिदर्श-
नाच्च । तथापि ये भक्ता मां भजन्ति तानहमपि भजामि ।
ते मयि वर्तन्ते तेष्वहमपीत्यर्थः ।

(३) मुख्यमित्यादिशाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ भगवतः

(क) आ० पृ० न० नमस् इति पा० ।

(क) तदेवाह नारदः ।

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं

न जानतोऽनर्थवद्वाञ्छरीरतः ।

लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं

प्रज्वालयत्वा तमहं प्रपद्ये इति (१) ॥

तदेव द्रढयति शुकोऽपि ।

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मन इति (२) ॥

प्रादुर्भावस्य भूभारहरणादीनि स्थूलद्रष्टव्या नानाकाराणा-
नि मुनयो वदन्ति । मुख्यं तु तस्य कारुण्यमेव कार-
णम् । यतस्तदल्पकमर्थं भूभाङ्गेनानेकब्रह्माण्डोत्पत्तिपा-
लनप्रलयकृतस्तस्य प्रादुर्भावासंभवात् ॥

(१) जीवस्येत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तं त्वा त्वा श्री-
कृष्णमहं प्रपद्ये शरणं ब्रजे । तं कम् इत्याह । यस्त्वमवि-
द्यान्धस्य जीवस्याविद्यातमोनिवृत्तये लीलावतारैर्भ-
क्त्यादिभिः स्वयशःप्रदीपकं प्रज्वालयत् प्रदीपितवान् ।
कथंभूतस्य । संसरतः (ख) समारिणः अतोऽनर्थवद्वाञ्छरीरा-
तस्वदेहाद्विमोक्षणं विमोक्षणोपायमजानतः ॥

(२) नृणामित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे नृप श्रीकृष्ण-
स्य व्यक्तिः एवम्भूताभिव्यक्तिः चैतन्यविध्वंशेन प्राकट्य

(क) आ० पु० अन्त० अनु० इत्यभि० वक्त० ।

(ख) आ० पु० अन्त० संसरतः इति ना० ।

नन्वेवम्भूतस्तस्य माहात्म्यं सर्वे मुनयो विदुः किम् । नेत्याह
नारदवाक्येन ।

एवं(क) वै भगवान्ताक्षात्मधानपुरुषेश्वरः ।

योगेश्वरैर्विमृग्याद्घ्निलोको वै मन्यते नरमिति ॥

तदेवाह भगवानपि ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरमिति ॥

तर्हि तत्प्रभावं को वेदेति शङ्कायां भीष्मवाक्येनाह ।

अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः ।

देवर्षिर्नारदः साक्षाद् भगवान्कपिलो नृपेति (१) ॥

केवलं नृणां निःश्रेयसाय मोक्षादिमङ्गलाय । कीदृशस्य ।

अप्रमेयस्य प्रमाणातीतस्य । यतो वाचो निवर्त्तते, अ-

प्राप्य मनसा महति श्रुतेः । पुनः किंविशिष्टस्य । नि-

गुणस्य सायागुणातीतस्य । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति

श्रुतेः । पुनः । अव्ययस्येत्यनेन मुख्यरूपेणाविभांयो हि

युक्तः । सदैकरमत्वात् । पुनः कथंभूतस्य । गुणात्मनः आ-

नन्दादिगुणाश्रयस्य ।

आनन्दस्त्रस्यगमे विद्वान् विभेति कुलप्रचनेति(ख) श्रुतेः ।

(१) अस्यानुभावमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे नृप
युधिष्ठिर अस्य तवापस्थितस्य श्रीकृष्णस्य प्रभावं भग-

(क) भा० पु० अ० एव इति पा० ।

(ख) भा० पु० अ० कथं प्रचनेति इति पा० ।

नित्योऽगुश्चेतनो जीवो विज्वरादिगुणोऽव्ययः ।
 कृष्णांशो हि भयातीतोऽक्षरो ज्ञानगुणाश्रयः ॥२६॥

अतः शिवादिभ्यो रसत्वेन भगवान् ज्ञातः । पुनः कथम्भूतो
 राधिकावल्लभः । अधीशः । सर्वाध्यक्ष इति श्रुतेः । पुनः सर्व-
 दोषविवर्जितः । दोषास्तु । विष्णुयामले ।

मोहस्तन्द्रा भ्रमो रुक्षरसता काम उल्वणः (क) ।

लोलना मदमात्सर्यं हिंसा खेदपरिश्रमौ ॥

अमत्यं क्रोध आकाङ्क्षा आशङ्का विश्वविभ्रमः ।

विषमत्वं परापेक्षा दोषा अष्टादशोदिता इति

तैर्विवर्जितः । तदुक्तं वैष्णवतन्त्रे ।

अष्टादशमहादोषै रहिता भगवत्तनुः ।

सर्वैश्वर्यमयी सत्यविज्ञानानन्दरूपिणीति ॥२५॥

एवं परमेश्वरविशेषणैः परमेश्वरस्वरूपमुक्त्वा जीववि-
 शेषणैस्तदूपमाह द्वाभ्याम् । नित्य इति । जीवस्तु चेतनो ज्ञा-
 वान् शिवो वेदः । कीदृशम् । गुह्यतमं वेदे गुप्तम् । परोक्ष-
 वादात् । परोक्षत्वं तु ।

आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन्निति ॥

अस्यार्थः । आकाशमार्गे रजसोऽभावात्सुवर्णमयस्य

(क) रुक्षरसता कामश्च उल्वणः इत्यादि ० पृ० मन् ० पौ० ।

नस्वरूपः । न देहादिरूपो जडस्तस्माद् देवमनुष्यात्तरूपचतुर्वि-
धशरीरत्वं तस्य नास्ति । ममेदं शरीरमिति ममत्वास्पदत्वात् ।
न च राहोः शिर इतिवदौपचारिकभेदान्न तात्त्विकस्तयोर्भेद
इति वाच्यम् । जातमात्रस्तन्यमंत्रं तर्जन्मान्तरीयसंस्काराश्रय-
त्वेन देहातिरिक्तात्मसिद्धेः । न च देहाद् भिन्नत्वेनात्मदर्श-
नाभावात्स एवात्मा । यतः पञ्चभूतसंयोगित्वं चेतनत्वम् । तद्वि-
योगित्वं जडत्वम् । तस्मादहन्नास्पदमेव शरीरम् ।

देहोऽपि ममताभाक् चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ।

यज्जीर्यन्यपि देहेऽस्मिञ्जीविनाशा बलीयसीत्युक्तेः (१) ॥

या बलीयसी जीविनाशा सा आत्मगता (क) । तस्माद्

रथस्य प्रकाशकत्वात्कृष्णत्वाभावादपि रथस्य कृष्णेन
रजसेति विगोपणयोरसंभवात् । आसमन्तात् कृष्णेन रज्जु-
केन निमित्तं प्रेङ्खेणान्तर्गमिणा सविता देवो यात्येवं
परोक्षवादिनो वेदास्तस्मात्तपु गुप्तं कृष्णप्रभावं नारदो-
ऽपि साक्षाद्देह । न तु गद्गानुमानाभ्याम् । भगवान्क-
पिलोऽपि । रजःकृष्ण तस्य साहाय्यम् ॥

(१) देहोऽपीत्यादिश्लोकार्थः ॥ अहन्तास्पदोऽयं-
देहः अपि निश्चयेन चैवममताभाक् ममतास्पदः तर्हि
आत्मवत् प्रियो न भवेत् । स तु तद्वत्प्रिय एव । यद्ग-
तो जीर्यति आसन्नमरणेऽपि दुःखग्रस्ते देहे या जीविता-
शा सा बलीयसी आत्मगता ॥

(क) श्री० पु० न्त० या इत्यारम्भ गता इति पर्थे, टिप्पण्यमेवास्ति ।

देह एवात्मा । देहनाश एव मोक्षः । यथेष्टाचरणमेव स्वधर्मः ।
शुभाशुभमिश्रितकर्मणां कल्पितत्वाल्लोकान्तरस्याप्यभावः ।
प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति वाच्यम् । व्युषितात्मजमरणश्रवणशो-
केन भयश्रवणपलायनेन च शब्दज्ञानप्रामाण्यात् । शब्दस्तु ।

- विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद् देहादात्मेक्षिता स्वदृक् ।

यथाग्निर्दारुणो दाह्याद् दाहकोऽन्यः प्रकाशक इति ॥

सुखदुःखादिवैचित्र्यात्कर्मणामपि सत्त्वम् । प्रेतादि-
श्रवणदूर्शनाल्लोकान्तरमप्यस्त्येव । तस्माद् देहादात्मा भिन्नो
विलक्षणश्च । तदन्वयाद् देहस्यापि चेतनत्वम् । न तु भूत-
संयोगित्वात् । सर्वतत्त्वानां संयोगेऽपि नोदतिष्ठत्ततो विराडि-
त्युक्तत्वात् । तथेन्द्रियमाणमनोविज्ञानेभ्योऽपि भिन्नो विलक्ष-
णश्च । चक्षुरादिभी रूपाद्यनुभवामीत्यवाधिनभेदप्रतीतिः ।
योऽहं द्रष्टा स एवाहं शृणोमीति प्रतिसन्धातुरेकस्य प्रतिपन्न-
त्वाच्च । मनोऽपि नात्मा । मनसैव तवाभिप्रायो मया ज्ञातो(क)
यनो मे मनो निर्मलमिति तज्ज्ञानकारणत्वेन प्रतीतिः । एवं न
माणोऽप्यात्मा । माणो मे गच्छतीत्यनुभवात् । अहमिदं जा-
नामीति ज्ञानधर्मतया प्रतीतेर्बुद्धिरपि नात्मा । तस्माद्वा एत-
स्मादन्तरसमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
जदेहेहादिभ्यः पृथग् आत्मा चेतन एव । यथा सैन्धवघनोऽ-
नन्तरो बाह्यः कुत्सो रसघन एवमात्मानन्तरोऽबाह्यः कुत्सः

प्रज्ञानघन एवात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेः । पुनः
 किंविशिष्टः । अणुः । न तु विभुः । सर्वेषामात्मनां सर्वत्र स-
 निधानाभावात् । न च तद्गुणत्वे देहव्यापि चैतन्यन्न स्यात्
 तद्गुणाश्रयत्वमपि न संभवाति । देहपरिमाणत्वे मध्यमपरि-
 माणानां सावयवत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गः स्यादतो जीवो विभुः ।
 सर्वमूर्त्त(क)द्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वमिति वाच्यम् । श्रुतिविरोधात् ।
 विरोधस्तु । स यदास्माच्छरीरात्समुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वै-
 रुत्क्रामति । स एवास्माल्लोकात्मैति । चन्द्रमसमेव ते सर्वे
 गच्छन्ति । तस्माल्लोकात् पुनरस्मै(ख) लोकाय कर्मण इति
 श्रुत्यर्थसिद्धये भवता कुत्र लोको विनिश्चितो न कुत्रापि दृ-
 श्यते । यतो ब्रह्माण्डव्यापकस्य तस्य ब्रह्माण्डान्तःस्थावर-
 जङ्गमादिचतुर्दशभुवनमंयोगेषु तद्वाच्यंऽपि सत्ता तदग्निरक्तस्था-
 नाभावान् । नन्वणूपाधियांगेन तदप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां व्य-
 वहारः सिद्धयति । यथा घटे गच्छन्ति घटाकाशाऽपि गच्छन्तीति
 दृश्यते इति चेन्न । अनुभवाभावान् । इवकारात्तस्य गमनाभा-
 वान् । अन्यथा तदस्पृश्यत्वहानिः । विभुत्वस्यापि । पुनश्चम्या-
 खण्डितत्वाद् बद्धस्य मोक्षप्रसङ्गः । मुक्तबन्धनं च । पुनस्तत्त्वं
 एकस्य सुखदुःखादिप्रसङ्गः सर्वेषां भक्तिमुद्दहति । परस्परव्याप-
 कत्वात् । ज्ञानानिशेषत्वात् । ननुपाधिभेदाद्यस्य स तस्यैव ।
 न न्वन्येषाम् । भानुमतिविम्बकम्पादिवदिनि चेन्न । तदाव-

(कं) भा० पु० स्त० मूर्त्तं इति ना० ।

(ख) श्री० पु० स्त० पुनरेतस्मै इति पा० ।

रणाभावात् । तस्मिन्सति तदणुत्वमेव । तत्त्वं साधितं पूर्वपक्ष-
सिद्धान्ताभ्यां भगवता सूत्रकारेण । तद्यथा ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् (१) ॥

जीव इत्येकवचनं जात्याभिप्रायकम् । एकजीवत्वे सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गः । अनिमोक्षप्रसङ्गो वा । अविद्याया एकत्वबहुत्व-
प्रसङ्गात् । स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतेः । आनन्त्याय वि-
भुत्वाय कल्पते इत्याग्रहेणानर्थो न वक्तव्यः । यतः विभु-
त्वानियम्यनियन्तृत्वव्यवस्थानुपपत्तेः । तदुक्तं च ।

अपरिमिता ध्रुवास्तानुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति

(१) नाणुरित्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ जीवात्माणुर्न भवति ।

कुतः । अनणुत्वश्रुतेः । महानज आत्मीति श्रुत्या विभुत्व-
मेव । नाणुत्वमिति चेन्न । कुतः । इतरस्य परमात्मनो
मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वंनाधिकारात् । उक्तश्रुत्या तस्यैव
महत्त्वोक्तेरिति भावः । इतोऽप्यात्माणुरेव । स्वशब्दोन्मा-
नाभ्याम् । अस्य सूत्रस्यार्थः । स्वस्याणुत्वस्य शब्दात् । ए-
षोऽणुरात्मा चेतसा वंदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा विवे-
शेति श्रुतिशब्दादणुरेव जीवात्मा । श्रुत्यन्तरे ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते

इत्युन्मानादपि ॥

नियमो भ्रुव नेतरथा । अजनि च यन्मथं तदाविमुच्य नियन्तु
भवेत्समनुजानतां यदमतं मतदुष्टगयेति श्रुत्या (१) ॥

सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति भगवच्छब्दात् । इतोऽप्या-
त्माणुरेवेत्याह ।

तदभावे नाङ्गीषु तच्छ्रुतेरान्मनि चेति सूत्रम् (२) ॥

(१) परिमिता इत्यादि श्रुतिस्तुतिपद्यस्यार्थः ॥
स्वभावतोऽपरिमिता अमन्ता भ्रुवा नित्या अविनाशि-
स्तनुभूतो जीवा यर्हं सर्वगता विभवः स्युस्तर्हि तेषां स्व-
नत्वाच्छास्यता न घटत इति कृत्वा हे भ्रुव परमेश्वर
तेषां त्वया नियमो नियमनमपि न स्यात् । इतरथा ल-
दगुत्वे तु घटेन । कथम् । यतो यन्मयं यत् कार्यमजनि
जातं तस्य कार्यस्य तत्कारणं स्वकारणतया तद्विमुच्य
अपरित्यज्य नियन्तु नियामकं भवेत् । तत् किं कारणम् ।
मममनुस्यूतम् । ननु यत्तच्छब्दैः किं तदज्ञायते । तदि-
दमित्युच्यतामन आहुः । अनुजानतां यदमतम्मतदुष्ट-
तया जानीम इति श्रुतां यन्मतं तदमतमविज्ञानप्रापम् ।
अनिययत्वात् ।

यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविज्ञानतासिति
श्रुतेः । ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् । अतः कथ-
मुच्यते इदमेवं कारणमिति तस्मादगुरेव जीवान्मा ॥

(२) तदभावे इत्यादि सूत्रस्यार्थः ॥ तदभावे स्व-

नन्वविद्यावृत्ती जीवात्माणुर्भवतु तन्मुक्तस्तु विभुस्वेति चेन्ने । वेदान्तविरोधात् । तथा सूत्रम् ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति (१) ॥

ननु तस्यागुन्वे देहव्यापि चैतन्यं न स्याद् । देहैकदेशनि-
वृत्तत्वात् । तत्राह ।

गुणाद्वालोकवदिति (२) ॥

ज्जाभावे सुषुप्तौ नाङ्गीषु आत्मनि च हृदयाकाशे ब्रह्म-
स्थाने शंते सुप्ते भवति जीवात्मा । तस्मिन्काले तत्ता-
वत्प्रारब्धभोगान्तादित्यर्थः । तासु तदा नाङ्गीषु सुषुप्तौ
भवति । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शंते । य एषोऽन्तर्हृ-
दय आकाशस्तस्मिञ्छंते इति श्रुतेः । यत्रो ब्रह्मस्थात्रै शंते
तस्माद्देतोः परमेश्वरात्पुनस्तस्य प्रबोधः ।

अतः प्रबोधोऽस्मादिति सूत्रोक्तेः । अस्य सूत्रस्यार्थः ॥
पुरीतति हृदयावेष्टनवर्तनीत्यर्थः । शयनादिठ्यवहारस्तु
विभुत्वे न सम्भवति । तस्मादक्षुरेवात्मा ॥

(१) मुक्तोपसृप्येत्यादिसूत्रस्यार्थः । तस्य विद्वाक्काम-
रूपपाद्विनिर्मुक्तः परात्परं पुनश्चमुपैति दिव्यमिति । अ-
विद्यादोषविनिर्मुक्तैरपि परमेश्वर उपसृप्यः प्राप्यः । त-
स्योपसृप्यत्वस्य निर्देशात्मुक्तजीवोऽप्यणुरेव ॥

(२) गुणाद्देत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ वा निश्चयार्थः । य-
था आलोको दीपादिः स्वप्रकाशगुणेन स्वसंश्लिषि रह-

• नन्वसंमतो दृष्टान्तोऽयम् । यतः प्रभायास्तेजोविशेष-
रूपाया द्रव्यत्वेन गुणत्वातिद्वेरित्यत आह सूत्रम् ।

व्यतिरेके गन्धवदिति (१) ॥

ननु तर्केण तद्गुणव्यापकत्वं साधितम् । तत्राह ।

तथा च दर्शयतीति (२) ॥

कुतः श्रुतेस्तथार्थनिर्णयस्तत्राह ।

पृथगुपदेशादिति (३) ॥

भासयति । तेन गुणेन गृहव्यापको भवति । तथा जीवो-
ऽप्यन्तःकरणे स्थितोऽपि स्वज्ञानगुणेन देहव्यापक इत्यर्थः ॥

(१) व्यतिरेक इत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ यथा गुणत्वेन
संप्रतिपक्षस्यापि गन्धस्य व्यतिरेको गुणिनमविहायान्य-
त्रावस्थितिः । दूरस्थेऽपि कुसुमकरतूर्यादिषु तदीयग-
न्धोपलब्धः । तद्गन्धोः जीवस्य गुणभूतस्य ज्ञानस्य सर्व-
देहव्यापित्वं स्यात् ।

(२) तथा चेत्यादि सूत्रस्यार्थः ॥ हृदयायतनत्वाणु-
त्वेन सपक्रम्या लोभेभ्य आ नखाद्येभ्य इति वदन्ती श्रुतिः
चेतन्यगुणेनैव देहव्यापित्वमात्मनो वदतीति भावः ।

(३) पृथगित्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ प्रज्ञया वाचं समारु-
ह्य वाचा सर्वान्नि वांसाग्न्याप्नोति इति श्रुत्या कर्तुं जी-
वात्पृथक्त्वेन प्रज्ञाशब्देन करणस्य चैतन्यज्ञानगुणस्य
निर्देशात्ज्ञानगुणेनैवास्य शरीरव्यापित्वनिर्णय इति भावः ॥

एकस्मिन्काले युगपत्सुखोपलब्धिस्तु हरिचन्दनवत् ।
अविरोधश्चन्दनवदिति सूत्रोक्तेः (१) ॥

अगुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।

यथा नाप्यशरीराणि हरिचन्दनविन्दुवदिति

स्कान्दोक्तेरपि ॥

ननु तस्य जीवात्मनो जगद्व्यापित्वलक्षणाभिभुत्वमपि
श्रूयते । तत्राह ।

तद्गुणसारत्वादिति सूत्रम् (२) ॥

तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति (३) ॥

(१) अविरोध इत्यादि सूत्रस्यार्थः ॥ यथा कस्मिंश्चि-
दवयवं विधतो हरिचन्दनविन्दुरन्येष्वपि अवयवेषु पर-
स्परं स्या संबद्धेषु (क) सुखस्य निमित्तं तथात्मातीन्द्रियजन्य
वृत्तिद्वारा युगपत् स्वसम्यन्धविषयान् ग्रहीष्यति ।

(२) तद्गुणेत्यादि सूत्रस्यार्थः ॥ तत्तु जगद्व्यापि-
त्वं तु तस्य गुणसारत्वात् अनावृतज्ञानगुणत्वात् । यथा
मण्डलस्थो भानुरनावृतप्रकाशगुणेन ब्रह्माण्डव्यापको भ-
वति तथा जीवोऽप्यनावृतज्ञानगुणेन ब्रह्माण्डव्यापकः ॥

(३) तद्व्यपदेशेत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ सर्वव्यापकव्य-
पदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञो नित्यमुक्तजीवोऽनावृत-
ज्ञानगुणेन सर्वव्यापी तथा ॥

न च तद्गुणसारत्वादुपाधिगुणत्वादगुणत्वमुपाधिवियोगे तु विभुत्वमिति वाच्यम् । मुक्तोपमृष्यव्यपदेशादिति सूत्रोक्तेः । विभुत्वे तदीश्वरमृष्यत्वासंभवात्मुक्तोपमृष्यव्यपदेशादित्यनेन जीवाणुवादमतिपादकानि सिद्धान्तभूतानि यानि सूत्राणि तानि यैः पूर्वपक्षे कथितानि तेषां सिद्धान्तोऽपि निरस्तः । तस्मिन्नणावात्मनि तद्गुणास्तु परमाणुरूपायां मह्यं गन्धगुण इव गन्धवती पृथिवीति लक्षणान्मनसि संकल्पविकल्पाविव(क) च । आधाराधेयभावेन तु परमाणवाधारे न पृथिवी । तस्मादगुरेवात्मा । पुनः कथंभूतो जीवः । नित्यः । नात्मा श्रुतेः । नित्यत्वाच्चेत्युक्तेः (१) ॥

तदुत्पत्तिस्वीकारे कुनहानाकृताभ्यागमादिदोषः । न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । इति श्रीभगवदुक्तेः ॥

पुनः कीदृशः । विज्वरादिगुणः जीवान्मा । विज्वरो विशोको विमृत्युरित्यभिद्विष्टानिभ्यः । पुनः । अव्ययः । पुनः किंविशिष्टः । कृष्णांशः तदीयस्तत्सत्ताकः । तदधीन इत्यर्थः । न तु विवर्तः प्रतिविम्बोऽवाच्छिन्न आभासो वा । अंशो ज्ञा-
(१) नात्मेत्यादि सूत्रद्वयस्यार्थः ॥ जीवात्मा नो-
त्पद्यते । कुनः । तदुत्पत्तिश्रवणाभावात् । अनो नित्यः ।

(क) आ० पु० न० च इति ना० ।

माव्यपदेशान् । ब्रह्मणोऽशभूतस्तथेतरो भोक्तंति सूत्रश्रुति-
भ्याम् (?) ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन

इति भगवदुक्तेः ॥

गीतायां यः सिद्धान्तः कृतः स एव निगमागमानां
सिद्धान्तः । यतो गीता तु निगमागमानां सारभूतैष ।

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं मीतामृतं महदित्युक्तेः (क) ।

बेदजनकस्य वेदविदो भगवतः प्रवचनान् ।

किं विद्यते किमाचष्टे किमनूय विफलपते ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मष्टेद कश्चन

इति भगवदुक्तेः (ख) ॥

(?) अंशो नानेत्यादिसूत्रस्य ब्रह्मणोऽश इत्यादि-
श्रुतेष्वर्थः ॥ जीवात्मा परमात्मनोऽशः । कुतः । नाना-
ठयपदेशात् । बहुो नित्यबहुो मुमुक्षुर्मुक्तो नित्यमुक्त इति
नानाठयपदेशात् । प्रतिविम्बादिषु नानाठयपदेशा बह-
मुक्तादयो न सम्भवन्तीत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । जीवात्मा
ब्रह्मणोऽशभूतस्तस्मात्कर्तृफलभोक्ता । इत् । ईश्वरस्तु
तद्रूपो न भोक्ता । सार्थसाक्षित्वात् ॥

(क) आ० पु० अ० एष श्लोको ना० ।

(ख) आ० पु० अ० एष श्लोको ना० ।

अतोऽन्यत्र प्रतिबिम्बादिप्रतिपादिकानि वाक्यानि दृश्यन्ते
तानि पूर्वपक्षदृकराणि ज्ञानव्यानि । मनो ब्रह्म उपासीतेतिषत् ।
गीतायामनुक्तत्वात् । पुनः क्लीदशो जीवः । भयातीतः काल-
भयातीतः । यतोऽक्षरः । न क्षरतीत्यक्षरः ।

न जायते म्रियते वा विपाश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति श्रुतेः ॥

कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति भगवदुक्तेः ।

पुनः कथंभूतः । ज्ञानगुणाश्रयः । आत्मायं विज्ञानमय
इति श्रुतेः । श्रुत्यस्मरेऽपि ज्ञानगुण इति । तस्माज्जीवान्मा
ज्ञानगुणः ज्ञानस्वरूपश्च । पूर्वोक्तमूत्रश्रुतिनिर्गम्यात् । यथा
तेजोरूपस्यापि सूर्यादिः सभाश्रयन्त्वम् तथा ज्ञानस्वरूपस्या-
प्यात्मनां ज्ञानाश्रयन्त्वमतो ये केवलं ज्ञानगुणान्मानमाहुः
केवलं ज्ञानस्वरूपं च ते सर्वे अर्वादिक्ताः । अतस्तेषां सि-
द्धान्तो नादरणीयः । स्वरूपभूतज्ञानं त्वात्माहमिति स्वस्मै
स्वात्मानं प्रकाशयति । नान्यस्मै । तस्मादहमर्थः स्वरूपवाची ।
यतः स द्विविधः । मायिकः । मायानीवश्च । देहोऽहमिन्यादि
मायिकः । आत्माहमिति मायान्वितः । धर्मभूतज्ञानं तु देह-
व्यापकं त्रिपथप्रकाशकत्वेनानुभवकारकमिति तयोर्भेदः ।
एवमुभयरूपत्वम् । केवलं ज्ञानगुणत्वे जडत्वापत्तिः । ज्ञानस्व-
रूपत्वे सुखानुभवानुपपत्तिः ॥२६॥

अजन्मा मागुणातीतो दुःखातीति स्वरूपतः ।

कृष्णाभक्तिरुतास्तस्मिन्केशास्त्वागन्तुका हि ते २७

पुनः कथंभूतः । अजन्मेत्युपलक्षणम् । षड्विकारातीति
इत्यर्थः । विकाराभावे षडूर्मीणामप्यभावः । विकारास्तु ।
जोयते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति देह-
धर्माः । नात्मनः । ऊर्मयस्तु । क्षुधापिपासाशोकमोहजराम-
रणानि । पुनः । मागुणातीतो मायागुणातीतः । अतो दुःखा-
तीतः स्वरूपतः ।

य आत्मापहतपाप्मा विज्वरो विशोको विमृत्युरिति श्रुतेः ।

जीवस्वरूपे दुःखाद्यनर्थानामभाव एव । ननु त-
स्मिन्दुःखादयो दृश्यन्त इति चेत्तत्राह । कृप्नोति । तस्मिन्
जीवे ये क्लेशास्ते कृष्णाभक्तिरुतास्तस्मादागन्तुकाः । न स्वा-
भाविकाः । ननु

देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ।

अविलुप्तावबोधोऽत्मा स युज्येताजया कथमि- (१) ॥

(१) देशतः कालत इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ देशतः
दीपप्रभाया इव यज्ज्ञानस्य लोपो नास्ति । अनावृत-
ज्ञानगुणात्वात् । न कालतः । विद्युत इव । नित्यत्वात् ।
नावस्थातः । स्मृतिवत् । अखण्डज्ञानत्वात् । न स्वतः ।
स्वप्नवत् । कालत्रयाबाधत्वात् । नान्यतः । घटादिवत् ।
अक्षरत्वात् ॥

माया तु द्विविधा नित्या चिच्छक्तिश्च गुणात्मिका।
चिद्रूपा तत्प्रिया चाद्या द्वितीया विश्वकारिणी २८॥

त्यादिना कृपणाभक्त्यापि जीवस्य क्लेशाश्रयत्वं
न घटेतेति वाच्यम् ।

संयं भगवतो माया यन्न येन विरुध्यते ।

ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥

यदर्थेन विनामुप्य पुंस आत्मविपर्ययः ।

प्रतीयत उपद्रुतुः स्वशिरश्छेदनादिकमिन्युक्तेः (२) ॥२७॥

एवं जीवस्वरूपमुक्त्वा मायास्वरूपमाह । मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिनि श्रुतेः । या मा सा माया । मा निषेधार्थे । इति
कल्पितार्थः शिष्टापरिग्रहोऽतो नादरणीयः । सा द्विविधा । एका
तु चिच्छक्तिः ।

(१) सेयम्भगवत इत्यादिपद्यद्वयस्यार्थः ॥ ईश्वरस्य
समर्थस्य जीवस्य कथङ्कार्पण्यं विमुक्तस्य तस्य कथं ब-
न्धनमिति तर्केण यद् विरुद्ध्यते भगवतोऽचिन्त्यशक्तः
परमेश्वरस्य सैव माया । माया मोहितैरेव तर्क्यते ।
निवृत्तान्ते तु तस्य जीवस्य स्वरूपं दुःखाभावेऽप्यनादि-
सान्ना कृपणाभक्तियोंवत्तावत्तयां स(क) दुःखादिकमवा-
प्नोति ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानक्रियाबले(क)ति ।

सा तु ह्लादिनी गरीयसीति श्रुतेः । द्वितीया गुणात्मिका ।

अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां बह्वां प्रजां जनयन्तीं स-
रूपामिति(ख) श्रुतेः ॥

तयोराद्या चिद्रूपा तु तत्तस्य भगवतः मिया । श्रीराधा-
रमाजानकीरूपा । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्याषिति श्रुतेः ।
द्वितीया गुणात्मिका विश्वकारिणी ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति भगवदुक्तेः ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति

भगवद्वचनान् । गुणात्मिकेत्यनेन विद्याविद्याङ्कोक्ता ।

विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्भव शरीरिणाम् ।

बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते

इति भगवदुक्तेः ।

जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बन्धनं यान्ति कर्मभिः ।

यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिने इत्युक्तेः ।

(क) इवेताश्चतरपादस्तु तःनबन्धक्रिया भवेति ।

(ख) इवेताश्चतरपादस्तु अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्र-
जाः सृजमानां सरूपा इति ।

भूतादिव्यवहारस्य हेतुः कालोऽव्ययो बली ।

बृहदण्वादिभेदेऽपि हेतो वै गुणचालकः ॥२६॥

विद्या तु भगवदुपासना । ब्रह्मविद्या ब्रह्मोपासनेत्युक्तेः ।
कर्मात्मिका अविद्या कृष्णानुपासना पञ्चपर्वी ।

अन्धं तमः प्रविशति योऽ(क)विद्यामुपासते ।

विद्ययामृतमश्नुते इति श्रुतेः ॥

अतः कृष्णोपासना मुक्तिदा । अनुपासना संसारदेत्यर्थः । ते ह्ये नित्ये । अनाद्यनन्तत्वात् ॥२८॥

एवं मायास्वरूपं निरूप्य कालस्वरूपमाह । भूतादीति ।
आदिपदेन ज्ञानभविष्यवर्त्तमानस्य व्यवहारस्य यो हेतुः स कालः
कीदृशः । अव्ययः । पुनः । बली । सर्वनाशकः ।

स कालः परमागुर्व यो भुङ्क्ते परमाणुनाम् ।

सतो विशेषभुज्यन्तु स कालः परमो महानिति ॥

बृहदण्वादिभेदेऽपि एकः । हि निश्चयार्थे । पुनः ।
गुणचालकः गुणलोभकः ।

तस्माद्यथामुष्य स्वप्नोपद्रष्टुः पुंसः स्वप्रदोषेण या-
वत्स्वप्नं तादर्थ्येन शिरश्छेदनादिना विनाप्यात्मविपर्ययः
शिरश्छेदनादिकं प्रतीयते ॥

(क) आ. पुं नन् योवव इति पा० । (ख) ईशावास्योपनिषत्पाठः
अन्धन्तमः प्रविशन्ति योऽविद्यामिति ।

महतो जन्महेतुर्वै यस्तत्कर्म प्रकीर्तितम् ।
 पृथक् पृथग्वि जीवानां यत्कर्म तत्ततः पृथक् ॥ ३० ॥
 माया कालः स्वभावश्च कर्मजीवेश्वराश्च वै ।
 षडेतेऽनाद्यनन्तास्ते व्यासेन प्रतिपादिताः ॥ ३१ ॥

कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावत इत्युक्तेः ।

अनादिनिधनः काल इति वचनात्स नित्यः ॥ २९ ॥

एवं कालस्वरूपमुक्त्वा कर्मस्वरूपमाह । महत इति ।
 महतो महत्तत्त्वस्य यो जन्महेतुस्तदेवकर्म प्रकीर्तितम् ।

कर्मणो जन्म महत इति भागवतोक्तेः ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित

इति भगवदुक्तेः ।

पृथक् पृथग्जीवानां यत्कर्म तनु तनः तस्मान्महत्तत्त्वजन्म-
 हेतोः कर्मणः पृथक् । यतस्तत्त्वनाद्यनन्तम् । इदं त्वनादिषा-
 न्तमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३० ॥

एवं परमेश्वरादीनि तत्त्वानि निरूप्य तेषां नित्यत्व-
 माह । मायेति । मायाकालाद्य ईश्वरान्ताः षडेते पदार्था-
 स्त्वनाद्यनन्ता आद्यन्तशून्याः । मायाकालकर्मस्वभावानां चि-
 द्विशेषणाभावे ते चत्वारो जडा अप्यनाद्यनन्तत्वेन श्रीव्या-
 सेन प्रतिपादिताः ॥ ३१ ॥

जीवभोगार्थमेवेदं करोति भगवान्विभुः ।

विश्वं मायादिभिस्तत्त्वैर्लीलया परमेश्वरः॥३२॥

तैर्मायादिभिस्तत्त्वैरिदं विश्वं परमेश्वरो लीलया करोति । कस्मै प्रयोजनाय । तत्राह जीवभोगार्थमेव । यतो भगवान् । ऐश्वर्यदः । पुनः । विभुः । लीलयेति प्रयत्नमया-
सशून्य इच्छामात्रेण तद्रचयति ।

॥ स एवेदं ससर्जाग्रं भगवानात्ममायया ।

सदसद्रूपया चासी गुणमय्यागुणो विभुः ॥

स वै किलायं पुरुषः सनातनो

य एक आसीद्विशेष आत्मनि ।

अग्रे गुणेभ्यो जगदान्मनीश्वरं

निमीलितान्मनिशि मुक्तशक्तिपु ।

स एव भूयो निजवीर्यचांदिनां

स्वजीवमायां प्रकृतिं निमृक्षतीम ।

अरूपनामात्मनि रूपनामनी

विधित्समानोऽनुसार शास्त्रकृदित्यादिभ्यः(१)॥

(१) स वै किलेत्यादिपद्यद्वयस्यार्थः ॥ निशि प्रकृते रात्रौ प्रलये जीवानां सुप्तासु शक्तिपु जगदान्मनि जीवे ईश्वरे निमीलितान्मनि सति । निमीलितान्मनि-
ति लुप्तसप्तत्यन्तं पदम् । गुणेभ्यः अग्रे गुणसोभान्पूयं

भूयः प्रकृतिं ससारेत्यनेन मायया नित्यत्वमुक्तम् ।
अग्रे इत्यनेन कालस्य तत्त्वम् । रूपनामनी विधित्समान-इ-
त्यनेन कर्मणो नित्यत्वम् । जीवेश्वरयोर्नित्यत्वं तु मन्दा(क)-
मन्दैरपि उक्तम् । एवं पदेव पदार्था नित्या अनाद्यनन्ता
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शुक्लाम्बावस्थायामविशेषे आत्मनि ब्रह्मणि स्वःशरीरे
य एक आसीत् सोऽयमेव श्रीकृष्णः । अयमित्यङ्गुल्या
निर्दिशति । वै निश्चये । किल अवधारणे । कथंभूतो-
ऽयम् । पुरातनः पुरुषः । पुरुषोत्तम इत्यर्थः । भूयोऽपि
सोऽयं श्रीकृष्णः अप्रुच्युतैश्वर्यः प्रकृतिं मायां ससार अ-
धिष्ठितवान् । कीदृशीं प्रकृतिम् । निजवीर्येण कालेन
प्रेरिताम् । पुनः कथंभूताम् । स्वांशभूतानां जीवानां मायां
मोहिनीम् ।

यया संमोहिता जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।

परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते इत्युक्तेः ।

पुनः किंविशिष्टाम् । सिसृक्षतीं स्मृदुमिच्छतीम् ।

कीदृशः सः । अनामरूपात्मनि जीवे रूपनामनी विधि-
त्समानः विधातुमिच्छन्नित्यर्थः । पुनः कीदृशः । शा-
स्त्रकृत् जीविकाप्रदः पालक इत्यर्थः ॥

शुभाशुभानि कर्माणि जीवानां त्रिगुणानि तु ।
ज्ञेयान्यनादिसान्तानि मुख्यकर्मेतराणि च ॥३३॥

ननु मायाकर्मस्वभावानामनाद्यनन्तत्वे जीवानिमोक्षप्र-
सङ्गः । अनादिवन्धनान्ताभावादिति शङ्कायामाह । शुभाशु-
भानीति । जीवानां त्रिगुणानि शुभाशुभमिश्रितानि कर्माणि
तु अनादिसान्तानि ज्ञेयानि । न त्वनाद्यन्तानि । कीदृशानि ।
मुख्यकर्मेतराणि अनाद्यनन्तस्य मुख्यकर्मण इतराणि पृ-
थक् पृथक् जीवस्य कर्माणीत्यर्थः । कर्मणः अनादित्वादी-
श्वरेऽपि न वैषम्यनैर्घृण्ये । तदुक्तं वेदान्ते ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति (?) ॥

(१*) वैषम्येत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ ननु लीलयेदं
विश्वं करोति भगवानित्युक्तं भवता । अतः प्रयोजनम-
नुद्दिश्य जगत्सर्जनादिक अमं कुर्वति भगवति वैषम्यनै-
र्घृण्यतामिः । सृष्टौ सुगसुरादिविषममगात्प्रलये सर्वना-
शकत्व(क)गुणाकन । स्थितौ सत्सुखदुःखादिवैविध्यादपीति
शङ्कायामाह । न कदापीश्वरे वैषम्यनैर्घृण्ये । कुतः । सापे-
क्षत्वात् । जीवानां कर्मसापेक्षत्वात् । अतो यस्य पूर्वं-
सृष्टिकृतं देवयानिकारणं कर्म तेन कर्मणा ईश्वरेण देवः
कृतः । असुरयोनिकारणेन कर्मणा असुरः । तथा हि 'अ-

ननु सदसत्कर्मकारयिताऽपि परमेश्वर एव । एष ए
एव साधु कर्म कारयति । एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति
श्रुतेः । उ वितर्के । एवकारोऽन्यव्यावृत्त्यर्थे । एष परमेश्वर
इत्यर्थः । अतः कर्मसापेक्षत्वं सदसंमतमेव । तदेवाह ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् (१) ॥

अतः समाधिकनिषेधार्थमेवैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्युक्तम् ।
न तु भेदनिषेधाय । इदं निश्चवं सदेवासीदित्युक्तेनैव भेदम-
तिदर्शयति । पापं पापेन कर्मणा भवति । पुण्यं पुण्येन
कर्मणा भवतीत्यादिना । अतो भोक्तुः कर्मैव सुखदुःखा-
दिनियामकम् । न तु कर्तुरीश्वरस्य रागद्वेषादिः ॥

(१) न कर्मैत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ सृष्टेः प्राग् न कर्म
येन वैषम्यादि परिह्रियेत । कुतः अविभागात् । सदेव
सोऽन्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मत्यादिभ्यो द्वै-
तावधारणादिदं कर्म । अयमीश्वरः । अयं जीवः । ब्र-
ह्मेदमिति विभागो नास्तीति चेन्न । अनादित्वात् कर्म-
णोऽनादित्वात् । सृष्टिप्राक्कालवृत्तित्वादित्यर्थः । प्रलये क-
र्मादीनां सदात्मकत्वात्ततो भिन्नदृश्यत्वा(क)भावेन सदेव
सोऽन्येदमग्र आसीदित्युक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा कतहा-
नाकताभ्यागमप्रसङ्गः ॥

तीतिः । अत ईश्वरस्तु पूर्वकर्मानुरूपं कर्म कारयति तत्फल-
मपि ददाति । ननु कथं कर्मणोऽनादित्वमिति चेन्नह ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (?) ॥

एवं जीवानां प्राचीनकर्मानुरूपं कर्मकारयितृत्वेऽपि त-
त्फलदातृत्वेऽपि न कदापीश्वरस्य कर्मसापेक्षाधीनत्वम् ।
यतः स्वभक्तहितविधाने स्वतन्त्रत्वान् । तदुक्तं भगवता ।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति ॥

अनेन भाग्यहीनेभ्यो द्रव्यादिदानेन तद्रक्षणो न च नि-
जस्वतन्त्रत्वं कर्माध्यक्षत्वं चोक्तम् । तदनुभवमाह ।

सर्वभूततमदृक् साक्षी तम्यागमनकारणम् ।

विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो मा भजन्पुरा ॥

(१) उपपद्यत इत्यादिसूत्रस्यार्थः ॥ पूर्वसृष्टिकाले
कर्मकर्तृत्वादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यमन्यथा त्वनुपपत्तेः ।
तस्माद्वैचित्र्यात्कर्मणोऽनादित्वमुपपद्यते । सृष्टेरप्यनादि-
त्वमुपलभ्यते च (क) । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वं न क-
ल्पयदित्यादिना । भागवतेऽपि ।

यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येनदीदृशमिति ॥

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभा इति(१)॥
 तस्माद् भगवान्स्वतन्त्रो न कर्माधीनस्तदेवाह सुदामा ।
 नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
 - महाविभूतेरवलोकितोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥

(१) सर्वभूतेत्यादिपद्यद्वयस्यार्थः ॥ श्रीकृष्णस्तस्य
 सुदान्न आगमनकारणं विज्ञायाचिन्तयत् । तत्किं कार-
 णम् । तत्राह । पतिव्रतायाः पत्न्याः प्रियचिकीर्षयापि
 तथा नोदितो मम सखा परमनिष्कामोऽपि द्रव्यकामः
 सन् मां प्राप्त इति । किमचिन्तयत्तत्राह । अयं सुदाना
 पुरा श्रीकामः द्रव्याद्यैश्वर्यकामः सन्मा मां नाभजत् ।
 तस्मादस्य भाग्ये द्रव्याभाव एव वर्तते । तथापि अम-
 र्त्यदुर्लभाः देवोत्तमदुर्लभाः संपदो दास्यामीति साभिमा-
 नवाक्यं तु कर्मानादरे । भगवता विचारितमिदम् । भा-
 ग्याभाववते परमैश्वर्यदानेन कर्मसेतुभङ्गप्रसङ्गः । कर्मादरे
 स्वस्वतन्त्रत्वहानिरिति विचार्य स्वाभाविकागन्तुकधर्म-
 विचारेण स्वाभाविकस्य स्वतन्त्रत्वस्यादराय दास्यामी-
 त्युक्तम् । एवं निश्चित्य ददावित्यर्थः । अस्येति षष्ठ्यन्त-
 स्यायं भावः । तस्मिन् सुदान्नि मित्रराजभावमप्या निजद्वै-
 भवं सहस्रैश्च सत्त्वा निजरूपे तदधीनानुबन्धानात् । यत्तुर्थ्यं
 नादरेण षष्ठीप्रयोगः ॥

नन्दब्रुवाणो दिशते समस्तं याचिष्यन्वे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सर्वा मे (१) ॥

भगवान्स्वतन्त्र एवेति श्लोकतात्पर्यार्थः । प्रारब्धनाश-
कगुणत्वात् । यमजरादक्षाणां शापेभ्यो नारदस्यैकत्र वासा-
भाषवति प्रारब्धेऽपि ॥

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरुद्रह ।

अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालस

इत्यादिना द्वारवत्यां चिरकालनिवासः श्रूयते । तथा
तच्छापभावेऽपि वज्रोद्धवादीनां मुशलास्पर्श एव श्रूयते ॥ ३३ ॥

(१) नूनमित्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥ अत इवै । दु-
र्भणस्य मे एतत्समुद्भिहेतुः समुद्भेः कारणं यदूतमस्य श्री-
कृष्णस्याखलोकतोऽखलोकादन्यो मम सुकृतादिकं वैखो-
पपद्येत । यतो जन्मान्तरेऽस्मिन्नुन्मनि वा ऐश्वर्यार्थं ना-
राधितो मया भगवान् ।

वर्त्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ।

एवं जन्मान्ययोरेतदुर्नाथमनिदर्शनचित्युक्तेः ॥

शश्वद्दृष्टिस्तस्य प्रारब्धमन्यथा कर्तुं स एव समर्थः ।
अतस्तस्येष्टेष्टिषु कारकम् । कर्मभूतस्य । महाविभूतेः भ-
वती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः । परात्परं ब्रह्म च ते वि-
भूतय इत्युक्तेः । ब्रह्मादिविभूतिर्वा । अस्य श्लोकस्यार्थ-
स्तु पूर्वकृतोऽपि प्रसङ्गात्पुनरप्यनुवर्णितः ॥

कर्मणां संचितादीनां जीवोऽधीनस्तथापि च ।
स्वतन्त्रः क्रियमाणो वै कृतो भगवता विदा ॥ ३४ ॥

नन्वस्तु भगवतः स्वातन्त्र्यं निगमागमनिर्णीतत्वात् ।
किञ्च । कर्माण्यनादिसान्तानि जीवानामिति यदुक्तं भवता
तत्र तेषां व्यन्तस्तु न संभवति । यतो जीवस्तु संचितकर्मानुरूपं
क्रियमाणं कर्म कुरुते । न तु प्रारब्धानुरूपम् । यस्मात्तत्तु शु-
भाशुभभोगसंयोगदम् । न तु क्रियमाणकर्मकारयितृ ।

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते ।

सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यत

इति भगवदुक्तेः ।

कर्मणेति प्रारब्धकर्मणेत्यर्थः । अतः परिभ्रमणदुःखं ।
तत्तु शुभाशुभार्थव्यवस्थावर्जितं पर्यटनमात्रं कारयति । ततः स-
दसत्सङ्गाभ्यां तत्तदर्थटिनाभ्यां तत्तत्सञ्चयो भवति । अन्यथा
सर्वमुक्तिप्रसङ्गः स्यात् । प्रारब्धस्य भोगादेव क्षय इति वचनात् ।
तथा न जीवः क्रियमाणं स्वेच्छानुरूपं कुरुते । सुखेच्छत्यपि
तस्मिन्दुःखदर्शनात् । शुभकर्मण्यप्यशुभोद्भवश्रवणादपि ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती-

ति भगवदुक्तैरपि ।

स कर्त्ता यः क्रियां साक्षादुत्पादयति सर्वतः ।

तत्कर्म क्रियया यद्वै विषयीक्रियतेतराम् ।

शास्त्राणां शासनं तस्मादुपपन्नं विदुर्बुधाः ।
व्यर्थत्वमन्यथा तस्य नानायोनिगतेरपि ॥३५॥

क्रिया निष्पाद्यते येन करणं तदुदाहृत-
मित्युक्तेरपि । न स्वतन्त्रः । स तु तत्कर्त्ता । अतः सं-
चित्तकर्माधीनोऽयं तदनु रूपं शुभाशुभमिश्रितकर्मोत्पादनेन न
वै कर्मनिवर्त्तककर्म कर्तुं समर्थः ।

पापं पापेन कर्मणा भवति पुण्यं पुण्येनेति श्रुतेः ।
तस्मात्तथाभूतानि न वक्तव्यानीति शङ्कायामाह । क-
र्मणामिति । संचितप्रारब्धक्रियमागानां कर्मणामधीनोऽपि
जीवः क्रियमाणे गुणकर्मनिवर्त्तके भागवतकर्मणि ह्यन्यस्मि-
न्नपि विदा भगवता स्वतन्त्रः कुतस्तस्मात्तत्सत्ताकः कृतिस्वा-
धीनो न तु स्वसत्ताकः ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यत
इत्यादिना परमार्थे प्रयत्नमाधान्येन तत्स्वतन्त्रत्व-
माविष्कुर्वन् भगवता ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थिता ।
तयोर्न वशमामच्छेत्ता ह्यस्य परिपन्थिना-
वित्युक्तम् । निग्रहः किं करिष्यतीत्युक्तत्वेत्यनेनापि तस्य
तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

यतः क्रियमाणे कर्मणि स्वतन्त्रो जीवो भगवतः । कुतः

अतः श्रीभगवद्भक्त्या त्रिगुणानां तु कर्मणाम् ।

विनाशे कृष्णसामीप्येन जीवस्य पुनर्भवः ॥३६॥

अतः पापमणाशाय कर्मनिवर्त्तये(!) चाब्राह्मणो न सुरां भक्षे-
दिति । श्रुतौ भार्यामुपेयादिति । तद् ब्रह्मं विजिज्ञासस्वेति ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ।

ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावित

इत्यादिकं शास्त्राणां शासनं बुधा उपपन्नं योग्यं विदुः ।

अन्यथा कर्मार्थीनत्वेन स्वतन्त्रत्वाभावे तस्य शासनस्य व्यर्थ-
त्वं स्यात् । तेन तेषामप्यसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः । नानायोनिगतेरपि
तत्त्वम् । स्वकर्मगतेरन्यगतिजनककर्मोत्पत्त्यभावान् । तस्मि-
न्सत्यपि तेषां स एव प्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

अतो जीवस्वतन्त्रत्वाद् भगवद्भक्त्या त्रिगुणात्मकानां
कर्मणां विनाशे श्रीकृष्णसामीप्याज्जीवस्य न पुनर्भवः न
संसार इत्यर्थः ॥

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्वृत्ति-

रिति श्रीभगवदुक्तेरपि (?) ॥

(१) योगस्य तपस इत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ योगस्य
निष्कामकर्मयोगस्य अदुधर्मादेः तपसो बान्धवप्रस्थधर्मस्य
कृच्छ्रबान्धवायणादेः । चकारादष्टाङ्गयोगस्य । न्यासस्या-
भेदज्ञानयोगस्य । गतयः अमला रजस्तमोमलज्ञान्याः ।

भक्तियोगं विना न कदापि कर्मविनाशः ।

एवं मनः कर्मवशं मयुङ्क्ते

द्विविधयात्मन्युपधीयमाने ।

प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे

न मुच्यते देहयोगेन तावदिति

भागवते ऋपभोक्तेः (१) ॥

अनुष्ठानतारतम्येन सहर्जनस्तपःसत्यलोकरूपा अपि
नाशिनाशिन्यः ।

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिर्नोऽर्जुनेत्युक्तेः ।

ननु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिपद्यते ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति (क)

श्रुत्या सत्यलोकगतानामनावृत्तिरेव श्रूयते, इति
चेत्सत्यम् । किंतु परमेश्वराभेदेन हिरण्यगर्भापासनया
निष्कामया सत्यलोकप्राप्तास्तत्र स्थिताः सन्तो भक्तिप्रति-
पाकेन तेन सह मुच्यन्ते । तत्र स्थितानामप्यप्येषां
तु पुनरावृत्तिः । यद्वा यदा नारायणो ब्रह्मत्वं प्रतिप-
द्यते तदा तु तेन सह सर्वे मुच्यन्ते । यदा जीवस्तद्रूपो
भवति तदा सत्यलोकनिवासिनां पुनरावृत्तिः । एवं यो-
गादीनां गतयः । भक्तियोगस्य तु महत्गतिर्न पदगतिः ॥

(१) एवमुक्तं इत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ आत्मनि स्व-

एवमुक्तप्रकारेण ज्ञातव्यः परमेश्वरः ।

कर्मजीवोऽपि माया च स्वभावः काल एव च ॥३७॥

अतः कर्मतमो नाशिका तु भक्तिप्रभव ॥३६॥

उक्तप्रकारेणैवं सर्वेश्वरत्वेन भजनीयत्वेनापि परमे-
श्वरो ज्ञातव्यः । तत्तदूपेण कर्मादीनि तत्त्वान्यापि ज्ञातव्यानि ।

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य (क) नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ।

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेन यावता ।

जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिरित्युक्तेः (१) ॥

जीवतत्त्वविद्यया कर्मण्युप (ख) धीयमाने मनस्तस्मिन्नावेशं
कृत्वा तत्कुरुते । पुनस्तदेव बहुमूलं कर्तृभूतं कर्मभूतं
मनः स्ववशं प्रयुङ्क्त कर्मनिष्ठं करोति । एव भाग्ये वासुदेवे
प्रीतिर्भक्तिर्यावन्न जायते तावत् कर्मफलं न देहयोगेन न
मुच्यते ॥

(१) धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्येत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थः ॥
धर्मस्तु पूर्वाक्तरीत्या द्विविधः । आगन्तुकः स्वाभाविकः ।
तयोरपवर्गमभिध्याप्यापवर्ग्यं तस्य मोक्षपर्यन्तस्य सर्वत्र
हेयाभावस्य स्वाभाविकस्य भागवतधर्मस्य अर्थाय फल-
त्वाय अर्थो द्रव्यं नोपकल्पते योग्यो न भवति । तस्य तु
भक्तिरेव फलम् ।

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे इत्युक्तेः ।

सिद्धान्ते द्विविधं तत्त्वं चिदचिच्च तथापि वै ।
तस्य तस्य विभेदेन विविधं मुनयो विदुः ॥३८॥

अतः सद्गुणशालिनां तु तत्त्वजिज्ञासैव परो ला-
भस्ततो भक्तिलाभात् ॥ ३७ ॥

एवमश्वरादीनि पुराणोक्तानि पदं तत्त्वानि उक्त्वा
तन्निर्णयमाह । सिद्धान्ते इति । सिद्धान्ते तु चिदचिदिति
द्विविधमेव तत्त्वम् । न च जीवेश्वरयोः किमप्यधिको भेदः
स्वाभाविको वा । नायः । भेदव्यपदेशादिति सूत्रोक्तेः । अथ
पिबन्तौ मुक्तस्य जीवेश्वराविति ।

तद्वान्तरफलस्य धर्मकान्तस्याद्यस्य कामेऽपि लाभो
न हि स्मृतो मुनिभिरिति शेषेणार्थः । तस्य त्वेकस्मिन्
धर्मे चैवान्तः लाभः । तथार्थस्यावान्तरफलस्य कामस्य
विषयसेवनस्यापीन्द्रियप्रीतिलाभो न भवति । किंतु या-
वता कामेन जीवेत देहनिर्वाहो भवेत्तावदुनेव कामस्य
लाभः । अयं भावः । मुक्तिवृत्तिस्तु शुष्ककान्तेनापि दिव्या-
लोकेन च भवेत् । शीतादिनिवृत्तिरपि कुक्षेलेन च कौश-
ल्येनैव ज्ञत्वा दिव्यान्नाम्नरार्थं द्रव्यव्ययो न कार्यस्तस्य तु
धनार्थं एव कथ्यते । जीवस्य जीवनस्यापि तत्त्वजिज्ञा-
सैव फलम् । न तु कर्मभिरिह योग्यः ॥

द्वा सुषणी मयुंजी सखायौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीक्षी-

त्यादिश्रुतिभ्यः । वास्तवभेदात्तु तत्त्वत्रयमेव । बाह्यात्मा
अन्तरात्मा परमात्मेति श्रुतेरिति वाच्यम् । श्रुतिपूर्वपक्षसि-
द्धान्तनिर्णयात् । प्राकृतदिव्यकालाचित्तत्वानां वास्तवभेदेऽ-
प्यचिदेकमेव तत्त्वं भवता स्वीकृतम् । तथा तयोरपि स्वाभा-
विकभेदेऽपि चिदेकमेवाहुर्मनयः ।

*चेत्यचितोर्न तृतीयमिति शंशिङ्ल्यविद्यायाम् (१) ॥

ननु तयोः सवन्धस्तृतीय एवेति चेन्न । मिथोऽपेक्ष-
णादुभयमित्युक्तेः (२) ॥

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तादृदि भरतर्पणेति ।

अणुवृहत्कुशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति ।

सर्वो ह्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च-

(१) चेत्येत्यादिशाखिल्यसूत्रस्यार्थः ॥

चेत्तयितुं योग्यं चेत्यमचित्तत्त्वमित्यर्थः । चित्तचित्तमयं ता-
भ्याम् तयोर्वा न तृतीयम् ॥

(२) मिथ इत्यादिशाखिल्यसूत्रोपरि स्वप्ने शबर-
भाष्यम् । ब्रह्म प्रकृतिश्च उभयमपि कारणम् । पररूपं

इत्याभ्याम् । अजामेकाम् । अजो एक इत्यादिश्रुतेः ।
अन्यथा सर्वत्र तन्नियमाभावान् । ईश्वरदेहे तत्त्वत्रयेऽनीश्व-
रत्वमसङ्गः । तद्विशेषाभावाद् । अतो नियमाभाव एव । य-
तस्तस्य ।

चित्तोऽचित्तो विभेदेन मुनयो विविधं विदुः ॥

नैनदेवं यथात्य त्वं यदहं वक्षिं तत्तथा ।

एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्यया इत्युक्तेः ॥

विविधं तु चित्तत्त्वमपि द्विविधम् । आनृतानानृतान्गुह-
हृदादिचिद्भेदान् । अनानृतमपि द्विविधम् । ईश्वरपरमेश्वर-
भेदान् । यतः परमेश्वराभदेश्वरस्वीकारं विनैकोऽहं बहु स्या-
मिति श्रुत्या द्वैतावधारणाद्वैकुण्ठादीनामनित्यत्वमसङ्गोऽत-
स्तत्त्वम् ।

ब्रह्मणोऽशब्दस्तथेतरो भोक्तेति श्रुतेः (?) ॥

चेतनाचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चापे-
क्षितत्वात् किं कस्यापेक्षकमितीति (क) ॥

(वस्तुनि द्वैक्यस्यासिद्धेः उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः
सम्बन्धस्य चित्तमचित्तं वा आश्लेषम् । तथा सति
सम्बन्धेन न तृतीया जातिः क्वचित्) (ख) ॥

(?) ब्रह्मण इत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ ब्रह्मणः परमेश्वर-

(क) भा० पृ० न्त० एतद्वाक्यमनैव वदयते ।

(ख) कीदृक्कान्तर्गतमाह० पृ० न्त० वा० ।

परमेश्वरस्तु श्रीकृष्णो ब्रह्मादिशब्दैरनुशब्दित एक एव ।

कृष्णो ह परो देवः षडैश्वर्यपूर्ण इति ।

कृष्णो वै ब्रह्म(क) शाश्वतीमति

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।

तमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे इति ।

योऽसौ श्रीकृष्णः पूर्वतोऽनुवर्त्तत इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥

ईश्वरोऽपि द्विविधः । स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदान् । स्वतन्त्र ईश्वरस्तु प्रकृतिनियन्ता पुरुषः । नारायणाख्यो वा । नारायण एक एवाग्र आसीन्न ब्रह्मा नेशान इति श्रुतेः ॥ परतन्त्रेश्वरतत्त्वं चतुर्विधम् । श्रीसंकर्षणाजभवभेदात् । तत्र पूर्वोक्तरीत्या चतुराननपञ्चाननयोस्तु कचित्परतन्त्रेश्वरत्वं काचिज्जीवत्वम् । यदा यस्मिन्कल्पे ब्रह्मत्वभवत्वयोग्यपुण्यजीवाभावे तत्तद्रूपो नारायणो भवति तदा परतन्त्रेश्वरत्वम् । यर्हि यस्मिन् कल्पे जीवौ ब्रह्मरूद्रौ भवतस्तदा तयोरावेशावतारत्वं जीवत्वमित्यर्थः । गुणावृतं चित्तत्वं तु जीवः । स तु त्रिविधः । बद्धमुमुक्षुमुक्तभेदात् । बद्धस्तु त्रिविधः । नित्यबद्धबद्धविषयिभेदात् । नित्यबद्धस्तु नित्यसंसारी ।

स्यांशभूतो जीवस्तु कर्मफलभोक्ता । इतरस्तु ईश्वरस्त्वभोक्ता । परमेश्वराभेदत्वादित्यर्थः ॥

आसुरीं योनिमाप्न्ता मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति
भगवदुक्तेः ॥

तल्लक्षणमाह ।

देहे यस्यात्मबुद्धिश्च देहधीश्चिति चात्मनि ।
स एवागमसिद्धान्तै(क)र्णित्यवद्ध इति स्मृत इति ॥
त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्वहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञतेति
श्रीभागवतोक्तेः (?) ॥

देहात्मध्यानयोगेन शिश्रोदरपरायणः ।
स वद्धः कथितः सद्भिः सत्सङ्गादास्त्रिको भवेदिति
तयोर्भेदः ।

देहान्मवादिनां पुंसामपि राजन्यमनम ।
यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तमिन्युक्तेः ॥

विपयिणां लक्षणमाह ।

इष्टवेह देवता यज्ञीत्वा रंस्यामहे दिवि ।

तस्यान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुला इति
कृतनिश्चयाः । लोकान्तरे आस्तिकबुद्ध्या विपयिण इत्यर्थः ॥

मुमुर्षुजीवनव्रतमपि चतुर्विधम् । कर्ममिश्रवैराग्य-
मिश्रज्ञानमिश्रशुद्धभक्त्याश्रयभेदात् । तन्न ज्ञानम् ।

(१) त्वामात्मानमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ त्वं त्वं चरन्त-

(क) आ० पु० अ० सिद्धान्ते इति पा० ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्माण्डं निरयोपमम् ।
 मत्वा कृष्णं भजेत्सोऽयं मुमुक्षुः कथितो बुधैरिति ।
 यो दुस्त्यजानन्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।
 जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालस इत्युक्तेः ॥
 तत्र मार्कण्डेयादयः कर्ममिश्रभक्त्याश्रयाः ।
 एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
 आराधयन् हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जय-
 मिति सूतोक्तेः ।

मुचुकुन्दादयो वैराग्यमिश्रभक्त्याश्रयाः ।

तस्माद्विसृज्यांशिष ईश सर्वतो

रजस्तमः सत्त्वगुणानुबन्धनाः ।

निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं

त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहमिति

तस्योक्तेः । एवं ज्ञानगुणं मायिकं मत्वा ज्ञप्तिमात्रं

यामिण्(क)मात्मानं(ख) परं देहादिकमेवात्मानं सत्त्वा
 पुनस्तैरात्मा बहिर्मुख्यो भवति । अहो आक्रोशे । यतो
 यथादित्ये राहौरध्यासं राहावादित्याध्यासं कृत्वा पुन-
 रादित्यं मृगयतां स कदापि साक्षात्कारो न भवति त-
 था तैः परस्परार्ध्यासेन न कदापि कुत्रापि चात्मा ल-
 भ्यते । अतो नित्यबद्धाः ॥

(क) भा० पु० न्त० यामिनाम् इति पा० ।

(ख) आ० पु० न्त० परं देहादिकं माया इत्यधि० वक्त० ।

ज्ञानरूपमेव शुद्धं ब्रह्म ज्ञात्वा तद्देहेऽपि वैराग्यम् । तेन
दोषेण तस्य मुचुकुन्दस्य नरकवासो युक्तः (क) ।

योऽनाहतो नरकभारिभरसत्पसङ्गरित्युक्तः (ख) ।

तथापि (ग) दयासिन्धुना भगवता निजदर्शनफलं दर्शयता
गर्भवासो दत्तः । ज्ञानमिश्रभक्त्याश्रयाः महादादयः ।

ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे इति

तस्यैवोक्तेः । शुद्धभक्त्याश्रया मुमुक्षवस्तु तस्मिन्नेव
जन्मनि श्रीकृष्णसाक्षात्कारान्कृतार्था भवन्त्यतो मयान् निरु-
पितास्तेषां तु भगवद्वियोगश्रवणेन प्राणत्याग एव श्रूयते ।

पृथाप्यनुश्रुत्य धनञ्जयोदितं

नाशं यदूनां भगवद्गतिं च नाम ।

एकान्तभक्त्या भगवत्पथाजने

निवेशितान्मां परमं संमृतां गन्तुक्तः ।

मुक्तजीवतत्त्वमपि त्रिविधम् । निन्यमुक्तमुक्तकैवल्यमुक्त-
भेदान् । कैवल्यमुक्तजीवास्तु पूननायामुपवकासुरादयः । द्वेप-
भयादिभ्यो भगवन्त्यावेशितधियस्तममः पारं कैवल्यनाम्नि
कालपुरुषस्थाने जन्ममरणानीना भगवन्साक्षात्कारानन्दवर्जि-
ता मोदयुक्ता निवसन्ति । मुक्तास्तु त्रिविधाः । पूर्वोक्तरीत्या
कर्ममिश्रादिभक्त्याश्रयभेदान् । तेषां सामान्यलक्षणम् ।

(क) आ० पू० अ० १०० न्त० अपि इत्यधि० वक्त० । (ख) आ० पू० अ० १०० न्त० एत-
च्छ्रुत्वाकाङ्क्षजा० । (ग) आ० पू० अ० १०० न्त० तथापि इति ना० ।

न मनो भगवद्गुणाद् देहादौ कुत्र कर्षापि ।

यस्य याति स वै मुक्तो मुक्तिदः कृष्णबल्लभ इति ।

कर्ममिश्रभक्त्याश्रयास्तु जनकादयः ।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः

इति श्रीभगवदुक्तेः ।

वैराग्यमिश्रभक्त्याश्रया दत्तात्रेयादयः ।

न ह्यज्ञाजाननिर्वेदो देहबन्धं जिहासति इति ।

एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।

विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहङ्कुनिरिति तदुक्तेः ॥

ननु स तु देवोऽवतारं पु गगिनः ।

षष्ठमत्रैरपत्यत्वं वृतः माम्नेऽनभूययेत्युक्तेः ।

कथं मुक्तजीविपूज्यत इति चेत्सत्यम् । कित्वावेशाव-
तारः । अतस्तस्मिन् जीवत्वन्नेश्वरत्वम् ।

तृष्णाया भववाहिन्या योग्यैः कर्मरूपया ।

कर्माणि कार्यमागोऽहं नानायोनिषु योजित इति

तस्यैवोक्तेः । ज्ञानमिश्रभक्त्याश्रयान्तु सनकसनातनादयः ।

तच्चन्नरेन्द्र जगन्नामथ तस्थुषां च

देहेन्द्रियार्थधिपणात्मभिरावृतानाम् ।

यः क्षेत्रविज्जपतया हृदि विष्वगाविः

प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि(क) सोऽस्मीति

तदुक्तेः ।

शुद्धभक्त्याश्रयाः शुकोद्धवादयः ।

इत्थं स्म पृष्टः स तु वादरायणि-

स्तत्स्मारितामन्तर्हृताखिलेन्द्रियः ।

कुच्छ्लात्पुनर्लब्धवर्हिर्दृशिः शनैः

प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तममिति सूतोक्तेः ॥

शुद्धभाक्तेयोगं विना शुकस्य तादृश्यवस्था न संभवति ।

नमोऽस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि माम् ।

यथा त्वच्चरणम्भोजे रतिः स्यादनपायनीति

ज्ञानमाप्त्यनन्तरमुद्धवोक्तेः (१)॥

ननु शुद्धभक्त्याशूयास्तु व्रजजना इति चेत्सत्यम् । किंतु ते(क) नित्यसिद्धास्तेषां प्रादुर्भावस्तु भगवत्प्रादुर्भाव इवातस्तेषां भाग्यं त्वनिर्वचनीयं वाचोऽगोचरत्वान् ।

(१) नमोऽस्त्वित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे महा-
योगिन् योगिनां मोहकारक ते नमोऽस्तु । अनपसेवाश-
क्त्यभावात् । यत्तवोक्तं मया ज्ञानं श्रुतं तुत्वन्यबोधाय ।
न तु तेन किमपि मे प्रयोजनम् । यर्हि त्वं मां निजभृ-
त्यम्मन्यसे तर्हि यथा त्वच्चरणाम्भोजेनपायिन्यावि-
नाशिनी इतिभक्तिः स्यात्तथा प्रपन्नं मामनुशाधि शि-
ष्य मे तु भक्तिरेव परमार्थ इति भावः ।

(क) आ० प० न्त० मु इत्यभि० वच० ।

यत्पादपांशुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो

धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ।

स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः

किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसामिति (१) ॥

व्रजौकसामिति सामान्यपदेन गवादीनामपि ग्रहणं सुखविशेषा-
भावात् । तत्रापि गोपिकानां सुखं तु रमादिभिरप्यलभ्यम् ।

(१) यत्पादेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यद्यस्य श्रीकृ-
ष्णस्य पादपांशुः पादरजः । पांशुरित्येकवचनम् । यो-
गिभिरिति बहुवचनान्तं पदम् । यत्पादपांशुर्योगिभि-
रप्यलभ्यः । ननु तदशुल्कादलभ्यत्वेन न तन्माहात्म्यम-
धिकं जातम् । न च योगिनां न्यूनत्वं स्थूलत्वात् । यथा
शर्कराकणस्य (क) सूक्ष्मत्वान्मृगयतां गजानां तदलभ्य-
त्वेन न माहात्म्यहानिस्तत्राह । कथंभूतैर्योगिभिः । ब-
हुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिः बहुजन्मसु तपःसनाध्यसङ्ग-
कृच्छ्रतो धृतश्चासावात्मा मनो यैस्तैस्तेषां परमाहु-
भिर्मेनेभिरलभ्य इत्यर्थः । स एव श्रीकृष्णः यद्
येषां व्रजौकसां दृग्विषयः चर्मचक्षुर्गोचरो जातः । किं
तेषां प्रयत्नाधिक्यात् । न हि न हि । स्वयं स्थितः स्व-
यमेव कृष्णो दृग्विषयः स्थितस्तेष्वनुरागात्तस्माद्यं
किं वर्ण्यते ॥

नेमं विरह्यो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।

प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदादित्युक्तेः ।

न केवलं यशोदया तस्मात्स प्राप्तः किन्तु सर्वाभिर्ब्र-
जवनिताभिः ।

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतिः प्रसादः

स्वर्योपितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-

लब्धाशिषां य उद्गाद् ब्रजवल्लवीमा-

मित्युक्तेः (१) ॥

नित्यमुक्तास्तु गोलोकवैकुण्ठवासिनः श्रीदामसुदामवि-
प्वक्सेनादयो दासदासीभावगताः । न कदापि तेऽविद्यावृता
जाताः । जयविजययोः पतनं तु रमावैकुण्ठाद् । द्वाःस्थौ कृतौ
तेन रमाप्रियेणेति कार्तिकमाहात्म्योक्तेः । न तु नित्यवैकु-
ण्ठाद् । यतो बलिवन्धनप्रसङ्गे श्रीवामनपरिचर्यायां तयोः श्र-
वणम् । अतस्तन्नामानः षोडशषोडशपार्षदाः क्षीरोदश्वेतद्वी-
पवैकुण्ठादिपद्मासते । नित्यवैकुण्ठे सर्वपामपि गत्यभावाद्रमा-
वैकुण्ठादेव तथोस्तच्चे ज्ञातव्यम् ।

(१) नायमित्यादिपद्यस्यार्थः ॥ अस्य श्रीकृष्णस्य
भुजदण्डगृहीतकण्ठलब्धाशिषां ब्रजवल्लवीनां यः प्रसाद
उद्गादादिर्बभूव सोऽयमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ॥

रमया प्रार्थ्यमानेन वैकुण्ठो येन निर्मित इत्युक्तेः ।

नित्यवैकुण्ठवासिनां प्रादुर्भावस्तु भगवता सह ॥

यथा भगवतः । अचित्तस्त्वमपि त्रिविधम् । प्राकृतकाल-
दिव्याचिद्भेदात् । दिव्यं भगवल्लोकस्थ(क)वृक्षादिभेदेऽप्येक-
विधम् । यतश्चैतन्यायते । विशुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । माया-
गुणातीतत्वाच्च । कालाचिदपि स्थूलसूक्ष्ममध्यभूतवर्त्तमान-
भविष्यशुभाशुभमिश्रितभेदेऽप्येकविधं विभुत्वात् । प्रकृतौ भवं
प्राकृतम् । प्रकृतेरिदं वा प्राकृतम् । तदपि सप्तविधम् । पृथि-
व्युदकानिलानलाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वभेदात् । प्रकृतिस्तु माया ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः । सा विद्याविद्याज्ञा गु-
णात्मिका महत्तत्त्वादीनां कारणभूतैकविधा विभ्वी चित्ता-
त्मिका । गुणास्तु कर्मस्वभावात्मकाः सत्त्वादयः । महत्त-
त्त्वमप्येकविधं । सत्त्वप्रधानं बुद्धिदैवत्यम् । अहङ्कारस्तु त्रि-
विधः वैकारिकतैजसतामसभेदात् । करणेशा देवास्तु वैकारि-
काः । मनोऽपि । कर्मज्ञानमयानीन्द्रियाणि तु तैजसानि । बु-
द्धिश्च । भूतानि पृथिव्यन्तानि तामसानि । पृथिव्यपि द्विधा ।
अणुबृहद्भेदात् । बृहत्त्रिधा । देहेन्द्रियविषयभेदात् । एवं
वाय्वन्तानि भूतानि ज्ञेयानि । आकाशस्तु विष्णवेन्द्रियभेदेऽ-
प्येकविध एव विभुत्वात् । पञ्चीकरणादुत्पत्तिलयाच्च । स्थू-
लदृष्ट्याणुत्वप्रतीतिऽपि विभुरेव । अव्यक्तद्रव्यत्वात्सर्वव्याप-

कत्वाच्च । पृथिव्यादीनि तत्त्वानि दशोत्तराधिकानि प्रकृत्यन्तानि ज्ञातव्यानि ।

पृथिवी त्वेकोनपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृता ।

तेषां लक्षणानि भागवते ।

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।

वृत्तिलक्षणमिति ।

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति ॥

कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।

शान्तघोरेविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेरिति (?) ॥

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लित्वमेव च ।

तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुरिति ॥

भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ।

प्राणेन्द्रियाणां धिप्पणत्वं नभसो वृत्तिलक्षणमिति ।

मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।

एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वत इति ॥

(?) कर्तृत्वनित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ त्रिगुणात्म-
कीऽहङ्कारात्मात्मत्वाच्छात्मत्वम् । इन्द्रियदेवरूपेण क-
र्तृत्वं च । रजसो घोरत्वमिन्द्रियरूपेण करणत्वं च ।
सर्वाणामनुग्रहत्वं देहरूपेण कार्यत्वमपीत्यर्थः ॥

चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नैतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।
 सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणमिति ॥
 द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तित्वं स्थावमेव च ।
 तेजस्त्वं तेजसः साधिव रूपमात्रस्य वृत्तय इति ॥
 द्योतनं पाचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
 तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव चेति ।
 कषायो मधुरस्तिक्तकट्वम्ल इति नैकधा ।
 भौतिकानां विकारेण स एकोऽपि विभिद्यत इति ।
 क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम् ।
 तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्वमा इति ॥
 करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।
 द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यत इति ॥
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्ब्रिषेणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणमिति (१) ॥

ब्रह्माण्डोत्पत्तिस्तु । प्राकृतमलयान्ते सृष्ट्यादावीश्वरा-
 त्पृथग्दृश्याभावे स ईश्वरः स्वात्मानमसन्तमिव मन्यमानः
 अकामयत् । एकोऽहं बहु स्यामिति । यदैवमकामयत्तदैव त-

(१) भावनमित्यादिश्लोकव्याख्यः ॥ ब्रह्मणः भा-
 वनं प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनम् । स्थानं धारणं
 दिविलक्षणाया निरपेक्षेण स्थितिः । धारणञ्जलाद्याप-
 रत्वनित्यर्थः ॥

स्मान्मायाकालकर्मस्वभावजीवा भिन्ना जातास्तत ईश्वराधि-
ष्ठितात्कालान्मायागुणानां क्षोभः । ततः क्षुब्धगुणायां माया-
यां स एवेश्वरो वीर्यवाङ्मयिरूपं वीर्यमाधत्त । जीवेनात्मना
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः । ततः पुरुषाधिष्-
ठात्स्वभावतस्तस्य वीर्यस्य रूपान्तरापत्तिः । तत ईश्वराधिष्-
ठात्कर्मणो महत्तत्त्वस्य जन्म । ततस्त्रिविधोऽहङ्कारः ।
सात्त्विको राजसस्तामसः । तामसाच्छब्दः । तस्मा(क)च्छब्दवन्न-
भस्तस्मात्स्पर्शवान्वायुः । एवम्भूतोत्पत्तिः । तस्माद् ब्रह्मणो-
ऽव्यक्तमेवाक्षरम् । तस्मादक्षरान्महन्महतो वै अहङ्कारः । तस्मा-
देवाहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो भूतानीति श्रुतेः ।

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारतेति

श्रीभगवदुक्तेरपि ॥

एवं यस्माद्यस्माद्यस्य यस्योत्पत्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तत्तल्ल-
यात्प्रलयः । सोऽपि चतुर्विधः । नित्यनैमित्त्यमाकुतात्यन्ति-
कमेवात् । जीवस्य जाग्रदभावो नित्यप्रलयः । देहान्तरूपश्चा-
पि । ब्रह्मणोऽहोऽभावो नैमित्त्यम् । ब्रह्मणः शतबाधिकाः
माकुतः । भगवद्भक्त्या विवेकोद्भूत आत्यन्तिकः । पुनर्ज-
न्माभावात् । ननु सदैव(ख) सौम्येद(ग) मय

(ख) तामसा इति श्री० पु० न्तः पा० । (ख) सदैव इति सु भू ति-
पा० । (ग) सौम्येद इति सु भू ० पा० ।

आसीदिति श्रुत्याऽद्वैतावधारणान्न हि चैतन्याचैतन्ये तत्त्वे ।
 तत्त्वन्त्वेकमेव ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति (क) श्रुतेः स-
 जातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधादिति चेन्न । पूर्वोक्त्या
 तदा विश्व(ख) सदात्मकत्वात्तद्भिन्नदृश्याभावात्सदैव सौ-
 म्येदमग्र आसीदित्युक्तत्वात् । इदं सदैवासीदित्युक्तै-
 वाद्वैताभावमेवोक्तं भवति । तत्समा(ग) धिकयोर्निषेधार्थमे(घ)-
 वाद्वितीयं ब्रह्मेत्युक्तम् । अन्यथा सृष्ट्यादौ मायोत्पत्तिस्वीकारे
 त्वनिर्गोक्षप्रसङ्गः स्यादतश्चैतन्याचैतन्ये उभे तत्त्वे नित्ये ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्व्यनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवानिति

भगवदुक्तेः (१) ॥

नन्वनादिं प्रकृतिं विद्धीत्यनेनानादिसान्ता ज्ञेया । न त्व-
 नाद्यनन्ता चेन्न । अनाद्यनन्तव्यवहारदर्शनात् । अन्यथा सह-
 पाठात्पुरुषान्तत्वप्रसङ्गेन देहात्मवादोपपत्तिः । अतोऽनादी-

(१) प्रकृतिमित्यादिपद्यस्यार्थः ॥ प्रकृतिरचितस्त्व-
 म्पुरुषश्चित्तरङ्गं तावन्मौ प्रकृतिपुरुषावनादी त्वं विद्धि ।
 गुणांश्च सत्त्वादीन्विकारान् विषयेन्द्रियादींस्तु प्रकृति-
 संभवान्विद्धि । यद्वा तान्प्यनादीन्विद्धि ॥

(क) आ० पु० न्त० अ० तै० इति पा० । (ख) आ० पु० न्त० विश्वस्व
 इति पा० । (घ) आ० पु० न्त० समाना इति पा० । (छ) आ० पु०
 न्त० नेकमे इति पा० ।

त्युपलक्षणम् । अनाद्यनन्तां प्रकृतिं विद्दीत्यर्थः । तेषु पूर्वो-
क्ततत्त्वेषु । अशितमन्नं त्रिधा (क) विधीयते । तस्य यः
स्थविष्ठो धातुस्तु (ख) पुरीषं भवति । यो मध्यमः स मांसम् ।
योऽणिष्ठस्तन्मनः । पीता आपस्तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्त-
न्मूत्रः (ग) । यो मध्यमस्तल्लोहितम् । योऽणिष्ठः स
माणः । अशितन्तेजस्त्रि(घ)धा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो
धातुरस्थि । मध्यमो मज्जा । अणिष्ठो वागिति च्छा-
न्दोग्यश्रुत्याकाशानिलयोरुत्पत्त्यश्रवणादन्नापस्तेजआत्मभेदा-
च्चतुर्विधं तत्त्वमाहुः केचित् । केचिदात्मपरमात्मभेदेन पञ्च-
विधम् । केचित्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ।
पृथिव्या ओषधयः । ओषधिभ्योऽन्नमिति श्रुत्या पञ्चभूता-
त्मभेदात्षड्विधम् । केचिदात्मपरमात्मभेदेन सप्तविधं माहुः ।
अपरे आत्मनस्तत्त्वाश्रयत्वं मत्वा पूर्वोक्ताष्टमकृतिरेवा-
ष्टतत्त्वानि । केचिद् भूरापस्तेजोऽनिलाकाशदिक्कालात्ममनो-
भेदान्नव तत्त्वानि । अपरे तानि परमात्ममिलितानि दश त-
त्त्वानि आहुः । केचित्पञ्चभूतपञ्चविषयात्मभेदादेकादश त-
त्त्वानि । अपरे मनोमिलितानि तानि द्वादश तत्त्वानि । के-
चिदात्मपरमात्मभेदात् त्रयोदश तत्त्वानि । एवं केचित्के-
चित् षोडशसंप्तदशचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिषड्विंशतिसप्तविंशत्य-

(क) अ० १।० वैधा इति । (ख) अ० १।० धातुस्तु इति ।

(ग) अ० १।० नूत्रमिति । (घ) अ० १।० वेधा इति ।

भक्तिरूपगुणाङ्गानि वितन्वन्तु सतां हि शम् ।
वर्णितान्यपि दासेन प्रियाया भक्तिमद्वियाम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीसुसिद्धान्तोत्तमे प्रियादासाचार्य-
विरचिते द्विविधभक्तिवर्णनो नाम
द्वितीयो विश्रामः ॥ २ ॥

ष्टाविंशतिषट्त्रिंशति(?) तत्त्वानि प्राहुः सिद्धान्ते तु द्विविधमेव
तत्त्वम् ॥ ३८ ॥

भक्तितत्त्वमुपसंहरति । भक्तिरूपगुणाङ्गानीति ॥ ३९ ॥

इति श्रीअनुत्तमायां प्रियादासाचार्यविरचितायां
द्वितीयो विश्रामः ॥ २ ॥

श्रीहरये नमः ॥

श्रीहरये नमः ॥

ज्ञात्वैवं परया भक्त्या सेव्यो वै भगवान्परः ।

सद्भिर्मुमुक्षुभिर्भक्तैस्तत्कामैः कामवर्जितैः ॥१॥

कामशोकमदक्रोधलोभमोहादयः खलाः ।

तत्सेवाबाधकास्ते तु तस्माद्देया विदूरतः ॥२॥

श्रीराधावल्लभो जयति ॥

(क) जीवो वै भगवद्दासः सर्वावस्थायु नित्यशः ।

तदेवास्मिस्तु तत्त्वं हि विश्रामे तस्य कथ्यते(ख) ॥

ज्ञात्वैवमिति द्वाभ्याम्(ग) । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञात्वा
मुमुक्षुभिर्भगवान्परः परया भक्त्या सेव्यः । नापरया । नान्यो
देवोऽपीतिवर्थः । कथंभूतैः । तत्कामैः भगवत्कामैः । अतः
कामवर्जितैः । काम इत्युपलक्षणम् । कामादिभिर्विषयिण्ये
ते तैः सद्भिः ॥ १ ॥

कुतः । यतः कामादयः खलाः । तत्तस्य भगवतः सेवा-
बाधकाः । तस्मात्ते विदूरतो हेयाः त्याज्याः । तेषां बाधक-
त्वमाह भागवते । तावत् कामस्य दोषं प्राहुर्देवाः ।

(क) भा० पु० अ० द्वितीये विश्रामे भक्तितत्त्वं निरूप्येवार्णो कर्त्तव्य-
तामाहः इतिवर्त्ति ० । (ख) भा० पु० अ० अर्वा इत्यो० मा० ।

(ग) भा० पु० अ० द्वितीये द्वाभ्याम् इति वा० ।

सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणा-

नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।

स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-

मिच्छापिधानं निजपादपल्लवमिति (१) ॥

न केवलं सकामा याचकतुल्याः । किन्तु परमनिन्धा
इत्याह स्वयं भगवान् ।

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं

वाञ्छन्ति ये संपद एव तत्पतिम् ।

(१) सत्यं दिशतीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ तदुपासन-
यार्थितः प्रार्थितो भगवान्नृणामर्थितं स्त्रीपुत्रादिकं दिशति
ददातीति सत्यम् । किं तु स भगवात्कार्थदः परमार्थदो न
भवति । य(क)प्रप्त(ख)कामात्पुनरर्थिता नित्ययाचजा(ग)
भवति । अयं भावः(घ) । द्रव्यलाभे स्वार्थं भगवन्तं प्रार्थयते ।
तल्लाभे पुत्रायैवं भगवानपि कामयाचकरसं दत्त्वा कामा-
कार्थिनं करोति । ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादि-
त्याशङ्क्याह । अनिच्छतां तत्पदाम्बुजसङ्घात्कारमप्य-
निच्छन्तान्तु निजपादपल्लवं स्वयं भगवान्परमौत्सुक्येन
हृतेनपि विधत्ते । कथंभूतम् । इच्छापिधानम् इच्छाना-
माच्छादनम् । सर्वकामदं कल्पदृष्टान्तित्यर्थः ॥

(क) द्यो० पु० न्त० वतो इति पा० । (ख) आ० पु० न्त० भ्राष्टि इति पा० । (ग)
या० पु० न्त० वाची इति पा० । (घ) द्या० पु० न्त० वत् इति पा० । वतो० ।

ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये कृणां

मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः (१) ॥

अतः परमभागवतास्तु किमपि नेच्छन्ति । तदनुभवमाह
महादवाक्येन ।

यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ ।

कामानां हृद्यसंगोहं भवतस्तु वृणो वरमिति (२) ॥

(१) नां प्राप्यत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ हे नानिनि नै-
त्तिन नां परमेश्वरं प्राप्य प्रसाद्य ये केवलं संपदो नस्येव
नां च भगवत्परिचर्यामपि विहाय विषयान्वाञ्छन्ति ते
मन्दभाग्या ज्ञेयाः । यतो ये विषयाः शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धात्मका निरये नरकेऽपि स्वविह्वराह्वराजयोनाद्यपि
स्युः । तत्र स्त्रीपुत्रादयोऽयत्र सिद्धा इत्यर्थः । तस्मात्तैः सह (क)
(ख) मात्रात्मकत्वा (ग) सुसङ्गमः । यतः निरयः निरयतुल्यः ।
दुःखप्रदत्वात् । तेषां मन्दभाग्यत्वमाविष्कुरुते स्वविशेषणेन ।
कीदृशं नाम् । तत्पतिं सर्वसंपदां पतिम् । यतोऽपवर्ग-
संपदनपवर्गश्च सह संपदो यस्मिंस्तं नां पुरमनुष्यानिधिं
प्रसाद्य विषयगलं कृपयन्तीत्यर्थः ॥

(२) यदीत्यादिपद्यस्यार्थः ॥ हे वरदर्षभ वरदमेष्ट
वरदानां ब्रह्मादीनां पति यदि मे कामान्वरान्मुदिप्रयाच्छि-

(क) भू० पु० स्त० तैः सह इति ना० । (ख) आ० पु० स्त० सेवान्
इत्यर्थः वत्त० । (ग) आ० पु० स्त० दिव्यशक्त्यात् इत्यर्थः वत्त० ।

नन्वकुरोत्पत्तौ को दोषः तत्राह ।

इन्द्रियाणि मनः प्राणा आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्त्वं यस्य नश्यन्ति जन्मनेति(१)।

ययानन्दान् रासि ददासि । तर्हि हे ईश भवतः सका-
शात्कर्तुं सकर्तुं मन्यथाकर्तुं समर्थात्तु कामवृक्षाणां हृद्य-
कुराभावं वरं वृणे । नान्यमित्यर्थः । यतोऽन्यदेवा अ-
न्यवरं दातुं समर्था अपि कामवृक्षमूलबहुहृदयाः । अत-
स्तद्देने तु अप्रभवः ॥

(१) इन्द्रियाणीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यस्य विष-
यसङ्गमस्य कामस्य जन्मना जन्ममात्रेणापीन्द्रियादयो
नश्यन्ति । इन्द्रियाणि सदाचारभ्रष्टान्यसन्मार्गप्रियाणि
भवन्ति । कामप्राप्तिप्रयत्नभ्रमात् सत्त्वं बलमपि(क) । नक्त-
आधियस्तम् । तत्संकल्पविकल्पैः कुतूहादिपीडिताः प्रा-
कास्तदाहुतिदानावकाशभावात् । आत्मा देहो दुर्बल-
स्तत्काले स्वाहाराभावात् । धर्मो गतप्रायः । कामाह-
रसंभवाद्देशकालादीनामनादरात् । धृतिः रजोगुणमिश्र-
व्यभिचारिणी । कामाप्राप्तेः । मतिः नानादेवमनुष्या-
क्षया भवति । ह्रीस्तु संसृता गतप्राया । तत्प्राप्त्यर्थं क-
मप्रार्थनया । श्रीः शोभां कामानययस्ता । तेजो मानुस-

तेषामिन्द्रियादीनां तस्येऽपि ते कामादयः खला न
सुखदा इत्याह ।

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो

गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।

सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः

कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियतिप्रयं चलाः ॥

धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव च ।

अवश्यमेकं त्यजति तस्मार्त्तिकं धनतृणयेति (१) ॥

दूपराहुप्रसक्तः । स्मृतिः स्वरूपानुसन्धानरूपा तु विनाश-
प्रायेवं सर्वाणि कर्माणि नश्यन्ति ।

सङ्कात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रनः ॥

स्मृतिर्धृतिश्चाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रवश्यतीति
गीतोक्तेः ॥

(१) राय इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ राये इत्यादि

मर्त्यस्य कियतिप्रयं कुर्वन्ति न किंचिदपि । किञ्चित्पशु-

खव्याजेन भूरि दुःखमेव स्वरसक्तमाशाभ्याद् । कलत्रं स्त्री

अपि कलपीतृषु विवेकादीनामिन्द्रिय दुःखमेव प्रयच्छति ।

एवं सर्वेऽर्थकामा अपि यद्भिं स्वल्पविषयसुखं कुर्वन्त्यपि, पु-

नवस्तु सखभङ्गुरायुः । तस्य सखभङ्गुरायुषो नास्ति कर्तुं

समर्थाः । प्रत्येक परमकलेशदा एव । तस्माद्वायाद्यावकाः

पुरुषाः योर्कादिसमुद्गे नश्यन्ति ॥

तेषु स्यात्सक्तस्य नु सर्वाणि साधनोत्तमानि विफलान्येव
भवन्तीत्याहैतवाक्येन ।

न किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन च ।

किं विविक्तेन मनेन स्त्रीभिर्यस्य मनोहृतामिति (?)॥

तत्रापि पुरुषगामिनस्त्वमुराः पापमूर्त्तयो ज्ञानव्याः । त-
देवाह ब्रह्मा भगवन्तं प्रति ।

(१) किं विद्ययेत्यादिश्लोकस्यार्थः । स्त्रीभिरिति बहु
वचनोक्तं पदम् । मन इत्येकवचनान्तम् (क) । अयं भावः ।
स्वस्वमार्गं प्रति बहुभिराहृतं वस्तु एकम् । तस्य विलु-
प्यतनाद् दुर्दृशैव भवति । तथा यस्य पुरुषस्य स्त्रीभिर्मेने
हृतं तस्य विद्यया ब्रह्मोपासनया वैग्यानगायुपासनया
किं फलम् । न किमपि । मनसः स्त्र्याकारवृत्तः । तपसा
स्वधर्मेण कृच्छ्रवान्द्रायणादिना किम् । तत्स्त्रीसङ्गकामात् ।
त्यागेन संन्यासेन किं सुखम् । नाल्पमपि । योषित्स्व-
शंदेशानुमञ्जयात् । सर्वसाधनहेतुना श्रवणेन वा किम् ।
न किमपि । मननाभावात् । विविक्तेन एकान्तवासेनापि ।
मनोवृत्त्यनैकान्तत्वात् । मनेन वा किम् । सर्वसाधनानि
फलानि च स्त्रीण्यस्य व्यर्थानि एव भवन्ति । यथा वार-
स्त्रीमटयोः ॥

ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो इति (१) ॥

ननु द्रव्यादिषु सुखानुभवो भवति । कथं दुःखमेवोच्यते ।
तत्राह प्रबुद्धवाक्येन ।

नित्याग्निदेन विन्नेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ।

गृहापन्यासपशुभिः का प्रीतिः साधनैश्चलैराति (२) ॥

ननु स्वर्गे नु नित्यविहारादिकं सुखमस्ति किम् नेत्याह ।

(१) ता इमा इत्यादि श्लोकादुक्तस्यार्थः ॥ ता इमाः
प्रजा असुररूपाः पापा मां यभितुं मैथुनेन धर्षितुमुपाक्रामन्ति । तस्माद्धेतोः (क) हे प्रभो मां त्राहि ॥

(२) नित्याग्नीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ उपोर्जनर-
क्षणादिनागैर्नित्यमग्निं पीडां ददातीति नित्याग्निं दं तत् ।
तेन विन्नेन द्रव्येण का प्रीतिः सुखानुभवः । न कापि ।
कीदृशेन । आत्ममृत्युना यशिकमेव कश्चीराणामिषोपाजं-
नादावात्मनो मृत्युरूपेण । तत्रापि दुर्लभं साधनमा-
ध्याभावेन प्रारब्धाधीनेनेत्यर्थः । तथा गृहादिभिरपि ।
कथंभूतैः । सर्षपितैः । अतश्चलैरनित्यैः । कार्यत्वात् । य-
द्यत् कार्यं तदनित्यं घटवदिति व्यवज्ञात् । ते सर्वे दुःखा-
नलाः प्राणोपतृपका एव । तदनुभवमामान्यात् ।

एवं लोकं परं विद्यान्मन्त्रं कर्मनिर्मितम् ।

सन्तुल्यानिशयध्वंसं यथामण्डलवर्तिनामिति (१) ॥

तदेवाह श्रीभगवानपि ।

कर्मणां परिणामित्वादाविरक्ष्यादमङ्गलम् ।

विपश्चिन्नन्त्रं पश्येददृष्टमपि दृष्टवदिति (२) ॥

(१) एवमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ एवमुक्तप्रकारेण
मर्गमपि नश्वरं विद्यात् । यतः कर्मनिर्मितं कर्मकार्यत्वा-
दनित्यमेव । ननु सुरुतावधि तु स्वर्गसुखमस्ति किम् ने-
त्याह । तुल्यातिशयध्वंसैः सह वर्तमानम् । तैर्दूषितमि-
त्यर्थः । यद्वा तुल्यातिशयाभ्यां यो ध्वंसः पुण्यविनाश-
स्तेन सह । अयं भावः । सुखसमाधिकयोर्मत्सरेण सुरुत-
नाशात्तस्मात्पतनमित्यर्थः । यथा मण्डलवर्तिनां राज्ञां
परस्य(क) मत्सरात् ।

(२) कर्मणामित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ विरक्ष्यमभिव्या-
प्य आविरक्ष्यमातस्माद्वैरण्यगर्भमपि(ख) लोकं विपश्चि-
न्नन्त्रममङ्गल पश्येत् । विषयवैभत्सविनाशाभ्याम् । यद्वा-
दृष्टं स्वर्गमपि देहादिकं नष्टं दृष्टं तद्वत् । कुतः । त-
त्कर्मणां परिणामित्वात् रूपान्तरत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः ॥

(क) आ । पृ० न्त० परस्पर इति पा० ।

(ख) आ० पृ० न्त० तम् इत्यभि० वर्त्त० ।

एवं कामनामदनयोर्दोषमुक्त्वा क्रोधस्य तमाहुः का-
मादयः ।

क्षुत्तृत्रिकालगुणमारुतजैह्वश्रा-

नस्मानपारजलधीनतितीर्थं कंचित् ।

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-

मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्तीनि (१) ॥

अनः क्रोध एव नरकद्रागम् । तदेवाह स्वायम्भुवः ।

अलं वत्सातिरोपेण नमोद्वारेण पाप्मना ।

येनोपमृष्टात्पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशमिति ॥

एवं क्रोधस्य दोषानुक्त्वा लोभस्य हरित्वावाध-
कत्वमाह ॥

(१) क्षुत्, डित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ केचिद्द्रुद्रादयोऽ-
स्मान्दुष्पूरानपारजलधीन्ममुद्रानतितीर्थं फलशून्यस्य
क्रोधस्य वशं यान्ति । क्रोधलक्षणे गोवपदे मज्जन्ति ।
शम्पादिना तपोऽपि वृथोत्सृजन्ति त्यजन्ति ॥ यथा जले
मज्जन्तो विवशाः सन्तो मस्तकारोपितं भारम् । केचिदि-
ति रुद्राभि(क)प्रायेणोक्तम् । कीदृशान् क्षुत्तृत्रिकालादीन्
क्षुत्तृहादीन् / त्रिकालगुणांश्च शीतोष्णवर्षाणि मारुतः
प्रायः जैह्वश्लिष्टोपभोगान्मधुराम्लादीन् शैशान्गुह्योप-
भोगान्स्त्रीसङ्गादीन् ॥

यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान्हन्ति शिवत्रं रूपमिवेप्सितमिति (१) ॥

एवं लोभस्य दुर्गुणमुक्त्वा मद्स्य दोषमाह नारदः ।

न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः ।

श्रीमदादाभिजात्यादि यत्र स्त्रीयूतमासव इति (२) ॥

एवं श्रीमद्स्य बुद्धिनाशकत्वमुक्त्वा द्रोहस्य दोषमाह
यदुद्देवाक्येन ।

(१) यश इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ यशस्विनां शुद्धं यशो गुणिनां येऽमानित्वादयः श्लाघ्या गुणास्तान् सर्वा-
न्स्वल्पोऽपि लोभो हन्ति । तच्छ्रुतिस्मृतिबाधकत्वेन दु-
र्गुणां यशउत्पादकत्वात् । यथा स्वल्पमपि शिवत्रं कुष्ठ-
मीप्सितं रूपं नाशयति ॥

(२) नहीत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ जोष्यान् जुषतो वि-
षयान्सेवतः पूरुषस्य श्रीमदादन्यः कोऽपि बुद्धिभ्रंशरूपो
न भवति । स एव बुद्धिभ्रंशस्तद्रूपो रजोगुणोऽपि न
बुद्धिं भ्रंशयति द्रव्याभावात् । नाभिजात्याद्यपि । त-
दभावादेव । किंतु श्रीमदे एव बुद्धिनाशकः ज्ञाननाशक
इत्यर्थः । यतो यत्र श्रीमदे मदिरास्त्र्यादयो निर्ययं ति-
ष्ठन्ति तत्र तेषां परमनिवासत्वात् ।

तस्मान्न कस्यचिद् द्रोहमाचरेत्स तथाविधुः ।

आन्मनः क्षेममन्विच्छन्दोग्धुर्व परतो भयमिति (?) ॥

एवं कामादय इन्द्रियादिनाशकत्वेन भगवत्संवाधा-
का भवन्ति । तस्माद्धेतोर्विदूरतः तत्कारणा(क)स्पर्श(ख)त्वेन
हेयास्त्याज्याः । इन्द्रियात्कृत्विषयाभिन्नापोद्भवः कामः ।
तद्विघातकामहनशीलत्वं(ग) क्रोधः । प्राप्तिविषयाभिमानो मदः ।
धर्मधर्मविवेकानादरेण विषयप्राप्तिभाषनप्रियो लोभः । तद-
व्ययबाधकत्वाद्विषयत्यागामहनशीलत्वं(घ) मोह इत्येते पुट-
रयः प्रसिद्धास्तस्मान्नेपां न्यागेनैव निर्विशेषं भगवद्भजने भ-
वतीति भावः ॥ न च(घ) सर्वथा त(ङ)त्यागे कथं देहनिर्वाह इति
वाच्यम्(च) । (छ) नानु देहनिर्वाहस्तु प्राग्व्याधीनो न तु

(१) तस्मादिन्द्रियादि प्लोकस्यार्थः ॥ स्वकर्मणैव शुचु-
मित्रोदासीनाः सर्वे जीवाः स्वस्वकामे भवन्तीति शास्त्र-
सिद्धान्तः । तस्मात्तथाविधो जीवः कस्यचिद् द्रोहधुरपि
द्रोहमाचरेत् । यतो द्रोग्धुः पुनप्य परतोऽस्मिन्लोके
तु राज्ञः सकाशालोकान्तरे यमाद्भयम्भवति ॥

(क) आ० प० न्त० कारण इति पा० ।

(ख) आ० पू० न्त० स्पर्शक इति पा० ।

(ग) आ० प० न्त० शान्ति इति पा० ।

(घ) आ० पू० न्त० ननु इति पा० ।

(ङ) आ० प० न्त० ननु इति पा० ।

(च) इति वाच्यम् इति आ० प० न्त० पा० ।

(छ) आ० प० न्त० तत्राह इत्यपि पक्षः ।

यतो भिन्नो हि जीवात्मा देहेभ्योऽतिविलक्षणः ।
तद्धर्मादपि गोभ्यश्च विषयेभ्यश्च नित्यशः ॥३॥

प्रयत्नस्य । स(क) तु परमार्थे प्रधानः(ख) । प्रयत्नाधीनानामपि
विषयपदार्थाप्राप्तेः । तान्निर्वाहाभावेऽपि न कापि चिन्ता ॥२॥

तदेवाह । यत इति(ग) । यतो जीवात्मा स्थूलसूक्ष्मका-
रगदेहेभ्यो भिन्नोऽपि विलक्षणः । तत्तेषां देहानां जन्मा-
दिधर्मभ्यश्चेन्द्रियेभ्यो विषयेभ्योऽपि नित्यशः ।

विलक्षणः स्थूलसूक्ष्म(घ)देहादान्मेक्षिना स्वदृग ।

यथाग्निर्दारुणां दाद्याद् दाहकोऽन्यः प्रकाशक इत्युक्तेः ॥

देहधर्मगोविषयेभ्यो विलक्षणभिन्नत्वेऽप्युदाहरणमाह
भगवद्राक्ष्येन ।

निषेकगो जन्मानि बालकौमार्यावनम् ।

वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्मनोर्निवेति (?) ॥

(?) निषेकेत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ निषेकाद्यवस्था
नव तनोर्देहस्य नत्वात्मन इत्यर्थः ॥

(क) आ० पु० न्त० तत् इति पा ।

(ख) आ० पु० न्त० प्राप्यन्यम् इति पा ।

(ग) तदेवाह । यत इति आ० पु० न्त० ना ।

(घ) आ० पु० न्त० सक्तमाद् इति पा ।

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
 न क्षीयते सर्वत्रविद् व्यभिचारिणां हि ।
 सर्वत्र शश्वदनपाशुफलविधमात्रं
 प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सन् ॥

नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियोणि
 देवा ह्यमुर्वायुजले हुताशः ।

मनोऽन्नमात्रं धिपणा च सत्त्व-

महङ्गानिः खं क्षिनिर्गमाम्यभिन्वादिभ्यः(१) ॥

(१) नात्मेत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ असावात्मा
 देहेन सह न जजान न जानः। अतो न मरिष्यति । नै-
 धते न तेन सह वर्धते । नापि क्षीयते । यतस्तेषामा-
 गमापायिनां व्यभिचारिणां जन्मादीनां तत्तत्कालवित् ।
 सर्वत्र सर्वदानपायित्वान् । उपलब्धिमात्रं ज्ञानमात्रम् ।
 शब्दगोचरत्वात् । नन्वेव तर्हि कथं जन्मादिरूपत्वेन
 प्रतीयते । तत्राह । यथेन्द्रियबलेनैकोऽपि प्राणः प्राणोऽ-
 पानो व्यान उदानः समानः नागः कूर्मः कृकलो देवदत्तो
 धनञ्जय इति दशबिधः कल्पितः । तथा सद्यपि चैतन्यं जी-
 वतत्त्वमपि, विवेकाभावेन देहादिधर्मत्वेन विकल्पितम् ।
 तथात्मा न देहादिरूपोऽपि तदेवाह । नात्मेति(क) ॥

ननु देहादिभ्यो जीवात्मा भिन्न इति कथं ज्ञायते ।
स्वानुभवेनेत्याह स्वयं भगवान् ।

यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्था-

न्भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।

स्वप्ने सुषुप्ते उपसंहरते स एकः

स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिद्विगिन्द्रियेश इति(१)॥३॥

(१) यो जागर इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यो जी-
वात्मा जागरे जाग्रदवस्थायां समस्तकरणैः सर्वेन्द्रियै-
र्धर्मिणोऽर्थान् श्रोत्रादीनां शब्दादीन् त्रिषयान्बहिर्भुङ्क्ते
स्वप्नेऽपि तत्सदृशानर्थान्मनसा हृद्यन्तःकरणे भुङ्क्ते ।
बहिरिन्द्रियलयात् । सुषुप्तौ तान्सर्वान्(क) संहरते स विश्व-
तैजसप्राज्ञाख्यैर्नामभिर्भिन्नत्वेन प्रतीतावप्येक एव ।

बहिःप्राज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्राज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्राज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्थितः ।

दक्षिणाभिमुखो विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञो धाम देहे व्यवस्थितिः ।

विश्वो हि स्थूलभुग्नितयं तैजसस्तु(ख) विविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञ इति श्रुतेः ।

तत्तन्नामभिस्तत्तद्विषयभोक्तैक एव जीवात्मा । कुतः ।
स्मृत्यन्वयात् ।

(क) आ० पृ० अ० अर्थातिरिक्तः ० वर्ष ० ।

(ख) आ० पृ० अ० सः प्र इति पा० ।

ज्ञात्वैवं विषयान्सर्वास्त्यक्त्वा प्राज्ञोऽखिलेश्वरम् ।
भजेद् भूतानुकूल्येन चिदचिद्विग्रहं हरिम् ॥४॥

एवमुक्तप्रकारेण देहेभ्यो देहधर्मेभ्यश्चात्मा भिन्नो
विलक्षणश्च ज्ञात्वा प्राज्ञस्तु सर्वांस्विषयांस्त्यक्त्वा भूतानुकू-
ल्येनाविलेश्वरं भगवन्तं भजेत् । भूतानुकूल्याभावे तत्कृपो-
दयाभावात् ।

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे ।

नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ।

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।

तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्वणमित्यादिभ्यः ॥

अतो भूतानुकूल्यं भजनं वरम् ।

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।

अर्हयेद् दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषेति ।

नेत्रस्थं जायतं विद्यात्कण्ठे 'स्वप्नं' विनिर्दिशेत् ।

सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्द्धि संस्थितमिति

श्रुतिप्रसिद्धानां मध्ये जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवस्थानां स्थ-

तेरन्वयः सम्बन्धः । तत्तदवस्थायाः सुषुप्तसुषुप्तानुभववि-

त्त्वर्थः । तदपि कुतः । यतः त्रिगुणवृत्तिदूक् त्रिगुणानां

सत्त्वजलसङ्घातां वृत्तयो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवस्थायां दृष्टाः ।

यत इन्द्रियेभ्य इन्द्रियाणां ओत्तादीनामीशः । अतो

चर्नचर्निभ्यो भिन्नः ॥

तत्फलमाह मनुः ।

तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ।

समत्वेन च सर्वात्मा भगवान्संमसीदति ।

किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ।

तथापि तत्परा राजन् ह वाञ्छन्ति किंचनेति ।

कुतः । यतः निःस्पृहत्वमेव भगवत्प्रियं भक्तिसाधनं च भवति ।

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।

तस्मान्निराशिपो भक्तिर्नैरपेक्षस्य मे भवेदित्युक्तेः (१) ॥

अतस्तदानुकूल्येन तं सेवेत् । कथंभूतम् । चिदचिद्विग्रहं हरिं चि-
च्चाचिच्च चिदचितौ । तौ चिदचितौ विग्रहौ यस्य स चिद-
चिद्विग्रहः । चिद्विग्रहस्तु सूज्ज्वलश्यामो द्विभुजश्चतुर्भुजश्च ।

अचिद्विश्वमित्यर्थः । तच्चिद्विग्रहमाह ब्रह्मा ।

अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य

स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि ।

(१) नैरपेक्ष्यमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ निरपेक्षस्य
भावो नैरपेक्षमेव परं निःश्रेयसं प्राहुर्नारदाश्च इति श्रि-
वेद्यार्थः । कीदृशम् । अनल्पकं निःश्रेयसां समुद्रम् । त-
स्मान्निराशिबः निःस्पृहस्य भक्तस्य नपि भक्तिर्भवेत् ।
निरपेक्षस्य नसापि तस्मिन्नित्यर्थः । यद्वा निरपेक्षस्य नन
भक्तिर्भगवत्संबन्धिनी भागवती भक्तिरित्यर्थः ॥

नेशे महि(क) त्ववसितुं मनसान्तरेण

साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः (१) ॥

एवं चतुर्भुजाष्टभुजसहस्रभुजानि शरीराण्यपि(ख) चैतन्यानि ।
तत्र चतुर्भुजाश्चैतन्यविग्रहा दृष्टा ब्रह्मणा । तदेवाह शुकः ।

(१) अस्यापीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ नो देव अवि-
न्यालौकिकक्रीडापर अस्यापि मन दृष्टिगोचरस्य
पौण्यस्य सगुणस्य नायागुणातीतस्य तव वपुषः शरीर-
स्य महि महिमानमवसितुं ज्ञातुं कोऽपि कः ब्रह्मा-
मपि । अन्तरेण निरुद्धेन मनसापि न ईंशे न समर्थः न
शक्नोमि च । कथंभूतस्य । नदनुग्रहस्य मनानुग्रहे य-
स्मात्तस्य । पुनः कीदृशस्य । स्वेच्छामयस्य स्वीयानां भ-
क्तानां यथा यथेच्छा तथा भवतः । यतो न तु भूतमयस्य
विशुद्धसखात्मकस्य । ननु तर्हि मे निगुणय वपुषो
महिमा(ग) किं ज्ञातुं योग्यम् । नेत्याह । आत्मसुखानुभूते-
रपि । उताप्यर्थे । यदा तव सगुणनिगुणयोरिवम् । पुनः
साक्षात्तव नित्यकिशोरस्य (घ) परमसगुणस्य चैतन्यवपुषो
महिमानं कोऽपि नेशे इति किं वक्तव्यमिति । ब्रह्मा-
वन्दैकत्रियम् इति श्रुतेः ॥

(क) आ० पु० स्त० महि इति पा० ।

(ख) यस्मात् पु० न्य० निगुणयवपि इति पा० ।

(ग) आ० पु० स्त० महिमानम् इति पा० ।

(घ) आ० पु० स्त० नित्यकिशोरस्य इति पा० ।

तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ।

व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ।

चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदा राज्ञीवपाणयः ।

किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ।

श्रीवत्साङ्गददोरत्नकम्बुकङ्कणपाणयः ।

नूपुरैः कटकैर्भाताः काटिसूत्राङ्गुलीयकैः ।

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तयः ।

— अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशा-
मित्युक्तेः ॥ तथान्यान्यपि तद्रूपाणि ।

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।

संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षयेति (१) ॥

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा

सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।

सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं

सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसदिति ॥

(१) जगृह इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ आदौ सृष्ट्या-
दौ भगवान्महदादिभिर्लोकसिसृक्षया, पौरुषं रूपं ज-
गृहे । कथम्भूतम् । संभूतं नित्यसिद्धम् । यतः षोडश-
कलं षोडशकलाः शकलाः (क) शक्तयो यस्मिन्सः ॥

(क) आ० पु० म० शकला इति ना० ।

अदो रूपमदभ्रचक्षुषा ज्ञानचक्षुषा पश्यन्तीत्यनेन
चैतन्यरूप(क)मुक्तं भवति ॥

अचिद्विश्रहमाह ब्रह्मा ।

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

वृद्धा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ।

ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् ।

मूर्धेभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ।

तत्कटथां चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां वितलं बिभोः ।

जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ।

महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।

पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमानिति ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी श्लेष सर्वभूतान्तरात्मा ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कुतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेति श्रुतेः ॥

न च विश्वस्तु विराजो विग्रहो न तु कृष्णस्येति वाच्यम् ।

एष श्लेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ।

आद्योऽवतारो यज्ञीधौ भूतग्रामो विभाव्यत

इति भागवतोक्तेः (१) ॥

(१) एष हीत्वादि श्लोकस्त्वार्यः ॥ एष हृष्टिभो-

(क) भा० पु० स्त० कथत्वं इति वा० ।

तदंशत्वाज्जीवोऽपि भगवताश्चिद्विग्रहः । य आत्मनि तिष्ठ-
तीत्यनया श्रुत्या तद्विग्रहत्वेन जीवः प्रतिपादितः । तस्माद्वि-
राजो जीवस्य शरीरं विश्वं श्रीकृष्णशरीरमेव । विराट्देह-
तज्जीवतदन्तर्यामिणामभेदमारोप्योपासनं कर्त्तव्यमित्याश-
येनाह । पाताल्ममिति श्रीधरोक्तेः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः ।

भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वादिति

शाण्डिल्यविद्योक्तेरपि (१) ॥

तस्माद्विश्वविग्रहोऽपि दानमानाभ्यां सेव्यो न तु त-
दाकारवृत्त्या ।

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालङ्घ्यम् ।

अर्हयेद् दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा ।

चरो विराट् पुरुषः शुद्धजीवः अशेषसत्त्वानानात्मा ।
यतः परमात्मनोऽंशः । कीदृशः । आद्योऽवतारः । आ-
वेशावतारे आद्यस्तज्जीवत्वात् । आद्योऽवतारस्तु पूर्वा-
क्तः पुरुष एव । स कस्तन्नाह । सन्न विराजि भूतग्रामो
विभाठयते ॥

(१) भजनीयेनेत्यादि शाण्डिल्यविद्यासूत्रस्यार्थः ॥

भजनीयेन पुरुषोत्तमेन सहैवं विश्वमद्वितीयं पुरुषोत्तमा-
त्मनमेव । कुतः । कृत्स्नस्य सर्वस्य जनतस्तत्स्य अक्षय-
त्वाद्विग्रहत्वात् ॥

मनसैतानि भूतानि मणमेद् बहु मानयन् ।

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानितीत्युक्तेः (१) ॥

एवं दानमानमशत्यादिभिर्विश्वविग्रहस्य भजनम् ।

न तु तदासक्तबुद्ध्या ।

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपात

इत्युक्तेः (२) ॥

(१) अथ मानित्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ अथ भि-
त्त्यधिकारप्राप्त्यनन्तरं सर्वभूतेषु कृतालयं नां दानना-
वास्थामर्हयेत् । कथं भूतम् । भूतात्मानम् । तत्राप्यभि-
क्षेन चक्षुषा देहिदेहयोरभेदान्वयेन । तथा सर्वेषां मह-
त्त्वेन स्वपरभेदाभावत्वेन । तत्रापि नैव । न तु न-
दाज्ञाभङ्गभयेन । तदपि नाज्ञानदूष्टेयत्वाद् । जीवरूपे-
णाविश्य नामरूपे व्या(क)रवाक्षीति श्रुत्या जीवकलया
ईश्वरो भगवानेव भूतेषु प्रविष्ट इति ज्ञात्वा मनसैतानि
भूतानि बहु मानयन् सन्प्रवसेत् । न तु केवलं तेषु प्रव-
स्यः स्वसाधुत्वमाविष्कृतुम् ।

(२) स सर्वधीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ स विश्ववि-
ग्रहप्राप्तमिष्टः पुरुष आसक्तबुद्ध्या तु तमेव चिद्विग्रहं
भगवन्तं भजेत् । नान्यत्र विश्वविग्रहं सज्जेत् । कुतः ।

यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदातद्भावभावित इत्युक्तेः (१) ॥४॥

यतो विश्वविग्रहाकारबुद्धेरात्मपातो भवति (क) । तस्मा-
त्तमेव भगवन्तं सेवेत । कथंभूतम् । सत्यं कालत्रयावा-
धितम् । यत आनन्दसमुद्रम् । दुःखाभावात् । सदान-
न्दात् । सच्चिदानन्दम् इत्यर्थः । तं कमित्याह । सर्वधीवृ-
त्त्यनुभूतसर्वः देवतिर्यङ्मनुष्यादीनां बुद्धिवृत्तिभिरनुभूतं
तस्यैतस्य भावाभावं सर्वं येन सः । यत आत्मा सर्वा-
न्तर्यामी । एकस्य तत्तदिन्द्रियैः सर्वानुभूती यथानुग्रह-
विदर्शनम् । यथा स्वप्नजनेक्षिता स्वप्ने जनान्जानाजीवा-
नीक्षते पश्यति यः स पुरुष एकोऽपि कदाचिद् बहून्दे-
हान्प्रकल्प्य तत्तदिन्द्रियैस्तेषां तेषां सर्वाभिप्रायं पश्यति ।
तद्वत् । जीवस्त्वविद्यया तत्तदिन्द्रियैरहमेव पश्ये इति
न वेद । व्याघ्रदर्शनेन पंलायनश्रवणात् । परमेश्वरस्तु स-
दैवानावृतया बिच्छत्त्या वेत्तीति भावः ॥

(१) यं यमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यं यं भावं प्र-
दार्थं देवासुरमनुष्यकीटपतङ्गादिकं स्मरन्देहान्ते कले-
वरं यस्त्यजति स तन्तमेवैति प्राप्नोति । एवकाराकाम्य-
मित्यर्थः । ननु तस्य यं जीवस्तत्तत्काले देवोत्तमान्कथं न

(क) भा० पु० स्त० अथैव यं यमित्यादि टीकाकार्यं तस्मात्तत्काले
किंपणी चोन्मिलिता ततस्तत्तत्काले तेषां द्विष्याः संचं दृश्यते ।

यत्सुखं नरकेऽपि स्याच्छब्दस्पर्शादिकं चलम् ।
तत्को वाञ्छेत सारज्ञो भयदं पापकृत्प्रियम् ॥५॥

एवं ज्ञात्वा को भगवन्तं विहाय प्राज्ञो विषयसुखमि-
च्छेदित्याह । यदिति । आदिपदेन यच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
त्मकं सुखं नरकेऽपि स्यात् । तत्सारज्ञः को वाञ्छेत । की-
दृशम् । भयदं परिणामे भयदम् । आगमापायित्वात् । अघ-
जन्यत्वाच्च । पुनः किंविशिष्टम् । पापकृतां प्रियम् । पुनः ।
चलं कर्मकार्यत्वात् । तस्मात्तदभिलाषाभावेन सुखैर्भगवा-
न्भक्त्या भजनीयः ॥

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो

न लभ्यते यद् भ्रमतामुपर्यधः ।

तदलभ्यते दुःखवदन्वतः सुखं

कालेन सर्वत्र गभीरं हसेत्युक्तेः (१) ॥

स्मरितग्राह । कथंभूतः । सदातद्भावाभाविताः यस्मिन्म-
स्मिन्पदार्थे सदानुरागोऽस्ति तस्य तस्य देहान्ते स्मर-
यति । तस्मात्तन्मेति । अतो नानाभूतावेत्येव देहा-
न्ते तत्तत्स्मरुवात्तत्तत्प्राप्तेरात्मपातः ।

(१) तस्यैवेत्यादि श्लोकव्याख्यः ॥ कोविदो ज्ञा-
तवितुस्तस्यैव भगवत्प्राप्तिकारणस्य भक्तियोगस्य हे-
तोः प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत । न कदापि विषयप्राप्तये ।

तामात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहादिकम् ।

दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोगार्थिनं यथेत्युक्तेः ॥

अतो विषयसुखनाम्ना दुःखमेव । परिणामे तस्मिन्दुः-
खानुभवादपि मन्दानां तत्र सुखबुद्धिरेव ।

अर्वाकुस्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।

रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिन इत्युक्तेः ॥

तस्मात् प्राज्ञस्तु तदेव तद्दू(क)पं मत्वा चिद्विग्रहं श्रीकृष्णं
भजेत् । न च कथं स एवोक्तप्रकारः । केचित्कलावतारं
कृष्णं प्राहुः ।

पुरग्रामेष्वाग्रयणौरेन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।

बभौ भूः पकशस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरोरिति (१) ॥

यतो यद्भक्तिसुखम् । उपर्यधो भ्रमतां स्वर्गनरकेषु(ख) भ्रम-
द्भिर्न लभ्यते । षण्ठी तु तृतीयार्थे ॥ तत्सुखं विषयात्मकं
तु सर्वत्र श्वखराजयोनिषु अन्यतः स्वकर्मणः दुर्निवार-
वेगेन कालेन लभ्यते । दुःखवत् । अयं भावः । दुःखम-
निच्छता पुढवेक तन्निवारणपरेणापि कर्मणा सर्वत्र तद-
नुभूयते । तथा सुखमपि । अतस्तदर्थं न प्रयतेत प्रत्युता-
त्मनो मृत्युरूपन्तत्पश्येत् ॥

(१) पुरग्रामेष्ठित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥

(क) आ० पु० ग्ल० तद् इति ना० ।

(ख) आ० पु० ग्ल० स्वर्गनरकमध्ये इति पा० ।

द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा

मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ।

कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्

हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्तिमे इत्यादिभ्यः (१) ॥

आप्रययौर्नवाकप्राशनार्थैर्वैदिकोत्सवैरिन्द्रियार्थैरलौकिकैश्च
महोत्सवैः । गृहे गृहे चोपलेपनमार्जनवादिप्रध्वजपता-
कादिभिर्भूर्बभौ शुशुभे । कथंभूता भूः । हरेः श्रीकृष्णस्य
कला शक्तिरित्यर्थः । अतः(क) आभ्यां रामकृष्णभ्यां छि-
तरां बभौ ॥ मुख्यार्थस्तु । हरेः श्रीकृष्णस्य कलाभ्यां नृ-
त्ययुद्धकलाभ्यामिति शुशुभे । विचित्रपदपङ्क्तिलला-
तैरित्यर्थः ॥

(१) द्विजेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ द्विजात्मजा ब्राह्मणपुत्रा
मे भुवि मत्स्थाने मयोपनीताः । उपायान्तरैस्तव दर्शना-
भावाच्चिद्विद्वक्कर्मापि कृतमिति भावः ।

तत्कर्त्तुं हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिययेत्युक्तेः ।

कीदृशेन मया । युवयोर्दिदृक्षुणा धर्मगुप्तये कलाव-
तीर्णा कलाभिर्विनलादिभिः षोडशशक्तिभिः सहोपनीताः ॥
ये त्वहुरा नवद्वयां हस्तास्ते तु मां प्राप्ताः संसाराद्विमु-
क्ताः । भूयः पुनरपि । अवनेर्भरासुरान् हत्वा युवां मेमिति
मत्स्थानीये त्वरयेतं त्वया कारयेतं त्रैरयेतमित्यर्थः । मे. क-

केचिन्नराग्रजावतारं तमाहुः ।

ताविर्मा वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।

भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरुद्वहावित्युक्तेः (१) ॥

अपरे चांशावतारं प्राहुः ।

यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ।

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस न इति (२) ॥

सावतीर्णौ इत्युक्ते युवयोर्दिदृक्षुणा मयेति विशेषणं वि-
रुद्धापत्तिः । मेऽन्ति त्वरया इतमित्युक्तेः । द्विजात्मजा
मयोपनीता इति तेषां महत्प्रयोजनं विना हरणे ब्रह्म-
ण्यदेवनाम्नोऽपहानिः । एवं ज्ञात्वार्थान्तरयोजना कदा-
पि न कर्तव्या । तस्मिस्तद्वन्दनादिकं तु । यथा
गोवर्धने ।

‘मद्दर्शनार्थं ते बाला हृतास्तेन महात्मना ।

विप्रार्थमेष्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेति हेति

हरिवंशे भगवदुक्तेः ॥

निश्चय्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।

यत्किञ्चिदपौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पित-

न्द्रियजुर्नेत्तेरपि ॥

(१) ताविमावित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हरेर्भगवतः कृ-
ष्णस्यांशौ नरनारायणाविर्मा कर्तृभूतौ भुवो भारव्यया-
येह कर्मभूतौ कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अंशिनाद्यागतावित्यर्थः ॥

(२) यदोरित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ नितरां धर्मशीलस्य

कोचित्केशावतारमाहुः ।

भूमेः सुरेतरैर्वरूथविमर्दितायाः

क्लेशव्ययागं कन्या सितकृष्णकेशः ।

भागवतधर्मशीलस्य यदोर्जनकहिताय स्वावस्थादानाभा-
वात्तच्छापग्रहस्वरूपं परमाद्भुतं चरितं च भवता कथितम् ।
तत्र यदुर्वंशेऽंशेनावतीर्षस्यांशावतारस्य बलदेवरूपस्य वि-
ष्णोर्वीर्याखि नः शंस कथयेत्यर्थः । न इति बहुकथाजनाभि-
प्रायकं बहुवचनान्तं पदम् । अर्थांतरकल्पनायामुदी-
ष्टावपत्तिः । अंशेन कृष्णरूपेणेत्युक्तं

अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान्भूतभावन इति
पुनरुक्तिदोषः । अंशेन बलरामेण सहेत्युक्ते

एकोनविंशे विंशतिमे वृद्धिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णावित्यवतारक्रमे एकावतारस्थूलत्वल-
क्षणे दोषः । अंशेनांशश्रेष्ठेनेत्युक्ते कृष्णस्तु भगवान्स्व-
यमिति वाक्यविरोधः । अंशेन हे जीवश्रेष्ठ शुक्लेत्युक्ते
गुरौ जीवभावभावनायां परमो दोषः । अतो रामवीर्य-
स्य प्रश्नः ।

रामकृष्णश्च तद्देहमुपगुह्याग्निनार्जयति ।

न ह्येतस्मिन् कुले जाता अपमा अवमुद्रजा ।

इत्यादिभ्यो रामस्यापि बहुवचनः पुनः अपि ।

जातः करिष्यति जनानुपलभ्यमार्गः

कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानीति (४)

वचनादिति वाच्यम् ॥

श्लोकानामन्यार्थत्वात् । अर्थस्तु ग्रन्थस्तात् टिप्पण्या-
म्पक्षितो द्रष्टव्यः (क) ॥ ननु तर्हि नरनारायणावतारं कृष्णं
वामनावतारं च विष्णववतारम् इत्येवं केचित्केचिन्माहुस्तेषां
किं भ्रमविजृम्भितवाक्यानीति चेन्न हि न हि । श्रीकृष्णस्य

तथापि तत्प्रश्नाभावाद्विवाहपुत्रादयो न कथिताः ॥

पञ्चमश्लोकार्थः ॥ यस्य कलया सितकृष्णे के सुखे
सगुणनिर्गुणे गङ्गायमुनाजले च । तयोरीशः । यद्वा
यस्य कलया सितौ बन्धनप्राप्तौ कृष्णकौ पञ्चाननभृतु-
राननौ । तयोरीशः । यद्वा । गुणावताराणामीशः । उज्जहा-
रात्मनः केशावित्यस्य श्लोकस्यापि स एवार्थः । आ-
त्मनः केशौ सुखेशौ उद्धृतवान् । उद्धृत्य देवेभ्यो ददा-
वित्यर्थः । सामान्यदेवानामपि निर्जरत्वग्रन्थान्तर-
नारायणस्य जरामाघे श्वेतकेशाभावात् । अन्येषां श्री-
रामादीनां प्रायसावतारत्वम् । कस्य च कलावतारत्वम् (ख)
कस्यापि जलावतारत्वम् स्यादित्यलं विस्तरेण ॥

(क) अर्थदिव्यवशात् द्रष्टव्यः इति पर्व० भा० पु० १० ना० ।

(ख) कस्य च कलावतारत्वम् इत्याह० पु० २० ना० ।

अतोऽकामेन मनसा सेव्यः श्रीराधिकापतिः ।
तस्यावतारमुख्येष्वभेदबुद्ध्या महात्मभिः ॥६॥

सर्वावतारमयत्वात् सर्वे सत्यवादिनः ।
ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
शिवस्य वाचकः पञ्च णकारो धर्मवाचकः ।
अकारो विष्णुवचनः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥
नरनारायणार्थस्तु विसर्गो वाचकः स्मृतः ।
सर्वेषां तेजसां राशिः सर्वमूर्तिस्वरूपकः ।
सर्वाधारः सर्वबीजस्तेन कृष्ण इति स्मृत
इति ब्रह्मवैवर्ते नारायणोक्तेः ।

तत्सर्वावतारमयत्वं तु हरिवंशे मुकुटार्थे वैरोचनिगरूढ-
युद्धमसङ्गान्ते स्फुटीकृतम् । तत्तत्त्वनिर्णयशाले द्रष्टव्यम् ॥५॥

नन्वेवं ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यम् । तत्राह । अत इति । अतो-
ऽकामेन मनसा राधिकापतिः श्रीकृष्णः सेव्यो महात्मभिः ।
तस्यावतारमुख्येषु नृसिंहवामनरामादिषु(क) भेदाभावबुद्ध्या।

नृसिंहरामकृष्णेषु षाड्गुण्यं परिपूरितम् ।

परावस्था परेशस्य दीपादुत्पन्नदीपवदित्युक्तेः (१) ॥

(१) नृसिंहेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ कनसो वः पर-
रावस्था परेशस्य दीपादुत्पन्नदीपवदित्युक्तेः । कनसो वः पर-
रावस्था परेशस्य दीपादुत्पन्नदीपवदित्युक्तेः ।

(क) आ० पु० ॥ अतो नृसिंहवामनरामादिषु इति वा० ।

यस्मिन्यस्मिन्परा प्रीतिर्भगवद्विग्रहे तु वा ।
 तेन तेनापि सेव्यः स सोऽपि तेषामभेदतः ॥ ७ ॥
 त्यक्त्वा सङ्गं विदूराद्वै मत्स्यादेर्भेदवादिनाम् ।
 सेव्यः स्वस्वप्रियः प्रेष्ठो दासभावेन साधुभिः ॥ ८ ॥

अतोऽवतारेषु यस्मिन्यस्यानुरागस्तेन स एव सेव्योऽव-
 ताराणामभेदबुद्ध्या ॥ ६ ॥

तदेवाह । यस्मिन्निति । यस्य यस्य जीवस्य यस्मि-
 न्यस्मिन्भगवद्विग्रहे परा प्रीतिस्तेन तेन सोऽपि सोऽपि वि-
 ग्रहः सेव्यः । तेषामवताराणामभेदतः ॥ ७ ॥

अयम्भावः । स्वस्वप्रियं सर्वपरमिति निरुचीय (!)
 सर्वावताराणां तद्रूपत्वमेवमभेदबुद्ध्या साधुभिर्दासभावेन
 स्वस्वप्रेष्ठः सेव्यः । किं कृत्वा । तत्राह । मत्स्यादेर्भेदवादि-
 नाम् अंशकलादिविवर्णनेन न्यूनाधिक्यं विवदतां शाक्ताना-
 मिव सङ्गं विदूरतस्त्यक्त्वा । तदुक्तम् ।

नास्तिकानां च शाक्तानां तार्किकाणां तथैव च ।

प्रसङ्गो बर्जनीयो नै दाम्भिकानां मुमुक्षुभिरिति ॥

दासभावेनेत्युपलक्षणम् । दाससख्यवात्सल्योज्ज्व-
 लशान्तादिना । न तु ब्रह्माहमस्मीत्यभेदभावकमे-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥

यदेकः सेवकः सेव्य एक एवेति लक्षणम् ।

सुभक्तेर्मुनयः प्राहुर्भक्तिशास्त्रविदां वराः ॥ ६ ॥

तत्कुतः । यत एक एवं सेवकः एक एव सेव्यो यत्त-
देव सुभक्तेर्लक्षणं प्राहुः । भक्तिशास्त्रविदां वराः । न च से-
वकत्वे भय(क)सुखाभावयोः प्रसङ्गः स्यात्परतन्त्रत्वात् ।

यावत्स्याद् गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ।

नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेव हि ॥

यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयमिति
भगवदुक्तेः ।

श्रुतावपि ।

सेवा श्ववृत्तिर्व्याख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ।

यतः स्वतन्त्रत्वमेवापवर्गः । परतन्त्रत्वमेव संसारः ।

उक्तं च । स्वातन्त्र्यं मुक्तिः । पारतन्त्र्यम् बन्ध इति वाच्यम् ।

जीवस्य स्वाभाविकदासत्वरूपपरतन्त्रत्वात् ।

कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ।

यत्मत्तादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति ॥

श्रीमते विष्णवे तुभ्यं दास्यं सर्वं करोम्यहम् ।

देशकज्ञाद्यवस्थासु सर्वांश्च कमलापते

इत्यादि भुक्तिभ्यः । तदेवातुमुपायं कमलान्वितं

कमलं तदेवाह पावे ।

दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मनः परमात्मनः ।

स्याज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।

आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर ।

सत्त्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ।

उभयोरेव संबन्धो न परोऽभिमतो ममेति ।

मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति रत्युक्तेः ।

स्वस्वरूपावामिर्मुक्तिः । स्वस्वरूपं तु पूर्वोक्तप्रकारं कृष्णाधीनं चेतनमणु अक्षरं तद्दासं क्लेशवर्जितं मार्यागुणातीतमेतादृशेन रूपेणाविर्भावो मुक्तिः । ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः ॥

अस्याः श्रुतेरर्थस्तु पूर्वप्रसङ्गे प्रोक्तः टिप्पणायाम् (क) ।

यदि स्वतन्त्रत्वमेव जीवस्य मुक्तिस्तदेव तस्य स्वरूपं तर्हि तेन ज्योतीरूपेणाभिनिष्पद्यत इति कथं नोक्तम् । तस्मान्मुक्तजीवानामपि तदधीनत्वं यतस्तद्दास्यं तस्य स्वाभाविको धर्मः । सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाशितमश्नन्ति । विष्णुनाघ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्तीति श्रुतेः । सर्वे देवादिशब्देन देवादयो ज्ञातव्याः ।

क्तिस्त्वे दृष्टान्तः । दीपादुत्पन्नदीपयत् । उत्पन्न इति वाक्यं लोकदृष्टया । न तु वास्तवम् । अन्यथा तस्यापि पूर्वसिद्धदीपस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तस्मात्तेषां लोकाभावत्वाज्जन्यजनकत्वाभाव एव ।

तस्य विद्वान्नामरूपाद्विनिर्मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दि-
व्यमिति (१) ॥

स एतस्मात्सर्वजीवसमष्टिरूपाद्विरचयगर्भादुत्कृष्टं
सर्वप्राणिदृश्येभ्यः परमेश्वरं पश्यतीत्यादि श्रुतिभ्यः (२) ॥

तस्माद् भगवद्भक्तियुक्तं तद्दासत्वं जीवस्य स्वाभा-
विकः स्वरूपभूतो धर्मः । नामरूपविमोक्षणहेतुरपि भक्ति-
योग एव ।

(१) तस्य विद्वानित्यादि श्रुतेरर्थः ॥ तस्य परमे-
श्वरस्य परब्रह्मणः स्वरूपं विद्वान्पुत्रतः प्राकृतनाम-
रूपाद्विनिर्मुक्तः सन्परात्परं पुरुषं भगवन्तमुपैति । विशेष-
ज्ञेयं नितरां मुक्त इत्युपसर्गद्वयादन्यथा रूपं हित्वा स्व-
स्वरूपेण स्थितः स मुक्तः ॥

(२) एतस्मादित्यादि श्रुतेरर्थः ॥ एतस्मादुत्कृष्टा-
द्विरचयगर्भात्तुराननादपि उत्कृष्टं सर्वप्राणिदृश्येभ्यः
परमेश्वरं पश्यति । कथंभूतात् । सर्वजीवसमष्टिरूपात् ।
द्विरचयगर्भादुत्कृष्टं परमेश्वरं पश्यतीत्यनेन ब्रह्मादी-
नां मुक्तानां स्वाभाविकं तस्य परमेश्वरस्य दासत्वमुक्तं
सर्वप्राणिदृश्येभ्यः नित्यमेव (क) मुमुक्षूकामिति । स इत्यनेन
विमुक्तः स्वः परमेश्वरत्वेन सर्वप्राणिदृश्येभ्यः भगवन्तं पश्य-
ति न बहु इत्यर्थः ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोका-

न्यरीत्य सर्वा विदिशो दिशश्च (क) ।

उपस्थाय प्रथमजामृतस्या-

त्मनात्मानमभिसंविवेशेति ॥ (१) ॥

अतः सर्वे मुमुक्षुमुक्तास्तद्दासत्वं स्पृहयन्ति ।

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत ।

वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ।

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।

कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृत इति

नित्यमुक्तकृष्णपत्न्युक्तेः ।

(१) परीत्येत्यादि अन्तेरर्थः ॥ स मुनिर्भूताधि-
प्रास्थिनः परीत्य संसारचक्रे भ्रमन्तीति ज्ञात्वा लोका-
दीन् प्रविष्टुत्वेन ज्ञात्वा सर्वा दिशो विदिशश्च दुःख-
मयत्वेन परीत्य अतस्य कालत्रयाबाधितस्य विच्छेदः
प्रथमजां वाचं वेदलसत्त्वानुपस्थाय तदुक्तं जगत्स-
र्वमवासेऽयात्मना विरक्तेन मनसात्मानं परमात्मा-
न मनसस्तं शरत्कमभिसंविशेद्य गतवानित्यर्थः । अ-
विष्टवान्वा । यथा मनं प्रविष्टो जीवो मनस्यधीः न
ज्ञायते केनापि किं तु तद्विषय एव ज्ञायमानि सुखद्वी-
पेयः । अर्चान्तरकल्पना त्वच्चप्रियैव ॥

(क) आ० पु० २२० दिशो विदिशश्च इति पा० ।

अस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वध्रे
इति वरयुक्तेः ।

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो-
रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः ।

बाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धय इति

मैत्रेयवाक्यादपि । तदेवाह श्रीभगवानपि ।
शालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना

इत्येवं महान्तस्तु तद्दास्यमेव स्पृहयन्ति न तु
स्वातन्त्र्यम् । यतस्त्वं स्वतन्त्राऽसीत्युक्ते व्यभिचारिणी मो-
दयुक्ता भवति । न तु कुलवती पतिव्रतेत्यलं विस्तरेण न से-
वा श्ववृत्तिर्व्याख्याता इति श्रुतेरर्थस्तु श्रीभागवते नारदेन
कृतः । श्ववृत्तिर्नीचसेवनमिति । अतो नीचसेवनस्य हेयत्वम्
न तु परमेश्वरस्य तस्य । यत्तु (क) यावदस्वतन्त्रत्वं तावद्दीश्व-
रतो भयमित्युक्तं भगवतो तत्तु गुणवैषम्यजनानुन्वाधीनत्वं भ-
यम् । न तु भगवदधीनत्वम् । तत्पूर्णकामत्वेन सेवास्पृहाभा-
वात् । एकत्वमपि दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना
इति तस्य भगवतो वचनात् । पारतन्त्र्यमेव बन्धनात्मकं दुः-
खमित्युक्तम् । तत्तु माकृतजनाधीनत्वाभिप्रायकं वाक्यम् ।

(क) भा० पु० म० १० वसु इति ११० ।

चिदचिद्विग्रहः सेव्यो भगवान्सात्त्वताम्पतिः ।
सेवको वैष्णवश्चेति द्वैतं तु श्रुतिसंमतम् ॥१०॥

भगवत्तन्त्रत्वं (क) तु परममुक्तिरूपम् ।

विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण

इति पादमोक्तेः ।

सालोक्यादिचतुष्टयन्नेच्छन्ति सेवया पूर्णा इति भग-
वदुक्तेरपि ॥

यतो भगवानपवर्गेश्वरोऽपि तदधीनो भवति ।

अहम्भक्तपराधीन इति भगवदुक्तेः ।

तस्मै आत्मानं च ददामीति श्रुतावपि तस्योक्तेः ।

तस्माद्यर्हि भक्ताधीनत्वे भगवति दुःखादिप्रसङ्गः
स्यात्तदा परमेश्वराधीनत्वे भक्तेऽपि । असं विस्तरेण ॥९॥

नन्वेक एव सेवकः । एक एव सेव्य इत्युक्तं भवता ।
तत्र कः सेवकः । कः सेव्य इति शङ्कायामाह । चिदिति ।
चिदचिद्विग्रहः विश्वात्मको घनश्यामचिद्विग्रहो भगवानेकः
सेव्यः । एक एव वैष्णवः सेवकः । अयं भावः । स्वयमेवैकः
सेवकः । अन्यश्चराचरात्मकः प्रपन्नो भगवद्रूपत्वेन सेव्य इति
द्वैतं तु श्रुतिसंमतम् ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानैव पश्यतीति ।

एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवती-
स्यादिना श्रुतौ द्वैतस्य निन्दा श्रूयते सा तु नानात्वलक्षण-
स्य द्वैतस्य । तत्तु सर्वैर्निन्दितम् ।

एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ।

अज्ञानमभवाहन्धीः स्वपरेति भिदा यतः ।

शोकहर्षभयद्वेषमोहलोभमदान्विताः ।

तस्माद् भेदात्तु तैर्युक्ता भवन्ति पुरुषा इति वसुदेवोक्तेः ।

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।

तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्लवणमिति

भगवदुक्तेरापि ।

तस्मात् तस्यैव निषेधः । न तु दासस्वामित्वलक्षणस्य ।

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।

तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवशिष्यन् इति ।

पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्या-

मन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दास्या(क)दित्यादिभ्यः ।

दासास्तु सर्वे तदर्पणं कृत्वा तद्भुक्तभोगभोगिनस्तद-
न्तर्हृदयत्वात् ।

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचचिताः ।

छिद्यन्मोदिनो दासास्तव मायां जयेमही-

त्युदयोक्तेः । न चेश्वरार्पितमन्नस्त्ववश्यमिति वाक्यम् ।

(क) दासः पुं लः दासा इति वा० ।

स्वयमर्प्यपितं ग्राह्यमविशेषादिति ..

शाण्डिल्यविद्योक्तेः (१) ॥

षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्नैवेद्यसिक्तयेन पुण्यं तद् भुञ्जतां कलौ ।

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

पादोदकं तु निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युत

इत्यादिवाक्येभ्यः । मे नोपयुज्ज्यान्निवेदितमिति

भगवद्वाक्यस्यार्थस्तु । अन्यस्मै देवायर्पितं मे मङ्गं नोपयु-

ज्ज्यान्न निवेदयेदित्यर्थः ।

विनियुक्ताविशिष्टं च मदानं व्यञ्जनादिके इति
सेवापराधवर्णने महापराधात् ।

पितृशेषं तु यो दद्याद्दरये परमात्मने ।

रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः

इत्यादिभ्यः । कृष्णार्पितं तु सर्वभ्यो देवेभ्यो देयम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चैव तद् देयं तदानन्त्याय कल्पत इत्युक्तेः ।

न च पादोदकं तु निर्माल्यमस्तके यस्य सोऽच्युत

इत्युक्तम् । तद् यन्नात्मकादिपूजायां तु न लभ्यते तत्र त-

च्चरणाभावादिति वाच्यम् ।

(१) स्वयमर्पित्यादि शाण्डिल्यविद्यासूत्रलोके ।

यदुक्तं कर्मोक्तये भ्रमद्भिः स्वयमर्पितं त्वयाष्टं नन्दये

पादोदकं तु पाद्यमध्याप्तेरिति

भक्तिशास्त्रोक्तेः (१) ॥

ननु यदुक्तं सर्वार्पणं भगवते कृत्वा तदुच्छिष्टभोजिन
एव दासाः । तस्य सर्वार्पणं त्वश्रवणम् ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहम्भक्त्युपहृतमश्रापि प्रयतात्मन
इत्यादिनेति चेन्न ।

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण-

मिति भगवदुक्तेः ।

अतोऽन्यदर्थाभावे पत्रादिकम् । तद्भावे तु सर्वार्पणं ह-
रये सर्वफलमदमित्यर्थः । तस्मात्तद्भुक्तभोगसेवनेन से-
व्यादन्यकामग्रहणेच्छाभावेन । तस्मात्स्वस्य भेदबुद्ध्या त-

दोषप्रसङ्गात्तस्माद्वैष्णवेभ्यो देयम् । तत्त्वज्ञानविजृ-
म्भितं वाक्यम् । यतोऽन्यदेवापि तान्नस्याभक्ष्यत्वश्रवणे-
ऽपि यच्च शेषादनूष्णत्वात् किं वक्तव्यं पुनर्भगवदपि-
तान्नस्य । तस्मात्पूजायां भगवते दत्तम् नैवेद्यादिकं
स्वेनापि याच्यमितरेष्ववयवेष्वस्यापि वैष्णवत्वावि-
शेषादित्यर्थः ॥

(१) पादोदकमित्यादिं याचिष्यन्भक्तिशास्त्र-
प्रमाणैः । पाद्यमेव पादोदकम् । न तु पादसंयुक्तं ज-

दासोऽहं परमेशस्य स मे नाथः सताम्पतिः ।
 इत्येवं मुक्तिदे द्वे ते त्वहन्ताममते वरे ॥११॥
 स्वाभाविकी परा भक्तिः सैव मुक्तिरनुत्तमा ।
 इत्याह श्रुतिसारज्ञो मुनीशो व्यासनन्दनः ॥१२॥
 दनुरागेण सेवनं सेवकलक्षणम् । सेवकसेवास्पृहाभावेन स्वा-
 भेदबुद्ध्या तत्पालनत्वस्वरूपं सेव्यलक्षणम् ॥१०॥

ननु तत्त्वेऽहंतादिप्रमङ्गेन बन्धनप्रसङ्गस्तत्राह । दास
 इति । उक्तप्रकारेणाहम्परमेशस्य दासः । स सतां पतिर्मे ना-
 थ इति एवं ये अहन्ताममते ते द्वे तु मुक्तिदे वरे । तयोर्ब-
 रत्त्वन्तु पुरैव कथितम् ॥११॥

यदुक्तं ते अहन्ताममते मुक्तिदे । तत्र केचित्तु मन्दा
 नरकगामिनः पञ्चमकारसेवनमेव मुक्तिमाहुः । उक्तं च ।

मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।

पञ्चतत्त्वमिदं देवि निर्वाणमुक्तिहेतवे इति ॥

अन्ये शिश्रोदरपरायणा यदेष्याचरणं तु धर्मस्य
 मरणमेव मुक्तिं प्राहुः । लोकान्तराभावेन पापपुण्याभावा-
 धेन केन प्रकारेण विषयसंपादनमेव पुरुषार्थः । तस्मोदृष्टं
 कृत्वा घृतं पिबेदिति सिद्धान्तं च । तेषु यत्किञ्चिच्छास्त्रा-

स्तु दुष्कृतनिवृत्तिमेव(क) मुक्तिम् अन्ये यश्च एव तामाहुः ।
 तेषु श्रेष्ठास्त्वेकविंशतिदुःखमध्वंसमेवापवर्गम् । एक-
 विंशतिदुःखानि तु । पण्डिन्द्रियषड्विषयसुखदुःखशरी-
 राणीति । (ख) यद्वा शुकोक्तानि तान्याह । सुखदुःखराग-
 द्वेषभयाभिमानममादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्याविमानभु-
 त्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादीनीति । तेष्वन्ये तु दुःख-
 निवृत्त्या सुखाप्तिमेव ताम् । केचिल्लिङ्गदेहापगमेन परमात्मनि
 जीवात्मगो लय एव मुक्तिरिति । अन्ये तु पण्डिता नि-
 रतिशयानन्दरूपामविद्यानिवृत्तिमेव मुक्तिं प्राहुः (ग) । एवं
 वाचस्पतिरुद्रजैमिनिगौतमकणादकापिलपतञ्जलिमायावादिभी-
 रचितेषु चार्वाकतन्त्रागममीमांसान्यायवैशेषिकसार्वभौमपातञ्जल-
 वेदान्तेषु स्थूलदृष्ट्या मुनयोऽनेकान्तां मुक्तिं प्राहुः (घ) ।
 एवन्तन्त्रानात्वे सिद्धान्तमाह । स्वाभाविकीति । या स्वाभा-
 विकी परा भक्तिः सैव मुक्तिरिति व्यासनन्दनः शुक आह ।
 कथंभूतः । श्रुतिसारङ्गः । यतो मुनीशः जीवन्मुक्त इत्यर्थः ।
 शुको मुक्तो वा वामदेव इति श्रुतेः । तामेव हेतुपूर्विकामाह ।
 अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकुण्डावर्णे-
 न स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन

(क) भा० पु० स्त० रेव इति पा० । (ख) भा० पु० स्त० भय अन्ये तु
 पण्डिता निरतिशयानन्दरूपामविद्यानिवृत्तिमेव मुक्तिं प्राहुरित्यस्ति ।

(ग) भा० पु० स्त० अथ अन्ये सिद्धान्ताः प्राहुरिति पूर्व० पा० ।

(घ) एवमित्या० मुक्तिं प्राहुरिति पूर्व० भा० पु० स्त० पा० ।

आनुपूर्येण सर्वा होव हि सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णविधा-
नमपवर्गश्चापि भवतीति (१) ॥

अस्मिन्नेवेत्येतत्तु कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणो-
क्तम् । न त्वन्यत्रापवर्गाभावेन । तदुपर्यपि वादरायणः संभवा-
दिति सूत्रेण देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् । अन्यथा म-
हानुभावानां क्रममुक्त्यधिकारिणां ध्रुवदशरथभीष्मादीनां
पुनरावृत्तिप्रसङ्गः । तेषां तु पुनरावृत्त्यभावेनाधिकारान्ते सं-
सारनिवृत्तिरनुवर्णिता । अन्यथा श्रीरामानुरागस्य देहान्ते रा-
मनामोक्चारणस्यापि माहात्म्यहानिः । ननु भागवतभरता-
नादरेण तत्स्वायोग्यत्वाद् दशरथस्य पुनरावृत्तिर्युक्तैवे-
ति चैमेवम् । शास्त्रविरोधत्वात् । तस्मिंस्तु केनापि संबन्धेन
भगवदन्तर्हृदयानां मुक्तिः प्रतिपादिता । वस्तुतः श्रद्धापेक्षा-
भावात् । तावद् दशरथस्य तु श्रीरामभरतयोः पुत्रबुद्धिर्न तु

लक्ष् । तथा सति शालग्रामाद्युत्सृष्टे(क) जलेऽध्यासिः ॥

(१) अस्मिन्नेवेत्यादि गद्यस्यार्थः ॥ अस्मिन्नेव वर्गे
भरतखण्डे लब्धजन्मभिः पुरुषैः सत्त्वादिगुणस्वभावेन
स्वकृतेन शुक्लादिवर्णेन शुभमिश्रिताशुभेन कर्मणा दि-
व्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आनुपूर्येणात्मनो विधीयन्ते
साध्यन्ते । हि यस्मात् कर्मानुसारेण सर्वेषां जीवन्तां दे-
वमानुषपश्यादिदेहस्थितानां सर्वा एव गत्यो भवन्ति ।

भगवद्भागवतमतिः। अतो ज्येष्ठपुत्रादराय कनिष्ठानादरस्तु
राज्ञां धर्म एव । तद्वुद्धौ सत्यामपि भगवत्सुखाय भागवता-
नादरस्तु तत्सुखसुखिनां भागवतानामपि सुखदो भगवतो-
ऽपि क्रोधाभावजनकश्च । दशरथभरतयोरनादरकृति लक्ष्मणे
श्रीरामानुरागात् । भरतप्रार्थनया दशरथावमानेन तदादराय
तत्पुनरागमनाश्रवणादपि । किंच भगवज्जनकस्य मोक्षाभा-
वनिरूपकाणां त्रया कुत्र गता । न ज्ञायते । तैरजामिलादिमत्स-
ङ्गो न श्रुतः । ननु तर्हि कथं तत्स्वर्गवास इति चेत्तत्रोच्यते ।
महांस्तु स्वयमेव शुभाचरणं कृत्वान्यस्मा(?)त्तदेव कारयति ।
अतस्तेन स्वर्गवासेन भागवतधर्मानादरेण स्वधर्मादिरस्य दोषश्चा-
वि(क)प्लुतः । अन्नं विस्मरेण । तस्मानन्मुक्त्यभावं वदन्तं मतम-
संमतम् । स्वर्गोऽपि तदधिकारिणां मोक्षो भवत्येवमुक्त्वा तदप-
वर्गस्य लक्षणमाह ॥ योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनान्द्वयेऽ-
निरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियो-
गलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्यनद्वारेण यदा हि
महापुरुषपुरुषमसङ्ग (१) ।
इत्यनेन यदा वैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभ-
यमातिष्ठां विन्दते सोऽभयं गतो भवतीति श्रुतेरर्थोऽप्युक्तो
भवति ॥

यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः संन्यासवानप्रस्थत्वा-
दि तद्वर्त्मतिक्रमेण नृणां पवर्गश्चापि भवति ॥

(१) येन साधित्यरदि गद्यरूपार्थः ॥ भगवति योऽन-

(क) भा० पु० न० होषमा इति पा० ।

तदुक्तं भगवतापि ।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां बिःश्रेयसोदयः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरमिति ।

निःश्रेयसोदयो मोक्षोदयः ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृत-

मित्यस्याः अन्तरर्थस्तु श्रीकपिलेनोक्तः । स यथा ।

चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।

गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये इति ।

न्यनिमित्तो हेतुशून्यः स्वाभाविको भक्तियोग एव ल-
क्षणं स्वरूपं यस्य सोऽयमपवर्गोत्तमः । कीदृशे भगवति ।
सर्वभूतात्मनि । पुनः किञ्चिच्छिष्टे । अनात्म्ये आत्मनि
भवमात्म्यं रागादिकं तद्रहिते । पुनः । अनिरुक्ते वाचा-
मगोचरे । पुनः । अनिलयने अनाधारे । यतः परमात्म-
नि वासुदेवे श्रीकृष्णे । ननु स भक्तियोगोऽपि कथं भ-
वेत् । तत्राह- । नानागतीनाकामित्तं योऽविद्याग्रन्थिस्तस्य
रन्धन(क)न्तद्द्वारेण महापुरुषो विष्णुस्तस्य पुरुषा विष्णु-
भक्तास्तेः सह प्रकृष्टः सङ्गो यदा क्षदा(ख) स योगो
भवति ॥

(क) बा० पु० न्त० तदनम् इत्यधि० वर्त० ।

(ख) भा० पु० न्त० तदा इति ना० ।

यतो ज्ञानफलं श्रेष्ठं भक्तिर्नान्यद्वि कर्हिचित् ।
भवत्यात्मरतिश्चात्ममिथुनो वै इति श्रुतेः ॥१३॥

अतो भगवत्सिद्धान्तादन्ये मुक्तिवादास्त्वङ्कल्पिताः ।

हरिभक्तिमहादेव्याः सर्वा मुक्त्यादिसिद्धयः ।

भुक्तयश्चाद्भुगास्तस्याश्चेदिकावदनुद्रुता

इति पाञ्चोक्तं ॥ १२ ॥

यतो ज्ञानस्य श्रेष्ठं फलं तु भक्तिरेव । नान्यद्विदेहमो-
क्षादिकम् ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत

इति भगवदुक्तेः ।

आत्मैवेदं सर्वमिति एवं पश्यन्नेवं विज्ञानमेवं मन्वान
आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भ-
वतीति श्रुतेः (१) ॥

(१) आत्मैवेदं सर्वमित्येवं पश्यन्नित्यादि श्रुतेरर्थः ॥
इदं विश्वमात्मैव । तद्विद्विग्रहत्वात् । एवं पश्यन्नेवं
विशेषेण जानन्नेवं मन्वानः पुरुष आत्मरतिर्भवति ।
आत्मनि भगवति रतिर्भक्तिर्यस्य स आत्मरतिः । आ-
त्मनि मन्दः क्रीडनं यस्य स आत्मक्रीडः । तत्सङ्गन्धी
आनन्दो यस्मै स आत्मानन्दः । आत्मना भगवता सह
मिथुनं सेवकसेव्यलक्षणं द्वितीयत्वं यस्य स आत्मनि-

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्वास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरामिति
 भगवदुक्तेर्भक्तेर्ज्ञानं फलम् ॥ कथं ज्ञानफलं भक्ति-
 रिति शङ्कायां शाखिडल्यविद्यायां तदेव सिद्धान्तमाह ।
 भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्तिसाहाय्यात् (१) । प्रागुक्तं च
 तयोपक्षयाच्च (२) ॥

ननु ईश्वरप्रणिशानाद्वेति पातञ्जलसूत्रोक्तैर्योगसु भ-
 क्तिफलमिति चेन्न !

गौण्या तु समाधिसिद्धिरिति शाखिडल्यसूत्रोक्तेः (३) ॥

युनः । स स्वराड् भवतीत्यस्य पदस्य व्याख्या तु
 पूर्वोक्ता ॥

(१) भक्त्येत्यादि शाखिडल्यविद्यासूत्रस्यार्थः ॥
 ज्ञातपूर्वस्य ज्ञानमभिज्ञानमुच्यते । यथा भक्त्युपकारि
 पूर्वज्ञानं तत्फलरूपभक्तिप्रवर्तकं द्वितीयं यावद्भक्तेर्न दा-
 द्यं तावद्भक्त्यैवाभिज्ञप्तेः सहायत्वेनापेक्षया ज्ञानस्य
 भक्तिरेव फलमित्यर्थः ॥

(२) तयेत्यादि शाखिडल्यसूत्रस्यार्थः ॥ ज्ञानेन प्रा-
 दुर्भावप्राप्तया भक्त्या तस्य ज्ञानस्योपक्षयाच्चरितार्थ-
 त्वादपि ॥

(३) गौणेत्यादि शाखिडल्यसूत्रस्यार्थः ॥ गुणयु-

यतो योगस्य तदङ्गत्वम् । योगस्तु भयार्थमपेक्षणात्मया-
जवादिति शाण्डिल्य(क)सूत्रोक्तेः (१) ॥

अतः समाधेरपि भक्तिरेव फलम् ।

यतः संन्यासमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।

आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षत

इति शुकोक्तेः ॥

तदेव सुमतं प्रश्ननिरूपणाभ्यां निर्णीतं श्रीभागवते ।

वदन्ति कृष्णं श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुच्यता ॥

भवतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।

निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मन इति (२) ।

उद्धवप्रश्नः ।

क्वा गौरी । तयां सगुणया समाधिसिद्धिरतो गौरी ।

भक्तिरेव योगाङ्गम् । न तु परा ॥

(१) योगस्त्वित्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ भक्त्यङ्गं यो-
गो भक्त्यङ्गस्य ज्ञानस्याङ्गमपि भवति । कुतः । समाहितम-
नस्कताया उभाभ्यामपेक्षणादित्यर्थः । न च भक्त्यङ्गं योगः
कथं भक्त्यङ्गज्ञानाङ्गं भवेदिति वाच्यम् । ज्ञानपेयाङ्गस्य
प्रयासश्च तदङ्गदीप्तशीयाद्यङ्गत्वस्यापि दृष्टत्वात् ॥

(२) वदन्तीत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ हे कृष्ण सवि-

(क) भा० पृ० १०० शाण्डिल्य इति ना० ।

तस्योत्तरमाह श्रीभगवान् ।

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मक इति(?)

धर्मो यस्यां मदात्मक इति भगवद्वचनात्सर्ववेदानां
मन्त्राः सूर्यादिप्रतिपादकास्ते सर्वे भागवतधर्मप्रतिपादका ज्ञेयाः।
यतः परोक्षवादिनस्ते ।

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं

शरं क्षुपासानिशितं संधयीत ।

दानन्द ब्रह्मवादिनो वेदवादिनो वेदेषु ज्ञानयोगादीनि
बहुति श्रेयांसि वदन्ति । तेषां श्रेयसां प्रत्येकेन प्राधान्य-
मुक्तैकस्य मुख्यता । भवता तु सर्वसाधनफलश्रेष्ठत्वेन भ-
क्तियोग उदाहृतः । येन भक्तियोगेन सर्वतः सङ्गं निरस्य
स्वयमेव मनस्त्वय्याविशेत्परमानन्दाधिकात् ॥

(?) कालेनेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ विश्वसंयमका-
लेन प्रलये नष्टा ग्राहकाभावाच्चिन्ता, सेयं वेदसंज्ञिता
वेदरूपा वाणी मया सृष्ट्यादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता । सा के-
यम् । तत्राह । यस्यां वेदरूपवाक्यां मदात्मको भक्तिहेतु-
भूतो भागवतो धर्मः ।

आयस्य तद् भागवतेन चेतसा

लक्ष्यं(क) तदेवाक्षरं सौम्य विन्धीति श्रुतेः ।

ननु तदात्मको धर्मो भागवतधर्म एव कुतो ज्ञातः । तत्रोच्यते ।

धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो लाभो मद्भक्तिरुत्तमेति
भगवद्भचनात् । तदेव भगवन्मतं ज्ञात्वाह सूतः ।

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।

अहैतुक्यमतिहता ययात्मा संप्रसीदतीति (१) ॥

विपक्षे दोषमाह ।

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।

नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलमिति (२) ॥

(१) स वै इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ धर्मस्तु द्विवि-
धः । वर्णाश्रमधर्मस्तत्परः । परस्तु स एव यतो ध-
र्मात् अधोक्षजे भगवति भक्तिर्भवति । कीदृशी । अहैतुकी
अन्यकारणशून्या स्वतन्त्रा । फलानुसन्धानरहिता वा ।
पुनः । अप्रतिहता विघ्नैरताहिता । विघ्नास्तु सुखदु-
ःखादयः तत्प्रदाश्च । सा का । ययानुरागात्मिकया
आत्मा स एवाधोक्षजः प्रसीदति प्रसन्नो भवति । य-
द्वा मनो भगवन्निष्ठं भवति ॥

(२) धर्मः स्वनुष्ठित इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ देश-

(क) भा० पु० म० लक्षम् इति पा० ।

तस्मात्स एव परो धर्मः । तदेवाह महादोऽपि ।

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणामिति ।

अतो भागवतो धर्म(क) एव भगवदात्मको धर्मः ।

तन्मयी वेदवाणी भगवता ब्रह्मणे प्रोक्ता । ततस्तेन किं कृतम् ।
तत्राह भगवान् ।

कालाद्यानुकूल्येनानुष्ठितोऽपि पुंसां धर्मो(ख) विष्व-
गासमन्तात्सेना यस्य तस्य भगवतः कथासु रतिं भक्तिं ने-
त्पादयेत्स अत्र एव हि केवलम् । न धर्मः । दुःखप्रदत्वात् ।
ननु तत्रापि(ग) ज्ञानफलन्त्वस्त्येव । तत्राह । केवलं
विफलः अत्रः । ननु तथापि स्वर्गफलं त्वस्त्येवेत्याशङ्क्य-
वकारेण निराकरोति । क्षयिष्णुत्वान्न तत्फलमित्यर्थः ।
नन्वक्षय्यं ह वै धातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादि-
श्रुतेर्न तत्फलस्य क्षयिष्णुत्वमित्याशङ्क्य हि शब्देन साध-
यति । यथेह कर्मजितो(घ) लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य-
जितो(ङ) लोकः क्षीयत इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्या क्ष-
यिष्णुत्वप्रतिपादनात् ॥

(क) भा० पु० न्त० भागवतधर्म इति पा० ।

(ख) भा० पु० न्त० यत् हि इत्यधि० वर्त्त० ।

(ग) भा० पु० न्त० तत्रापि इति पा० ।

(घ) भा० पु० न्त० क्षीयो इति पा० ।

(ङ) भा० पु० न्त० क्षीयो इति पा० ।

तेन प्रोक्ता स्वपुत्राय मनवे पूर्वजाय च ।
ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ।

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।
बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजः सत्त्वतमोभुव इति (?) ॥

ततः किं जातम् । तत्राह ।

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद् भिद्यन्ते मनयो नृणाम् ।
पारम्पर्येण केषांचिन्पाखण्डमनयोऽपरे ।

(?) तेन प्रोक्तेत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ तेन ब्रह्म-
णा सा वाणी स्वपुत्राय मनवं प्रोक्ता । कीदृशाय । पूर्व-
जायेत्यनेन कस्यांचित्सृष्टौ प्रथमं मनोरुत्पत्तिर्ज्ञेया ।
अतो ज्येष्ठत्वात्स एव वेदाधिकारी । चकारात्सनकादि-
भ्यश्च प्रोक्ता । वर्णाश्रमधर्मभागवतधर्मयोर्विस्तारार्थमि-
त्यर्थः । तस्मान्मनोः सकाशाद् भृग्वादयः सप्त ब्रह्ममहर्षयो
मरीच्यन्महिरः (क) पुलस्तिपुलहवमिष्ठभृग्वादयोऽगृह्णन् ।
तस्य वेदमन्त्ररूपत्वात् । मनुर्मन्त्र इति वचनात् ।
यद्वा । सत्रियाणामपि ब्राह्मणोपदेशेऽधिकारित्वाच्च । ते-
भ्यः पितृभ्यो भृग्वादिभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यका अगृ-
ह्णन् । ते के येषां बह्व्यः प्रकृतयः स्वभावाः । कीदृश्यः ।
रजःसत्त्वतमोभुवः रजआदिभ्यो भुवेभ्य उत्पत्तिर्यासां ताः ।

(क) आ० पृ० न्त० त्रिंश इति पा० ।

मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।

श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचीति (?) ॥

तस्मात्सर्वाणि साधनानि गुणात्मकानि संसारप्रदान्येव ।
संसारनिवर्तकस्तु भक्तियोग एवेत्याह दशभिः ।

(?) एवं प्रकृतीत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ एवं तेषां
देवादीनां प्रकृतीनां वैचित्र्याज्ञानात्वाद्देवानां नानार्थ-
कथनान्वृणां मतयो भिद्यन्ते । केषांचिद् ब्राह्मणादीनां वे-
दाध्ययनरहितानां तु पारंपर्येण नानामताग्रहाणाम् म-
तानुसारेणापरे पाखण्डमतयोऽभूवन् । हे पुरुषश्रेष्ठ उद्वुष
ते सर्वे अनेकान्तं श्रेयो वदन्ति । तत्रापि यथाकर्म यथा-
रुचि । कथंभूताः । मन्मायामोहितधियः । तेषां मतभेदे
मम मायैव कारणम् । मायामविद्यामवलम्ब्य स्वस्वमतानु-
सारेण वेदेषु मदात्मकभागवतधर्मप्रतिपादकेषु नानैव
श्रेयो वदन्ति । अयं भावः । सार्विका देवादयस्तु सा-
र्विकानि ज्ञानादीनि साधनानि प्रतिपादयन्ति । राज-
सास्तु स्वर्गलुप्तप्रदानि यज्ञादीनि कथयन्ति । तत्परं
किमपि नेति मन्यन्ते । ते तु भवाधिकारिणः ।

प्लवा स्येते अदृढा यज्ञरूपा

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्मे ।

द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ।

अद्वावस्था कृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यं सर्व एव हीति (१) ॥

तेषां ज्ञानादीनां गुणात्मकत्ववर्णने भक्तियोगस्य नि-
गुणत्वमाह ।

एतच्छ्रेयो ये वदन्ति(क) मूढा

जरासृत्यू(ख) ते पुनरेवाभियन्ति(ग) ।

अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः

स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

जड्धन्यमानाः परियन्ति मूढा

अन्येनैव जीयमाना यथान्धाः ।

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना

वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्तीति श्रुतेः ।

तानसास्तु नित्यबद्धा नरकप्रदानि मांसमद्यमैथुन-
मस्स्यादीनि च कषयन्ति ॥

(१) द्रव्यमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ द्रव्यादय एका-
दश सर्वे त्रैगुण्या एव रजःसत्त्वतमोगुणभेदेन त्रैविध्याः ।
एवं सर्वमपि गुणात्मकम् । चकारात्कारकः कर्ता ॥

(क) मुण्डके तु येऽभिमन्यन्ति इति पा० ।

(ख) मुण्डके जरासृत्युम्, इति पा० ।

(ग) मुण्डके पियन्ति इति पा० ।

केवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् ।
प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्टं निर्गुणं स्मृतमिति (?) ॥

(?) कैवल्यमित्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ केवलस्य भावः
केवल्यं भेदशून्यम् । सजातीयविजातीयस्वगतभेदातीत-
मद्वयं यज्ज्ञानं तत्सात्त्विकम् । महर्जनस्तपःसत्यलोका-
दीनां सुखप्रदमपि संसारदम् । सत्त्वगुणत्वात् ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमठययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमिति ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखमङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघेति

गीताक्तेः । ज्ञानसङ्गेनेति ब्रह्माहमस्मीति सङ्गेन ।

यदुक्तं भगवता ।

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुनेति ।

तत्र निस्त्रैगुण्यं नोपवर्णितम् । तद्भागवते स एव
कथयति मन्निष्ठमित्यादिना । विकल्पस्य भाव(क) वैक-
ल्पिकं नानाभेदप्रतिपादकं यत्तज्ज्ञानं रजो रजोगुणका-
र्यम् ।

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसन्तित्युक्तेः ।

यद्देहादिविषयं प्राकृतज्ञानं तत्तामसम् ।

वासस्य त्रैविध्यमाह ।

वनं तु सार्विको वासो ग्रामो राज्ञस्य उच्यते ।

तामसं शूतसदनं मार्त्तिकेन तु निर्गुणमिति (१) ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतस्त्वार्थवदस्य च तत्तामसमुदाहृतमित्युक्तेः ।

मखिण्टं तु निर्गुणं स्मृतं निगमागमैरिति शेषेणार्थः ।

अयं भावः । यद्भवति सर्वात्मनि सर्वभूतसुहृदि
सच्चिदानन्दविग्रहे विश्वतनौ अखिलब्रह्माण्डोपदा-
ननिमित्तकारणे मृगयागुणे स्वाधारस्य ज्ञानगुणस्य ज्ञान-
स्वरूपस्य कारणवृत्तीः कारयतीति भक्त्यङ्गभूतं निर्गुणं
ज्ञानं संसारनिवर्त्तकमित्यर्थः ॥

(१) वनमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ वनं वासः सा-
र्विकः । भोगाभावेन तपआद्यनुष्ठानात् । ग्रामो वासो
राज्ञसः । सर्वजनसंपर्कात् । विषयभोगारुचि । शूतसदनं
वासस्तामसम् । नीचमङ्गेन शोकमोहादिसंपर्कैर्मित्या-
भाषणात् । मार्त्तिकेतमयोध्यामथुराद्वारकादृन्दावना-
दिकं तु निर्गुणम् । साक्षान्मदादिर्मावात्सल्यसङ्गमावाह ।
द्रुशब्दो गुणेश्चो भिन्नप्रकारे यद्वा अर्चामूर्तिस्थान-
सूचकः ॥

एवं तत्रैवविध्यमुक्त्वा कर्तुरपि तदाह ।

सार्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः ।

तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रय इति (१) ॥

श्रद्धाया अपि त्रैविध्यमाह ।

सार्विक्यध्यात्मकी(क) श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ।

तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणेति (२) ॥

(१) सार्विकः कारक इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ कारकः कर्मकर्ता कर्मफलासङ्गी कर्तृत्वाभिमानशून्यः सार्विकः । कर्मफलरागान्धोऽभिमानो राजसः । देशकालादीनां कर्माङ्गानां ज्ञानशून्यस्तामसः । मदपाश्रयो मदेकशरसो निर्गुणः । अयं भावः । सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वेन्द्रियमेरकं सर्वद्रव्यपतिं सर्वकालाग्र्यं सर्वफलदातारं सर्वकर्माध्यक्षं भगवन्तं ज्ञात्वा तत्सत्ताकं स्वस्वरूपं ज्ञानाभासकः सन्भक्त्यङ्गानि सर्वाणि कर्माणि कृत्वा तस्मिन्समर्पयति स निर्गुणः ॥

(२) सार्विकीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ आत्मावात्मनिचारेण मन परमग्रेय इति विश्वासरूपाध्यात्मकी या श्रद्धा सा सार्विकी । कर्मसु देशकालादिषु या राजसी । अथर्मे नश्यमैयुजनांसङ्घिंसादी या सा तामसी ।

(क) श्रीवद्भागवते तु सार्विक्याऽध्यात्मिकी इति वा० ।

सुखस्यापि त्रैविध्यमाह ।

सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ।

तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयमिति ॥

न केवलमेते गुणमयाः किंतु सर्वे पदार्था इत्याह ।

सर्वे गुणमया भावाः पुरुषव्यक्तधिष्ठिताः ।

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धना इति (१) ।

तद्विनाशे भवविनाशः स्याद्विस्थाह ।

येनेमे निर्जिज्ञाः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ।

भक्तियोगेन मन्निष्ठो मदभावायोपपद्यत इति ॥

तस्माद् देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् ।

गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्ति विचक्षणान्

इत्येवं सिद्धान्तात् ज्ञानस्य भक्तिरेव उत्तमफलम् । यस्मै-
भेदज्ञानाश्रयं पुरुषं प्रत्यपि स्वतन्त्रा निरङ्कुशा भगवद्भक्तिः

मत्सेवायां या सा निर्गुणा । सेवा त्वरुखोदयनारब्ध जन-
स्यनपर्यन्ता यथाकालोचिता परिचर्यारूपा जानसी-
कायिकी वेति ॥

(१) सर्वे इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ पुरुषो जीवः ।
अठयत्तं, प्रकृतिः । तयोर्धिष्ठितां अधिष्ठिता ये भावा-
स्तु सर्वे गुणमयाः । तदूपा एताः पुंसः संसृतयः संसा-
रावलयाः । कौतूहल्यः । गुणकर्मनिबन्धनाः ॥

स्थिता या भूमविद्यायामतः सा तूत्तमा श्रुतिः ।
 तस्मात्सेव्यो मया कृष्णो दासेन चिदचिद्वपुः ॥१४॥
 प्रविष्टा तर्हि तु तदपि ज्ञानं संफलमन्यथा फलशून्यमेव
 संसारप्रदत्वात् ॥

पूर्त्तन तपसा यद्ब्रह्मनिर्धौगैः (क) समाधिभिः ।

राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मत-

मिति श्रीभगवदुक्तेः ॥

तत्त्वविन्मतमित्युक्तेस्तत्त्वविदां तु तदेव मतम् । शास्त्रज्ञा-
 नविधुराणां मूर्खाणां तु नानामतानत्यलं विस्तरेण ॥१३॥

ननु यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन

इति श्रुत्या तु भक्तेर्ज्ञानफलत्व(ख)भुक्तमिति शङ्काया-
 माह त्रिभिः । स्थितेति । सर्वकामैरिति । कृष्णभक्त इति(ग) ।
 छान्दोग्ये भूमविद्यायां स्थिता या पूर्वोक्ता स आत्मरतिरा-
 त्ममिथुनो भवतीति श्रुतिरुत्तमा सिद्धान्तभूता । अतः क-
 स्यामपि श्रुतौ न विरोधः । यस्य देवे परा भक्तिरित्यस्याः
 श्रुतेरर्थस्तु शाण्डिल्येन मुनिवरेण कृतः । स यथा ।

(क) आ० पु० न्त० योऽ इति पा० ।

(ख) आ० पु० न्त० स्व इति ना० ।

(ग) आ० पु० न्त० सर्वकामैरिति कृष्णभक्त इति ना० ।

सर्वकामैरकामैर्वा स सेव्यः स्त्रीनरादिभिः ।

एको यत्सोऽपि सर्वेषां भुक्तिमुक्तिप्रदः स्मृतः ॥ १५ ॥

देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यादिति (१) ॥

तस्मान्मयापि चिदचिद्विग्रहः श्रीकृष्णः सेव्यः । की-
दृशेन मया । तद्दासेन ॥ १४ ॥

अन्यैरपि सर्वकामैरकामैश्च स्त्रीनरादिभिः स एव
सेव्यः । यद्यतः स एकोऽपि सर्वेषां भुक्तिमुक्तिप्रदः स्मृतः ।
स्मृत्येति शेषेणार्थः । ..

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

(१) देवभक्तिरित्यादि शाण्डिल्यसूत्रार्थस्तु । यस्य
देवे परा भक्तिरित्यत्रेश्वरेतरस्मिन्देवे मन्तव्या । गुरुभक्ति-
साहचर्यात् । यतो गुरुभक्तिं विद्या परमेश्वरभक्तिप्रादु-
र्भावाभावात् । तस्मात् । स गुरुरपि कर्मदो द्वितीयः । न
तृतीयो मन्त्रज्ञानदः । स देवोऽपि परमेश्वरादन्यः ।
तस्याः पराया भक्तर्भवतु ज्ञानं फलम् । परमेश्वरभक्ति-
स्त्वनुभवात्मकज्ञानसिद्धिः ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा-

मिति भगवदुक्तेः ॥

कृष्णभक्तः सकामोऽपि वरोऽन्यसेवकात्खलु ।
निष्कामादपि तत्कामो यतो मोक्षाय कल्पते ॥ १६ ॥

ते पीठगं येऽनुभजन्ति धीरा-

स्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रुतेः ।

त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति

ध्यायन्त्यभद्रनशनं शुचयो गृणन्ति ।

विन्दन्ति ते कमलनाभ भवापवर्ग-

माशासते यदि त आशिष ईश नान्य

इन्युक्तेरपि (१) ॥ १५ ॥

एवं भुक्तिमुक्त्यधिकारित्वाच्छ्रीकृष्णभक्तः सका-
मोऽप्यन्यदेवस्य निष्कामसेवकाद्वरः खलु निश्चये । कुतः ।
यतस्तत्कामो मोक्षाय कल्पते । न तु संसाराय ।

(१) त्वत्पादुके इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ परि ये
चरन्तीति यच्छब्दव्यवधानसार्धम् । तव पादुके ये परिच-
रन्ति परितः कायेन सेवन्ते । मनसापि ध्यायन्ति । वाचा
गृणन्ति । किंविशिष्टे । अभद्रनशने । ते भवस्य अपव-
र्गन्मोक्षं विन्दन्ति । हे कमलनाभ सर्वविषयात्मकजगदा-
धार यदि ते आशिष आशासते स्पृहयन्ति तर्हि ता
अपि विन्दन्ति । नान्यं तव विमुखाश्चकृवर्त्तिनोऽपि ।
यदोत्पन्नेन तेषां निःस्पृहत्वमेवोक्तम् ॥

न मर्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

भर्जिताः (क) कथिता धानाः (ख) प्रायो बीजाय नेप्यते
इति भगवदुक्तेः (?) ॥

तस्माद् भगवद्दत्ता भोगाः प्रमादाय न भवन्ति । ध्रुव-
सुग्रीवादीनामिव (ग) ।

(?) न मयीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ मयि आवे-
शिता धीर्बुद्धिर्नैव मर्यावेशितधियः । तेषां कामः ध्रु-
वसुग्रीवादीनामिव कामाय पुनः संसाराय न कल्पते ।
किन्तु स एव मोक्षाय योग्यो भवति । प्राय इत्यनेन
तेषामिच्छया तु पुनः प्ररोहोऽपि प्रोक्तः ।

यथा मीनत्रिभरतौ यथा संकषणादयः ।

तथा तेनैव जायन्ते निजलोकाद्यदृच्छया ।

पुनस्तेनैव गच्छन्ति तत्पदं शाश्वतं परम् ।

न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यत

इति पाद्मोक्तेः ॥

तत्र दृष्टान्तः । भर्जिता दग्धाः कथिताः पक्का धा-
नाः प्रायो बीजाय अङ्कुरोद्गमाय भवन्तीति (घ) नेप्यते ।
प्रायः शब्दादसुतवृत्त्या स्विद्यन् इत्यर्थः ॥

(क) आ० पु० स्त० एकवचनान्तः पाठः ।

(ख) आ० पु० स्त० एकवचनान्तः पाठः ।

(ग) आ० पु० स्त० ध्रुवसुग्रीवादीनामिवेति न० ।

(घ) आ० पु० स्त० भवन्तीति इति ना० ।

स एव मोक्षदो नान्यो देवः कोऽपि जगत्त्रये ।
इत्युक्तं निर्जरैर्देवैः श्रीमद्भागवते स्फुटम् ॥१७॥

प्रलोभितो वरैर्यस्त्वमममादाय विद्धि तत् ।

न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते कचिदिति

भगवदुक्तेः ॥

भगवद्भक्तानां तु योगादिभिरपि स्वाधीनं कृतं मनो-
ऽपि संसारसाधनं भवति ।

युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।

अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते कचिदुत्थित-

मिति भगवद्भक्तान् ॥ १६ ॥

ननु सकामानां भगवद्भक्तानां कथं मोक्षस्तत्राह ।
स एवेति । मोक्षदस्तु स एव स्वतन्त्रो भगवान् । नान्यः
कोऽपि देवो जगत्त्रये इति निर्जरैः शास्त्रसिद्धान्तविद्भिर्देवै-
रुक्तम् । तद्भागवते श्रीमति स्फुटे व्यक्तम् । तद्यथा ।

वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।

एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्यय इति (?) ॥

(?) वरं वृणीष्वेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे मुचु-
कुन्द ते भद्रमस्तु । अद्य नोऽस्माकं संशयः । वरं कैवल्यम्
ऋते मोक्षं विना वृणीष्व । कुतः । यतस्तस्य मोक्षस्य तु

यां भुक्तिं ह्यपि ये देवास्तां यच्छन्ति तदाज्ञया ।
मयैव विहितान्हितानित्युक्तेः फलदो हरिः ॥१८॥

हरिबंशेऽपि ।

अहं कैलासनिलयमासाद्य वृषभध्वजम् ।
आराध्य तं महादेवमस्तुवं(क) सततं शिवम् ॥
ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः ।
ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ ।
मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ।
मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ।
तस्माद् गत्वा तु वदरीं तत्राराध्य जनार्दनम् ।
मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रम

इति घण्टाकर्णोक्तेः ॥ १७ ॥

नन्वपवर्गदाने स्वसमर्था देवा भुक्तिदाने विभवं श्रूयन्ते ।
तत्राह । यामिति । यां भुक्तिं देवा यच्छन्ति । तामपि त-
त्स्य भगवत आह्वया । अतो न स्वतन्त्राः । कुतः ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचिनुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ।
स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानिति

भगवदुक्तेः ।

अतो वै स्वात्मनात्मानं तद्दासं क्लेशवर्जितम् ।
 मत्त्वान्यत्तु हरिं सर्वं ज्ञात्वा तं विभजेद्बुधः ॥१६॥
 कृष्णदास्यं तु जीवस्य प्रियादासेन वर्णितम् ।
 आगमानां विचारेण भवत्वार्यमतं हि तत् ॥२०॥

इति श्रीसुसिद्धान्तोत्तमे जीवदासत्ववर्णनो
 नाम तृतीयो विश्रामः ॥३॥

श्रीहरये नमः ॥

कर्मफलदो भगवानेव । न तु कोऽपि देव इत्यर्थः ॥१८॥

अतो बुधस्तु स्वात्मना मनसा स्वात्मानं जीवं क्लेश-
 वर्जितम् आनन्दमयं तस्य भगवतो दासं मत्त्वाऽन्यत्सर्वन्तु
 हरिं ज्ञात्वा तं भगवन्तं विशेषेण भजेत् ॥१९॥

आगमानां विचारेण यत्प्रियादासेन जीवस्य भगवद्-
 दास्यं वर्णितं तद् आर्याणां भागवतानां सम्मतम्भवतु ॥२०॥

इति श्रीअनुत्तमायां टीकायां प्रियादासाचार्यविरचि-
 तायां जीवदासत्ववर्णनो नाम तृतीयो
 विश्रामः ॥३॥ श्रीकृष्णाय नमः ।

स एक एवेश्वरः । एवकारान्नान्यः कोऽपि । अत ईश्वर-
 त्वात् स सकामायापि स्वभक्ताय मुक्तिं ददातीत्यर्थः ॥

श्रीहरये नमः ॥

ननु जीवेश्वरत्वं तु दासस्वामित्वमेव च ।
नानात्वं कल्पितं प्राहुरद्वैते मुनयोऽव्यये ॥१॥
द्विचन्द्रत्वं यथाकाशे रज्ज्वां सर्पत्वमेव च ।
खनानात्वं तथा तत्त्वमभेदे कल्पितं परे ॥ २ ॥

श्रीहरये नमः ॥

चतुर्थेऽस्मिन्तु विश्रामे सर्वसंदेहनुत्तये ।

वेदवेदान्तनेत्रेण कथ्यते शास्त्रनिर्णयः ॥

तृतीये विश्रामे जीवस्य स्वाभाविकं भगवद्दासत्वमु-
पवर्णितम् । तदसहमानो मायावादी विवदने । नन्विति
द्वाभ्यां । ननु जीवेश्वरत्वं जीवश्चेश्वरश्च जीवेश्वरौ तयो-
र्भावस्तत्त्वम् । तद्दासस्वामित्वं च स्वामिनः सेवोपकरणं
नानात्वस्त्वव्ययेऽद्वैते ब्रह्मणि मुनयः कल्पितं प्राहुः ॥१॥

तत्र यथानुरूपं निदर्शनम् । यथेति । यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं
रज्ज्वां सर्पत्वमेव च । स्वस्य नानात्वमपि तथा परे अभेदे
ब्रह्मणि तत्त्वं कल्पितम् । न च सत्य(क)सर्पज्ञानेन तस्यां तत्त्वं
कल्प्यते(ख) । तदभावे तदभावः । तदुक्तं च ।

(क) भा० पु० अ० ८ स० ३ इति पा० ।

(ख) भा० पु० अ० ८ स० ३ इति पा० ।

अध्यस्यते त्वपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ।

मज्ञातगुणसत्ताक्रमधारोप्येत वा न वेति

वाच्यम् । अन्धपरम्परया संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वमतीतिमेवापेक्षते । न तु वस्तुसत्त्वमित्युक्तेः । यथा मुद्रापादासत्त्वेऽपि पारम्पर्येण तस्मृत्या एकपदा पादाभ्यां च पादैरपि व्यवहारः सिध्यति । न च

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुभन्ये ।

यथाऽसतोदानयनाद्यभावात् समूल इष्टो व्यवहारमार्ग

इत्यादिना प्रपञ्चः सत्यः । कुतः । अर्थक्रियाकारित्वात् । यः पुनरसत्यः । नासावर्थक्रियाकारी । यथा मिथ्याघटो नोदकानयने प्रभवतीति वाच्यम् । स्वप्नव्यवहारदर्शनात् । कर्तृकरणक्रियाकर्मफलानां पुरुषघटोदकानयनपानतृड् विनाशादीनां मिथ्यात्वमेव । ननु सर्वमिथ्यात्वात्तथाभूताद्देदान्मृपाङ्गानेन यो जात आत्माऽनुभवः सोऽपि मिथ्या भवितुमर्हतीति चेन्न । मिथ्याभूतात्स्वप्नस्त्रीसङ्गात्सत्यकामनिवृत्त्यनुभवात् । तस्मात्तत्त्वं च तत्त्वं च तत्त्वं च कल्पितमेव । ननु तर्हि कथं सत्यमतीतिः । सा तु मायया ।

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तम

इत्युक्तेः (१) ॥

(१) ऋतेऽर्थमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ ऋतेऽर्थं य-

तदनुभवमाह मैत्रेयः ।

यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ।

प्रतीयत उपद्रुः स्नाशिरश्चेदनादिक-

मित्येवं तत्त्वमपि । श्रुत्या(क)पि तत्त्वमसीत्यादिना भ्रम-
निषेधेन जीवेश्वरयोरभेद एव प्रतिपादितः ।

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वंस्यायतनं महत् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तदिति

श्रुत्यापि । तद्भावनायाः फलमाह श्रुतिः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यन्प्रकाशने ।

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञान्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते इति ।

तथैवाभेदान्वयेन भगवानपि पुरश्चनमुपदिशति ।

अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः ।

न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जानु मनागपीति ।

उपदेशफलमाह श्रुतिः ।

मय्येवं सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्मादयमस्म्यहमिति ॥

अणोरणयानहमेव तद्-

न्महानहं विश्वमहं विशुद्धम् ।

पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो

हिरण्यमयोऽहं शिवं रूपमस्मीति ॥

एवं चेत्तर्हि कोऽन्यस्तत्कल्पको भेदवर्जिते ।

वदाभेदे परे तस्मिन्नेनेयं तु भिदा कृता ॥३॥

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः

पश्याम्यचक्षुः सुशृणोम्यकर्णः ।

अहं विजानामि विविक्तरूपो

न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहमिति ।

एवं श्रुतिस्मृतिसंमतादद्वैतमतं सिद्धम् (क) ॥२॥

तन्निराकरोत्येकादशार्द्धेन । एवमिति पूर्वपक्षनिराक-
रणे । एवं चेद् इति प्रयोगः । यतो यत्परं ब्रह्म तत्त्वमेव । त-
त्त्वमेवेत्युक्ता या ब्रह्माहमस्मीति भावना कारिता श्रुत्या
सा तु पूर्वोक्तरीत्या तद्भावारूढत्वेन तत्तुल्यरूपप्राप्तये ।

भावो हि भवकारणमिति शुकोक्तेः ।

(क) आ० पु० अ० द्वितीयश्लोकोपरि तस्मादजावद्भूतत्वं सेवक-
सेव्यत्वं च तद्विपरिवर्तनानात्वं च कल्पितम् । यथा राज्ञां संपत्त्वं शुक्लो
रजतत्वं क्षनानात्वं चेति टिप्पणी वर्त्त० ।

द्वितीयश्लोकोऽपि अत्रोक्तं वा न वेत्त्यस्योपरि सत्यपराधं स-
त्यस्यैवातोपो भवति न तु मृगतृष्णाज्ज्ञे गगनारविन्दस्येति वाच्यम् इति
टिप्पणी वर्त्त० ।

तत्त्वं च तत्त्वं च तत्त्वं चेत्यस्योपरि आत्मा परमात्मा मोक्षा चेति
टि० वर्त्त० ।

तत्त्वं च कल्पितमेवेत्यस्योपरि ब्रह्मैव सत्यमित्यर्थः ० वर्त्त० ।

तदनुभवस्तु पीण्डकेण चक्रायायुधधारिणा कृत-
स्तेन स्वस्मिन्वासुदेवानुसंधानं कृत्वोक्तम् ।

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ।

भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याभिधां त्यजे-

तीत्यम्भूतस्य निष्कपददृद्धानुसंधानस्य फलमुक्तं
शुकेन । तद्यथा ।

स नित्यं भगवद्ध्यानमध्वस्ताग्विलवन्मनः ।

विभ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवदिति ।

य आत्मनि तिष्ठतीति श्रुतेर्जीवस्यापि भगवद्देह-
त्वम् । तस्माद् देहिदेहयोरभेदाभिप्रायेण सख्यभावेनाप्युक्तं ह-
रिणा त्वहं भवान्न चान्यस्त्वमिति । तस्माद् ब्रह्मभावमा-
प्त्यर्थमेव ब्रह्माहमिति भावना कारिता । न तु भेदाभावज्ञा-
नाय । अन्यथा

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपश्यते ध्रुवमिति ।

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति । रसो वै सः । रसं ह्येवा-
यं लब्धवानन्दी भवतीति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चनेति ।

तस्य विद्वान्मरूपादिमुक्तः ।

परान्तरं पुरुषमुपांति दिव्यमिति ।

स एतस्मात्सर्वजीवसमष्टिरूपादुत्कृष्टादिरण्यगर्भादुत्कृष्टं
परमेश्वरं पश्यतीति । परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिप्य-

यत इत्यादीनामबाधितभेदमतिपादिकानां श्रुतीनां सिद्धान्त(क)-
विरुद्धापत्तिः । अतो भगवता सर्वश्रुतिसारार्थभूतायां गीतायां
कुत्रापि त्वं ब्रह्मासि मदूपोऽसीति बोधाभावेन भक्तोऽसि मे
सखा चेत्युक्तम् । अतो वेदानां त्रैगुण्यात् सात्त्विकाद्वैतज्ञानेन
वेदैर्निर्गुणज्ञानाधिकारी जीवः कृतः ।

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्मन्निष्ठनिर्गुणं स्मृत-

मिति भगवदुक्तेः ।

एवं वेदसिद्धान्तमज्ञात्वा यन्मतं भवतोक्तं तच्छि-
ष्टापरिग्रहम् । यतः पश्वादिपददर्शनश्रवणं विना मुद्रायामपि
चतुष्पादारोपोऽपि न भवति । अस्मिन्सन्ध्ये स्थाने परमेश्वरं
पुत्रादिकामानां निर्मातारं कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणेऽनया
श्रुत्यैके शाखिनः स्वप्नसृष्टिकारकं परमेश्वरमेवामनन्ति ।
तस्मादीश्वरकर्तृकत्वात् स्वप्नसृष्टिरपि सत्यैव । तां विना
एकस्यां घटिकायां परमसुखदुःखजनकानां जीवकृतकर्मणां
फलदानं न संभवति । तस्मात्तत्तत्कर्मफलाय सा सृष्टी रचिता
भगवतातोऽसता वस्तुनार्थक्रियाकारित्वमपि न संभवति ।
न च तज्जलानिति । सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति । तदैक्षत
एकोऽहं बहु स्यामिति । तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूत इति ।
आचार्यवान्पुरुषो वेद इति । शुको मुक्तो वा वामदेव इत्या-

दि सर्वं कस्यचिद्भिन्नवर्चनीयस्य नित्यमुक्तजीवस्य स्वप्न एव।
तस्मिन्मिथ्यैव सवेमिति वाच्यम् । नित्यमुक्तजीवे सत्त्वादि-
गुणाभावात् । जाग्रदाद्यवस्था तु गुणजैव । बद्धस्य त्वेतादृशं
स्वप्नं (!) न संभवति तावत् । अद्वैताद् ब्रह्मणः पृथग्मुक्तजीव-
सत्त्वमपि न संभवति । भवताम्भते द्वैताभावात् । तथा सत्यपि
वेदानां स्वप्नत्वाद् ब्रह्मणि शब्दप्रमाणाभावेन तत्सत्त्वाभा-
वाद् देहात्मवादप्रसङ्गः । तस्मात्तन्मताश्रयाः परिच्छन्नचार्वा-
का अपि वेदबाह्याः । यतो दृष्टश्रुतपदार्था एव स्वप्नगोचरा भ-
वन्त्यतोऽन्यपदार्थास्तु नित्या अपि । स्वप्नजनेक्षितेव पुरुषः
स्वस्य तज्जनानामपि तत्तदिन्द्रियैः (क) सुखदुःखादीनिनुभवति ।
कथं सर्वेऽनुभवङ्कुर्वन्तीति (ख) तस्मात्कुतर्काश्रया शूयम् । तथा-
पि भवतां सिद्धान्ते एवं चेद् भवतोक्तप्रकारेण जीवेश्वरादिकं
कल्पितं चेत्तर्हि भेदवर्जिते सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये
ब्रह्मणि तत्कल्पको नानात्वकल्पकः कोऽन्यः । येन कल्पकेना-
भेदे तस्मिन्परे इयं भिदा कृता । तं कल्पकं वद भो मित्र ।
अन्यस्मिन्नन्यारोपस्तु चतुर्णां सत्त्वे भवति । तदभावे तद-
भावः (ग) । ब्रह्मणि तु कस्यापि न स्याद् भेदाभावात् ॥३॥

(क) भा० पु० न्त० तत्तदिन्द्रियैः इति पा० ।

(ख) भा० पु० न्त० इति इति ना० ।

(ग) भा० पु० न्त० तद्भावः इति पा० ।

अज्ञानेन कृतां सेति न वक्तुं शक्यते कदा ।
यतस्तद् द्रव्यमालम्ब्य तिष्ठति त्वन्यथा न वै ॥

आत्मानमेवात्मतया विजानतां

तनेवै जातं निखिलं प्रपन्नितम् ।

ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते

रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ।

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ

द्वौ नाम नान्यौ स्त आतद्गभावात् ।

अजस्रचित्यात्मनि केवले परे

विचार्यमाणे तरणाविवाहनीति (१) ॥

दर्थं विना निषयाभूतं देहादिकमात्मन्यधिष्ठाने प्रती-
येत सदात्मरूपं न प्रतीयते तदात्मनो मायां विद्यात् ।
तत्तार्थं विना प्रतीतौ दृष्टान्तः । यथाभास आकाशे
द्विषण्द्रादिः । सतोऽप्यप्रतीतौ दृष्टान्तस्तु यथा तमो
राहुः । स तु यद्गच्छले विद्यमानोऽपि न दृश्यते ॥

(१) आत्मानमित्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ आ-
त्मानं स्वात्मानमात्मतया विजानन्नतया निर्विशेषाद्वै-
ततया ब्रह्मत्वेनाविजानतां विशेषेण जीवेश्वरयोर्विरो-
धांशत्यागेनाभेदान्वयमजानतां पुंसां तेनैवाज्ञानेन
निखिलं प्रपन्नितं देहादिकं सर्वं विश्वं जातम् । भूयो-

ऽपि पुनरपि तद्वात्मज्ञानेन तत्तस्मिन्नात्मनि प्रलीयते ।
 प्रशब्दात्पुनः संसारो न भवति । यथा रज्ज्वानहेर्भोगभ-
 वाभवौ । अयं भावः । रज्ज्वज्ञाने तस्यां सर्पदेहस्य भव-
 स्तज्ज्ञाने तस्यां लय इत्यर्थः । ननु रज्ज्वज्ञानं तज्ज्ञानं
 च ते उभे किं नित्ये । न हि न हि । ज्ञानाज्ञाने द्वे अ-
 प्यज्ञानकल्पिते इत्याह । अज्ञानसंज्ञाविति । तस्मिन्ब्र-
 ह्मणि विचार्यमाणे सति भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम प्रसिद्धौ
 अज्ञानसंज्ञौ अज्ञानेन संज्ञा ययोस्तौ । ते ज्ञानाज्ञाने मूला-
 ज्ञानस्याङ्गे । विद्याविद्ययोर्नायाङ्गत्वात् । यत श्रुतज्ञभावा-
 दन्यौ न स्तः । श्रुतश्चासौ श्रुश्च श्रुतज्ञः परं ब्रह्म । तस्य
 भावो धर्मः सत्ता । तस्माद् भावादन्यौ नस्तः । यद्वा श्रु-
 तज्ञो यो भावः पदार्थः अभावप्रत्ययीकः परं ब्रह्म त-
 स्मादन्यौ न स्तस्तदेवाज्ञानाद् बन्धमोक्षरूपे अज्ञानज्ञाना-
 त्मके भवति । तदभावे तदभावः (क) । कस्मिन्विचार्यमाणे ।
 अज्ञस्रचिति अलखवैतन्ये । पुनः । केवले अभेदज्ञानघ-
 ने । यत आत्मनि व्यापके । तत्र यथानुरूपं निदर्शनम् ।
 तरङ्गो रवौ रात्र्यहनी इव । अयं भावः । सूर्यमखलाद-
 र्शनदर्शनाभ्यां रात्र्यहनी । तन्मखले तु न रात्रिर्न दिवा ।
 नित्यप्रकाशरूपत्वात् । तद्द्वद् ब्रह्मा दर्शनदर्शनाभ्यां बन्ध-
 मोक्षौ । तस्मिन्ज्ञानाभावेन नित्यमुक्तत्वाच्च बन्धो न
 मोक्षः ॥

इति पूर्वपक्षस्थिताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् अज्ञानेन
 सा भिदा कुतेति वक्तुं न शक्यते । कुनः । यतस्तदज्ञानं तु
 द्रव्यमालम्ब्य तिष्ठति । गुणत्वाद् । नान्यथा तु । निश्च-
 यार्थे वै । द्रव्यं विना गुणमस्त्वाभावात् । ननु चतुर्विंशति-
 गुणेषु नाज्ञानं श्रूयते । कथं तस्य गुणत्वम् । सत्यम् । बुद्धि-
 ब्रानिमिति वचनात् । बुद्धिशब्देन यदुक्तं ज्ञानं तत्सत्त्वादि-
 गुणकार्यं त्रिविधम् । यथार्थानुभवायथार्थानुभवसंशयभेदात् ।
 तद्वति तत्प्रकारको यथार्थानुभवः । अतद्वति तत्प्रकारक-
 स्त्वयथार्थानुभवः । पुरुषे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः ।
 तस्मात्तयोर्ज्ञानाज्ञानयोरभेदान्वयात्कुत्रचिदज्ञानशब्दशब्दितं ज्ञा-
 नमेव । कुत्रचिज्ज्ञानशब्दशब्दितमज्ञानमेव च । तस्मादज्ञानं
 ज्ञानसदृशं ज्ञानाधमं ज्ञातव्यम् । नन्विदमन्यसदृशा-
 धिकरणे तथा ह्यर्थगतेरिति शब्दानुशासनोक्तत्वात् ।
 न त्वज्ञानं ज्ञानाभावम् । यथा ब्राह्मणसदृशः अब्राह्मणः ।
 द्वैतसदृशमद्वैतम् । न तु द्वैताभावमित्यर्थः ।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अमाशस्त्यं विरोधश्च नञर्थीः षट् प्रकीर्तिता

इत्युक्तेः । तस्मादज्ञानशब्देन गुण एव । स तु
 द्रव्याश्रय एव ॥४॥

द्वैताभावात्परं ब्रह्म विना द्रव्यं न दृश्यते ।
तस्मात्तदाश्रितं यत्किं(क) तस्मिंस्तत्त्वं हि कल्पते ५
किंवा तदावृतं ब्रह्म स्वस्मिंस्तत्त्वं हि मन्यते ।
यथा वातावृतः कोऽपि पश्येत्स्वात्मानमन्यथा ॥६॥

द्रव्यं तु परं ब्रह्म विना न दृश्यते । कुतः । द्वैताभावात् ।
तस्माद्देतोः किं तत्(ख) अब्रह्म तदाश्रितं ब्रह्माश्रितं तेन त-
स्मिन्ब्रह्मणि तत्त्वं जीवेश्वरत्वम् । हिशब्दः समुच्चयार्थे ।
सेव्यसेवकत्वं नानान्वं च कल्पते । यथा गृहाश्रितं तमो गृ-
हमावृत्य तददर्शनं कल्पयति ॥५॥

किंवा ब्रह्मैव तद्ब्रह्मावृतं सत्त्वस्मिंस्तत्त्वं नानात्वं
जीवेश्वरत्वं च मन्यते । तत्त्वं मत्वानर्थादिकमपि चाभिप्रेष्य-
ते । यथा कोऽपि दातावृतो विक्षिप्तः स्वात्मानमन्यथा
पश्येत् । तस्मिन्सति परमाश्चर्यमिदम् । यतो ध्वान्तायोगेन
कश्चित्पुरुषो रज्ज्वां सर्पारोपाद्भययुक्तो भवति । न तु सा(ग)
सर्पोऽहमिति मन्यते । कथं ब्रह्मात्मकं ब्रह्म स्वस्वरूपमज्ञान-
ज्जीवोऽहमिति मन्यते ॥६॥

तथा सत्यपि ब्रह्मण्यब्रह्मावृते सति तद् ब्रह्म तस्याज्ञान-

(क) बी० पु० अतः तत्किम् इति पा० ।

(ख) आ० पु० अतः सत् इति पा० ।

(ग) भा० पु० अतः स इति पा० ।

तथा सत्यपि तद्ब्रह्म तस्य क्रीडामृगो हि किम् ।
 यतस्तेन हि तस्याद्वा बन्धमोक्षत्वदर्शनात् ॥७॥
 तथा भवतु ते ब्रह्म ह्यथापि पृच्छ्यते मया ।
 अनाद्यनन्तमज्ञानं सादि सान्तं वदथ तत् ॥८॥
 आद्ये त्वद्वैतहानिः स्यात्तथा पक्षेऽपरेऽपि च ।
 अनिमोक्षप्रसङ्गः स्यात्तस्य तेन ततो न तत् ॥९॥

स्य किं क्रीडामृगः । हि निश्चयार्थं । कुतः । यतस्तेनाज्ञानेन
 तस्य ब्रह्मणोऽद्वा साक्षाद् बन्धमोक्षत्वदर्शनात् । अयं भावः ।
 तदेव तस्मिन्जीवित्वभावनया अज्ञानाङ्गेन वध्नाति । ज्ञाना-
 ङ्गेन ब्रह्माकारवृत्त्या बन्धनान्मुक्तं करोति । तस्मिन्सति जड-
 त्वापत्तिः ।

आत्मानमेवात्मतया विजानतां

तेनैव जातं निखिलं मपञ्चितम् ।

ज्ञानेन भूयोऽपि च तन्मलीयते इत्युक्तं ॥१०॥

तथा ते ब्रह्म भवत्वज्ञानस्य क्रीडामृगो भवतु । अ-
 थापि मया पृच्छ्यते ॥ साद्वैतद्वयभ्याम् । अनाद्यनन्तमिति ।
 तद् अज्ञानम् अनाद्यनन्तं वा । सादि सान्तं वा किम् । अथ
 मे मम प्रश्नान्तरं वद ॥ ८ ॥

आद्ये पक्षे तस्यानाद्यनन्तत्वे अद्वैतहानिः स्यात् । तस्यै-

वक्तुं न शक्यतेऽनादि सान्तं तदपि कर्हिचित् ।
यतोऽस्यानाद्यनन्तत्वाद्विश्वस्यातो न तत्तथा १० ।

व द्वितीयत्वप्रसिद्धेः । तुशब्दोऽनुक्तदूषणान्तरसूचकः । तस्या-
नाद्यनन्तत्वे महानर्थापत्तिः । यतो ब्रह्म स्वस्मिन्ननादि जी-
वत्वं मत्त्वानर्थादिकं प्रपद्यते इति दुर्बलः । यथा रज्जुः स्व-
रूपेऽनादिसर्पबुद्ध्या तद्भयेन कम्पादियुक्ता भवेत् । अथ-
रे द्वितीयपक्षे सादिसान्ते तस्य ब्रह्मणोऽनिर्माणप्रसङ्गः । यतः
शुद्धब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नेनाज्ञानेन जीवत्वमाप्तं ब्रह्म
सुखदुःखादिकं प्रपद्यते । पुनः सत्सङ्गेन शास्त्रविचारान्माप्त-
ज्ञानवैराग्याभ्यां तच्छिद्धत्वा स्वस्वरूपेण स्थितमपि पुनरु-
त्पन्नाज्ञानार्थीनं भवत्येवं सत्प्रसङ्गः । चकारान्न साद्यनन्त-
मपि । तदेव प्रसङ्गम् । बन्धने जाले तस्यान्ताभावान् ॥१॥

तदज्ञानमनादि सान्तमपि वक्तुं न शक्यते । यतोऽस्य वि-
श्वस्यानाद्यनन्तत्वान् । अवेत्सिद्धान्ते संसारस्त्वज्ञानकल्पितस्स-
स्यानाद्यनन्तस्य कार्यस्य न कारणमनादि सान्तं भवितुम-
र्हति । अतस्तदज्ञानन्तथा न । अनादि सान्तम् । किन्त्वना-
द्यनन्तमेव । तस्मात्तत्पक्षेऽपि नानात्वेऽप्यनाद्यनन्तं कथम् उ-
च्यते । जीवेश्वरत्वं सर्वकसेव्यत्वं च नानात्वं च कल्पि-
तम् ॥१॥

जीवस्यानादि सान्तं हि तदज्ञानं विकल्पकम् ।

तन्नाशेनापवर्गो वै जीवस्य ब्रह्मता पुनः ॥११॥

जीवाज्ञानं कुतो ब्रह्मन्नज्ञानेन हि कल्पितम् ।

तत्त्वं ब्रह्मण्यतस्तस्याज्ञानं कस्मान्न कथ्यते ॥१२॥

तस्य तस्मिन्नबोधे वै ब्रह्मा ज्ञानीत्यसन्मतम् ।

त्वया शास्त्रविहीनेन स्वीकृतं बत जन्मदम् ॥१३॥

एवं सिद्धान्तमसहमानः पुनः स्वमतमाह । जीवस्येति ।
नन्वस्मिन्मते जीवस्यैवाज्ञानमनादि सान्तम् । किंभूतम् ।
विकल्पकम् । तदनादित्वाद् बन्धनं त्वादिशून्यम् । तस्यान्त-
त्वात्तस्य नाशेन जीवस्यापवर्गो मोक्षो भवति । वै निश्च-
यार्थे । अतः पुनः तद्ब्रह्मता । तस्मान्नानात्वं कल्पि-
तम् ॥ ११ ॥

तन्मतं निराकरोति सप्तभिः । जीवाज्ञानामिति । ओ
ब्रह्मैस्तव तु बद्धो व्याघातः । यतो जीवस्याज्ञानं कुतो
ब्रह्मणि तत्त्वं जीवेश्वरत्वं तु तेनाज्ञानेन कल्पितमिति भ-
वतैवोक्तम् ! तस्मात्तस्या ब्रह्मणोऽज्ञानं, कस्मान्न कथ्यते ।
ब्रह्माज्ञानं इति त्रयां त्रिहाय वद । तज्जीवमागेव (!) वृ-
त्तित्वात् ॥ १२ ॥

तस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नबोधे अज्ञाने सति ब्रह्म अज्ञानं

एकदेशेऽपि चा ज्ञानावृते ब्रह्मणि तस्य तत् ।

यथानीलावृतं कण्ठे नीलकण्ठो हरः स्मृतः ॥१४॥

इत्यसत् मतं शास्त्रविहीनेन अवैदिकेन त्वया स्वीकृतम् ।
वत खेदे । यतस्तन्मतं जन्मदम् । एवं सति तस्यानाद्यनन्त-
त्वादपि नावात्वं तु नित्यमेव । कुतः । साधनन्तत्वाभादि-
सान्तरत्वादिसान्तत्वानां प्राग्विराकरणात् ॥१३॥

नन्वब्रह्मं त्वनन्तस्य ब्रह्मण एकदेशे स्थित्वा समेवा-
च्छाद्य तस्मिन्नानात्वं कल्पयति । तस्मान्नोक्तदोषः । तत्राह ।
एकदेशे इति । तावत्तु गुणगुणिनोः समवायसंबन्धादेकदे-
शे मिवालो न संभवति । सर्वदेशव्यापकत्वान् । पृथिव्या
एकदेशे गन्धस्य निवास इति वक्तुं न शक्यते । अनुभवा-
भावात् । नन्वाकाशस्यैकदेशस्थो मेघस्तमेव देशमावृत्य
तद्दर्शनेन ध्वान्तत्वं कल्पयति । तथात्रापीति चेन्न । तयो-
स्तत्सम्बन्धाभावात् । यतः स्वस्वरूपं मेघावृतं जातमित्या-
काशो न मन्यते । आकाशस्य तु शब्द एव गुणः । तथापि
भवतां कुप्ते एकस्मिन्देशेऽप्यज्ञानावृते ब्रह्मणि तस्य ब्रह्म-
णस्तदेवाज्ञानत्वम् । यथा नीलावृते कण्ठे सति हरो नील-
कण्ठः स्मृतः । तथा चन्द्रशेखरो बालचन्द्रो गजाननः श्री-
वत्साङ्गो भगवान्स्मृतः ॥ १४ ॥

तत्कल्पितेन जीवत्वेनाश्चर्यमिदमद्भुतम् ।

जीवत्वं मन्यते ब्रह्म स्वस्मिन्स्वज्ञानविप्लवात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तावृतं न चात्मानं मन्यते भास्करः कदा ।

उलूककल्पितेनाद्वा तेन तन्मन्यते कथम् ॥ १६ ॥

आभासः प्रतिविम्बो वा जीवश्चोक्तो महर्षिभिः ।

येन केन प्रकारेण तस्य बोधाय सात्त्वतैः ॥ १७ ॥

तथापीदं तु महदाश्चर्यमदृष्टान्ताभावात् । कुत्रापि क-
र्षापि तद्दर्शनश्रवणाभावाच्च । तत्किम् । तत्राह । तदिति द्वा-
भ्याम् । ब्रह्माणि तत्तेनाज्ञानेन कल्पितेन जीवत्वेन ब्रह्मापि
कथं स्वस्मिन्जीवत्वं मन्यते । किं स्वज्ञानविप्लवादित्यपि
वाक्यमुपहातास्पदम् ॥ १५ ॥

उलूककल्पितेन रवी ध्वान्तेन भास्करस्तु स्वात्मानमा-
वृतं न मन्यते । कथं तद् ब्रह्म बृहद् व्यापकं तेन कल्पितेन
तत्त्वेन तत्त्वं मनुते ॥ १६ ॥

ननु एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रुत्या

यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शयिषुषोः ।

द्विधाभूतमवेक्षेत तथैवान्नरमावयोरिति

स्मृत्या प्रतिविम्बवादेन जीवेश्वरयोरभेदादद्वैतं ब्रह्म
प्रतिपादितम् । तथावच्छिन्नवादेमापि ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इति श्रुत्या

घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ।

एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनरिति

स्मृत्यापि । तर्हि तासां भ्रमविजृम्भितं मतम् । न
हि न हि । ताभिस्त्वधिकारानुरूपवाक्यैर्जीवाः प्रबोधितास्तेषां
मङ्गलायेत्याह । आभास इति । सात्त्वतैर्नारदादिभिर्महर्षिभि-
र्वेदमन्त्रैः । ऋषिर्मन्त्र इति वचनान् । तैः सर्वैर्जीवः कुत्राभास
उक्तः । कुत्र प्रतिविम्बश्च । चकारात्कुत्र बुद्ध्यवच्छिन्नः ।
वाशब्दात्कुत्रापि विवर्तः । तानि तत्तद्वाद्प्रतिपादकानि वा-
क्यानि तु येन केन प्रकारेण देहाज्जीवात्मा भिन्नो ज्ञानस्व-
रूपो ज्ञानगुण इति जीवस्य बोधायोक्तानि । तेन बोधेन
सात्त्विकगुणज्ञानाभिमानिनामीश्वराधीनत्वमसहमानानामपि
भगवत्समैश्वर्यमाप्नुये तदभेदभावेना कारिता । तथा भावनया
निर्गुणज्ञानमाप्न्या स्वयमेव स्वस्वरूपं ज्ञास्यतीत्यभिप्राय-
स्तेषाम् । यतो दृष्टश्रुतदृष्टान्तेन दृष्टान्तिस्थाशु बाधो भ-
वति । तस्मादंशवादपरित्यागेन तत्तद्वादाः प्रतिपादिताः ।
स वादस्तु दुर्ज्ञेयः । भगवत्कृपाभावात् ॥ १७॥

न. सिद्धान्तस्तथा तेषां तैर्यतः परमेश्वरः ।

मुक्तजीवैरनावृतैरुक्तः प्राप्यो मुमुक्षुभिः ॥१८॥

तस्मान्न तथैव तेषां सिद्धान्तः । तावच्च ते वादाः अद्वैते निराकारे ब्रह्मणि भवतां सिद्धान्तेऽपि दोषावहा एव । यत उपाधिद्रष्टृर्द्रव्योः सत्त्वे प्रतिबिम्बं सिध्यति । तथाभासोऽपि त्रयाणां दृश्यदृष्टभ्रमाणाम्(क) । अधिष्ठानः प्रज्ञातगुणकः भ्रमः कल्पक इति चतुर्णां सत्त्वे कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कस्याप्यारोपो भवेत् । तथा कल्पकादीनां त्रयाणां कल्पकाधिष्ठानावच्छेदकानां(ख) सत्त्वे बुद्ध्यवच्छिन्नश्चतुर्थोऽपि । तत्किमपि तु नास्ति । द्वैताभावात् । तेषां सत्त्वेन अद्वैतमतहानावपि प्रतिबिम्बं तु साकारपदार्थस्यान्यस्मिन्साकारपदार्थे भवति । निराकारस्य ब्रह्मणो मिथ्याभूतान्तःकरणे तदभावात् । अतस्तद्वाचः शब्दसंमतः । भवत्सिद्धान्ते सति मृगमृण्णाकल्पिते जलेऽपि कालाकाशदिशामपि तत्सम्भवात् । ननु निराकारस्य शब्दस्य प्रतिशब्दरूपं तच्छ्रूयते । तथात्रापीति चेत्तत्रोच्यते । साकारद्रव्यनिष्ठस्य शब्दस्य सत्यां दिशि श्रूयते । तदभावे तदभावः । आकाशस्तु साकार एव । पञ्चीकरणादुत्पत्तिलयश्रवणात् ।

(क) भा० पु० न्त० दृश्यदृष्टभ्रमाणाम् इति त्रिपुण्यीकूपेण त्रयाणां मिथ्यत्वोपरि लिखितं वक्तव्यं ।

(ख) भा० पु० न्त० कल्पकाधिष्ठानावच्छेदकानामिति त्रिपुण्यीकूपेण त्रयाणां निरवस्थोपरि लिखितं वक्तव्यं ।

तस्य ब्रह्मणः साकारत्वे जीवस्यापि साकारत्वं स्यात् । तत् न श्रूयते । तस्मिन् सत्यपि तत्प्रतिबोधनमयुक्तम् । तस्य मिथ्यात्वात् । जीवं त्वीश्वस्तत्त्वमस्यादिना बोधयति । तस्मात्तद्वादस्त्वशास्त्रज्ञानां संमतः । न तु शिष्टानाम् । तथावच्छिन्नवादोऽपि । विवर्त्तस्तु मूलशून्यः । वेदवेदान्ते तद्वादाश्रवणान् । यतोऽद्वैते तु न किमपि संभवति । द्वैतेऽपि यथा रज्ज्वां सर्पारोपेण कश्चिद् भययुक्तः पुरुषस्तज्ज्ञानेन भयविनाशेऽपि रज्जुरूपो न भवति । तथा ब्रह्मणि विश्वकल्पनया जन्ममरणादिभययुक्तो जीवो ब्रह्मज्ञानेनापि तद्रूपो न स्यात् । किं तु भयशून्यः स्यात् । पुनस्तद्वादे दृष्टिगोचरत्वलक्षणदोषापत्तिस्तस्मिन्परे । तस्मादसंमतः सोऽपि । ननु तेषां तज्ज्ञा सिद्धान्तो नेति त्वया तदभिप्रायः कथं ज्ञान इति चेत्तत्रोच्यते । यत्तस्मैर्हृदिभिः सात्त्वतैरपि अनावृत्तैर्मुक्तजीवैरीश्वरः प्राप्य उक्तो मुमुक्षुभिरपि ।

एवं संमत्तादो नामरूपाद्विनिर्मुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति

श्रुत्या मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिन्यादिनापि ।

तद्वादे तु तत्प्राप्यत्वं न संभवति । यतो घटध्वंसे जलोपाधिविनिर्मुक्तेन प्रतिबिम्बसूर्यणाकाशस्थः सूर्यः प्राप्य इति वक्तुं कोऽपि न शक्नोति । तथा भ्रमविमुक्तेन कल्पितसर्पेण रज्जुः प्राप्येति च । तस्य वस्तुतत्त्वाभावेन मिथ्या-

त्वात् । मुक्तजीवैरीश्वरः प्राप्य इत्यनेन जीवस्य नित्याणु-
त्वं परमेश्वरान्मुक्तदशायामपि भिन्नत्वं च । प्रतिपादितम् ।
अन्यथा सिद्धान्तभूतानां श्रुतिसूत्रादीनां भ्रमप्रसङ्गः । तस्मा-
त्पूर्वपक्षस्थितैर्वाक्यैः सिद्धान्ते स्थितानि वाक्यानि नान्यथा
कर्त्तव्यानि । मनो ब्रह्मेत्युपासीते(क)त्युक्त्वा तस्माद् वा एत-
स्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मेत्युक्तम् । तथा देवा इ वै स्वर्गं
लोकमायान्तन्ते रुद्रमपृच्छन्को भवानिति सोऽब्रवीदह-
मेकः प्रथममासीन्नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः । सोऽन्त-
रादन्तरं प्राविशद्विशो व्यन्तरं प्राविशन्सोऽहं नित्यानित्यो
व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्मा(ख)ब्रह्माहमित्युक्त्वा एको वै नारायण
आसीन्न ब्रह्मा न ईशानः । पुनरेव नारायणः । सोऽन्यत्का-
मो मनसा ध्यायेत । तस्य ध्यानान्तस्थललाटान् व्यक्षः शूल-
पाणिः पुरुषो जायते विभूच्छिष्यं सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं
मनः ऐश्वर्यं सप्रणवा व्याहृतय ऋग्यजुः सामाथर्वाङ्गिरस
इत्युक्तं श्रुत्या । एवं विरोधे पूर्वपक्षवाक्यानां सिद्धान्तवाक्यैः
सहविरोधार्थः कर्त्तव्यः । मनो ब्रह्मोपासीतेत्यत्र मनसि
ब्रह्मभावनया ब्रह्म उपासीतेत्ययमेवार्थो वक्तव्यः । न
तु मनो ब्रह्मोपासीतेति । तथा निजस्वरूपे नारायणवु-

(क) भा० पु० अ० सी० इत्येव स्थानं सं. इति पा० । एवमुक्त-
रवापि सर्वत्र ।

(ख) भा० पु० अ० ब्रह्मा इति पा० ।

ख्या रुद्रेणोक्तम् । अहमेव प्रथममासीन्नान्य इत्येवं ज्ञा-
त्वा सर्वेश्वरो नारायणो मन्तव्यः ।

अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये
नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान ।
शुक्रेण ज्योतिषि समनुमविष्टं
प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ।

यस्मिन्निदं सं च विचेति सर्वं
यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदुः ।
तदेव भूतं तदु भव्यमान-
भिदं तदक्षरे परमे व्योमन ।

येनावृत्तं खं च दिवं मही च
येनादित्यस्तपनि तेजसा भ्राजमा च । •
यमन्तः समुद्रं कवयो वदन्ति
तदक्षरे परमे प्रजाः ॥

यतः प्रसूता जगत्तः प्रसूति-
स्तोयेन जीवान्वितसर्जं भूम्या-

मित्यादिर्भ्यः । एवमद्वैतमभिपादकानां प्रतिविम्बाव-
च्छिन्नव्यादानामंशवादेन सह पूर्वोक्तप्रकारेणैक (क) वाक्यार्थं
कृत्वा सेव्यसेवकत्वं नित्यमिति निश्चेतव्यम् ॥ १८ ॥

नन्वनादेरनन्तस्य जीवस्यानादिमायया ।
 ब्रह्मणीश्वरजीवत्वं कल्पितं न तु वास्तवम् ॥ १६ ॥
 तस्मात्तस्या विनाशेन जीवो ब्रह्मैव सर्वगः ।
 घटध्वंसे यथा त्वेको महाकाशः सदा विभुः ॥ २० ॥

एवं पराजिनो मायावाच्यमतावलम्बं कृत्वाह स्वमतं
 त्रिभिः । नन्विति । तस्मादिति । भाव इति (क) । नन्वस्माकं
 सिद्धान्तेऽपि केचिदाचार्या अज्ञानपर्यन्तं मायाकालजीवादी-
 नादिशून्यान् मातुः । तत्पक्षेऽनादेरनन्तस्य जीवस्यानादिमाय-
 या अविद्यया ब्रह्मणि जीवेश्वरत्वमनादि कल्पितं न तु
 वास्तवम् ॥ १९ ॥

अतस्तस्या अनादिसान्तत्वात्तस्या विनाशेन जीवो
 ब्रह्मैव । कथंभूतः । सर्वगः । विभुन्वान् । यथा घटयोगेऽणुत्व-
 माप्त इव घटाकाशः । तस्य ध्वंसेनैक एव महाकाशो भवति ।
 कीदृशः । सदा विभुः । इत्यनेन घटमठाकाशत्वमङ्ग (ख) कल्पित-
 मुक्तं भवति । तस्या विनाशस्तु तत्त्वमस्यादीनां वाक्यानां
 विचारेण जीवेश्वरयोर्निरोधांशत्यागाद् ब्रह्माहमस्मीति भा-
 वनया स्यात् । तस्यागस्तु जहद्जहत्स्त्रार्थलक्षणा स्यात् ।

(क) आ० पु० न्तं तस्मादिति । भाव इति । इति ना० ।

(ख) आ० पु० न्तं अज्ञान इति पा० ।

सतो लक्षणा त्रिधा । जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था जहदजह-
त्स्वार्था इतिभेदात् ।

स्वार्थत्यागो भवेद्यत्र चान्यार्थग्रहणेन वै ।

जहत्स्वार्था च सा प्रोक्ता लक्षणा शब्दसागरे ।

स्वार्थत्यागेन चान्यार्थस्वीकारो यत्र दृश्यते ।

लक्षणा साऽजहत्स्वार्था शब्दवैः कथिता वरैः ।

स्वार्थत्यागो न वै यत्र विरोधांशं विहाय च ।

लक्षणा सा च जहदजहत्स्वार्था हि चोच्यते(क) इति ।

सा यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषसंन्यवहारे तु भ-
गीरथचक्रवातावच्छिन्नमवाहे गङ्गापदस्य शक्तिरन्वयान्य-
त्रापि । तत्र घोषस्यासंभवात् । शक्यसंबन्धे तीरे लक्षणा ग-
ङ्गातीरे घोष इत्यर्थः । तथा जहत्स्वार्थलक्षणया तत्त्वमस्या-
दिवाक्ये नाभेदः सिद्ध्यति । अन्यार्थावलम्बेन स्वार्थत्या-
गाभावात् । तथा शोणो धावतीत्यत्र शोणगुणस्य धावनक्रि-
यासंभवाच्छोणोऽश्वो धावतीत्यर्थो ज्ञातव्यः । शोणगुण-
स्यात्यागेन द्रव्याश्वग्रहणम् । तथापि तत्राभेदो न भवेत् ।
स्वार्थत्यागाभावेनान्यर्थग्रहणाभावात् । विशेषणविशेष्या-
भावादपि । अतस्तथैव सिद्ध्यति । सौऽयं देवदत्त इतिवत् ।
तच्छब्दः परोक्षवाची । इदं शब्देऽपरोक्षवाची । तथा च

भावोऽयं सर्वजीवानां मध्ये जीवस्य यस्य वै ।
नष्टाविद्या ह्यभेदत्वं तस्यातो द्वैतकल्पितम् ॥२१॥

इति पदं तद्देशकालवाची । अयमिति एतद्देशकालवाची ।
तदेवं तद्देशकालवृत्तित्वस्य परोक्षत्वस्य एतद्देशकालवृत्तित्व-
स्य अपरोक्षत्वस्य च त्यागेन देवदत्तदेहाभेदो भवति । तथा
मायोपाधित्वमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं परोक्षत्वम् । अविद्योपाधि-
त्वं जीवस्याल्पज्ञत्वमपरोक्षत्वम् च । उभयविशेषेण-
त्यागेन चैतन्याभेदो भवति ॥२०॥

अयं भावः । सर्वजीवानां मध्ये यस्य जीवस्योक्तम-
कारेणाविद्या आवरणविक्षेपशक्तिर्नष्टा तस्य ब्रह्माभेदत्वं
स्यात् । न यस्य सा नष्टा । तस्य मते नानात्वं सेव्यसेवक-
त्वं जीवेश्वरत्वं च । तस्माद् द्वैतं कल्पितमद्वैतं सिद्धान्तो
वेदसंमतः ।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपं विहाय ।

तथा विद्वाभ्नामरूपाद् विमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैतीति श्रुतेः ।

अस्याः श्रुतेरयं भावः । यावन्नदीनां पर्जन्यजलाभा-
वेन न समुद्रेण सह समागमो भवेत्तावत्तातां नामरूपत्वं
सजातीयविजातीयस्वगतभेदलक्षणं नानात्वं च स्यात् ।

तथापि ह्यद्वयं ब्रह्म न भवत्येव कर्हिचित् ।

मुक्तोपसृप्यकथनाज्जीवोऽणुब्रह्मणः पृथक् ॥२२॥

तथा यावद्विद्वान्त(क) दिव्यं पुरुषं नाप्नोति । तावद् भवतोक्तं
नीनात्वम् । स्वरूपप्राप्तौ न किमपि ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम् ।

न मुमुक्षुर्न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थेति ।

शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठतु पुष्करे ।

भिन्ने तमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यतीति श्रुतेः ॥२१॥

तन्मतं निराकरोति त्रिभिः । तथापीति पूर्वपक्षनिषेधार्थे ।

यतो भगवतः सर्वज्ञत्वादिगुणास्तु नित्याः स्वरूपभूताः ।

अतो निषेधानर्हाः । अप्रतिपिद्धं परमैश्वर्यं तदभावाच्च नै-

वमितरेषामिति शाण्डिल्यविद्योक्तेः (१) ॥

(१) अप्रतिषिद्धमित्यादि शाण्डिल्यविद्यासूत्रस्या-
र्थः ॥ परमेश्वरस्यैश्वर्यं त्वप्रतिषिद्धम् । कुतः । तदभा-
वात् । निषेधाभावात् । न क्वापि श्रुती प्रतिषिद्धमस्ति
येन बाधितं स्यात् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वा-
त्मशक्तौत्यादिश्रुतिभ्यः । जीवानाम्नु नैवम् । किन्तु प्र-
तिषिद्धमस्ति ॥

अतो भवतीति यदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वस्य जीवस्याल्पज्ञ-
त्वस्य निषेधेनाभेदः सिध्यति । तत्रेश्वरस्य गुणानां तु नि-
षेधो न संभवति । श्रुतिविरोधात् ॥ यद्दि भवतां कुमते स्वी-
कृतस्तथापि मया पृच्छ्यते । ईश्वरोपाधिमाया किमयेवी
वा । विभ्वी । नाथा । तस्याः कार्याणामाकाशादीनां वि-
भुत्वदर्शनात् । अत ईश्वरोपाधिः सर्वमयो व्यापको विभुः ।
तस्मात्तत्त्यागेन जीवोपाधेस्तु त्यागोऽनायासेन भवति तदन्तर्भू-
तत्वात् । यथा समुद्रत्यागेन तदन्तर्भूतानां लहरीणाम् । पृथिवी-
त्यागेन तदन्तर्भूतानां गृहाणाम् । पुनरीश्वरस्य सर्वज्ञत्वस्य
जीवस्याल्पज्ञत्वस्य त्यागोऽनुचितः । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवा-
क्ये जहदजहलक्षणपि न संभवति । यतो भवतां मतं क-
ल्पितमेवातः संसारदम् । तथापि अभेदेश्वरोपासनाया अ-
विद्यानिवृत्त्या ब्रह्माप्तावप्यद्वयज्ञानं तु कर्हिचिदपि न भ-
वत्येव । कुतः । मुक्तोपसृप्यकथनात् । जीवस्तु मुक्तदशाया-
मप्यगुरेव । यतो विभुत्वाभावाद् ब्रह्मणः पृथक् भवता या-
न्युदाहरणानि दत्तानि तेषामर्थो न ज्ञातः । न निरोधी न
चोत्पत्तिरित्यादिना तु जीवस्य वास्तवरूपमुक्तम् । तत्तु स-
र्वेषां मतम् । ज्ञानमिति वेदशास्त्रमित्यर्थः । यावच्छब्द-
मायावृत्त इत्यादिना त्वभेदाभावत्वं च एकत्वमेकमेवानुप-
श्यतीत्युक्तेः । अन्यथा स एकत्वमेकमेवानुपश्यतीति क्रिया-
या व्यर्थत्वं स्यादतोऽर्थस्तु स मुक्तः सर्वेश्वरत्वेनैकं भग-

वन्तं नानात्वाभावेन तद्वपुष्वेन विश्वस्यैकत्वं चानु वारं वारं पश्यतीति । तथा यथा स्यन्दमाना नद्य इत्यस्याः श्रुतेरर्थस्तु स्यन्दमाना नद्यो नामरूपे विहायागन्तुके नामरूपे विहाय स्वाभाविकेन जलागुशब्दितेन नामरूपेण सहास्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्तीत्यर्थः । अस्तं गच्छन्तीत्यनेनैवाभेदाभावत्वमुक्तं भवति ।

यतो नामरूपाद्विनिर्मुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैतीत्युक्तेः ।

यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्त्रिष्यन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां गमयन्ति ते तथात्र विवेकं न लभन्ते । अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यहमेवं खलु सौम्येमाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति श्रुतेरपि । वयमपि सति संपद्यामह इत्यनेन मुक्तानामपि भेदसत्त्वमुक्तम् । यतो भेदस्तु चतुर्विधः । स्थूलमध्यमसूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदात् । तत्र कीटकीटकृत्कीटयोः समस्वरूपयोस्तु स्थूलभेदः । उभयरूपदर्शनात् । यमुनासमुद्रयोर्मध्यमभेदः । समुद्रे तन्मधुरजलमाप्तेः । गङ्गासमुद्रयोः सूक्ष्मभेदः । स्वागुरूपेण मधुरत्वात् । ननु तत्कथं ज्ञायते । मेघवृष्टिजलमधुरत्वात् ।

तपाम्यहमहं वर्षे निपृक्षाम्युत्सृजामि चेति

श्रीभगवद्भक्त्यात् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्याद्युक्तेस्तु वै हरेः ।
जाते ह्यभेदबोधेऽपि न ज्ञानी प्रवरोऽपि च ॥२३॥

अष्टौ मासान्निपीतं यद् भूस्याश्चोदमयं वसु ।

स्वर्गोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगत

इति शुकोक्तेः ॥

आदित्याज्जायते वृष्टिरादित्ये च प्रलीयते इति श्रुतेः ।

अतो यज्जलं सूर्यः स्वरश्मिभिर्वर्षति तदेवापकर्षति ।
तस्मान्नदीनां जलान्यगुरुपाणि मधुराण्येव समुद्रजले ति-
ष्ठन्ति । समुद्ररूपाणि न भवन्ति । गोस्तनमुक्तदुग्धजलयो-
रतिसूक्ष्मभेदः । स तु पावकेन ज्ञातो नान्यैः । तथा गौ-
रश्यामपार्षदानां भगवतः स्थूलमध्यमौ भेदौ । कौस्तुभमणि-
सायुज्यप्राप्तानां सूक्ष्मभेदः ।

कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यज इत्युक्तेः ।

भगवद्देहसायुज्यप्राप्तानामतिसूक्ष्मभेदः । तन्तु त एव मुक्ता
जानन्ति । नान्यः कोऽपि । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपे-
णाभिनिष्पद्यते । स एतस्मात्सर्वजीवसमष्टिरूपादुत्कृष्टा-
द्विरण्यगर्भादुत्कृष्टं सर्वप्राणिहृदयेशयं परमेश्वरं पश्यती-
ति श्रुतेः ॥२२॥

तावद् भगवदभक्तानां तु तपोवैराग्यसमाधिभिरपि सा-
धनैरद्वैतज्ञानं न कदापि स्थान् ।

श्रेयःसृतिं भांक्तिमुदस्य ते विधो

क्विरयन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते

नान्यद्यथा स्थूलनुषावघातिनामिति ब्रह्मोक्तेः ।

मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोक्त(क)जन्मभिः ।

न विदुर्भृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिनेति (?)

नारदोक्तेरपि ।

को न्विहार्हति विज्ञानं प्राक्सिद्धं गुणसंघन इति

धनदात्मजवाक्यादपि ।

क इह नु वेद वनावरजन्मलयाऽग्रसरं

यम उदगाट्टिपर्यमनु देवगणा उभये ।

महि न सन्ने चासदुभयं न च कालजवः

किमपि न तत्र शास्त्रमवकुप्य शयीत यदेति

श्रुत्युक्तेश्च (२) ॥

(?) मुनय इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ मुनयो मनन-

शीला अपि भगवत्पदवीं मार्गं कैवल्यज्ञानं न विदुः ।

बहुजन्मभिर्निःसङ्गेन वशीकाराख्यवैराग्येण तीव्रयोग-

समाधिना भृगयन्तोऽपि ॥

(२) क इहेत्यादि श्रुतिस्तुतिश्लोकस्यार्थः ॥ मन-

नन्वल्पसाधनश्रमे श्रम एव स्यात्साधनाधिक्ये तु कैवल्यज्ञानमपि भवेत्तन्नाह नारदः ।

मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः ।

न विदुर्भृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिनेति (क) ॥

कोऽद्धा वेद कः प्राबोचदित्यादि श्रुतेः ।

तस्माद् भक्तिविधुराणां तु साधनपराणामपि नरक-
क्लेश एव स्यात् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति

श्रीभगवद्बचनात् । अभेदज्ञानाय भगवन्तं ये भजन्ति

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्युक्तेः ।

अहो भगवन् अप्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् अवरजन्मलयः अ-
र्वाचीनोत्पत्तिविनाशवान्को नु पुमान् वेद । न कोऽपि-
त्यर्थः । यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा उदगादुत्पन्नः । यं ब्रह्मा-
त्मनो पश्चादुभये आध्या(ख)त्माधिदैविका देवगणा उ-
त्पन्नाः । एवं शास्त्रसाधनाध्यापकानां तत्त्वेऽपि न कोऽपि
जानाति पुनस्तदा कोऽपि न वेद इति किं वक्तव्यमि-
त्याहुस्तर्हीति ॥

(क) आ० पु० न्त० अभाय इत्योको ना० ।

(ख) आ० पु० न्त० अभाय इति पा० ।

तेषां भक्तिकृपयाऽद्वयज्ञानमपि भवति । तस्मिन्नवेद(क)-
बोधे जातेऽपि सः प्रबरो ज्ञानी न भवति ।

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वय-

प्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।

जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो

न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्व-

न्निति ब्रह्मोक्तेः (१) ॥

(१) अथापीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ आत्मानमे-
वात्मतया विजानतामिति । अज्ञानसंज्ञी भवन्नन्धमौ-
लाविति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां यादृशं ज्ञानं नयोक्तं ता-
दृशं जगदभावानुभवरूपं केवाचिदपि न स्यात् । प्र-
त्यक्षगोचरत्वात् । न च सुषुप्ती समाधावपि जगदभाव-
मनुभवतीति वाच्यम् । तस्मिन्नसमयेऽपि सर्वथा तद-
भावाभावात् ।

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राज्ञायनविद्यततः ।

नेहतेऽहमिति ज्ञानं सृत्युप्रज्वारयोरपि ।

नर्चैवात्येऽप्यवीक्यत्वादेकांशविधं तदा ।

सिद्धं न दृश्यते यूनः कुर्वा चन्द्रनदी यथेत्युक्तेः ।

अतो मुक्ता अपि भगवद्वर्चसि विना भगवन्महिम्न-
स्तत्त्वं न जानन्ति । तदुक्तं भगवता वीर्यायु ।

यतः सूक्ष्मरूपेणास्ति । यतस्तदनन्तरं प्रत्यक्षतः ।
अतो जगदभावानुभवं विना जगदभावकथनादद्वैत-
ज्ञानसिद्धिस्तु शुक्लाध्ययनवत् । यदा तदध्ययनादद्वैता-
नुभवरहितादद्वैतज्ञानात्संसारनिवृत्तिस्तदा सर्वमुक्ति-
प्रसङ्गः स्यात् । तस्मिन् सति शुको मुक्तो वा वामदेव
इति वाक्ये मिथ्यात्वप्रसङ्गः । यतः कामक्रोधादिवि-
नाशं विना न मनः शुष्यति । तत्कुट्टिं विना तेन नि-
रन्तरं ब्रह्मचिन्तनकं भवति । तद्व्यापनं विना न मनसो
लयः । लयं विना जगदभावानुभवो न कदापि । शुद्धेन
मनसापि निराकारस्य ब्रह्मस्यो ध्यानं न संभवति । त-
दस्ययाभावात् । अतस्तदभावे तदभावः । तत्सत्या-
भावे कैवल्यज्ञानाभावोऽपि प्रसिद्धः । अद्यापि महता
कृष्णेशानेकजन्मसु परमवैराग्ययोगसमाधिभिः केवाचि-
दुत्सप्राप्यनिव यथोक्तं कैवल्यज्ञानमपि जातम् । तथापि
भो देव अचिन्त्यालौकिकक्रीडापर ते तव पदाम्बु-
जहृदयस्य मध्ये एकदेशस्यापि यः प्रसादलेशोऽपि तेना-
नुगृहीत एव भक्तो भगवत्सत्त्वं अहिम्नस्तत्त्वं ज्ञेयमिति ।
नाम्यः तादृशानामनुक्ताभ्यामन्ये कश्चिदपि चिरं वि-
चिन्तयन्त्यतदंशापवादेन विचारयकपि वेत्ति ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्तति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति (१) ॥

ननु कः कया वेत्तीति शङ्कायामाह ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति (२) ॥

(१) मनुष्याणामित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ कोटि-
ष्वपि महापशुषु पशुविलक्ष्येषु शश्वद्गामिषु कश्चि-
न्मनुष्यः स्वधर्मनिष्ठः । मनोरपत्यत्वात् । तेषां सहस्रेषु
कश्चित्सिद्धये मोक्षाय यतति । यततां यत्नशीलानां
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुक्तो भवति । सिद्धानां मुक्ता-
नां मध्ये कश्चित्तत्त्वतो ययार्थतः सच्चिदानन्दविग्रह-
नां वेत्ति ॥

(२) ब्रह्मभूत इत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ब्रह्म-
भूतो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषो मे परां भक्तिं निर्गुणां नक्ति
लभते प्राप्नोति । तथा भक्त्या मामभिजानाति इति हि-
तार्थिनाम्बयः । अभिजानातीति पुरा सात्त्विकादौ तन्मा-
नेन ब्रह्माहमस्मीत्यभेदान्धयेन तन्माह ज्ञातः । पुनः
भक्त्या यावानपरिच्छिन्नः सच्चिदानन्दविग्रहः यः परब्र-

तस्माद् भगवद् भक्तिमान्पुरुषोऽतिदुर्लभः ।

रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।

तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजोदयः ।

प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम ।

मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्ध्यति ।

मुक्तानामपि सिद्धानान्नारायणपरायणः ।

स्वात्मकः प्रमुक्तभजनीयः सर्वाधिपोऽहमस्मीति मां
जानाति । पुनः भक्तिप्रभावरूपेण निर्गुणज्ञानेन स-
त्त्वतो यद्यार्थतो नित्यसेव्यत्वेन मद्रूपं नित्यसेवकत्वेन
स्वात्मानं ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते प्राप्नोति । वनं
प्रविशति कोऽप्यत्र वनं प्राप्नोति न तु वनरूपो भवति ।
तद्वदत्रापि । अर्थान्तरकल्पनया तस्यान्यथार्थो न कर्त-
व्यः । दौषप्राप्तेः । कथम्भूतः ब्रह्मभूतः । प्रसज्जन्मा । आ-
त्मा मनः सदैव प्रसजो यस्य सः । यतः अप्राप्तपथादेः
प्राप्तिं न कारुक्षति । प्राप्तस्य विनाशे न शोचति सः ।
नन्वेतादृशत्वं तु नाययापि दुर्भालये पुरुषे दृश्यते । त-
त्राह । कीदृशः । मनः सर्वेषु भूतेषु शत्रुनिग्रहो गण-
व्याप्रवर्षपुत्रादिषु समो यः । स एव ब्रह्मभूतो मे परमः (क)
भक्तिप्राप्त्यधिकारीत्यर्थः ॥

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कौटिष्वपि महामुने-

इति भागवतोक्तेः ॥

यदुक्तं भगवता सिद्धानां मध्ये कश्चिन्मां वेत्तीत्य-
स्यार्थस्तु मद्भक्तिमान्मां वेत्तीति । अतो मुक्ता अपि
भक्तिं विना भगवन्महिम्नस्तत्त्वं न जानन्तीति ब्रह्मणा
साधूक्तम् । तस्मादद्वैतज्ञाने जातऽपि स पर्वरो ज्ञानी न
भवति । किं तु मुक्तः । यदा स मुक्तो भक्तिकृपया भ-
क्तिमान् सन्भगवन्तं भजेत्स मुक्तोत्तमो दुर्लभः ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ

इति श्रीभगवदुक्तेः (१) ॥

(१) बहूनीमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ बहुजन्मसु
तपोयोगादिभिः साधनैर्बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवा-
न्सर्वमिदं विश्वं वासुदेव इति ज्ञानवान् मुक्तः सन्मां
प्रपद्यते मां प्रपन्नो भवति शरणागतो भवतीत्यर्थः । प्र-
पद्यत इति क्रियाया नान्योऽर्थः कल्पनीयः । नैषा तर्कज
नस्तिरापनेयेति श्रुतेः (क) । प्रपद्यते भजतीति श्रीश्रीधरोक्तेः ।
तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवदिति शा-
स्त्रित्यसूत्रोक्तेरपि । अस्य शास्त्रित्यसूत्रस्यार्थः ॥ बहू-

(क) आ० पु० न्त० रपनीयेति इति वा० ।

नाञ्जन्मनामन्ते 'ज्ञानवान्नाम् प्रपद्यत इति ज्ञानवत
एव प्रपत्तिशब्दिताया भक्तेरभिधानात् प्रपद्यते मां प्रप-
को भवतीत्यर्थः । इतरप्रपत्तिवत् । यथा

कामैस्तेस्तेर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता

इत्यत्र ज्ञानविधुराणामितरप्रपत्तिर्यथा भक्ति-
रूपैवोच्यते तथेत्यर्थः ॥ भक्तेर्नामान्तरं प्रपत्तिः ।
न तु तद्विक्रमा । षड्विधा शरणागतिरित्यत्रानु-
कूल्यमुक्तम् । तत्तु परभक्त्यङ्गम् । आनुकूल्यादी-
नि स्मरणेभ्यां बाहुल्यादिति पूर्वोक्तमूत्रमिद्धान्तात् ।
रक्षिष्यतीति विश्वास इत्यपि तत्रोक्तम् । तदपि साधन-
भक्त्यङ्गम् । गुरुशास्त्रवैष्णववाक्ये विश्वासो नाम श्रद्धे-
त्युक्तेरित्येवं ज्ञात्वा स्वमताश्रयेण सिद्धोपायः प्रप-
त्तिरिति न वक्तव्यम् । शास्त्रविरोधेन दोषापत्तेः । आ-
चार्याभिमानित्वमपि गुरुभक्त्यङ्गमेव । गुर्वनुरागं विना
केवलं गुर्वभिमानित्वं तु न कदापि श्रेयस्करम् । यथा
ब्रह्माकारवृत्तिं विना ब्रह्माहमस्मीत्यभिमानो न संसा-
रनिवर्तकः किन्त्वधप्रद एव तथा गुरुसेवनभक्तिं
विना केवलमाचार्याभिमानित्वम् आचार्यनभिमन्यते
इत्यचार्याभिमानी तस्य भाव आचार्याभिमानित्वम् ।
तदपि यत्तदीयतारूपं भक्त्यङ्गं वर्णितं तदेव । तस्मात्प्र-
पत्तिः रतिः स्नेह आसक्तिरित्यादयो भक्तेर्नामान्तरमे-

तथा सत्यपि हंसानां स बोधो धर्म एव हि ।
सोऽप्यश्रेष्ठो हि चान्येषां नैवेति ह्यात्मविन्मतम् २४

मस्तुतस्तु भक्तिमानेवोत्तमो ज्ञानी । निर्गुणज्ञानस्य भक्तिप्र-
दस्य ब्रह्माहमस्मीति भावनारूपं सात्त्विकज्ञानं तु साधनमेव ॥२३॥

तथा सत्यपि ब्रह्माहमस्मीति भावनारूपो यः स हं-
सानां परमहंसानामेव धर्मः ।

आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिरिति
श्रीभगवदुक्तेः ।

सोऽपि धर्मः अश्रेष्ठः । श्रेष्ठस्तु तद्वासत्वेन स्वात्मानु-
संधानरूपः ।

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।

स्वर्गश्चैत्रापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते मियः ।

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्भव ।

ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभाविता

इति श्रीभगवदुक्तेः ।

दा इति ज्ञात्वा साध्यसिद्धोपायभेदकल्पनया प्रपत्तिः
सिद्धोपायो भक्तिः साध्योपाय इति न वक्तव्यं कदापि ।
तयोर्भिन्नत्वे यथा भक्तिरेवैनं ज्ञयति भक्तिरेवैनं पश्य-
ति भक्तिरेवैनं दर्शयतीति श्रुत्या भक्तेः परत्वं प्रतिपा-
दितं तथा प्रपत्तेरपि कस्मान्नोक्तमित्यसं विसरेत् ॥

हंसेतरेषां तु नैव स धर्मः । तेषां तु साधनकालेऽपि
सिद्धावस्थायामपि भगवद्दासत्वेन स्वात्मानुसंधानरूप एव
धर्मः ।

तथा भक्तो मम प्रिय इति श्रुतौ भगवदुक्तेः ।

श्रुत्यन्तरेऽपि ।

दुर्वोधिं कुहकं तस्य मांयया मोहितं जगत् ।

दुर्जया सा सुरैस्सर्वैर्यष्टिरूपोऽभवद्विधिः ॥

रुद्रो येन कृतो वंशस्तस्य मायां जयेत्कथमिति

श्रुत्योक्तम् । तमेवोपायमाह स्वयं भगवान् ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति (१) ॥२४॥

(१) दैवीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ या माया वेदैर्दु-
रत्यया प्रोक्ता दुःखेनात्ययोऽतिक्रमस्तरणं यस्यास्सा ।
किमिन्द्रजालरूपा । नेत्याह । दैवी द्योतमाना । किं
देवसंखन्धिनी । नेत्याह । मम मदीया । किं चिच्छ-
क्तिः । नेत्याह । गुणमयी सत्त्वादिगुणात्मिका । तर्हि
जीवानां का गतिः । तन्नाह । ये मामेव । एवकारोऽन्य-
व्यावृत्त्यर्थे । सच्चिदानन्दविग्रहं मामेव । न तु निर्वि-
शेषम् । प्रपद्यन्ते ते मायामेतां मे दृष्टिगोचरां तर-
न्तीत्यनेन दुःखेनात्ययो नाशो यस्या इत्यसंनतार्थः 'स्वा-
यहेय न कथनीयः । तस्या नित्यत्वात् ॥

यतो हीश्वरमाया वै नित्या नाज्ञानकल्पिता ।
शक्तिः स्वाभाविकी चेति वेदशब्दात्पराऽपरा ॥ २५ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्याम् । यत इति । अत
इति(क) । यतो हीश्वरमाया नित्या । हिशब्दो निश्चयार्थे ।
अतो जीवाज्ञानकल्पिता न वै । कुतः ॥

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानक्रियावलेति

वेदशब्दात् । तस्माद्विश्वमपीश्वरमायारचितम् । न तु
जीवाविद्याकल्पितम् । न प्राणिबुद्धिभ्योऽसंभवादिति
शाण्डिल्यविद्योक्तेः (?) ॥

अतः परमेश्वर एव स्वमायया नानाब्रह्माण्डानि र-
चयति ।

त विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता

यस्मिन्निश्चानि भुवनानि तस्थुरिति श्रुतेः ।

(?) न प्राचीत्यादि शास्त्रिण्यविद्याभूतस्यार्थः ॥
प्राणिबुद्धिभ्यो जीवानामविद्याभ्यो न विश्वोत्पत्तिः ।
कुतः । असंभवात् । जीवास्तु स्तंभुवोत्पत्तावप्यसंभवाः ।
आस्तामन्यंवाप्ता ॥

(क) भा० पु० अत इति इति ना० ।

अतो जीवेश्वरौ कर्म स्वभावः काल एव च ।
माया चानाद्यनन्तास्ते षट् पदार्थाः सनातनाः २६

अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां(क)

वर्द्धां प्रजां जनयन्तीं सरूपामिति श्रुतेः ।

अतः स्वाभाविकी परा चिच्छक्तिः । अपरा गुणात्मिका । ते उभे नित्ये ॥२५॥

अतो जीवेश्वरौ कर्म स्वभावः कालो माया चैते षट् पदार्थाः पूर्वोक्ता अनाद्यनन्ताः । अतः सनातनाः । एवं वेदसिद्धान्तमज्ञात्वा अवैदिका जीवाज्ञानकल्पितं विश्वमिति जल्पन्ति । ते तु श्रुतिस्मृतिनेत्रविहीना भगवत्पराधिनः । यतो भगवद्विग्रहं मायोपाधिं मत्वा तस्यानादरेण ब्रह्माहम्ब्रह्माहमस्मीति विकल्पन्ते । तेषां तु वेनस्य गतिः । तस्य सिद्धान्तस्तु ।

अवजानन्ति मां मूढा नृपकृपिणमीश्वरम् ।

नानुबिन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ।

तस्मान्मां कर्मभिर्विमा यजध्वं गतमत्तराः ।

बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रंभुक् पुमानिति ।

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।

कसाविति हिरण्यकंशिपुनाप्युक्तम् । स्वसिद्धान्तात् ।

(क) आ० पु० न्त० शुक्ललोहितकृष्णाम् इति पा० ।

ज्ञात्वैवं दासभावेन भगवान्स्त्रीनिरादिभिः ।

सेव्यस्तद्भक्तसङ्गेन भक्त्यासङ्गेर्मुमुक्षुभिः ॥२७॥

ईश्वरोऽहमहं भोगीति तेषां सिद्धान्तः । तस्मात्तस्य दासो-
ऽहमित्येवंभावनया ब्रह्माहमस्मीतिभावेन वा ये च भग-
वन्तं भजन्ति त एव भक्तिमुक्त्योरुत्तममध्यमाधिकारि-
णः ॥२६॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञात्वा स्त्रीनिरादिभिर्भक्त्या दास-
भावेनैव भगवान्सेव्यः । अपि तद्भक्तसङ्गेन । तस्य भगवतो
भक्तानां सङ्गेन । तद्विषयसङ्गनाशकगुणत्वात् । कथंभूतैः ।
मुमुक्षुभिः । अतोऽसङ्गैः पतिपुत्रजायागृहसङ्गशून्यैरप्याशु ।
न तु कालविलम्बेन ।

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।

दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदमित्युक्तेः (?) ॥२७॥

(?) कौमार इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ इह मा-
नुषे जन्मनि तु प्राज्ञो धर्मानेवाचरेत् । न तु विषयार्थे
प्रयासान् । तत्रापि भागवतानेव धर्मान् । न तु वर्णाश्र-
मविहितान् । तत्रापि कौमारे एव । कुतः । देहस्याध्रु-
वत्वात् । ननु तर्हि तेन देहेन किम् । तत्राह । अध्रुवमपि
मानुषं जन्म अर्थदम् ।

अल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते नरतो भया-

दिति भगवद्वचनात् ।

भक्त्यङ्गादाशु सत्सङ्गाद् भक्तिर्भवति नान्यथा ।
प्रार्थनीयो ह्यतः सर्वैः सत्सङ्गो मुनिदुर्लभः ॥२८॥

ननु सत्यमेव परमसुखप्रदा भगवद्भक्तिरेव । तथापि (क)
स्वान्तःकरणे नोत्पद्यते । किं कुर्मः । कथमाशु भवेदिति चेत्त-
त्रोच्यते । भक्त्यङ्गादिति । भक्त्यङ्गादेव सत्सङ्गादाशु भक्ति-
र्भवति । नान्यथा साधनकोटिभिः । स्वतन्त्रत्वात् । अतः स-
र्वैः सत्सङ्गः प्रार्थनीयः । एतो मुनिदुर्लभः ।

भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे-

उज्जनस्य तर्क्ष्युत सत्समागमः ।

सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ

परावशे त्वयि जायते मतिरिति

मुचुकुन्दोक्तेः ॥ (?) ॥

नन्वस्मिन्नुन्मनि विषयसाधकान्वर्णाश्रमधर्मा-
नृत्वा जन्मान्तरे किं तेषामाचरणं न स्यात्तत्राह ।
मानुषं जन्म तु दुर्लभम् । समंशुगाशुभकर्मकार्यत्वात् ।
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव
मनुष्यलोकमिति श्रुतेः ॥

(?) भवापवर्ग इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे अ-
च्युत देवतिर्यङ्मनुष्येषु भ्रमतो जीवस्य भवापवर्गे

तदैव मतिर्जायते इत्यनैष्ठिक्येव भक्तिर्ज्ञानव्या । नै-
ष्ठिकी तु क्रमशः ।

सतां प्रसङ्गान्ममवीर्यसंविदो (क)

भवन्ति हृन्कर्णरसायनाः कथाः ।

तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि

अद्वा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यतीति

श्रीकपिलोक्तेः (?) ॥

भवस्य जन्मलक्षणसंसारस्यापवर्गो नाशकालोऽपवर्ग-
रूपो यदा भवेत्तदैव सत्सङ्गो भवति । यच्चैव सत्स-
मागमस्तदैव त्वयि मतिर्भक्तिर्जायते । कीदृशे । परावरेणे
परा हिरण्यगर्भादयः । अवरा अस्मदादयः । तेषामीशे ।
यद्वा अवरा प्रधानम् । परः पुत्र्यः । तयोरीशे । यतः स-
द्गती सताम्भवत्पादीनां गती ॥

(?) सतामिदृयादि श्लोकेत्यर्थः ॥ सतां प्रस-
ङ्गात्प्रकर्षेण सङ्गादेव मे कथा भवन्ति । कीदृश्यः । मम
वीर्यसंविदः मम वीर्याणां भक्तवात्मन्यादीनां सम्यग्-
ज्ञानं यासु ताः । पुनः किंविशिष्टाः । हृन्कर्णरसायनाः
तज्जोषणात्तासां सेवनाच्छ्रवणमनननिदिध्यासादाशु मयि
अद्वा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति अद्वादि अनुक्रमेण भविष्य-
ति । यद्वा पूर्वोक्तक्रमेण अद्वातस्तेषां धर्मेष्वित्यादि ॥

(क) सम्पदो इति पा ।

अतो दुर्लभः स (क) भक्तिहेतुत्वात् ।

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनमिति

विदेहोक्तेः ॥ (१) ॥

अतः सत्सङ्गोऽनुल्यः ।

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुनाशिष

इति प्रचेतस उक्तेः ॥ (२) ॥

(१) दुर्लभ इत्यादि पद्यस्यार्थः ॥ देहिनां नाना-
देहधारिणां जीवानां क्षणभङ्गुरोऽपि मानुषो देहो दु-
र्लभः । समकर्मकार्यत्वात् । तत्रापि मनुष्यदेहेऽपि वैकु-
ण्ठप्रियदर्शनं दुर्लभं मन्येऽहम् । वैकुण्ठो भगवांस्तस्य
प्रिया भागवताः ।

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिश्चयः ।

मद्यपि तमनोबुद्धियो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

यस्मात्क्रोद्विजते लोको लोकात्क्रोद्विजते च यः ।

इदमर्थं भयौ द्वे गैर्मुक्तो यः स च मे प्रिय

इत्यादिभिः प्रतिपादितास्तेषां दर्शनमित्यर्थः ॥

(२) तुलयामेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ भगवत्सङ्गि-
सङ्गस्य लवेनापि अयं स्वर्गं न तुलयाम् । स्वल्पानन्दत्वात् ।

तस्माद् बुद्धस्तु तमेवं प्रार्थयति ।

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषो ब्र

आयुः श्रियं विभवंमिन्द्रियमाविरञ्चयात् ।

नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण

कालात्मनोपनयु मां निजभृत्यपार्श्व-

मिति महादोक्तेः (?) ॥

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्य

ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।

नाप्यपुनर्भवं सुखानुभवाभावात् । यतः अपुनर्भव-
शब्देन कैवल्यमुचितज्ञातव्या । सदेहमुक्तानां तु भगवता
सह प्रादुर्भावात् । मर्त्यानां नृपेन्द्राणामाशिषः किमुत
अतयत्पामन्दत्वात् ॥

(?) तस्मादित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यतो भगवत्स-
त्किसङ्गात्परमानन्दानुभवो भवति । तस्मादहमपि आयुः
श्रियं च आविरञ्चयादैन्द्रियं वैभवं च नेच्छामि । कथं
भूतोऽहं । अमूस्तनुभृतामाशिषो ब्रह्म । कीदृशानायुःश्रया-
दीन् । कालात्मनस्ते उरुविक्रमेण विलुलितान् विचालि-
तान् । तर्हि किमिच्छसि । तत्राह । निजभृत्यपार्श्वमिजभृत्या-
नाम्नासंभावप्राप्तानाम्भागवतानाम्पार्श्वम्नामुपनय(क) ।
तत्र कृपासाध्यत्वेन साधनसाध्याभावात् । तत्र दुःखाद्य-
भावानिर्विघ्नेपादिकं ते स्मरत्वं भविष्यतीति भावः ॥

(क) एवं विश्लेषे सन्धि रार्यः ।

ये त्वञ्जनाभ भवदीयपदाराविन्द-

सौगन्धलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गा इति (?) ॥

तेषां सेवैव मुक्तिद्वारम् ।

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-

स्तमोद्वारं योपितां सङ्घिसङ्गम् ।

महान्तस्ते समचिन्ताः प्रशान्ता

विमन्यवः सुहृदः साधवो य

इति श्रीऋषभदेवोक्तेः (२) ॥

(?) ते न स्मरन्तोत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे ईश सत्सङ्गद कर्तुं न कर्तुं मन्यथा कर्तुं समर्थः । ते जना मर्त्यं देहमपि न स्मरन्ति । कीदृशम् । अतितरां प्रियम् । तदर्थं स्त्रीपुत्रधनत्यागदर्शनात् । ये तदनु देहमनु सुत-
उहृद्गृहवित्तदाराः तानपि । ते के तत्राह । हे कमल-
नाभ जगत्कारणोत्तम । भवदीयपदाराविन्दसौगन्धे
लुब्धहृदया भागवताः तेषु कृतः प्रसङ्गो यैस्ते देहादीनां
स्मरणाभावात् । त एव मुक्ताः ॥

(२) महत्सेवामित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ महतां
भागवतानां सेवामेव विमुक्तेर्द्वारमाहुर्वैदादय इति शे-
षकार्यः । तेषां लक्षणमाह । त एव महान्तः । ये सम-
चिन्ताः । शत्रुमित्रगोपजवृकव्याघ्रशूलशूद्रलोभाला-
भजयाजयमानमानेषु समं चिन्तं येषां ते समचिन्ताः ।
यतः प्रशान्ताः रागाद्युर्मिरहिताः । तत्कृतः । यतो वि-

मन्यवः विगतक्रोधा निजापराधिन्यपि दयापरा इ-
त्यर्थः । पुनः । सुहृद् उपकारानपेक्षोपकारकारकाः । यतः
साधवः । प्राणादिभिरपि परकार्यसाधकाः । एतादृशा-
नां सेवनमेव तद्द्वारम् । तथा योषितां सङ्गिसङ्गं तमो-
द्वारन्नरकद्वारम् । योषितां सङ्गिनस्तु शाक्ता एव । स्त्री-
सङ्गमोक्षोपस्वीकरणात् । तेषां सङ्गमेव तद्द्वारम् । कुतः ।
वेदविरोधकुमतस्वीकारात् । ते कुमताश्रयाः कुमत-
मेव सुमतत्वेन कथयन्ति । तद्यथा

मद्यम्मांसन्तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च ।

मकाराः पञ्च सुभगे साङ्गकर्मणि हेतवे ।

मद्यम्मांसन्तथा मत्स्यमुद्रा मैथुनमेव च ।

पञ्चतत्त्वमिदं देवि निर्वाणमुक्तिहेतवे ।

अण्टैश्वर्यं परं मोक्षं मद्यपानेन शैलजे ।

मांसभक्षणमात्रेण साक्षान्नाश्रायणो भवेत् ।

मत्स्यभक्षणमात्रेण काली प्रत्यक्षतानियात् ।

मुद्रासेवनमात्रेण भूपूज्यो विष्णुरुपतः ।

मैथुनेन महायोगी मम तुल्यो न संशयः ।

मातृप्रेमिणिं परित्यज्य सर्वप्रेमिण्यु क्रीडयेत् ।

अभावे कन्यकाप्रेमिणी अधूयेन्नैव तथैव चेति ।

न च न ब्राह्मणः सुरां भक्षे(क)दिति । अती भार्यामु-

ननु तर्हि ते योषितां सङ्गिसङ्गं(क) परित्यज्य सर्वे जना
महत्सेवामेव कथं न कुर्युः । तादृशतपोऽभावात् ।

दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ।

येयादिति विरोधाद् असिद्धमतमिदमिति वाच्यम् ।

पशुशास्त्राणि सर्वाणि मयैव कथितानि च ।

श्रुत्युक्तेन च मन्त्रेण मोहनाय दुरात्मनानिति शिवोक्तेः

इत्येवं शिवाभिप्रायमज्ञात्वा नरकदुःखगृहा बद्ध
न्ति । रुद्रेण त्वसुरमोहनाय भगवदाज्ञया मोहशास्त्राणि
कथितानि । आज्ञा तु पाप्यो वायुपुराणे लक्ष्मीसंहि
तायामपि ।

त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतस्यानि च तस्यानि(ख) दर्शयस्व महाभुजेत्यादि ॥

द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया जालुषादिषु ।

स्वागमैः कसिपतैस्त्वं वै जनान्मद्विमुखान्कुरु इति

एवं तदाज्ञया स देवस्तानि कृत्वा करुणयाह ।

ये मे मतमवष्टभ्य चरन्ति पृथिवीतले ।

सर्वेधर्मैश्च रहिता यास्यन्ति निरये सदेति ।

तस्मात्स्त्रैणानां सङ्गं विदूरतस्त्यक्त्वा सरसङ्ग ए
कर्तव्यो हिताभिलाषिभिः ॥

(क) भा० पु० अ० ते योषितां सङ्गिसङ्गम् इत्येव स्थले तत्सङ्ग
म् इत्येवास्ति । (ख) भा० पु० अ० शास्त्राणि इति वा० ।

यत्रोपगम्यते नित्यं देवदेवी जनार्दन इति

विदुरोक्तेः ॥ (१) ॥

अतो मनःशोधकः पावनोत्तमः सत्सङ्ग एव ।

न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधव

इति श्रीभगवदुक्तेः ॥ (२) ॥

(१) दुरापा इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हि निश्च-
यार्थः । अल्पतपसः पुरुषस्य वैकुण्ठवर्त्मसु सेवा दुरापा ।
वैकुण्ठो विष्णुः । तस्य विष्णोः । तल्लोकस्य वा । वैकुण्ठ-
स्य वर्त्मसु मार्गभूतेषु भागवतेष्वित्यर्थः । तप इति सा-
धनोत्तमाभिप्रायेण । यस्य ज्ञानमयं तपः । तपो मे हृदयं
साक्षादिति भगवदुक्तेः । केषु वर्त्मसु । तत्राह । यत्र देव-
देवी जनार्दनी भगवाक्षित्यं गीयते । अयं भावः । संत्से-
वया हरिकथाश्रवणं । ततो हरी रत्या क्रमेण पराभक्ति-
स्तया हरिसाक्षात्कारात्कृतार्यो भवति । तस्मान्महत्त-
पोऽभावे तेषु सेवाभाव इत्यर्थः ॥

यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ।

रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्ध्वसनार्दन इत्युक्तेः ।

(२) न ह्येत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ अम्भयानि जल-
मयानि तीर्थानि गङ्गादीनि ध्रुवमया धातुशिलामया
देवाः किं न पुनन्ति । पुनन्त्येव । किन्तूरुकालेनोरुकाल-

भगवानपि तस्यैवाधीनोऽस्ति ।

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च(क) ।

न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्ते(ख) न दक्षिणा ।

व्रतानि यज्ञच्छन्दांसि(ग) तीर्थानि नियमा यमाः ।

यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि मा-

मिति श्रीभगवदुक्तेः ॥

अयंभावः सत्सङ्गस्त्रिविधः । उत्तममध्यमकनिष्ठभेदान्
कनिष्ठभागवतानां सङ्गस्तु कनिष्ठः । मध्यमानां मध्यमः ।

उत्तमानामुत्तमः । कनिष्ठभागवतस्तु ।

अर्चायाभेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृत इति ।

मध्यमस्तु ।

ईश्वरे तदधीनेषु बालिनेषु द्विपत्सु च ।

मेममैत्रीकुपोपेक्षा यः करोति स मध्यम इति ।

उत्तमस्तु ।

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति भगवदुक्तेः ।

(क) भा० पु० अ० ३३ उ० ३३ पा० ।

(ख) भा० पु० अ० ३३ उ० ३३ पा० ।

(ग) यज्ञाश्छन्दांसि इति पा० ।

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति ।

विष्णोर्मायामिदं पश्यन्त वै भागवतोत्तमः ।

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो

जन्माप्ययक्षुद्भयतर्पकृच्छ्रैः ।

संसारधर्मैरविमुह्यमानः . .

स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधान इति (?) ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ।

वासुदेवकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ।

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सज्जनेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रिय इति ॥

निष्कपटसेवयेत्यर्थः । साधवस्तु दर्शनादेव पुनरिति ।

एवकारः सेवादिमाधनव्यावृत्त्यर्थः ॥

(?) देहेन्द्रियेत्यादि प्रलोक्यार्थः ॥ यो हरेः स्व-

त्या संसारधर्मैरविमुह्यमानः स भागवतप्रधानो भाग-

वतोत्तमः । कथंभूतैः । देहेन्द्रियप्राणमनोधियां

जन्माप्ययक्षुद्भयतर्पकृच्छ्रैः तत्र देहस्य जन्माप्ययी जन्म-

नाशी । प्राणस्य क्षुत्पिपासे । मनसो भयम् । बुद्धेस्तर्प-

स्वभूता । इन्द्रियाणां कृच्छ्रं अनस्तधर्मैरपि तेषां देहा-

दीनां धर्मान्मत्वा तेभ्यो विलसत्वं भिन्नं च स्वस्वरूपं

ज्ञात्वा भगवद्गुणानेन न मुह्यति सः ॥

न हेयो महतां सङ्गः सर्वसङ्ग इव क्वचित् ।
यथा यश्चेश्वरे रागो न हेयो ह्यन्यरागवत् ॥ २६ ॥

स भागवतोत्तमोऽपि त्रिविधः । उत्तमोत्तममध्य-
मोत्तमकनिष्ठभेदात् । उत्तमोत्तमस्तु ।

वाग्दग्दा द्रवते यस्य चित्तं
हसत्यभीक्ष्णं रुदति कचिच्च ।

विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनातीति ॥

उत्तममध्यमस्तु ।

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम इति ॥

उत्तमकनिष्ठस्तु ।

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च
ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो दुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्य इति ॥

तत्रोत्तमोत्तमानां भागवतानां सङ्गाधीनो भगवान् ।
तस्माद् भक्तिकामैः सत्सङ्गः कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

ननु सङ्गस्तु हेयत्वेनोक्तस्तत्राह । न हेय इति ॥ महताम्

उत्तमभागवतानां सङ्गः अन्यस्त्रीपुत्रशरीरसदीनां सङ्ग इव
कचिदपि न हेयः ।

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।

स एव साधुषु कुतो मोक्षद्वारमपावृतमिति

श्रीकपिलोक्तेः (१) ॥

यथान्यरागवत् । देहगीहषुत्राद्यनुरागो यथा हेय-
स्तद्वत् । परमेश्वरेऽनुरागः न मुक्तदशायामपि न हेयः । मु-
क्तिफलत्वात् । तथा सन्तुष्टोऽपि ॥

हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात्सङ्गवदिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (२) ॥

(१) प्रसङ्गमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ स्त्रीपुत्रदेह-
गेहद्रव्यादिषु यः प्रसङ्गः प्रकर्षणं सङ्गः तदेव कवय
आत्मनो जीक्ष्य पाशं विदुः । किंभूतम् । अजरं जरा-
शून्यम् । नित्यनूतनमित्यर्थः । स एव सङ्गश्चेत्साधुषु क-
तस्तर्हि तदेव अपावृतं नित्यमुक्तं मोक्षद्वारं भवति ॥

(२) हेयेत्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ अविद्या-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इति योगशा-
स्त्रे रागस्यापि क्लेशत्वेनाभिधानाद्वागलक्षणा भक्तिर-
पि मुमुक्षुणा हेयेवेति चेन्न । परमेश्वरविषयकरागस्थो-
त्तमसिद्धत्वात् ।

यद्योऽस्ति केवलं प्रेम्णा प्रसाद्यं तत्र गोपिका,

इति भगवदुक्तेः ॥

भक्तियोगोऽपरो वापि न जायेत हरावजे ।
 अभयादिगुणैर्युक्तः स्वधर्मस्थो भवेद् बुधः ॥३०॥
 विश्वरूपं हरिं ध्यायन्कुर्वन्हिंसाविवर्जिताम् ।
 क्रियां तेनैव धर्मेण कृष्णं सेवेत धर्मवित् ॥३१॥

अतः सांसारिकरागस्यैव क्लेशत्वेनाभिधानात्स एव
 हेयः । यथा सङ्गमात्रस्य न हेयत्वम् । किं त्वसत्सङ्गस्यैव ।
 तद्वदित्यलं विस्तरेण ॥२९॥

ननु सत्सङ्गस्य दुर्लभत्वाद् भक्त्यभावं किं कर्त्तव्यम् ।
 तत्राह षड्भिः । भक्तियोग इति । सत्सङ्गाभावेन यावद्धराव-
 परोऽपि भक्तियोगो न जायेत तावदभयादिगुणैर्युक्तः स-
 न्बुधः स्वधर्मस्थो भवेत् । नाधर्मस्थः । धर्माभावस्थोऽपीत्यर्थः ।
 नरकदुःखभयात् । अभयादीत्यादिपदेन

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानितेत्यादिभिः ॥३०॥

विश्वरूपं हरिं ध्यायन्सन् हिंसाविवर्जितां पशुम-
 खादिविवर्जितां क्रियां कुर्वन्स्तेनैव धर्मेण बुधः कृष्णं से-

परिणामस्तु तच्छक्तेर्विश्वं तरमाद्वि तद्वपुः ।

ज्ञात्वा सेव्यो मुदा सद्भिश्चिदचिद्विग्रहो हरिः ३२

वेत । यतो धर्मविन् । सर्वेषां मदुपासनमिति भगवद्वाक्येन
स्वधर्मो ज्ञातो येन स तथा ।

न दद्यादाभिषं श्राद्धे न चाश्राद्धर्मतत्त्वविन् ।

मुन्यन्तैः स्यात्परा मीतिर्न तथा पशुहिंसये-

त्यपि धर्मो ज्ञातः ॥३१॥

यतस्मत्तस्य भगवतः शक्तिपरिणामो विश्वम् । रूपान्त-
रापत्तिः परिणामः ।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च

यथा पृथिव्यामोषधयो यथासन ।

पुरुषान्स्वलोमानि भवन्ति

तथाक्षरात्स्वभवतीह विश्वमिति श्रुतेः ।

देवादिबदपि लोके इति वेदान्तसूत्रादपि (?) ॥

(?) देवादीति वेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ देवाः आदि-
पदेन ऋषयोऽपि । स्वशक्तेः सकाशात्माना कार्याणि
सृजन्ते तथा परमेश्वरोऽपि गुणात्मिकया शक्त्या वि-
श्वमित्यर्थः ॥

ऊर्णनामेर्न स्वरूपपरिणामः क्रीडागृहम् । भिन्न-
त्वमतीतेः । न वै विवर्त्तः । सत्यत्वमतीतेः । तस्यापि क्रीडा-
स्थानन्वादपि । तस्मात्तच्छक्तिपरिणाम एव ।

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सतत्य वक्तनः ।

तथा विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वर

इति दत्तात्रेयोक्तेरपि ।

तच्छक्तिपरिणामत्वात्तस्य भगवतो वपुः शरीरमेव
विश्वम् ।

क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ।

न संघातो विकारोऽपि न पृथग्न त्वितो मृषा ।

न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयोऽन्तत इत्युक्तेः (१) ॥

(१) क्षित्यादीनामित्यादि साहृश्लोकस्यार्थः ॥

क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां मध्ये भगवदधिच्छरीरादन्या
कतमापि अन्यतमापि इह पृथक् पृथग् देहरूपा ब्रह्मा-
ण्डरूपापि छाया न भवति । कीदृशानाम् अर्थानाम् ।
ऐक्यमुद्रयालम्बनरूपदेहादिसंघातारम्भपरिणामानाम् (क) ।
तेषां संघातोऽपि न धैवं यथा वृक्षाणां संघातो वनम् ।
एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः । एकस्मिन् वृक्षे आक-

(क) भा० प० अ० परिणामानामित्यस्योपरि द्विपणोरूपेण ऐक्य-
वृक्षपालम्बनरूपदेहादिसंघात आरम्भः परिणामस्य संघातिरिति किं
वनम् ।

विवर्त्तपरिणामो हि विश्वः सर्वात्मनो हरेः ।

इत्युक्तं ब्रह्मणो नेत्रविषयत्वे महानयः ॥३३॥

तस्मादिदं विश्वं भगवदचिच्छरीरमेव ।

पातालमेतस्य हि पादमूलम्

पठन्ति पार्थिवपदे रसातलमित्या-

दिभिर्ज्ञात्वा सद्भिर्मुदा अचिच्चिद्विग्रहो हरिः सेव्यः ॥३२॥

असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण

सन्तं गुणं तं किमुयन्ति सन्त

इत्यादीनां पूर्वपक्षास्थितानां वाक्यानां मतमालम्ब्य स-
र्वात्मनो हरेर्विवर्त्तपरिणामो विश्व इत्युक्तं ब्रह्मणो नेत्रवि-
ष्टे न सर्वं वनमाकृत्यते । भूतानां मध्ये तु कस्यचिद्वि-
द्योनेऽपि सर्वेषां विद्योनेो हृश्यते । न च तद्विकारोऽपि
देहः । तद्रूपत्वात् । न परिणामोऽपि । तेषां पृथक् पृथक्
सत्त्वात्तस्माद्विक्रमिकप्रतीतिस्तु मिथैव । तर्हि किं ते-
षामवयवाः सत्यास्तत्राह । धारयन्तीति धातवो महा-
भूतानि । तानि तस्मात्त्रायवैर्विना न स्युः । कुतः । अ-
वयवित्वात् । तर्हि अवयवः सत्य इति चेत्तत्राह । उक्त-
प्रकरणेऽत्रावयविन्यसति अवयवोऽप्यनदेव(क) ।

तस्यात्मनः सतो रूपपरिणामश्च सज्जगत् ।

इत्युक्ते रूपभङ्गत्वादिकारः स्यादजेऽच्युते ॥३४॥

यत्वे सति महाननयः । जडत्वमसङ्गात् । यतश्चक्षुःसंयुक्ता-
यां रज्ज्वामेव सर्पज्ञानं भवति । तदभावे तदभावः । तदूह-
प्टान्तेन ब्रह्मणश्चाधुपागत्तिर्दुर्निवारा । तस्यां सत्यां ज-
डत्वमेव । तत्सत्ताकोऽतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्त्तपरि-
णाम इत्युक्तेः । पूर्वसिद्धस्यातात्त्विकोऽन्यथाभावो वा ॥३३॥

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभव-
न्ते सङ्क(क)पाः । तथाक्षराद्विविधाः सौम्यभावा इति ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । मृत्तिकत्येव सत्यमित्यादि
गौण्या श्रुत्या तस्यात्मनो भगवतः स्वरूपपरिणाम एवैतज्ज-
गदित्युक्ते सति तस्मिन्नच्युतेऽजे विकारमसङ्गः स्यात् । रूप-
भङ्गत्वात् । पूर्वसिद्धस्य तात्त्विकोऽन्यथाभावः । स्वरूपप-
रिणामः । यथा दुग्धस्य दधि । तस्मान्न स्वरूपपरिणामः ।
आकाशादीनां पृथक् पृथक् प्रतीतेः । चकारात्स्वभावपरि-
णामः । यथा जलं स्वभावतः कार्याद् भिन्नावेऽपि शैवालदि-
कार्यरूपं भवतीत्युक्ते तस्मिन्नाविवर्त्तमसङ्गः स्यात् । तदधीन-
त्वात् । तस्य स्वभावस्य स्वतन्त्रत्वात् ॥३४॥

यतोऽस्य ब्रह्मणः शक्तिपरिणाम इदञ्जगत् ।

अतोऽचिद्विग्रहं तस्य ज्ञात्वा ध्यायेत तम्बुधः ॥३५॥

यतोऽस्य ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्येदं जगत् शक्तिपरिणामः अतस्त-
स्य चिद्विग्रहं ज्ञान्वा तं बुधो ध्यायेत । भक्तिलाभायेत्यर्थः ।

यावन्न जायेत परावरेऽस्मि-

न्निश्चेश्वरे द्रष्टरि भोक्तयोगः ।

तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं

क्रियावसाने प्रयतः स्मरेतेति शुक्रोक्तेः ॥

तस्य ध्यानात्मकभजनस्यावान्तरफलमाह शुक्रः ।

एवं पुरा धारणयान्मयोनि-

र्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुद्ध्य तुष्टान् ।

तथा ससर्जदमोघदृष्टि-

र्यथोप्ययान्मागद्वयमायबुद्धिरिति (?) ॥

(?) एवमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ एवं पूर्वोक्तया
विश्वरूपधारणया तुष्टात्परमेष्ठ्वराद् आत्मयोनिर्ब्रह्मा
नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुद्ध्य लब्ध्वा तथा यथा प्रलयात्
प्राग्निदं विश्वं तस्या ससर्ज । यतोऽमोघदृष्टिः सकलज्ञा-
भवान् । अयं भावः । तस्य पञ्चविंशतिवर्षान्तेन कथा-
न्तेन या स्मृतिर्नष्टा तां तु लब्ध्वा (क) विश्वं ससर्जेत्यर्थः ।
कथंभूतः । व्यवसायबुद्धिः निश्चयात्मिका बुद्धिरस्य सः ॥

(क) आ० पु० म० तुष्टात्तज्जन्ता इति पा० ।

चतुर्थऽस्मिस्तु विश्रामे सुमतस्यातिनिर्णयः।

कृतो वैष्णवमोदाय मया दर्शनचक्षुषा ॥३६॥

इति श्रीसुसिद्धान्तोत्तमे प्रियादासाचार्यविरचिते

सुमतनिर्णयो नाम चतुर्थो विश्रामः ॥४॥

अतो धारणाया मुख्यफला तु भगवति भक्तिर्भवति ।
भगवतो गुणमये स्थूलरूपे आवेशितं मनो ह्यगुणे सूक्ष्मतमे
आत्मनि ज्योतिषि ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममा-
वेशितुमिति नृपेन्द्रोक्तेः (?) ॥

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिता ।

उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित

इति शुक्रोक्तेः ॥३५॥

सुसिद्धान्तोत्तमस्यास्य टीकेयं सुखदा कृता ।

शब्दज्ञानविहीनेन शोधनीया वर्ममया ॥३६॥

इति श्रीअनुत्तमायां प्रियादासाचार्यविरचितायां टीकायां

सुमतनिर्णयो नाम चतुर्थो विश्रामः ॥४॥

(१) भगवत इत्यादि गद्यस्यार्थः ॥ भगवतो गुण-

मये स्थूलरूपे आवेशितं मनो निर्गुणे सूक्ष्मतमे ज्योति-
षि ब्रह्मणि आवेशितुं क्षमम् । तस्मिन्निर्जितं मनो भग-
वति वासुदेवाख्ये आवेशितुं क्षममिति भावः । यद्वा
वासुदेवे ब्रह्मणीत्यर्थः ॥

श्रीहरये नमः ॥

(क)

भक्तियोगेऽपरे चापि जाते सर्वार्थविन्मुनिः ।

कर्मज्ञानविरागादींस्त्यक्त्वा कृष्णं भजेद् बुधः॥१॥

श्रीगोपीजनवल्लभा जयतिनराम् ।

फलानां साधनानां च विश्रामेऽस्मिन्तु पञ्चमे ।

फलं श्रीभगवद्भक्तिर्वर्ण्यते कृष्णमीतये ।

भक्तियोगोऽपरो वापि न जायेत हरावजे ।

अभयादिगुणैर्युक्तः स्वधर्मस्थो भवेद् बुध इति ।

उक्तं पूर्वविश्रामे । इदानीन्निस्मिन्नाने(ख) यत्कर्तव्यं तदेवाह । भक्तियोग इति । अपरे चापि स्वतन्त्रे भक्तियोगे जाते तु मुनिः कर्मज्ञानविरागादींस्त्यक्त्वा कृष्णं भजेत् । कथंभूतो बुधः । यतः सर्वार्थविन् सर्वार्थान्भक्तैर्गुणान्कर्मादी-
नान्दोषांश्च वेत्ति, यः सः । तेषु कर्म तु प्रारम्भकाले फल-
कालेऽपि च दोषदुःखदमेव ।

(क) व्यासभक्त्यर्चनानारायणस्य सकाशात्स्मृतिः पञ्चमो
विश्रामो ज्ञेयः ॥ (ख) आ० पृ० २०० तज्ज्ञानं इति पा० ।

धर्मः संपद्यते पद्भिर्धर्मस्तद्विपर्ययः ।

तस्मान्नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः

इति भगवदुक्तेः (१) ॥

तदेवाह ।

कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन्देहेन तैः पुनः ।

देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिण इति (२) ॥

(१) धर्म इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ देशकालद्रव्य-
कारकमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मः संपद्यते । एतेषां
यो विपर्ययः शुद्ध्यभावः स एवाधर्मः । तेषां शास्त्रोक्ता
शुद्धिस्तु दुर्लभा । कर्मांश्चने आचमनशुद्ध्यभावात् ।

गोकर्णाकृतिहस्तेन(क) माषमजं जलं पिबेत् ।

तन्न्यूनमधिकं तोयं सुरापानसमम्भवेदित्युक्तेः(ख) ॥

तस्मात्सर्वे क्रियायोगाः शुद्धाशुद्धमिश्रिता वर्णाश्र-
मधर्मा नृणां संसृतिहेतवः संसारकारणानि दुःखप्रदा
एव ॥

(२) कर्माणीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ देहाभिमानी
जीवो देहेन कर्माणि कुर्वन्मनु(ग) पुनस्तैः कर्मभिर्देहम् आ-

(क) व्यासश्च जन्मोत्तारायणस्य पश्नते हस्ते वै इति पा० ।

(ख) विश्वामित्रकल्पे गायत्रःपञ्चमौ तु गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमाजं
जलं पिबेत् । न्यूनः तिरिक्तमात्रेण तज्जलं सुरया सममिति पा० ।

ग) आ० प० मन्त्रे सन् इति ना० ।

परमानन्दप्राप्तिकारणवर्णनम् ॥ . . ४२१

तस्माद् भगवद्भजने कर्मत्याग एव गुणः । ननु कर्मत्यागेन भक्तिपरिपाकाद्यदि कृतार्थो भवेन्नदा तु न कापि चिन्ता । यदि तत्परिपाकं विनैव म्रियेत चे(क)नदा तु कर्मत्यागप्रत्यवायदोषान्महानर्थः(ख) स्यादिति चेन्न ।

त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाभ्युज्जे हरे-

भजन्नपकोऽथ पतन्मो यदि ।

यत्र क वाभद्रमभूदमुष्य किं

को नार्थं आप्नोऽभजनां स्वधर्मत इति

नारदोक्तेः ॥ (?) ॥

भजते । कथंभूतानि । दुःखोदकाणि दुःखमेवोदकं उत्तर(ग)-फलं येषां तानि । तत्र कर्मसु प्रारम्भकाले फलकालेऽपि दुःखप्रदेषु मर्यादधर्मिणो जीवस्य किं सुखम् । न हि न हि । दुःखमेव । सुखेऽपि दुःखानुभवात् ॥

(?) त्यक्त्वाद्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ स्ववर्णाश्रमाचाररूपं धर्मं त्यक्त्वा हरेर्भिजपदं भजतोऽप्यहस्य भगवत्तत्त्व-रक्षाभ्युज्जं भजन्पुरुषोऽपको भजनपरिपाकं विना परम-क्तिलाभं विना ततो भजनाद्यदि वा नीचयोत्यादी

(क) क्वा० पु० चेदिति ना० ।

(ख) भा० पु० न्त० महानर्थः इति वा ।

(ग) क्वा० पु० न्त० । कर्ममुत्तर इति वा । क्वा० पु० उदकं इति ना० ।

अतो भजनापकास्यापि भगवद्भक्तस्य न क्षतिले-
शोऽपि । यतः कर्मत्याग एव भक्तानां धर्मः । तदेव कर्मावधि-
माह श्रीभगवान् ।

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते इति (?) ॥

पतेत् । वाशब्दोऽत्र कटाक्षे । तस्य पतनाभावात् । तत्रा-
पि नीचयोन्यादावपि । अमुष्य भक्तिरसिकस्य किमभद्र-
मकल्याणमभूत् । नाभूदेवेत्यर्थः । शरीरजन्मादीनामि-
वेति भावः । भगवत्पादाम्बुजमभजताम् अभजद्विस्तु स्व-
धर्मतः को वार्थ प्राप्तः । न कोऽपीत्यर्थः । अभजतामिति
षष्ठी तु संबन्धमात्रविवक्षया ॥

(?) तावदित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यावता यावत् ।
यावता कालेन वा । न निर्विद्येत देहादौ वशीकाराख्यं
वैराग्यं न प्राप्नुयात् । तावत् कर्माणि नित्यनैमित्तिका-
म्यप्रायश्चित्तरूपानि कुर्वीत । सन्ध्यापासनादि नि-
त्यकर्म । जन्ममरणचन्द्रसूर्यपर्वदिषु यत्तन्नैमित्त्यम् । द-
र्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिकं काम्यम् ।

हिंस्रं द्रुघ्नमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यम्पशुः सुतः ।

एतदिष्टं प्रवृत्तारूपं हुतं प्रहुतमेव चेत्युक्तेः ।

अस्यार्थः । पशुः पशुयागः । सुतः सोमयागः ।

शतः कर्म संत्यज्य भगवन्तम्भजेत्स(क) एवोत्तमः ।

आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् ।

धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स(ख) सत्तम

इति श्रीभगवदुक्तेः (?) ॥

हुतं वैश्वदेवम् । प्रहुतं बलिहरणम् । अन्यत्स्पष्टम् ।
प्रायश्चित्तं कर्मेच्छिद्रनिवर्तकम् ।

प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम् ।

प्रायश्चित्तं तु तत्प्रोक्तं कर्म कर्मविदां वरैरित्यु-

क्तेस्तानीत्यर्थः । वा वै मत्कथा श्रवणादौ ।

आदिपदेन श्रवणकीर्तनादिषु नवाङ्गेषु यावच्छ्रद्धा
न जायते श्रवणादिभिर्मे परमं श्रेयो भविष्यतीति
विश्वासे न जायते तावत्तान्यपि कुर्वीत । श्रद्धायामुत्प-
न्नायां तु स्ववर्णाश्रमकर्मत्याग एव मङ्गलस्य धर्मः ।
तस्य तन्नामधिकारादित्यर्थः ॥

(?) आज्ञायेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यः स्वधर्मान्
वर्णाश्रमकर्माणि । धर्मः कर्मेति पर्यायभेदः(ग) । तान् ध-
र्मान्संत्यज्य तेषां वाचनां तत्प्रागभयं च संत्यज्य मां भजे-
त्स च सत्तमः स्वधर्मस्थानां मङ्गलानां कर्मज्ञानवैरा-
ग्यनिश्रमत्प्राप्त्याशांमध्ये श्रेष्ठः । शुद्धभक्त्याश्रयत्वात् ।

(क) ५५० पु० भजेत स इति पा० ।

(ख) ३१० पु० न्त० ५५० पु० च त्स च इति पा० ।

(ग) भा० पु० न्त० भेदात् इति पा० ।

तस्माद् भगवद्भक्तानां कर्मत्याग एव गुणस्त्यागाभाव
एव दोषः ।

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा य गुणः परिकीर्तितः ।

विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेप निश्चय इति (१)

धर्माधर्मविदः श्रीभगवतो वचनात् ॥

तस्माद् वैष्णवानां वर्णाश्रमकर्मत्यागो गुणः । अवै-
ष्णवानां वर्णाश्रमवतां तत्यागो दोषः ।

कथंभूतान् । मयादिष्टानपि । श्रुतिस्मृती समैवास्ते इति(क)
निशाङ्गाभङ्गभयनिवृत्त्यर्थे अपि शब्दः । किमज्ञानाकास्ति-
क्याद्वा । न हि न हि । स्वधर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गु-
णान्विपक्षे प्रत्यवायदोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वा अपि भ-
क्तिबाधकत्वेन मद्ध्यानविक्षेपतया भगवद्भक्त्यैव सर्वशं
भविष्यतीति दृढनिश्चयेन भागवतधर्मबाधकान् आ-
ह्वाग्निहोत्रविद्वैकादशीकृष्णैकादश्युपवासानुपवासानि-
वेदित(ख)भक्तश्रमूतकेऽनर्चनादयस्तानित्यर्थः ॥

(१) स्वे स्वे इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ भक्त्यधिकार-
कारे स्वधर्मत्याग एव गुणः । तदुभयत्वात् । कर्मत्याग एव
दोषः । तदधर्मत्वात् । वर्णाश्रमवतां स्वस्वधर्माचरणं
गुणः । तत्याग एव दोषः । उभयोरेव निश्चयः ॥

(क) इया ० पृ ० जेति इति पा० ।

(ख) इया ० निश्चय इति पा० ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहन्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः

इति श्रीभगवदुक्तेः (१) ॥

(१) सर्वधर्मान्परित्यज्यत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ श्री-
भगवांस्तस्मिन्पूवकं गीतायाः (क) सिद्धान्तमाह त्रिभिः ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत ।

सामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहन्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति ॥

गुह्यं तु धर्मरहस्यम् । गुह्यतरं ज्ञानरहस्यम् । गु-
ह्यतमं भक्तिरहस्यम् । तद् गुह्यतमं मे परमं वचो भूयः
राजविद्याराजगुह्यमिति इति गुह्यतमं शास्त्रमित्यादि-
भिरुक्तमपि पुनरपि शृणु । यतो दृढं यथा स्यात्तथा मे
भक्तोऽसि परमभक्तिरहस्याधिकार्यमि । ततस्तस्मात् हितं
वक्ष्यामि । मय्येव मनो यस्य स मन्मनाः तथा त्वं भव ।
मद्भक्तो भव । मद्याजी भव । मां नमस्कृत । न तु ध-
नमनसामिव । ते तु धनहरभक्ता देवप्राजिनः सर्वव-

न च धर्मत्यागशब्देन भगवता फलत्याग एवोक्तः ।
न तु धर्मत्यागः ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

इत्यादिभिर्निजहस्तेन यः सेतुर्दृढीकृत(क)स्तस्य च्छेदन-
भयादिति वाच्यम् । अधिकारानुरूपोपदेशात् । तस्मादवै-
ष्णवेषु वर्णाश्रमनिष्ठेषु स्वधर्मे निधनं श्रेय इत्युपदेशः कृतः ।

नृकाः । त्वं तु यथोक्तप्रकारेण मामेवैष्यसि प्राप्स्य(स्व)
सीत्यहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । नन्वेतादृशत्वं तु
स्वधर्मत्यागे न संभवति । धर्मत्यागे प्रत्यवायदोषादधः-
पतनम् । कथं तत्र प्राप्तिः । तत्राह । सर्वधर्मानिति ।
मन्मना भवेत्यादिना प्रतिपादितभागवतधर्मं विना
वर्णाश्रमधर्मान् परित्यज्य मामेकं द्विभुजश्यामसुन्दरं स-
च्चिदानन्दविग्रहं यदुकुलपालकं शरणं ब्रज । मद्भक्तानां
कर्मत्याग एव धर्मः । अतो न कर्मत्यागप्रत्यवायदोषः ।
यदि स्वाक्षानात्कर्मत्यागात्पापं भवतीति मन्यसे तदपि
मा शुचः । यतोऽहं सर्वपापेभ्यस्त्वां मोक्षयिष्यामि ॥

(क) द्वा० पु० दृढः कृत इति पा० ।

(स्व) द्वा० पु० न्त० प्रापयिष्य इति पा० ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजे-

न्युपदेशो भागवतेषु । तस्मान्न विरोधः । अन्यथा
अहन्त्वां सर्वपापेभ्यो योक्षयिष्यामीति वाक्यस्य व्यर्थत्वं
स्यात् । फलत्यागेन स्वधर्मकारके पापाभावान् । तस्मात्स्व-
धर्म(क)त्याग एव वैष्णवानां तु धर्मः ।

सर्वेषामपि परो धर्मस्तु स एव ।

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिरिति

यमोक्तेः(ख) ॥(१)॥

(१) एतावानेवेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ पुंसां जी-
वानां परो धर्म उत्कृष्टस्वाभाविकस्त्वेतावानेव
स्मृतः । वेदादिभिरिति शेषेणार्थः । एवकारस्तु धर्मा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थः । यतो वर्णधर्मधर्मस्त्वागन्तुकः । अधि-
कारान्तरे जन्मान्तरे च तद्वियोगात् । स क इत्याह । त-
न्नामग्रहणादिभिस्तस्य भगवतो नामरूपलीलागुणानां अ-
वयवीर्जनस्मरणादिभिर्भक्त्यङ्गैस्तस्मिन्दूरी यो भक्तियो-
गः । नान्यो भक्तियोगोऽप्यन्यसाधनैः साध्यः । अनित्य-
त्वात् । परतन्त्रत्वाच्च । यतः कार्याणां घटादीनामनि-
त्यत्वदर्शनात् ॥

(क) स्वा० पु० स्वकर्म इति पा० ।

(ख) भा० पु० नन्वन्ते इत्यधि० वर्ण० ॥

तस्मात्कीर्तिनादिरूपो भागवतधर्म एव परो धर्मः । तं
विनान्यस्य त्यागो विहितः । न च साधनफलकालयोर्दुःख-
प्रदानां भजनविरुद्धानां कर्मणां तु देयत्वं श्रुतिसम्मतम् । न
तु योगज्ञानविरागादीनाम् ।

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेना(क)मृतत्वमानश्रुतिरिति ।

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेषु(ख) पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती-

ति श्रुतिरिति वाच्यम् । भक्तियोगं तेषां प्रयो-

जनाभावान् ।

यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।

मुकुन्दसेवया यद्वत्तयात्माद्धा न शाम्यतीति नारदोक्तेः (?)॥

(?) यमादिभिरित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ मुक्तिं द-

दातीति मुकुन्दः । तस्य सेवया यद्वदात्मा मनः अद्वा

साक्षाच्छाम्यति सेवासुखेदयाद्भगवन्निष्ठो भवति शमी

मन्निष्ठता बुद्धेरिति भगवदुक्तेः तथा मुहुः कामलो-

भहत आत्मा योगपथैर्न शाम्यति । तद्वृत्तिनिरोधात् ।

कीदृशीः । यमादिभिः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-

धारणाध्यानसमाधिभिरष्टाङ्गैरित्यर्थः ॥

(क) 'एकं' इत्यस्य स्थले श्रीशङ्करानन्दसम्मतः 'एक' इति कं-
व्योपनिषच्छर्तुतिपाठः ।

(ख) कठोपनिषदि गह्वरेष्ठम् इति पाठः ।

अतस्तत्र तस्याप्रयोजनम् । तथा ज्ञानस्यापि ।

ज्ञात्वाऽऽज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ।

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति (१) ॥

ननु साधनान्तराभावे तन्फलानामप्यभावः स्यात्कथमुच्यते भक्तस्य ज्ञानवैराग्यं च न श्रेयस्करमिति चे-
त्तत्राह ।

(१) ज्ञात्वेत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ यावान् अप-
रिच्छिकोऽनः सच्चिदानन्दविग्रही विश्वतनुः समोऽहमेवं
मां ज्ञात्वा अथवा(क) अज्ञात्वा अनन्यभावेन नान्यस्मि-
न्भावो यस्य तेन मां भजन्ति ते मे भक्ततमा मताः ।
यतो भक्तिप्रियोऽहम् । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य प्रायो
ज्ञानं वैराग्यं चेह श्रेयो न भवेत् । प्रत्युताश्रेय एव । अ-
नुरागबाधकत्वात् । ज्ञानमिति कैवल्यं भक्तिबाधकम् ।
वैराग्यमिति पूर्वोक्तं शुद्धं नद्रागानीकरूपम् । न तु भ-
क्त्यङ्गे ज्ञानवैराग्ये । तदनुरागकारकत्वात् । कीदृशस्य
भक्तियुक्तस्य । योगिनः नद्रूपध्याननिष्ठस्य । यतो नदा-
त्मनः नयि ज्ञात्मा मनो यस्य सः तस्य । भक्तियोग
एव सर्वसाधनकलोत्तमः ॥

हरावभक्तेर्जीवानां संसृतिः स्यान्न चान्यथा ।

भक्तियोगाद्विनाशः स्यात्तस्या वै सुमतं त्विदम् ॥२॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ।

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जना ।

स्वर्गापवर्गं मद्दाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ।

न किञ्चित् साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमुनर्भवम् ।

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।

तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेदिति ।

तस्मात्तेषां कर्मादीनां त्यागेन भगवति भक्तिरेव
कर्त्तव्या ॥ १ ॥

तत्प्रयोजनमाह । हराविति । यतो हरौ या अभक्ति
तस्याः सकाशाज्जीवानां संसृतिः संसारः स्यात् । भक्तियो
गात्तस्याः संसृतेर्विनाशः । ननु संसृतिस्त्वज्ञानाद् भवति । त
त्तु कर्माकरणात् । पुनः ज्ञानात्तन्निवृत्तिस्तत्राह । न चान्यथा
चकारो निश्चयार्थं । कर्माकरणाद् अज्ञानाद्वा न स्यात्
सा त्वभक्तेरेव । ऋते ज्ञानाच्च मुक्तिः । अज्ञानात्संसारो भ
वतीति कचिच्छ्रूयते । तत्तु हलं हि मे जीवनमित्यवत् । र
द्राक्ष्यविचारदृष्ट्या तु न केवलन्तादेव तस्य जीवनम्

किं तु हलकरणेनाल्पबीजाद्यज्जातं बहन्म तदेव तस्य जीवनम् । एवं साधनभक्त्या ज्ञानम् । तेन मौढाया भक्तेः संसारनिवृत्तिः ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशुवैराग्यं ज्ञानं यत्तद्वैतुकमिति सूतोक्तेः ।

ब्रह्मभूतो(क)ऽपरां भक्तिं लभते इति श्रीभगवदुक्तेः ।

एवं हरावभक्तेरज्ञानम् । तेन मौढाया अभक्तेः संसृतिः ।

संसृतिरेषामभक्तेः स्यान्नाज्ञानात्कारणासिद्धे-

रिति शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (१) ॥

(१) संसृतिरेषामित्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥

एषां जीवानां भगवदभक्तेः संसृतिः संसारो भवति । नाज्ञानात् । कुतः । कारणासिद्धेः अज्ञानस्य संसारकारणासिद्धेः । यथा जनकाज्ञानात् पुत्रस्य पशुत्वं स्यात् । स्वपुत्रत्वाज्ञानात् स्त्रीत्वं कदापि च । तथेश्वराज्ञानात् स्वस्वस्वरूपाज्ञानाद्वा न संसारः । न च जलाज्ञाने तदग्निर्भूत्वा दाहकत्वं ददाति । अग्निरपि तदज्ञाने शीत्यं च । तथेश्वरोऽपि न संसारित्वम् । सर्वजनत्वात् । पृथग्धारत्वादिपि ॥

ननु रज्ज्वङ्गानात्सर्पभयं भवेत् । तथा ब्रह्माङ्गाना-
त्संसारभयमिति चेन्न । बालोन्मत्तमुक्तानां तदभावात् ।
अतो देहानुरागादेव तद्भयम् । न तु रज्ज्वङ्गानात् । तद्-
ज्ञाने सर्पज्ञानं तु देहानुरागस्मरणकारणम् । न तु तस्य ।
तस्माद् भगवदभक्तिरेव संसारभयकारणम् । यथा यथो-
पासते तदेव भवतीति श्रुतेः ।

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य चेति
भगवद्ब्रूवतादपि । तदनुभवमाह नारदः ।

तामेवं मनसा गृह्णन्बभूव ममदोत्तमा ।

अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनीति (१) ॥

यतो यस्मिन् यस्मिन्पदार्थे सदैवानुरागोऽस्ति तस्यैव दे-
हान्ते स्मरणं भवति ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य चे-

त्युक्तं भगवता । अतः स्त्रीपुत्रादिषु भक्तेः स्त्रीषु

(१) तामेवेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ स पुरज्ज्वलस्य
पुरज्ज्वलीमनसा गृह्णन्सञ्चिन्तयन्सन् देहान्तानन्तरं मम
दोत्तमा बभूव ॥

व्रत्वं स्यात् । भगवद्भक्तेस्तद्वृत्तत्वं च । भक्तिर्नाम
परानुरागः ॥

सा परानुरक्तिरीश्वरे इति भक्तिशास्त्रोक्तेः ॥

तदन्यलक्षणानि त्वस्यैवान्भूतानि(क) । अनुरागो(ग)
रक्तिः प्रपन्निरित्यादिपर्यायभेदाः पुनैवोक्ताः । (ग) भवा-
भवयोरनुराग एव कारणम् । ब्रह्मज्ञानिनामपि भरतादीनां
मृगानुरागान्मृगदेहन्वदर्शनान् । तज्ज्ञानविधुराणां व्रजग-
वादीनां तदनुरागिणां तद्भावप्राप्तेरपि ।

तदभावाद्बल्लवीनामिति शाण्डिल्यसूत्रोक्तंः (?) ॥

जडं क्रियाहीनमज्ञानं जगत्कारणत्वेनान्धैरूपकल्पि-
तम् । यथा घटस्य घटः कारणम् । जगत्कारणं तु भगवानेव
ज्ञानस्वरूपां ज्ञानगुणः क्रियायुक्तः । सर्वशक्त्याश्रयत्वान् ।
स एवाभक्ताय स्वभक्ताय च संमूर्तिं विमुक्तिं च ददाति ।

(?) तदभावादित्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ त-
स्य ज्ञानस्याभावादपि बल्लवीनां व्रजसुन्दरीणां क-
ञ्चानुरागेण सिद्धिर्निरूप्यं कृष्णप्राप्तिः ॥

(क) भं० पु० न्त० द्या० पु० च वाग्वदभूतानि इति पा० ।

(ख) द्या० पु० न्त० द्या० पु० च अनुरागोऽनुरक्तिः इति पा० ।

(ग) द्या० पु० तस्माद् इत्यधिक० दत्तं ।

परानु(क)ध्यानाच्च तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति
वेदान्तसूत्रोक्तेः (१) ॥

कूर्मे च ।

संसारवुद्धिकर्त्ता च तिरस्कर्त्ता स एव हि ।

गदिच्छया ततो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रकीर्त्तिताविति ॥

अतस्तदनुरागाणां तत्तत्फलं परमेश्वरो ददातीत्यनेन
पूर्वोक्तरीत्या नेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्ये ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति

श्रीभगवदुक्तेः (२) ॥

(१) परान्वित्यादि वेदान्तसूत्रस्यार्थः ॥ परस्य प-
रमेश्वरस्यानुध्यानाज्जीवस्यानुरागानुरूपसकलप्राप्तिरो-
हितं तत्स्वरूपानुभवं तेन तस्मिन्भगवत्यनुरागानुदयाच्चि-
त्यमुक्तस्य बन्धविपर्ययौ अज्ञानज्ञानाभ्यां बन्धमोक्षौ ॥

(२) ईश्वर इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे अर्जुन । स-
र्वभूतानां जीवानां हृद्देशेऽन्तःकरणे ईश्वरः तिष्ठति ।
किं कुर्वन्(ग्व) । सर्वभूतानि स्वमायया कर्मफलदाय्या आ-
मयन् सन् । कथंभूतानि सर्वभूतानि । यन्त्रारूढानि स्व-

(क) ब्रह्मसूत्रे तु पराभि इति पा० ।

(ख) भा० पृ० न्त० ८४१० पृ० च सन् ११४३० वर्त्त० ।

तद्रूपं न फलं तस्याः परं किंतु तया हरौ ।
दुर्निवारः परो राग इदमेव फलं विदुः ॥३॥

पूर्वकर्ममयन्नं च संसारं चाप्यपेक्ष्य तु ।

ईश्वरः कारयेन्सर्वं सच्चेश्वरकृतं भवेत् ।

अनादिन्वाददोषश्च पूर्णशक्तिमनो हरिरिति

भविष्योक्तेः ।

तस्माद्वरावभक्तेः संसृतिः । भगवद्भक्त्या तस्या नि-
वृत्तिरिति साधूक्तम् । अलं विस्मयेण ॥२॥

ननु यदि भक्तेः सकाशान्तं सारनिवृत्तिमर्हं निवृत्त्य-
ङ्गत्वं भक्तेरिति चेत्तत्राह त्रिभिः । तद्रूपमिति । कुरुं इति ।
अत इति(क) । तद्रूपं संसृतेर्निवृत्तिरूपं तस्या भक्तेर्न परं फलम् ।
किन्त्ववान्तरमेव । तर्हि किं परं फलम् । तत्राह । तया सं-
सृतिनिवृत्त्या हरौ परो रागोऽनुरागः । कीदृशः । दुर्निवारः ।
स्वाभाविकः विद्यैरताडितः । इतीदमेव फलम् । भक्तेर्भक्ति-
रेव फलं विदुर्मुनय इत्यर्थः । तदपरिपाकपरिपाकभेदात् ॥३॥

कर्मयन्त्राकृतद्वानि । अतः भूतशब्दो जीववाच्यः । भूताना-
मन्तः करणाभावात् ॥

(क) भा० स्वा० पु० च कुरुते इति । अत इति । इति ना० ।

कुरुते सफलान्येव साधनान्यखिलानि च ।
 स्वेच्छयोत्पद्यमानस्तु हृदये यस्य तस्य सः ॥४॥
 अतोऽकामैः सकामैर्वा सेव्यः सर्वत्र सर्वदा ।
 प्रीत्या श्रीभगवान्कृष्णो देववृक्षपदाम्बुजः ॥५॥

तत्कृतः । यतः स रागस्तस्य पुरुषस्याखिलानि
 ज्ञानवैराग्यादीनि साधनानि सफलानि कुरुते । कीदृशो रागः
 कस्य । यस्य हृदये स्वेच्छयैवोत्पद्यमानः ।

पूर्त्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना ।

रादं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतिमिति

श्रीभगवदुक्तेः ॥

तदमादुर्भावे सफलान्यपि साधनानि निष्फलान्ये-
 वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अतः कारणादकामैः सकामैर्वा सर्वत्र सर्वदेशे सर्वदा
 सर्वकाले भगवान् श्रीकृष्णः सेव्यः । कीदृशः । देववृक्षपदा-
 म्बुजः । सर्वफलदातृन्वान् । तस्माद् भगवद्भक्तानामेव सर्व-
 फलप्राप्तिः । नान्येषाम् ।

एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य

एकोऽपि सन्बहुधा यो विभाति ।

तस्मान्निष्कामभक्तेन तथाभूतेन भक्तपः ।

सैव्यः श्रीराधिकानाथस्तत्कथाश्रवणादिभिः ॥७॥

मयमेव श्रेष्ठम् । तदेवाह द्वाभ्याम् । अद्वेष्टादिगुणैरिति ।
आदिपदेन ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

संतुष्टः सततं योगी यन्मात्मा दृढनिश्चयः ।

मर्यापितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षमर्षभयोर्द्वैर्गमुक्तो यः स च मे प्रियः ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति(क) ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ।

अनपेक्षः शुचिर्देक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जित

इत्यादिभिर्गुणैर्यो युक्तः स मद्भक्तो मे प्रिय इति

श्रीगीतायां पुनः पुनर्भगवता कृष्णचन्द्रेणोक्तम् ॥६॥

अतस्तत्प्रियत्वकामेन भक्तं निष्कामत्वेन भगवान्ते-
व्य इत्याह । तस्मादिति ॥७॥

(क) व्या० पु० भव० इत्योक्तः अनपेक्ष इत्यादि इत्येकान्तम् उचितः ।

तया सहार्चितः कृष्णः सेवितो मुक्तिदो भवेत् ।
इत्युक्तं मुनिभिस्तस्मादाराध्यो राधया सह ॥ ८ ॥

राधया सह सेव्यत्वे प्रयोजनमाह द्वाभ्याम् । तथेति ।
तया श्रीराधया सहार्चितः सेवितो वा ध्यात एव कृष्णो
मुक्तिदो भवेदित्युपलक्षणम् । भुक्तिमुक्तिभक्तिदो भवे-
दिति मुनिभिरुक्तम् । तस्माद् राधया सहैवाराध्यः । नन्वे-
कस्यैव कृष्णस्य भजने को दोषः । यनस्तया सह भजनमु-
क्तमिति शङ्कायां तमेव शिववाक्येनाह ।

गौरतेजो विना यस्तु श्यामतेजः समर्चयेत् ।
जपेद्वा ध्यायते वापि स भवेत् पातकी शिवे ।
स ब्रह्महा सुरापी च स्वर्गस्तेयी च पञ्चमः ।
एतैर्दोषैर्विलिप्येत तेजोभेदान्महेश्वरीति (१) ॥

तस्य दोषस्य फलमाह स्वयं भगवान् ।

आवयोर्भेदबुद्धिं च यः करोति नराधमः ।
तस्य वासः कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरा-
वित्यादिभ्यः । राधाकृष्णयोर्भेदबुद्धौ दोषः स्यात् ।

अभेदेऽपि ।

(१) गौरित्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ चकारद्वयान्न
एव गुरुतत्त्वमः । स एव गोप्यश्च । अन्यत् स्पष्टम् ॥

आदौ राधां समुच्चर्य पश्चात्कृष्णं वदेद् बुधः ।

व्यतिक्रमे ब्रह्महत्यां लभते नात्र संशयः ।

इति नारायणोक्तेः ।

व्यतिक्रमस्यापि हेयत्वम् । वेदेऽपि ।

राधया सहितो देवो माधवेन च राधिका ।

अनयोर्भेदं पश्यति स संसृतेर्मुक्तो न भवति ।

ब्रह्मसंहितायामपि ।

यः कृष्णः सापि राधा च या राधा कृष्ण एव च ।

अनयोरन्तरादर्शी संसारान्न विमुच्यते इति ।

अनो राधाकृष्णयोः कदापि भेददृष्टिर्न कर्तव्या मु-
मुक्षुभिः । तयोर्भेदाभावात् ।

राधा कृष्णात्मिका नित्यं कृष्णो राधात्मको ध्रुव-

मिति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेः ।

तस्माद्राधाकृष्णयोर्भेदाभावं ज्ञात्वैकस्याः श्रीराधा-
याश्चैकस्य श्रीकृष्णस्य भजने न दोषः । किन्तु परमो गुणः ।
नन्वेवन्तर्हि रुक्मिण्या वा लक्ष्म्या सह श्रीकृष्णं भजस्व
राधया सह भजने दुराग्रहं त्यक्त्वा । यतः सा तु परकीया ।
व्रजे श्रीकृष्णस्य विवाहव्यवहाराश्रवणात् । तत्रापि प्रबो-
धनीमाहात्म्ये व्यासेनोक्तम् । वेश्या देवाङ्गनैव भगवद्बरा-
द्राधिका भूत्वा तत्प्रियात्वं प्राप्तेति चेत् । सत्यम् । सा परकी-
या राधैवान्या । प्रेमराधाङ्गायाराधापराधाभेदान् ।

मेमानन्दा मेमसिद्धा मेमराधा मेमाङ्गी मियङ्करी एता बीणा-
वाद्ये इत्याथर्वणवेदोक्तेः । छाया रारायणगृहे इति नारा-
यणवचनान् । तस्य शक्तिश्चानेकधा । ह्लादिनीसन्धिनी
ज्ञानेच्छाक्रियाद्या बहुविधा । तत्र ह वै तासु ह्लादिनी ग-
रीयसीयमन्तरङ्गभूता राधा कृष्णेनाराध्यते । राधा कृष्णमा-
राधयति । राधिका गान्धर्वीति सद्भिर्व्यपदिश्यते । अस्या
एव कायव्यूहरूपा गोप्यो महिष्यश्च श्रियश्चेति । एनाम-
वज्ञाय कृष्णमाराधयितुमिच्छति स मूढनमः । स मूढनम-
श्चेति श्रुतेः । राधोपनिषद्यपि ।

यदंशांशा कमला शैलपुत्री तां राधिकां शक्तिधार्त्रिं नमाम इति
श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ने(क) पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे इति श्रुतेः(ख) ।

अतः श्रीरार्धव परा शक्तिर्नित्या सच्चिदानन्दविग्रहा ।
सैव लक्ष्मीरुक्मिण्यादिरूपा स्वर्कीया च । परकीया न्व-
न्या । यतो ब्रह्मा बालावस्थायां निर्जनं वने राधाकृष्णयो-
र्विवाहं विधिपूर्वकं कुन्वाह राधाम्पति । भो देवि ते विवा-
हकाले स्वच्छायाराधिकां पितृगृहे त्वया स्थापनीया । तस्या
रारायणेन गोपेन सह विवाहो भविष्यतीति । तत्प्रार्थनया
तथैव च्छाया(ग)राधां कृत्वा अमकटलीनामुखे स्थिता । यथा
सीता छायाजानकीं कृत्वा स्वसुखेन पावके स्थिता सापि च्छाया-

(क) पुरुषसूक्ते तु ते इति वा । •

(ख) भा० पु० स्त० व्या० पु० च श्रुतेः इति वा० । •

(ग) भा० पु० स्त० व्या० पु० च छायां इति वा० । •

राधा स्वपत्यङ्गसङ्गं हित्वा श्रीकृष्णपदाम्बुजं हृदि कृत्वा नित्य-
लीलासुखमवाप । वेश्याजीवस्य तत्सायुज्याद्व्यासेनोप-
रिगता तद्रूपत्वेनेति विवेचनीयम् । सैव परकीया । श्रुतिवि-
चारे तु सापि स्वकीर्यैव । यतो वत्सपालहरणे तत्तद्गोप-
कुमाररूपेण(क) सह सर्वासां गोपकन्यानां विवाहप्रसङ्गान् ।
काश्च विष्णुपत्न्यो गोप्थो नामेति श्रुतेः ।

धर्मविवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिनेति स्मृत्युक्तेः ।

नित्या परा तु स्वकीर्यैव कृष्णपट्टमहिष्यैव ।
कृष्णजन्मस्त्रण्डे तद्विवाहश्रवणान् । स एव गुप्तविवाहोऽनु-
वर्णितो वाक्कुशलतया शुकेन वेणुगीते । स यथा ।

पूर्णाः पुलिन्य उरुगायपदाञ्जराग-

श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।

तद्दर्शनस्मररुजस्तृणारूपिणेन

लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिमिति (१) ॥

(१) पूर्णा इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ उरुगायपदा-
ञ्जरागश्रीकुङ्कुमेन पुलिन्यः शबराङ्गनाः पूर्णाः कृतार्थाः ।
कीदृशेन । दयितास्तनमण्डितेन दयितायाः श्रीराधा-
याः स्तनमण्डितेन । पुनः किंविशिष्टेन । तृणारूपितेन ।
उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाञ्जयो रागेणारुहयेन श्रीः का-

न चात्र तस्य दयिता रमेति वाच्यम् ।

गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीरिति

भगवद्वचनात् (?) ॥

कस्यानुभावोऽस्मि(क) न देव विद्महे

तवाङ्घ्रिरेगुस्पर्शाऽधिकारः ।

यदाञ्छया श्रीललना(ख)चरन्नेपो

विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रते-

ति नागपत्न्युक्तेः ॥

अतो व्रजलीलायान्न रमा दयिता तस्य । किंतु राधैव ।

न्ति(ग)यस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वनस्थलीषु चङ्क्रम-

णेन(घ) तृणेषु रुषितेन लग्नेन । कीदृश्यः पुलिन्द्यः । तद्

शंनस्मरुजः तथाभूतस्य तस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन यः

स्मरः कामः स एव रुक्तेन कृतो रुक्तापो वा यासां ताः ।

पुनस्तदाधिं जहृस्त्यक्तवत्यः । किं कुर्वत्यः । तदेव कुङ्-

कुममाननकुचेषु लिम्पन्त्यो लेपनं कुर्वत्यः ॥

(?) गोप्य इत्यादि श्लोकचरणस्यार्थः ॥ श्रीभगवा-

न्सङ्कर्षणठयाजेन स्वमाहात्म्यमनुवर्णयति । मे भुजयोः

रन्तरेण वक्षःस्पर्शनालिङ्गनेन गोप्यो धन्याः । गोप्य

(क) व्या० पु० वाङ्मेव इति पा० ।

(ख) व्या० पु० श्रीललना इति पा० ।

(ग) भा० पु० स्म० व्या० पु० च श्रीकाम्तिरिति पा० ।

(घ) व्या० पु० चङ्क्रमण इति पा० ।

वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
रुक्मिणीं द्वारकायां तु राधा वृन्दावने वने

इत्यादिकन्तु पूर्वार्धोक्तवहिरङ्गशक्तिद्वयस्य वा-
राणस्यादिद्वयेऽधिकारः । उत्तरार्धोक्तान्तरङ्गशक्तिद्वयस्य
द्वारकादिद्वयेऽधिकार इत्येतत्परं ज्ञेयम् ।

वृन्दावनाधिपत्यं तु दत्तं तस्यै प्रतोषता(क) ।
कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने

इति पाद्योक्तेः ॥

नान्यापि व्रजदेवी दयिता(ख) ।

तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या-
दाशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्रेति

तासामेव वाक्यात् (?) ॥

इति बहुवचनान्तं पदं ललिताद्यभिप्रायकम् । यतः श्री-
राधायाः सखीश्रेष्ठत्वं न ताः प्रसिद्धाः । यद्यस्मिन्नालि-
ङ्गने श्रीरूपहा । श्रीरद्यापि स्पृहयति केवलम् । तदभावे
तीव्रं तपोऽपि चरति ॥

(?) तन्न इत्यादि श्लोकार्हुस्यार्थः ॥ हे अरविन्द-

(क) आ० पृ० १० अन्त० प्रतोषिता इति पा० ।

(ख) आ० पृ० १० अन्त० द्या० पृ० १० च तदयिता इति पा० ।

अनस्तासां व्रजदेवीनां तु रासक्रीडायां प्रथमतमामगः।
वेगुगीते तूत्मेक्षैव । न तु तथैवेत्युक्तेः । श्रीकृष्णमहिषीणां
वाक्ये मिथ्यात्वमसङ्गः स्यात् । तद्यथा ।

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यम्भोज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ।
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्द्धा वोढुं गदाभृतः ॥
व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महान्मन इति (?) ॥

नेत्र तापनिवर्तकं परमसुन्दरं त्वयि तवाङ्गसङ्करुपां चि-
रादाशां धृतां भवा(क)न्मा स्म च्छिन्द्यात् ॥

(१) न वयमित्यादि श्लोकत्रयस्यार्थः ॥ हे सा-
ध्वि द्वीपदि वयं साम्राज्यं सार्वभौमपदम् । स्वाराज्य-
मिन्द्रपदम् । भोज्यं तदुभयपदम् । वैराज्यमक्षिमादि-
सिद्धीश्वरत्वं वा । पारमेष्ठ्यमब्रह्मपदम् । आनन्त्यमनन्त-
स्य भाव आनन्त्यम्भोजपदम् । हरेः पदं वैकुण्ठपदम्-
तमालोक्पादीनपि । उत्तरोत्तरश्रेष्ठमपि न कामयामहे ।
किन्त्येतस्य नन्दनन्दनस्य श्रीमत्पादरजो मूर्द्धा वोढु-
कामयामहे इति । तत्किंविशिष्टम् । श्रियः कुचकुङ्कुम-

अतो नोत्प्रेक्षा । व्रजे स्थिता अपि गोप्यः प्रेमवैचित्र्या-
च्छ्रीकृष्णस्य वनलीलां साक्षाद् दृष्ट्वा वर्णितवत्यः । त-
स्मात्तस्य भगवतो रार्थैव दयिता । तस्याः स्तनमण्डितेन
कुङ्कुमेनेत्यर्थः । विवाहादारभ्य तयो राधाकृष्णयोः (क)-
नित्यसंयोगात् । तयोर्भेदाभावाच्च ।

बाल्येऽपि भगवान्कृष्णः कैशोरं रूपमाश्रितः ।

रेमे विहारैर्विविधैः प्रियया राधया सहेति पादोक्तेः ।

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका कृष्णदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्त(ख)संमोहिनी(ग) परेति

गौतमीतन्त्रोक्तेः ॥

गन्धाढ्यम् । श्रीशब्दे नात्र राधैव । रुक्मिणी कुचकुङ्कुम(घ)-
गन्धाढ्यस्य चरणस्य सुलभत्वादतो राधायाः कुचकुङ्कुम-
गन्धाढ्यमतिदुर्लभमित्यर्थः । वृन्दावनेऽन्यस्या अधि-
काराभावात् । ननु तर्ह्यतिदुर्लभत्वात्किं तद्वाञ्छयात
आहुः । यद्यथा गावश्चारयतो महात्मनः श्रीकृष्णस्य
पादस्पर्शं गोप्येऽधुना वाञ्छन्ति । गोपाश्च पुलिन्य-
स्तृणवीरुधोऽपि । तथा वयमपि । तत्परार्थां सुलभ-
मिति भावः ॥

(क) इत्या० पु० राधौ इत्यर्थः० वक्त० ।

(ख) इत्या० पु० कान्ति इति पा० ।

(ग) इत्या० पु० समोहिनी इति पा० ।

(घ) इत्या० पु० कुङ्कुम इति ना० ।

अतः श्रीराधया सह श्रीकृष्णभजनं श्रेष्ठम् । तया
सह श्रीकृष्णभजनफलमाह परमागमचक्रवर्तिनि नारद-
पञ्चरात्रे ।

राधया सहितं कृष्णं यः पूजयति नित्यशः ।

भवेद् भक्तिर्भगवति मुक्तिस्तस्य करे स्थितेति ।

गौतमीतन्त्रेऽपि ।

देवस्याभेदरूपेण तप्तहेमसमप्रभाम् ।

रत्नवस्त्रपरधानां रत्नालङ्कारलङ्कृताम् ।

श्रीराधिकां तु वामाङ्गे पूजयेद् भक्तितन्परः ।

लक्ष्मीस्मरणव(क)मुत्तमार्थं राधिकार्यं नमो लिखेत् ।

राधिकामनुराग्यातश्चतुर्दशफलावहः ।

चतुर्मुख ऋषिश्चास्य गायत्री छन्द ईरितः ।

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

स्वरूपाद् द्विभुजा चित्रवसनाभरणान्विता ।

पुरुषः कृष्णः सर्वात्मा सा शक्तिः सर्वदेवता ।

वराभयकरस्था या सेविता दैवतैरिति ।

अतो विद्वद्भिर्निःशेषाविद्यानिवृत्त्या श्रीकृष्णानुरा-
गप्राप्तये युगल(ख)रूपमेवोपांस्यम् । न भेददृष्ट्यै-

(क) आ० पु० स्त० जन्मप्राप्तवम् इति वा० ।

(ख) आ० पु० स्त० इति० पु० च युगल इति वा० ।

तथा वै रमया श्रीशो ज्ञानकया रघुनन्दनः ।

अन्ययान्योऽवतारो हि सेव्यस्तत्तदुपासकैः॥६॥

सर्वेषां ज्ञानिनां मध्ये यो भजेन्मां स उत्तमः ।

मदुक्तं मां च विज्ञाय स वै मुच्येत बन्धनात्॥१०॥

कम् (क) । इत्यलं विस्तरेण ॥ ८ ॥

यथा राधया सह श्रीकृष्णः सेव्यस्तथा रमया सह
श्रीशः नारायणः । ज्ञानकया सह रघुनन्दनो रामचन्द्रः । अ-
न्यः अन्यः अवतारोऽप्यन्ययान्यया तत्तया (ख) मियया मियया
सह सेव्यः । न तु तया तया विरहित इत्यर्थः ॥९॥

तत्सेवनस्य परत्वमाह षड्भिः । सर्वेषामिति । यतः

योगिना मपि सर्वेषां मदूगतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते

इत्युक्तं हरिणा ।

(क) निःशेषाविद्यानिवृत्त्या श्रीकृष्णानुरागप्राप्तये शुगुलरूपमेवोपा-
स्यम् । न भेदवृत्त्यै कम् । इति लिखितस्थोपरि लेखन्यन्तरणं । केनचित्
निःशेषाविद्यानिवृत्त्या श्रीकृष्णानुरागप्राप्तये शुगुलरूपमेवोपास्यमेववृत्त्या
इति आ० पु० अन्त० लि० वर्त्त० ।

(ख) आ० पु० अन्त० मत्तस्मिन्मया इति व्या० पु० तस्मिन्मया इति पा० ।

इत्युक्तं हरिणा तस्माद् द्वैताद्वैताश्रयो मुनिः ।
 विशिष्टाद्वैतनिष्ठो वा मुक्तो भक्तवरो हरेः ॥११॥
 अन्योऽद्वैतस्तु द्वैतो वा द्वैताद्वैतोऽपरोऽपि वा ।
 विशिष्टाद्वैत आढयो वा हर्षभक्तः पतस्यधः ॥१२॥
 यतो हि भगवत्प्राप्तौ भक्तिरेव हि कारणम् ।
 न ज्ञानं केवलं तत्तु ह्यपरं भक्तिसाधनम् ॥१३॥

मदूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् ।

स्वच्छन्द(क)मच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययमिति ।

एकाग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम्(ख) ।

दृष्टपङ्केजे स्वमात्मानं स मुक्तो नात्र संशय इति

श्रुत्वा श्रीभगवदुक्तेरपि ।

तस्माद् द्वैताश्रयो मुनिः अद्वैताश्रयो वा द्वैताद्वैताश्रयो
 वा विशिष्टाद्वैतनिष्ठो वा हरेर्भक्तवरो मुक्तः ॥ १० ॥ ११ ॥

अन्यः अद्वैतनिष्ठो द्वैतनिष्ठो वा द्वैताद्वैतो वा
 विशिष्टाद्वैत आढयो वा अपरोऽपि कौऽपि वा हर्षभ-
 क्तस्तु अधः पतति ॥ १२ ॥

यतो भगवत्प्राप्तौ भक्तिरेव हि कारणम् । न ज्ञानं

(क) भा० पु० अ० स्वच्छन्दम् इति वा० ।

(ख) भा० पु० हरिपदम् इति वा० ।

केवलम् । यतस्तत्तु ज्ञानं तु भक्तिसाधनम् । तदप्यपरम् । न
परमित्यर्थः ।

ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तद्भावाय(क) सामान्यादिति
सूत्रोक्तेः (ख) ।

तस्माद् भगवत्प्राप्तिकारणं सैव । ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेतीति श्रुतेः ॥

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशादिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (१) ॥

ननु ब्रह्मसंस्थशब्देन ज्ञानमिति चेन्न ।

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेरिति

शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः (२) ॥

(१) तत्संस्थस्येत्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ ई-
श्वरभक्तस्यामृतत्वोपदेशात् परमेश्वरप्राप्तौ नान्य-
त्कारणम् ॥

(२) ज्ञानमितीत्यादि शाण्डिल्यसूत्रस्यार्थः ॥ ननु
श्रुतौ ब्रह्मसंस्थ(ग)शब्देन ज्ञानमेव । न भक्तिरिति चेन्न ।

(क) व्या० पु० तद्भावाय इति प्रा० । शाण्डिल्यसूत्रे तु तस्मान् ज्ञा-
नः इति पा० ।

(ख) अथ सूत्रस्यार्थस्तु पूर्वोक्तः ।

(ग) व्या० पु० संस्था इति पा० ।

यतो भगवांस्तु भक्तियोगं एव तिष्ठति । नान्यत्र सदैव ।
आविर्भावतिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी सात्त्विकी रा-
जसी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भ-
क्तियोगे तिष्ठतीति श्रुतेः (१) ॥

भक्तिरूपैवेन नयतीत्यादि श्रुतिः पुरैवोक्ता । ननु दैवं
तानिष्ठः अद्वैतनिष्ठः विशिष्टाद्वैतनिष्ठः द्वैताद्वैत-
निष्ठ इत्युक्तेनैव स च स च स च भक्तिमानिति वृथैर्ज्ञायते ।

द्वेष्टुरपि ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्संस्थत्वम् । कुतः । व्यवहा-
रप्रसङ्गात् लोके तद्भावा(क)दित्यर्थः ॥

(१) आविर्भावेत्यादि श्रुतेरर्थः ॥ आविर्भावो वि-
द्यते यस्याः साविर्भावा । तिरोभावो विद्यते यस्यास्मा
तिरोभावा । आविर्भावा चासी तिरोभावा चैतन्य-
नाम्नी मूर्ति(स)स्तामसी राजसी सात्त्विकी तु ब्रह्मविष्णु-
शिवाख्याः स्वपदे सत्यलोकरमाद्यैकुण्ठकैलासेषु तिष्ठति ।
विज्ञानघन(ग)आनन्दघननाम्नी मानुषी आनन्दघ-
ना विज्ञानघनेतिनाम्नी मानुषी निम्नतमप्रकाशरूपा तु
भक्तियोगे तिष्ठति । कथं भूते । सच्चिदानन्दैकरसे भ-
क्तिनिवासत्वाद्भक्त्या भगवांल्लभ्य इत्यर्थः ॥

(क) द्वा० पु० तद्भावा इति पा० ।

(स) द्वा० पु० चैतन्या श्रीमूर्ति इति पा० ।

(ग) द्वा० पु० नन० घन इति पा० ।

कथमुच्यते इर्यभक्तोऽधः पततीति चेत्तत्रोच्यते । वननिष्ठ-
इत्युक्ते किं वनानुरागी वनभक्तोऽपि(क) ज्ञायते । न कदापि ।
अन्यथा वानप्रस्थानां वनानुरागेण मृगजन्मप्रसङ्गः । गृहस्था-
नां जनकादीनामपि संसारप्रसङ्गः । तत्तज्ज्ञाननिष्ठानां सर्वेषां
भक्तिप्रसङ्गः । तेन तस्या अप्यतिसुलभत्वात् । भगवान्कर्हिचि-
न्मुक्तिं ददाति स्म न भक्तिनधोगमिति वाक्ये विरोधापत्तिः ।
तस्माज्ज्ञाननिष्ठानां कथा त्वास्ताम् । ज्ञानस्वरूपाणामपि
भक्तिलाभस्तु दुर्लभः ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने इति ॥

देवानां शुद्धसत्त्वानां मुनीनाममलात्मनाम् ।

भुक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते

इति नृपोत्तमोक्तेः(ख) ॥

अतो ब्रह्मभूतानामपि भक्तिकृपयैव भक्तिलाभो भवति ।
नान्यथा । यतः पञ्चमपुरुषार्थरूपा सैन ।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीति

श्रीकपिलांक्तेः ॥

इत्यलं विस्तरेण । यतो भगवद्भक्तिमभां त्वेक-

(क) भा० पु० अ० ८५।१ पु० च अपि इति ना० ।

(ख) अर्थस्तु पुरैवोक्तः ।

तथाप्यद्वैतनिष्ठानां न भवत्येव श्रीपतौ ।

भक्तिश्चागुणनिष्ठायास्तस्माद्धेयं तु तन्मतम् १४

अतो वैष्णवसिद्धान्ताश्रया आर्या मुमुक्षवः ।

कुर्वन्ति श्रीहरौ भक्तिं मुक्ताश्च भेदनिष्ठया ॥ १५ ॥

स्मादप्युदाहरणादिश्वासो जायते । विमुत्त्वानां तु बहुभिरपि न कदापि ॥ १६ ॥

एवं भगवत्प्राप्तिकारणे भक्तिसिद्धान्ते(क) सत्यपि अद्वै-
तसिद्धान्तनिष्ठानां श्रीपतौ निर्गुणनिष्ठायाः सकाशात्क-
दापि भक्तिर्न भवत्येव । भगवद्बिम्बग्रहानादरदोषात् । तस्मा-
द्धेतोस्तन्मतमद्वैतमतं हेयम् ॥ १४ ॥

अतो वैष्णवसिद्धान्ताश्रया मुमुक्षवो मुक्ताश्च भेदनि-
ष्ठया श्रीहरौ भक्तिं कुर्वन्ति । यत आर्याः ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ।

मुमुक्षवो घोररूपान्निहत्वा भूतपतीनयः ।

नारायणकल्पाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयव

इत्युक्तेः (?) ॥ १५ ॥

(?) आत्मारामा इत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ आ-

(क) भा०. पृ० ३८० अ० ५० च भक्तिबोधे इति पाठः ।

भेदो मुक्तदशायां नात्यभेदः पर(क)जीवयोः ।
यन्नमन्ति सुरा मुक्ताश्चान्ये सर्व इति श्रुतेः॥१६॥

तदेवाह । भेद इति । जीवन्मुक्त(ख)दशायामपि परजी-
वयोः परमेश्वरजीवयोर्नात्यभेदः । यतो भेदस्तु पूर्वोक्तमका-
रेण चतुर्विधः । कुतः ।

त्मनि भगवति ब्रह्मण्यारामो येषां ते आत्मारामा नि-
त्यमुक्ताः । निर्यन्था अपि निर्गतः अविद्याप्रच्छिद्ये-
भ्यस्ते निर्यन्थाः । मुक्ताश्च मुनयो मननशीला मुमुक्ष-
वोऽपि हरौ निष्कामां भक्तिं कुर्वन्ति । यत इत्यम्भूत-
गुणो हरिः तस्य भजनीया एव गुणाः । भजनाभार्ये
मुक्तानामपि संसारप्राप्तिश्रवणात् । तस्मान्मुमुक्षवस्तु
भूतपतीत्येन्द्रेशानवरुणकुबेरादीन्निहत्वा नारायणस्य
शान्ताः कला आवेशावतारादीन्भजन्ति । कथंभूतान्(ग) ।
घोररूपान् । सेवयात्प(घ)फलदानेनात्मापराधे प्राणना-
शकान् । कथम्भूता मुमुक्षवः । अन्नसूयवः सर्वेषु देवेषु भ-
गवद्भावनाया हृदापि तदसूयारहिताः । ते सर्वे नित्यमु-
क्तादयो भजन्तीत्यनेन भेदसहस्रमुक्तम्भवति ॥

(क) भा० पु० अ० व्या० पु० ग० इत्यभेदोपर इति पा० ।

(ख) भा० पु० अ० व्या० पु० च जीवन्मुक्त इति पा० ।

(ग) व्या० पु० भूतपतीन् इत्यधि० वर्ज० ।

(घ) व्या० पु० सेवया अल्प इति पा० ।

यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षुर्वा ब्रह्मवादिनश्चेति श्रुतेः(क) ।

ब्रह्मवादिनां मुक्तानां भेदाभावे तु नमनादिकं
भजनन्न सम्भवति । यतस्तयोरत्यभेदाभावत्वमेव । तत्तु
पूर्वोक्तं विस्तरेण । यतो न केनापि देहान्ते ब्रह्माहमस्मीति
भावेन देहस्त्यक्तः ।

तद्व्यानोद्विक्रया भक्त्या विशुद्धधिपणाः परे ।

तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिमिति

युधिष्ठिरादीनां गतिः ।

वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तमिति द्रौपद्याः ।

कुप्या पृथ्वी भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ।

आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वान उपारम-

दिति भीष्मस्य ।

तेऽपि तन्मुरविनिर्यासं यशो लोकमलापहम् ।

हरेर्निश्म्य तत्पादं ध्यायन्तस्तद्गतिं ययु-

रिति प्रचेतसाम्(ग) ।

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् ।

आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप हेति देवहूत्याः(घ) ।

(क) इत्थं श्रुतिनृत्तिरुत्तापनम्बन्तः ।

(ख) ब्रह्म० पु० एवम् इति पा० ।

(ग) भा० पु० न्त० ब्रह्म० पु० च प्रचेतसः इति पा० ।

(घ) ब्रह्म० पु० गतिरिर्वाणि० वर्त्त० ।

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।
 परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ।
 आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।
 अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि आत्मनि ।
 इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ।
 भगवद्भक्तियोगेन प्राप्ता भागवती गति-
 रिति कर्दमस्यापि ।

एवंविधानेक(क)गुणः स राजा
 परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।
 क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं
 यथाविरञ्चयान्निरयाश्चकारेत्यम्बरीषस्य ।
 स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग
 आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
 परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
 लेभे गतिं भागवतीं प्रतीत इति ययातेः ।
 सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नौषम्येन भार्गवी ।
 कृष्णे मनः समावेश्य विधुनोल्लिङ्गमात्मन
 इति देवयान्या अपि ॥

परीक्षिदपि राजर्षिरालक्ष्या(स्व)त्मानमात्मना ।
 समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुयथः तरुरिति परीक्षितोऽपि ।

(क) भा० पु० अ० १० विधोऽनेक इति पा० ।

(ख. वृथा० पु०) राजभ्या इति पा० ।

अभिन्नस्तद्वपुष्ट्वे(क)नांणुत्वेन ब्रह्मणः पृथग् ।

भिन्नोऽभिन्नो ह्यतो जीवो मुक्तो बद्धस्तदाश्रितः १७

कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तबोवाचापिपास एव स बभूव ।
सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येतेति(ख) श्रुतेरित्येवं सर्वेषां
मुमुक्षूणां मुक्तानां गतिश्रवणाज्जीवेश्वरयोर्नात्यभेदः ॥१६॥

ननु नात्यभेद इत्युक्तेन त्वभेदबोधोऽपि जातः ।
तत्राह । अभिन्न इति । य आत्मनि(ग) तिष्ठतीत्यनया श्रुत्या
जीवस्य भगवद्देहत्वेन तस्माद् देहिनो ब्रह्मणो जीवो-
ऽभिन्नः । स्थूलदृष्ट्या देहदेहिनोरभेदान्वयदर्शनात् ।
एषोऽणुरात्मेत्यनया श्रुत्या तदगुत्वेन विभोर्ब्रह्मणः परमे-
श्वरात्सूक्ष्मदृष्ट्या भिन्नः । तस्मानद्भिन्नाभिन्नो जी-
वात्मा । ननु भगवद्देहाच्च भिन्न एव । तद्देहदेहिनोरभेदात् ।

देहिदेहभिदा चात्र नेश्वरे विद्यते कचिदिनि स्मृतेः ।

यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिरिति । आमण-
खादानन्द एवेति । सच्चिदानन्दविग्रह इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
अन्यथा महत्पर्यापत्तिः(घ) । तस्मिन्नपि देहजीवान्तर्यामिणाम्-
भेदेनानीश्वरत्वमसकान् । कथं भिन्नाभिन्न इति चेत्सत्यम् ।

(क) अ० पु० न्त० व्या० पु० च तद्वपुष्ट्वे इति पा० ।

(ख) अ० पु० न्त० प्रतिपद्यते इति इति पा० ।

(ग) अ० पु० न्त० व्या० पु० च यो आत्मनि इति पा० ।

(घ) व्या० पु० महानर्थातिरिति पा० ।

मुक्तो वै भगवद्भक्तो बद्धस्तद्विमुखोऽधमः ।

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं कुर्वन्ति माधवे॥१८॥

तथापि सर्वत्र तद्देहस्यापि व्यापकगुणत्वाद्(क) भिन्नाभिन्न-
एव । यतस्तदाश्रितः । कथंभूतः । कश्चिद् बद्धः । कश्चिन्मु-
क्तः । मध्यत्वान्मुमुक्षुश्च ॥१७॥

ननु को बद्धः को मुक्त इति शङ्कायामाह त्रिभिः । मु-
क्त इति । वै निश्चयार्थं । भगवद्भक्त एव मुक्तः । भज-
नापकेऽपि मोक्षाधिकारत्वेन(ख) मुक्त एव । यथा ब्राह्मणबाल-
केऽपि ब्राह्मणत्वशब्दस्तदधिकारित्वान्(ग) ।

न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते ।

विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः

इति पादुमोक्तेः ।

स्कान्देऽपि ।

निश्चला त्वयि या भक्तिः सैव मुक्तिजेनार्दन ।

मुक्ता एव हि भक्तास्ते न सन्देहो हरेः क्वचिदिति ॥१८॥

(क) श्रु० पु० अन्त० व्यापकगुणत्वाद् इत्यर्थोपपत्तिरिति जन्मकर्ममर-
णादिभिः इति द्विवर्ण्यारूपेण लि० वर्त्त० ।

(ख) श्रु० पु० रित्वेन इति पा० ।

(ग) श्रु० पु० रत्वात् इति पा० ।

यतो देशाद्यवस्थानां नियमानादरेण च ।

मुक्तिर्वै वर्णिता वेदैर्वैष्णवानां महात्मनाम् ॥१६॥

नन्वर्चिरादिमार्गं विना कथं भगवद्भक्तानां मुक्तिः ।

शुक्लकृष्णे गती भेदे जगतः शाश्वती मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययां वर्त्तते पुनरिति

भगवदुक्तेः ।

उत्तरायणे देहत्यागिनां मुक्तिः । दक्षिणायने मृतानां
संसारः ।

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः ।

अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिनीरुधः ।

अन्नं रेत इति क्षमेश पितृयागं पुनर्भव

इति श्रीभागवतोक्तेः (१) ॥

(१) द्रव्यसूक्ष्मेत्यादिं सार्धश्लोकस्यार्थः ॥ एतत्स-
र्वं दक्षिणायनं पितृयागस्य दक्षिणायनस्य प्रयत्नान्तानि
पुनर्भवान्तानि त्रिलिङ्गविशेषणानि ज्ञातव्यानि । तदेव
यानं पञ्चमापपुरुषवर्णनेन प्रतिपादितं वैदेरपि(क) । अ-
यम्भावः । जलमयद्रव्यस्य ह्योमे कृते तज्जलं यक्षशेष-
रूपेण यज्ञानां प्राप्यते । स एव द्रव्यसूक्ष्मविपाकः ।
तदेव यज्ञानां प्राप्य तस्य देहे-मृते रात्र्यपक्षयाख्यधूम-

इति चेत्तत्राह । यत इति । अयम् भावः । भ-
गवद्भक्ताभक्तयोर्गत्यवर्णनेन कर्मठयोगिनां दक्षिणायनो-
त्तरायणमार्गेण गतिर्वर्णिता । भागवतानां तु देशकालादि-
नियमाभावेन वैकुण्ठगतिः । स्त्रीपुंसोर्वा य इहैव स्थातु-
मपेक्षते स सर्वैश्वर्यन्ददाति । यत्र कुत्रापि म्रियेत । देहान्ते देवः
परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे । येनासावमृती भूत्वाऽमृतत्वं च
गच्छतीति श्रुतेः ।

अभक्तानां तन्नियमाभावेन नरकगतिरेव । स्त्रीपुंसोर्वे-
त्युक्तेन श्रुत्या वर्णाश्रमनियमाभावत्वमुक्तम् । यतो भक्तौ
सर्वेषामधिकारः ।

माश्रित्य तद्द्वारा तज्जलं द्युलोकाख्याग्निं गच्छति ।
तच्छब्दाख्याहुतिस्वमापन्नं यजमानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवास्त-
स्मिन्नग्नी जुह्वति । तद्धुतं जलं सोमारूपे सोमलोके
देहात्मना परिणमते । स याज्ञिको जीवः सोमलोकं
प्राप्यते । पुनः सुकृतान्ते स च जलमयो देहः पर्जन्याग्नी
वृष्ट्यभिमानिदेवविशेषेण हुतः सन्वृष्टिर्भवति । त-
देव जलं सोमारूपं देहभावं वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्य-
ग्नी हुतं यवाक्षभावसामोति । पुनस्तदेव पुरुषाग्नी
हुतं रेतोभावमापन्नं योषिताग्नी हुतं पुरुषसंज्ञां ल-
भते । स एव पञ्चमाहुत्या पुरुषः ॥

आनिन्द्योन्यधिक्रियते परस्पर्यास्तामान्यादिति
शाण्डिल्यविद्योक्तेः (?) ॥

अतस्तदधिकारिणः सर्वे मोक्षाधिकारिणः ।

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव वा ।

भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वय-

मिति महादोक्तेः (?) ॥

(?) आनिन्द्येत्यादि शाण्डिल्यविद्यासूत्रस्यार्थः ॥

निन्द्योन्यनिश्चायकालयोनस्तत्पर्यन्तम्भक्तावधिक्रियते ।
तेषामुपदेशपरस्पर्येकं ज्ञानमपि भ्रुतिमूलं भवति । सा-
मान्यहिंसादिज्ञानवदित्यर्थः ॥

(?) देवोऽसुर इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ सार्वत्रिको देवः ।
राजसोऽसुरः । त्रिगुणात्मको मनुष्यः । वेति केवलं ता-
मसोऽपि । तेषामपि नियमाभावात् । यक्षो गन्धर्व एव
वा मुकुन्दचरणं भजन्पुरुषः स्वस्तिमान्स्यात् निर्भयः
स्यात् । ननु तत्कर्तुं निश्चीयते । निदर्शनात् । तथापि
भूतभविष्यदृष्टान्ताभ्यां नो ज्ञानानां । न सन्देहनिवृ-
त्तिरिति शङ्कायामनुभवात्मकं निदर्शनमाह । यथा वय-
मिति । अयं भावः ।

नैनं हिन्दति शङ्काच्च नैनं दहति पावकः ।

न त्रैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति नारुत

तस्माद् भक्ता एव कृतार्थाः । कलियुगे तु विशेषतः ।

घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविर्वाजिते ।

वासुदेवपरा मर्त्यास्ते कृतार्थाः न संशय

इति शुकोक्तेः ।

त एव सर्वपूज्या अपि ।

अहो यूयं स्म पूर्यार्था भवत्यो लोकपूजिताः ।

वासुदेवे भगवति यातामित्यर्पितं मन इत्युद्धवोक्तेः ।

तासां पादरजोऽपि बाञ्छनीयं वन्दनीयं च ।

आसामहो चरणरेगुजुषामहं स्यां

वृन्दावने किमपि गुल्मलनीषधीनाम् ।

या दुस्त्यजं स्वजनमार्थपथं च हित्वा

भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृश्यामिति (?) ॥

इत्यादिना आत्मा त्वच्छेद्यादिगुणकः । अन्त-
रन्त इमे देहा इत्यादिना देहस्तु च्छेद्यो दास्यः क्लेशः
शोच्यः । तथापि मुकुन्दचरणभजनादस्माकं देहोऽप्या-
त्मगुणको जातः । तच्छेदनाद्यभावात् ॥

(?) आसामहो इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ अहो
हर्षे । शुभमनोरथत्वात् । आसां ब्रजसुन्दरीणां चरणरेगु-
जुषां सेवमानानां गुल्मलनीषधीनां मध्ये किमप्यहं
स्याम् । न तु कूलानां तदजुषां मध्ये । ननु भवांस्तु
क्षत्रियोत्तमः पुरुषस्तास्तु क्षियोऽपि वैश्यभार्या इति य-

अनः तासां पदरेणवोऽपि दुर्लभाः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि मया तप्तन्तपः पुरा ।

नन्दगोपव्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये ।

तथापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरेणव

इति बृहद्वामने ब्रह्मोक्तेः ।

तस्मात्तत्प्राप्त्यभावे तु ते वन्दनीयाः ।

वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।

यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयमिति ।

रमविषयेऽपि कामिनामिव कथन्तत्पादरेण इच्छसीति
चेत्तन्नाह । या मुकुन्दपदवीम् भेजुः । अयम्भावः । नम
तु स्त्रीपुरुषोत्तममध्यमेषु न दृष्टिः । किं तु भगवद्भक्ति-
मत्स्वेव । श्रुत्याश्रयेण मुनयो भगवत्पदवीम्नार्गयन्ति ।
(ताभिः श्रुतिभिः या अद्यापि विशेषेण सुग्या तां पद-
वीम्नार्गयन्ति ।) (क)ताभिः श्रुतिभिर्या अद्यापि विशेषेण
सुग्या ताम् मुकुन्दपदवीं भेजुः । किं कृत्वा । दुस्त्यजं स्व-
जनं हित्वा । ननु सर्वेऽपि हरिभक्ता भजनवाचकान्मन्त्र-
प्रियान्निहृत्स्वैव भगवन्तं भजन्ति । तासां किमधिकं नाहा-
रक्यम् । अस्त्येव । यस्या(ख)अयस्य बलेन महान्तोऽपि
तदभिलाषं कुर्वन्ति तन्मार्गपथं वेदपथं च हित्वा ॥

(क) कोष्ठकास्तर्गतोऽंशः स्वा० पु० वा० ।

(ख) भा० पु० स्त० भस्वा इति वा० ।

गीतमिति गोपिकागीतादि भ्रमरगीतान्तं गीतच-
तुष्टयमित्यर्थः । तस्माद्भक्तिरभक्त एव मुक्तः । भगवत्प्रिय-
त्वात् ।

यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह ।

यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रिय

इति श्रुतौ भगवदुक्तेः ॥

मम भक्तः प्रिय इत्यनेनैव न श्रीः प्रियेत्युक्तं भवति ।

न तथा मे प्रियतमं आत्मयोनिर्न शङ्करः ।

न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवा-

नित्यपि भगवद्वचनात् ।

तत्कुतः । तदधीनत्वात् ।

श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च

द्विपदपतीन्विबुधांश्च यः स्वपूर्णः ।

न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः

कथममुमुदिसृजेत्पुमान् रसज्ञ इति

नारदोक्तेः ।

तदभक्तो भगवद्विमुख एव बद्धः ।

य एषां पुरुषं साक्षादात्ममभवमीश्वरम् ।

न भजन्त्यवजानन्ति स्यानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ।

हित्वात्यायासरचिता गृहांपत्यसुहृच्छ्रियः ।
तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखा
इति चमसोक्तेः (१) ॥

दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गा-
त्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।

(१) य एषामित्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ एषां व-
र्णाश्रमस्थानां मध्ये ये भगवन्तमज्ञात्वा न भजन्ति ये
च ज्ञात्वाप्यवजानन्ति अनादरं कुर्वन्ति ब्रह्माहमस्मीति
मोहात्ते स्थानाद् भ्रष्टाः सन्तोऽधः पतन्ति । कथंभूतम् ।
पुरुषं सर्वान्तर्पोषितम् । हितोपदेष्टारं गुरुम् । पुनः
किंविशिष्टम् । साक्षादात्मप्रभवं जनकम् ।

मुखाङ्गुलीपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमेः सह ।
चत्वारो जश्चिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथ-

गिति वचनात् । पुनः किंविशिष्टम् । ईश्वरं
पालकम् । कर्माभ्यस्तत्वेन तत्फलदायत्वात् । अतस्तेषां
कृत्वाणां गुरुजनकपालकद्रोहादयः पतनमुचितमेव ।
ते वासुदेवपराङ्मुखा अनिच्छन्तः अपि तमो विशन्ति ।
किं कृत्वा । येऽत्यायासेन रचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रिय-
स्तान् (!) हित्वा । ते मन्दाः । कर्महताः ॥

कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना
लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्व-
दिति चतुराननोक्तेः (१) ॥

आस्तां विषयजलमीनानां कर्मनिष्ठानां वार्त्ता । ह-
रिविमुखा ऋषयोऽपि वेदविदोऽपीह संसरन्ति ।

अङ्गथापृतार्त्तकरणा निशि निःशयाना
नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ।

(१) दैवेनेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ ते तु दैवेन प्रा-
चीनकर्मणा कर्मेन्द्रियादिदानेन हतधियः । ते के । त-
त्राह । ये भगवतः परमेश्वरस्य प्रसङ्गाच्छ्रवणकीर्तनस्म-
रणादिकृपाद्विमुखेन्द्रियाः । कथंभूतात् । सर्वाशुभोप-
शमनात् सर्वदुःखनिवर्त्तकात् । कथंभूताः । लोभाभि-
भूतमनसः लोभेन पापजनकेन 'सत्यसारज्ञानवैराग्य-
सुखव्रतदावानलेनाभिभूतं निर्जितं मनो येषां ते । अतः
शस्त्रकिरन्तरम् अकुशलानि भयप्रदान्यत्तेमकर्माणि स्वर्गसु-
खरूपाजेन तस्मात्पतनक्षेशदानि कुर्वन्ति । कर्मै प्रयो-
जनाय । कामसुखलेशलवाय । यतो दीनाः । यथातिशू-
द्रा मधुलवाय दुर्गमवृत्ते स्थितमधुमसिकाग्रहच्छेदनाय
प्रयासं कुर्वन्ति ॥

दैवाहृतार्थरचना ऋषयोऽपि देव

युष्मत्प्रमङ्गविमुखा इह संसरन्तीति

भागवतोक्तेः (?) ॥

मुक्ता अपि कृष्णविमुखास्त्वथः पतन्ति ।

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-

स्त्वय्यस्तभाषादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः

पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मदङ्घ्रय इति (क) ॥

(?) अहोत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ भो देव विविध-
क्रीडापर युष्मत्प्रमङ्गविमुखा ऋषयोऽपीह संसारे सं-
सरन्ति सम्यक् सरन्ति । क्रीडागाः । अहोपापृतासंकर-
णाः अहो आपृतानि ठयापृतानि आप्तानि व्यापारक्रि-
ष्टानि करणानिन्द्रियाणि येषाम् । रात्रावपि न सुखले-
शोऽपि । यतो निशि निःशयात्राः रात्रौ निर्गतं शयनं
येषां ते । तदपि कुतः । यतो नानामनोरथधिया क्षण-
भग्ननिद्राः तस्ये तस्ये भग्नानिद्रा येषां ते । स्वप्नबा-
हुत्वात् । किं विषयमनोरथास्तु प्राप्नुवन्ति । न हि
न हि । दैवाहृतार्थरचनाः दैवेन प्राचीनेन तव प्रमङ्ग-
विमुखनालसंघेन कर्मणा आहृताः सर्वतः प्रतिहता अ-
र्थरचना अर्थोद्यमा येषान्ते ।

(क) येऽन्ये इत्यादि श्लोकस्यार्थस्तु प्रयोगः ।

न च मुक्तानां शुभांशुभकर्माभावे कथं जन्मान्तरं
स्यात् । यथा बीजाभावे कथं (क) वृक्षोत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
अचिन्त्यमायाबलत्वात् ।

जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते क्वचित्संसारवासनाम् ।

योगिनो न विलिप्यन्ते कर्मभिर्भगवत्पराः ।

जीवन्मुक्ता अपि पुनर्वन्धनं यान्ति कर्मभिः ।

यद्(ख)चिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिन इति (१) ॥

वासनाभाष्यस्थं भगवत्परिशिष्टवचनम् । तस्मात् ।

(१) जीवन्मुक्ता इत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ जी-
वन्मुक्ता अपि क्वचित्संसारवासनां प्रपद्यन्ते ।

युष्मानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मेनः ।

अंतीकवासनं राजन्हश्यते क्वचिदुत्थित-

मिति भगवदुक्तेः ॥

कर्माणि संसारबीजानि अग्नि । भगवत्परास्तु
कर्मभिरपि न विलिप्यन्ते । यतस्तान्येव भगवत्समर्पि-
तानि मुक्तिकारणानि भवन्ति ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मन्दर्पणम् ॥

(क) यद्य इति पा० ।

(ख) आ० पृ० अन्त० द्या० पृ० च कथमिति ना० ।

अयम्भावः । भगवतोऽचिन्त्यमहाशक्त्या अघटन(क)
घटनापट्टया माययाऽमृतवृष्टिरूपया दग्धकर्मबीजोत्पत्तिभिः
पुनर्वन्धनं यान्ति ब्रह्मराक्षसा भवन्ति ।

नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं जगदीश्वरम् ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद् ब्रह्मराक्षस

इति रथीयात्रोन्तवोक्तेः (?) ॥

शुभाशुभफलैरेव मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि

इति भगवदुक्तेः ॥

अबन्धोऽप्यस्य मुक्तमिति शाण्डिल्यसूत्रोक्तेः ॥

अस्य सूत्रस्यार्थः । भगवत्यर्पितानां शुभाशुभनि-
मित्तकर्मणां स्वस्वफलाजननलक्षणं(ख) बन्धना(ग)भाव एव
द्वारमित्यर्थः ।

ननु ते के जीवन्मुक्ता ये पुनः संसारवासनां
प्रपद्यन्ते । येऽचिन्त्यमहाशक्तावपराधिनस्ते कर्मभिः
पुनर्वन्धनं यान्ति ॥

(?) नानुव्रजतीत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ रथाकटं
जगदीश्वरमनु मुनिदेवमनुष्या गुप्तप्रकटरूपाः सर्वे ब्र-

(क) भा० पु० मन्० व्या० पु० च भवत इति पा० ।

(ख) व्या० पु० लक्षणा इति पा० ।

(ग) व्या० पु० मन्० व्या० पु० च बन्धा इति पा० ।

यन्माययापि विबुधा मुह्यन्ति ज्ञानकाशयेति

मार्कण्डेयोक्तेः (१) ॥

ननु तस्य भगवतोऽद्विभुतोऽयं मभावः । तत्सान्निध्ये
सर्वेषाम्मन्दामन्दानां तस्मिन् प्रीतिर्भवति । कथमन्तर्यामितया
विमुखानामपि सन्निहितेऽपि भगवद्भजने रुचिर्न जायते ।
तेषां पापोदयेन देहात्मबुद्धेः ।

यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे

ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ।

पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्या-

म्भजेम तत्ते भगवत्पदाब्जमिति

देवानामुक्तेः (२) ॥

जन्ति । तत्र यो ज्ञानाभिमानी रथादिकं सर्वमनित्यमि-
ति मोहान्मानुषजति स ब्रह्मराक्षसो भवेत् । ज्ञानाग्नि-
दग्धकर्मापि मुक्ताऽपि ॥

(१) यन्माययेत्यादि श्लोकार्थस्यार्थः ॥ यस्य भ-
गवतो मायया विबुधा अपि मुह्यन्ति । कीदृश्या ।
ज्ञानकाशया ज्ञानप्रकाशया । ब्रह्माहमस्मीत्यभिमानीन
मुह्यन्ति ।

(२) यत्सान्वित्यगदि श्लोकस्यार्थः ॥ पुंसां जी-
वानां पुण्याभक्तः करणे वसतोऽपि तव यत्पदाब्जं सुदूरम्
अतिदूरं दृष्ट्वाप्यनित्यर्थः । हे भगवन् तद्वयं भजेम ।

तेन देहगेहावेशेन कृष्णविमुखानां भयम्भवति ।

भयन्दितीयाभिनिवेशतः स्या-

दीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।

तन्माययातो बुध आभजेत्तं

भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मेति कव्युक्तेः (१) ॥

अतो भगवद्भजनं विना न कदापि कालभयं निवर्त्तते ।

कथंभूतानाम् । असति देहगेहे मदीयोज्ञं ग्रहः देहोऽह-
मिति तयोक्तदुदुराग्रहो येषाम् । कथंभूते । सानुबन्ध-
सो (क) पकरणे । अतस्तेषां सन्निहितोऽपि भगवानति-
दूरः । यथा भाग्यहीनानामन्धबधिराणां गृहे स्थितोऽपि
चिन्तामणिः ॥

(१) भयमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ ईशा-

दपेतस्येश्वरविमुखस्य भयम्भवति । कुतः । तस्येश्व-
रस्य मायया स्वस्वरूपास्मृतिः स्वस्वरूपस्य जीवस्या-
योरीश्वराधीनस्य तदंशस्यानन्दमयस्य अक्षरस्य ज्ञा-
नगुणस्य ज्ञानस्वरूपस्य अस्मृतिविपर्ययः देहादावा-
त्मबुद्धिः देहोऽहमस्मीति बुद्धिः । ततो द्वितीयाभिनिवे-
शः (ख) । जहन्नेतन्विग्रहस्य भगवतोऽस्फुरणात् । ततो

(क) भा० पु० अन्त० व्या० पु० च स्तो इति पा० ।

(ख) भा० पु० अन्त० व्या० पु० च स्वस्वरूपो नानाभिनिवेशः इ-
त्यर्थः ।

नान्यत्र मद् भगवतः प्रथानपुरुषेश्वरात् ।

आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्त्तते

इति श्रीकपिलोक्तेः (१) ॥

अतो मदाश्रिता एव भयातीता भवन्ति । विमुखा एव
मृत्युग्रस्ताः । किं च । भगवद्भक्तास्तु मृत्योः शिरः पदा-
क्रामन्ति । किं पुनर्वक्तव्यं निर्भया इति ।

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया

त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निःश्रुतेः ।

द्वितीयाभिनिवेशाद्भयं भवतीत्यर्थः । अतो बुधस्तु तमे-
वेश्वरमाभजेत् आ समन्ताद् भूतानुकूल्येन । कथंभूतः ।
गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवः पूज्यो यस्य सः । गुरुरेवात्मा
यस्य सः ॥

(१) नान्यत्रेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ मद्भगवतोऽ-
न्यत्र सत्तो विना सर्वभूतानां देवासुरमुनिमनुष्यादीना-
मात्मनो भयं निवर्त्तते । कीदृशम् । तीव्रं कालभयनि-
त्यर्थः । कथंभूतान्मतः । प्रधानपुरुषेश्वरात् मायाजी-
वयोरीश्वरात् । कर्तुं न कर्तुं मन्यथा कर्तुं समर्थात् । पुनः
कथंभूतात् । भगवतः अचिन्त्यैश्वर्यगुणसमुद्रात् ॥

परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-

स्त्वयि कुतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखा
इति श्रुत्युक्तेः (?) ॥

(?) तव परि य इत्यादि श्रुतिस्तुतिश्लोकस्यार्थः ॥
तवेति कर्मणि षष्ठी । त्वामित्यर्थः । ये भक्ता अखिलस-
त्त्वनिकेततया सर्वभूतावाप्ततया सर्वभूतसेवया परिचरन्ति
त उत स एव निऋतेर्भृत्योः शिरः पदाक्रमन्ति भृत्योः मूर्द्ध्नि
पदं दधति । तरन्तीत्यर्थः । किं कृत्वा । तमधिगच्छत्य भृत्यं
तिरस्कृत्य । अतस्त्वयि कुतसौहृदा भक्ताः खलु नि-
श्चितमात्मानमन्यांश्च पुनन्ति । न विमुखाः । ते तु ना-
त्मानमपि । कुतोऽन्यान्(क) । तांस्तु विबुधानपि गिरा प-
रिवयसे परितो बध्नासि । पशूनिव । तस्य वाक्कनिर्मा-
नानि दामानि । तदस्येदं वाक्क तस्या नामभिर्दामभिः
सर्वं सितमिति श्रुतेः ॥ अस्याः श्रुत्या अर्थः ॥ तन्ती र-
ज्जुः । वागेव तन्तिः । तत्संयुतानि नामानि दामानीव
तन्तिः । अस्येश्वरस्य वाचा तस्या नामभिर्दामस्यानी-
यैः सर्वमिदं सितं बहुमित्यर्थः । अभक्तपरेण श्रुतिः ॥

(क) बधोक्तम् ।

परलोकविद्वान्नि कुर्वाणं इहमस्त्वयजेत् ।

आत्मानं बोधितव्यमसौ स परस्व कथं विम इति ॥

एवं भगवद्भक्ता एव मुक्ताः । विमुखा एव बद्धाः ।
अतः कवयो हिताहितविदः सर्वज्ञास्तु नित्यं माधवे भक्तिं
कुर्वन्ति ।

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।

वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसाधनीम् ।

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।

सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिहेति

सूताक्तेः (१) ॥

(१) अतो वै इत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ नित्यं
यथा व्यासतथा मुक्ता अपि परमया मुदा वर्तमानकाले
कवयो भगवति वासुदेवे भक्तिं कुर्वन्ति । कीदृशीम् । आ-
त्मप्रसाधनीम् आत्मनः (क) शोधनीम् (ख) । रागात्मिका-
नित्यर्थः । अथाग्रे भूतकालेऽपि मुनयो मननशीला भग-
वन्तं भेजिरे सेवितवन्तः । (ग) सत्त्वं सत्त्वशरीरम् ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत

इति भगवदुक्त्या ब्रह्मशरीरमित्यर्थः । यतो
विशुद्धम् । अतोऽधोक्षजम् । भविष्यकालेऽपि संसारधमश्च

(क) भा० पु० न्त० व्या० पु० च मनः इति पा० ।

(ख) व्या० पु० न्त० व्या० पु० च शोधनीमिति पा० ।

(ग) व्या० पु० कीदृशम् इत्यर्थः वर्त्त० १

नृपु तव मायया भ्रमममीप्सवगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुभवम् ।

कथमनुवर्त्ततां भवभयं तव यद्भृकुटिः

सृजति मुहुस्त्रिणोमिरभवच्छरणेषु भयमिति

. . श्रुत्युक्तेः (?) ॥

ज्ञात्वा ये ताननु भागवताननु तेषां धर्मे स्थितास्तेऽपि
क्षेमाय परममेजाय कल्पन्ते योग्या भवन्ति । निर्भ-
यत्वात् ॥

(?) नृष्वित्यादि श्रुतिस्तुतिश्लोकस्यार्थः ॥ अ-
भीपु नृपु तव मायया भ्रमभ्रमणं संसारवक्रमवगत्य
ज्ञात्वा सुधियस्तु परमया मुदा त्वयि भावभावाङ्गं भ-
क्तियोगं भृशमत्यर्थं विदधति कुर्वन्ति । कथंभूते त्वयि ।
अभवे भवनिवर्त्तके संसारभ्रमगतमोऽर्के । कथंभूतं
भावम् । अनुभवम् अन्वन्वन्मयादिलक्षणं जन्म यस्य
तम् । अनुभवमभ्रमविशेषणमिति न वक्तव्यम् । असञ्जि-
कृष्ठात् । एवं ज्ञात्वा सुधियस्त्वयि भावं विदधति । ततः
किम् । अत आह । अनुवर्त्ततां त्वयि भावं विदधतां श-
रणं गतामां पुंसां कथं भवभयं संसारभयं भवेत् । न
कथंविदपीत्यर्थः । कुतः । यद् धस्मात्तव भृकुटिः भूभङ्ग-
रूपः त्रिणोमिः कालः अभवच्छरणेषु भयं जन्ममरणं च

(अत्र यो भावोऽभिहितः) स च भावस्तु पञ्चविधः । शान्तदास्यसख्यवात्सल्योज्ज्वलभेदात् । त एव भक्ते र-
सानां मध्ये पञ्चरसा मुख्याः । विभावानुभावसात्त्विकस-
त्त्वारिभिः स्थायिभावाख्यो भक्तिरसो भवति । रसविषयस्तु
रसस्वरूपो भगवान्कृष्णो वेदविषयत्वात् । यो निगमो
वसुदेवो वेदार्थकृष्णरामयोः स्तुवन्तीति श्रुतेः ॥ कृष्ण-
स्त्रिभिः शक्त्या समन्वित इति श्रुत्या ह्लादिन्यादि-
भिस्त्रिभिरित्यर्थः । तासु ह्लादिनी गरीयसीयमन्तरङ्गभू-
ता राधा । सन्धिनी तु धामभूषणशय्यासनादिमित्रभृत्या-
दिरूपेण परिणता मर्त्यलोकावतीर्णा मानृपितृ(!)रू-
पेण चेति । ज्ञानशक्तिस्तु क्षेत्रज्ञरूपेति श्रुत्या पञ्चविधो भावः
प्रतिपादितः । यद्विषयको भावस्तद्विषयावलम्बनो विभावः ।
स द्वितीयः । विषयालम्बनात्मक आश्रयालम्बनात्मकश्च ।
ये स्मारका वस्त्रालङ्कारायुधवेष्टादयस्ते 'उद्दीपनविभावाः ।
ये भावज्ञापकाः सेवनहास्यगीतनृत्यादयस्तेऽनुभावाः । ये
चित्तक्षोभकास्ते सात्त्विकाः । ते चरप्टौ । स्तम्भस्वेदरोमा-

मुहुर्मुहुर्वारं वारं सृजति । न भवाच्छरणं रक्तसं(क) र-
क्षिता येषान्ते अभवच्छरणास्तेषु । न तु त्वच्छरणागतेषु ।
प्रियत्वात् । त्रिष्वेभिरिति तिङ्गो नेमयः अवच्छेदः
शीतोष्णवर्षकाला यस्य स त्रिष्वेभिः ॥

अकम्पस्वरभङ्गवैवर्ण्यमलयाश्रयादयः । निर्वेदहर्षगर्वमदवित-
र्कमोहादयो व्यभिचारिणः ।

तत्र शान्तरसे जगत्कारणं परं ब्रह्म परात्मा नराकृतिः
श्रीकृष्णो रामचन्द्रो नारायणो विषयालम्बनः । तनकादय
ऋषयः शिवादयो देवा आश्रयालम्बनाः । उपनिषद्विचारा-
दय उद्दीपनविभावाः । नासाग्रदंष्ट्रादयोऽनुभावाः । म-
लयवर्जिता अश्रुपुलकादयः सात्त्विकाः । निर्वेदस्मृत्यादयः
संचारिणः (सञ्चारिण इति व्यभिचारिणामेव नामान्तरम्) ।
शान्तिः स्थायीति ॥१॥

दास्यरसे सर्वेश्वरः सर्वोपास्यः सर्वशक्तिः
समस्तकल्याणगुणगणार्णवो दासवत्सलः सेवकसेवान-
पेक्षोऽपि दासमियः परमेश्वरः सच्चिदानन्दविग्रहो विष-
यालम्बनः । गोपकुमारोद्धवश्रुतिदेवाम्बरीषविष्वक्सेनहनुम-
दादय आश्रयालम्बनाः । 'वृन्दायमुनागङ्गासरयूभक्तपादचि-
ह्नगुणगोपीचन्दनोच्छिष्टगन्धमालयवस्त्रालङ्कारायुधादय उद्दी-
पनविभावाः । श्रीभगवत्परिचर्यादयोऽनुभावाः । स्तम्भादयः
सात्त्विकाः । हर्षादयः संचारिणः । स्नेहादिः स्थायी । कृ-
ष्णवियोमे तु दश दशाः । तापः कुशतोद्वेगः शून्यताऽधृति-
जडता व्याधिरुन्मादो मूर्च्छा मृतिरिति ॥२॥

सख्यरसे प्रवीणोत्तमस्त्रिलोकसुन्दरो मेधावी सुवेशो
मित्रवत्सलो विश्वासास्पदो भगवान्विषयालम्बनः । श्री-

दामार्जुनसुदामसुग्रीवादय आश्रयालम्बनाः । एकशय्या-
सनभोजनविविधिविचित्रपरिहासादयोऽनुभावाः । स्तम्भा-
दयोऽष्टौ सात्त्विकाः । हर्षादयः संचारिणः । सख्यमिति
स्थायी । वियोगे तु पूर्ववद् दश दशाः ॥३॥

वात्सल्ये तु कोमलाङ्गः परमचञ्चलः सर्वसुलक्षण-
संयुक्तः परमसुन्दरो भगवान्विषयालम्बनः । नन्दोपनन्दय-
शोदारोहिणीवसुदेवदेवकीदशरथकौसल्या(क)कश्यपादय
आश्रयालम्बनाः । स्मितजल्पितचापल्यादय उद्दीपनवि-
भावाः । अङ्गाभिमार्जनाशीर्वादिनिदेशलालनपालनादयोऽ-
नुभावाः । स्तम्भादयः सात्त्विकाः । स्तनस्त्राव(ख)स्तु विशेषः ।
हर्षशङ्कादयो व्यभिचारिणः । वात्सल्यं स्थायी भावः । वि-
योगे तु सर्वेषां पूर्ववद् दश दशाः ॥४॥

उज्ज्वलरसे तु सर्वमाधुर्यसमुद्रः परमकमनीयोत्तमः
सर्वसौन्दर्यसंग्रहः सर्वमनोनयनाङ्गादकारको नित्यकिशोरः
श्रीकृष्णो विषयालम्बनः । तत्प्रिया आश्रयालम्बनाः । वे-
गुरवाद्या उद्दीपनविभावाः । कटाक्षादयोऽनुभावाः । स्तम्भा-
दयः सात्त्विकाः । आलसनिर्वेदादयः संचारिणः । प्रियता
रतिः स्थायीति । वियोगे तु दश दशाः पूर्ववत् ॥५॥

(क) आ० पु० न्त० व्या० पु० च कौशल्या इति पा० ।

(ख) व्या० पु० सख इति पा० ।

जीवरूपे हरौ कार्यो ह्युपदेशो मयापि च ।

तद्वाक्यामृतमानाय तत्प्रेर्येण तदाज्ञया ॥२०॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोका-

न्परीत्य सर्वा विदिशो(क) दिशश्च ।

उपस्थाय प्रथमजाममृतस्याः •

त्मनात्मानमभिसंविदेशेति श्रुतेः (ख) ॥

तस्मादभयमिच्छद्भिः पुरुषैर्भगवानेव ध्येयः पूज्यश्च ।

तस्मात्सर्वात्मना राजन्हारिः सर्वत्र सर्वदा ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्गुणा-

मिति शुकोक्तेः ॥१९॥

ननु चराचरान्मा भगवांश्चैतन्यजडविग्रहः श्रीकृष्णः
सेव्य इत्युक्तं कारिकायाम्पुरैव । इदानीं भक्ताभक्तमुक्ति-
नरकवर्णनोपदेशेन स्वसिद्धान्त(ग)विरोधः स्यात्स कथन्न ज्ञा-
यते त्वयेति चेत् । तत्राह । जीवरूपे इति । मया दासेनापि
जीवरूपे हरावुपदेशः कार्यः । तस्मिन्नीश्वरदृष्ट्या । न तु
जीवबुद्ध्या । ननु स्वामिन्युपदेशे कुत्रे स्वदासत्वहानिः
स्यात् । तत्राह । कथम्भूतेन मया । तत्प्रेर्येण तदर्थनिनेन तस्य
भगवतः क्रीडामृतेणेत्यर्थः । कुस्मै प्रयोजनाय । तद्वाक्यामृ-

(क) व्या० पु० प्रादेशो इति पा० ।

(ख) परीत्येत्यादि श्लोकस्वार्थवत्तु पूर्वोक्तः ।

(ग) भा० पु० स्त० व्या० पु० च न्तं इति पा० ।

तमानाय(क) । तथा तत्तस्य जीवस्य प्रभोरप्याङ्गया मय्युपदेशं
कुर्वित्याज्ञा तथा । न तु स्वस्मिन्गुरुबुद्ध्या । वाक्यामृतं तु

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा
मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ।

इत्थं विमन्युरनुशिक्षेदतज्ज्ञा-

न्न योजयेत्कर्मसु कर्ममूढानिति (१) ॥

एवं भगवन्मतं ज्ञात्वा सर्वे तत्कामास्तमे(ख)वोपदेशं कुर्वन्ति ।

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं

मुमुक्षुभिर्मृग्यपदान्जपद्धतिम् ।

(१) पुत्रानित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ मल्लोककामो
वैकुण्ठगोलोकादिकामो जीवः पिता गुरुश्च नृपो वा
इत्थं पूर्वोक्तभक्तियोगं पुत्रान् शिष्यान्प्रलाश्वानुशि-
क्षेत् अनुशिष्यात् । कथंभूतान् । अतज्ज्ञान् भक्तिज्ञान-
विधुरान् । तान्कर्ममूढान्कर्मासक्ता(ग)न्कर्मसु न योजयेत् ।
फलतयाच्छादिते कर्मरूपे पतनागिमुलान्पशुभूताश्च पात-
येत् । कथंभूत उपदेष्टा । मदनुग्रहार्थः । मदनुग्रह एवार्थो
यस्य सः । पुनः । विमन्युः शिक्षितस्याकरुण्येऽपि तेषु नम
भावनया स्वस्मिन्दासबुद्ध्या कोपशून्यः ॥

(क) भा० पृ० अन्त० पानाय इति पा० ।

(ख) भा० पृ० अन्त० द्वा० पृ० च तमे इति पा० ।

(ग) भा० पृ० अन्त० द्वा० पृ० च कर्माशक्तान् इति पा० ।

अनन्यभावे निजधर्मभाविति

मनस्यवस्थाप्य भजस्व पुरुषम् ।

नान्यं ततः पश्यन्नाशिनोचनाद्

दुःखच्छिदं न मृगयामि कंचन ।

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मयां

श्रियेतैरैकं विमृग्यमाणयेति श्रवणात् (?) ॥

(?) तमेवेत्यादि श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ सुनीतिभूत्वं
स्वसुतमुपदिशति । हे वरस त्वमपि तमेव भगवन्तमा-
त्रय शरणं ब्रज । ततो भजस्व । किं कृत्वा । तं पुरुषं म-
नस्यन्तः अवस्थाप्य । कथं भूतम् । भृत्यवरमन्त्रं भृत्यपाल-
कम् । तदद्यादर्शनेन । अतो मुमुक्षुभिर्भूयपदाङ्गपटुतिं
मोक्ष(क)मिच्छद्भिर्भूय पदाङ्गयोः पटुतिर्मात्रं यद्यत्तम् ।
कथं भूते मनसि । अनन्यभावे । पुनः । निजधर्मभाविते ।
नान्यस्मिन्भगवतोऽन्यस्मिन् भावो भक्तिर्यस्य तस्मिन् ।
निजधर्मैव भगवदाराधनेन शोधिते । मनःशुद्धिं विना
तत्स्वनिवासभावात् । अहं हे पुत्र । ततोऽन्यं तस्मात्-
परमेश्वरादन्यं ते दुःखच्छिदं दुःखनाशकं कमपि देववरं
न मृगयाम्यहम् । यतः सर्वदुःखनाशकया त्रिणापि वो
भगवान्मृग्यते । कथं भूतया । इतरैर्ब्रह्मादिभिर्विमृग्य-

तथा सनत्कुमारोऽपि पृथमुपदिशति ।

कुच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां

षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षयन्ति ।

तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमङ्घ्रिं

कृत्वोद्दुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णमिति (१) ॥

ननु समुद्रपारे संप्राप्ते सति प्लवस्यानादरः स्यात्तथा
हरेः वदस्य किम् । न हि न हि ।

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं

महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ।

माश्रया । पुनः कथं भूतया । इस्तद्यहीतपद्मया इस्तन्
गहीतं दीपवत्पद्मं कमलं यया सा तथेत्यर्थः ।

“(१) कुच्छ इत्यादिश्लोकस्यार्थः ॥ अप्लवेशां न
प्लवस्तरणहेतुरीह ईशो येषां तेषामिह भवार्णवत-
रयो कुच्छः क्लेशः । यतस्ते असुखेन योगादिना भवार्णवं
तितीर्षयन्ति । कथंभूतं भवार्णवम् । षड्वर्गनक्रमं इ-
न्द्रियषड्वर्गां प्राप्ताः बहुरयो वा नका यस्मिंस्तन् । ते तु
नित्यं सुखिताः अप्लवप्रपुरुषस्मृगयन्ति । प्राप्तप्रा-
प्तं भक्षयन्ति । तस्मात्तन्नु हरेर्भगवतोऽङ्घ्रिमुद्दुपं
कृत्वा दुस्तरार्णं व्यसनं दुःखसमुद्रमुत्तर । कीदृशम् अ-
ङ्घ्रिम् । भजनीयं भजनाहंनित्यर्थः ॥

भवाम्बुधिर्वत्सपदम्परम्पदं

पदम्पदं यद्विपदान्न तेषामिति शुकोक्तेः (१)॥

अनः प्लवाश्रयमात्रेण स एव पारभूतः परमसे-
व्यो भवतीत्यर्थः । एवं सर्वे भागवता भगवद्वाक्यामृतमा-
नाय तमेवोपदेशं कुर्वन्ति । विपक्षे दोषः ।

जुगुप्सितं धर्मकुलेऽनुशासतः

स्वभावरक्तस्य महान्वयतिक्रमः ।

यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो

न मन्यते तस्य निवारणं जन इति

नारदोक्तेः (२) ॥

(१) समाश्रिता इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ ये पुरुषाः
पुण्यं यशो यस्य स पुण्ययशः स चासौ मुरारिश्च
तस्य बलिद्वारि स्थितस्य मुरबध्नादि यशो यस्य । तस्य
पदपल्लवस्रवं समाश्रिताः । यथा जलमाश्रिता मीनाः ।
कथंभूतम् । महत्पदम्नहतां शिवादीनां पदं निवास-
रूपदम् । तेषाम्भवाम्बुधिर्वत्सपदम् अत्यल्परूपवति । भ-
वाम्बुधौ श्रीकृष्णस्फूर्पा तद्दृशनाभावात् । परम्पद-
रूपवत्सलोकं पदं निवासस्थानरूपवति । यद्विपदाना-
पदात्पदं संसारं (१) तत्पुनर्न भवति ॥

(२) जुगुप्सितमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ जुगुप्सि-

तन्निन्द्यमग्निहोत्रादिकं काम्यं कर्म जीवस्य धर्मकृतेऽनु-
शासतो धर्मार्थमनुशासतस्तत्र महान्ठयतिक्रमः न हृद-
न्यायः भगवत्पराधी जातस्तस्य वाक्यामृतानाद-
रादित्यर्थः । कुतः । यद्यस्य तत्र वाक्यतोऽयमेव मुख्यो
धर्म इति स्थित इतरः प्राकृतो जनस्तस्य काम्यकर्मादे-
रन्येन तत्त्वज्ञेन स्वयमेव त्वया ठयासेन क्रियमाणकि-
वारणक मन्यते । व्यासस्याप्यनिश्चयात्मिका बुद्धिरिति
कथयति(क) ।

यद्वा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनाक्षत-
त्वमानश्रुतिरित्यादिना श्रुत्यापि ।

त एव नियमाः साक्षात् एव च यमेतन्माः ।

तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुल्यत्यथोक्षण

इति कथयन् ।

तत्कर्म हरितोषं यस्मा विद्या तन्मतिर्यया ।

हरिर्देहभ्रतामात्मा स्वयम्प्रकृतिरीश्वर

इति नारदेनापि ।

तोषकारणम् ।

नालन्दिनत्वन्देवत्वमुचित्वं वा भूरात्मजाः ।

प्रीयमाय मुकुन्दरूपं न वृत्तं न बहुचता ।

(क) भा० पु० स्त० कथयन्ति इति ष्ठा० पु० कथयिष्यति
इति षा० ।

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं

स्वेनैव लाभेन तमं प्रशान्तम् ।

विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः

श्वलाङ्गुलेनातितितति सिन्धुमिस्युक्तेः (१) ॥

न दानक तपो मेज्या न शौचक व्रतानि च ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विह म्भजनमिति

प्रज्ञादेन ।

कृतमपि तम् (उपदेशं) न मत्वा तन्निष्ठ एव भवति ।

(१) अविस्मितमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ तं पर-
मेश्वरं विनी बालिशः कर्मनिष्ठोऽपरं देवमुपसर्पति न-
ज्जति । तेनावलङ्घनेन श्वलाङ्गुलेन श्वपुच्छेन सिन्धुम-
तितितति । कीदृश्यम् । स्वेनैव लाभेन स्वङ्गुलेन परिपूर्ण-
कामं स्वभक्तसेवामपेक्षम् । पुनः । अविस्मितं पूर्णत्वेऽपि
गर्वशून्यम् । पुनः । सनं स्वाश्रितानां वसोऽग्रमविवेकव-
र्जितम् । पुनः । किञ्चिदिष्टम् । प्रशान्तं स्वापराधिन्य-
प्यनुग्रहकारकम् । एवम्भूतं विमनं स्वयमेव कर्षणारादि-
रूपमनादृत्य श्वपुच्छं धत्वा, तेन सह भवसिन्धौ
नज्जति ॥

एवं मुहुः संसारावृत्तिदुःखेऽपि मन्दानां (क) कृष्णे मति-
र्नोपजायते ॥

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा
मियोऽभिपद्येत गृहप्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानामिति

महादोक्तः (१) ॥

(१) मतिर्नैत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ अस्मिं लोके
त्रिविधा जीवाः । एके तूत्तमाः । अपरे मध्यमाः कनि-
ष्ठश्च । तत्र पुरुषोत्तमानां तु शास्त्रसत्सङ्गाभावेऽपि
पूर्वसंस्कारात्कीमारे स्वतः कृष्णे भक्तिर्जायते । नारदो-
द्भवादीनामिव । पुरुषमध्यमानान् परतः गुरोरुपदेशाद्-
भरतादीनामिव । कनिष्ठानां तु मिथः स्त्रीपुरुषव्यव-
हारेण विषयसेवनाद् वैराग्योत्पत्त्यः । ऐलययात्या-
दीनामिव । गृहप्रतानां गृहप्राप्तिसाधनपराक्षां हरि-
तालिकाप्रदोषकमादिषु निष्ठानाम्निवृत्तिमार्गाप्रियाणां
कृष्णे सच्चिदानन्दविग्रहे मतिर्भक्तिः स्वतो नाभि-
पद्येत । महापापेन शास्त्रज्ञानाभावेन वैराग्यभा-
वात् । न परतः गुरोरुपदेशात् । असंभावनाविपरी-
तभावनाभ्याम् । नापि मिथः । स्त्रीपुत्रदेहादिभोहात् ।

(क) भा० पु० अ० ८५० पु० च कर्मसूत्रानाम् इत्यधि० वर्त्त० ।

तेभ्यो ह्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तु तद्दातृश्चा-
वडालः श्रेष्ठः ॥

विमाद् द्विषद्गुणयुगादरविन्दनाभ-

पादारविन्दविमुखाच्छ्रवणं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदपि नमो वचने हितार्थ-

म्पाणं पुनाति तकुर्न न तु भूरिमान

इति महादोक्तेः (१) ॥

कथम्भूतानाम् । अदान्तगोभिस्तमिस्त्रं विशताम् । अदान्तै-
रस्त्राधोनैरिन्ध्रियैर्मित्तभूतैर्यमदूतैर्मरकं विशताम् ।
पुनः कीदृशानाम् । पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां चर्वि-
तस्यैव चर्वणं भुक्तभोगस्यैव भोगं (!) येषाम् । महोच्छि-
ष्टभोजिनामित्यर्थः ॥

(१) विमादित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ अरविन्दना-

भस्य जगदाधारस्य पादारविन्दविमुखाद्विमादपि हरि-
भक्तं श्रवणं चावडालं वरिष्ठं मन्येऽहम् । किं वक्तव्यं
पुनः क्षत्रियादिभ्यः । यंहि ब्राह्मणो हरिभक्तश्चेत्तर्हि
तु सुखं यथा सुगन्धः । परमवरिष्ठ इति भावः । क-
थम्भूताद्विमात् । द्विषद्गुणयुतात् । गुणास्तु द्रव्य-
सुकुलकर्तृकपतपस्तेजोबहुश्रुतसहजोजःपौरुषज्ञानयोगा-
दयः । बह्वः । चर्नसत्यशनइत्यनसूयातपस्तितिबाह्वी-
नखचैर्यन्तदानादयो महद्गुणा दुर्लभास्तेयुं कादपि ।

तस्य तु गृहकूप एव भवसिन्धुर्भवति ।

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं
कथं चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ।

पादारविन्दं न भजत्यसन्मति-

गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुरिति

मुचुकुन्दोक्तेः (१) ॥

कथंभूतं श्वयम् । तदपि तमनोवचनेहितार्थं मनो
वचनाभ्यां ये हेहिता(क)स्ते तत् तस्मिन्भगवत्यपि ता
येन तम् । वरिष्ठत्वं(ख) हेतुमाह । स हरिभक्तः स्वपथः स-
कुलं कुलेन सहितं प्राणमात्मानं पुनाति । न तु भूरि-
मानो विप्रः । स तु शरीरमपि न पुनानि । कुतः कुलम् ।
केवलं तैर्गुणैर्भूरिमानः संवादितो येन स भूरिमानः ॥

(१) लब्ध्वेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे अनघ अप-
हनपाप्मन् परमात्मन् अत्रास्मिंल्लोके दुर्लभमपि ना-
नुषं देहमयत्नतस्तत्त्वानुग्रहाल्लब्ध्वाप्यसन्मतिस्ते पादान्धु-
ज्ज्वा भजति । यतः गृहान्धकूपे पतितः । यथा स-
यालोभेन पशुः । कथंभूतम् मानवम् । अव्यङ्गं सर्वाङ्गसु-
न्दरं हृदयरं भजनोपयोग्यमपि । स एव शोच्यः ॥

(क) व्या० पु० अर्था इत्यभि० वक्त० ।

(ख) व्या० पु० न्त० व्या० पु० च वरिष्ठे इति वा० ।

देवदत्तमिमं लब्ध्वा तृलोकमजितेन्द्रियः ।

यो नाद्रियेन त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवच्चक

इति शिवोक्तेः ।

एवमन्योपदेशाज्जीवा भगवद्बिमुखाः स्युस्तस्मात्तेषां
हिताय भक्त्युपदेश एव कर्तव्यो नान्यः । ननु तदुपदेशा-
त्किं विमुखानामपि श्रेयः स्यात् । भवत्येष । यतस्तेऽपि भ-
क्तिशास्त्रश्रवणमात्रेण कृतापराधानुतापयुक्ता भवन्ति । अनु-
तापाग्निना दग्धायसमूहा भक्त्यधिकारिणः सन्तो भगवद्-
भक्त्या कृतार्था भवन्ति । यतः केनापि संबन्धेन कृष्णावेशि-
ताधियो न भवाय कल्पन्ते ।

तस्मात्केनाप्युपायेन(क) मनः कृष्णे निवेश्यदिति

नारदवचनात् ।

निभृतमरुन्मनीऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन

मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणा-

दिति (?) ॥

(?) निभृतेत्यादि श्रुतिस्तुतिपदार्थस्य संज्ञितो-
ऽर्थः ॥ यत्कृष्णारूप्यन्तरं हृदि मुनय उपासते तदरयो-
ऽपि तस्मै ध्यानाद्ययुः ॥

(क) व्या० पु० ब० क० प्रकाशेण इति पा० ।

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा ।

स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथगिति (१)॥

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।

न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मति-

रिति नारदोक्तेः (२) ॥

अयं भावः । तावद् भक्तियोगस्त्वातिदुर्लभः । तस्मिन् प्रादुर्भावेऽपि तद्वाधका अपराधान्तरायाख्या भवत्यत्र दुर्निवाराः । तन्निवृत्त्यभ्यासे शिथिलोऽयं लोकः । कृष्णरूपसुखानुभवाभावात् । विषयसुखानुभवान्च । श्रीभगवद्प्राप्तानुभवस्तु विषयसुखत्यागादेव भवति । तस्यागस्तु मुनीनामपि दुर्लभः । यतो भक्तिकृपापात्राणां तु मर-

(१) तस्माद्वैरेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ तस्माद् वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा । कामेन स्नेहेन वा कथंचिच्छेत्पुत्रयो मनः कृष्णे युञ्ज्यादिति शेषेणार्थः । स कृष्णाद्विश्वं स्वात्मानं च पृथक् नेक्षते ॥

(२) यथा वैरेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ (यद्यपि कृष्णे मनो युञ्जानः कृष्णाद्विश्वं स्वात्मानं च पृथक्नेक्षते) तथापि यथा वैरानुबन्धेन मरणभयान्मर्त्यो मरणभयं तन्मयताम्भगवन्मयतामिशात्तयाश्च भक्तियोगेन नेति मे निश्चिता मतिः ॥

गुणभयातीतानां(क) भक्तियोगेन तदाकारवृत्तिर्भवति । मर्यानां
तु मरणभयेनाशु । यथा तमसावृते गृहे केनापि विधिना
सर्पं दृष्ट्वा तदनन्तरं मरणभयेन सर्वेषु गृहपदार्थेषु रज्ज्वा-
दिषु आशु सर्पाकारवृत्तिः न तथा स्नेहात्पुत्राद्याकारेऽस्य-
नेन हेतुना निन्यस्य वैरानुबन्धस्य स्तुतिः । न तु श्रेष्ठाभि-
प्रायेण ।

कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् ।

संरम्भभययोगेन विन्दते तत्स्वरूपतामिति

तस्यैवोक्तेः ॥ (१) ॥

न नित्यदोद्दिग्नाधिया तमीश्वरं

पिबन्वदन्वा विचरन्स्वपच्छ्वसन् ।

ददर्श चक्रायुधमग्रतो यत-

स्तदेव रूपं दुरवापमापेत्युक्तेः ॥

तस्माद्वैरानुबन्धेन तादृशत्वं तु दुर्लभम् (४) ।

(१) कीट इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ पेशस्कृता
कुड्यायां रुद्धः कीटस्तं दंशकारं संरम्भभययोगेनानु-
स्मरंस्तत्स्वरूपतां विन्दते तथा वैराद्यधिकारिषोऽपि
भगवत आकाशवायवादिना भीतास्तमनुस्मृत्य तत्स्व-
रूपमाप्नुः ॥

(क) आ० पु० अ० ॥ अ० पु० च तु इति च ० वचः ० ।

(क) आ० पु० अ० ॥ अ० पु० च तु इति च ० वचः ० ।

अतस्तेनैवोक्तम् ।

कथंचित्कृष्णे मनो युञ्ज्यादिति । अस्या(क)यम्भावः ।
प्राकृतजीवानां येन वैरादिना तदाकारवृत्तिः स्यात्तादृशं
वैरं भगवति न संभवति । तस्मात्तद्दोषकारणमेव स्याद् ।
अतः स्नेहादिसंबन्धः कार्यः । न वैरादिः । यद्दि तादृशं
तर्हि तु तत्कृष्णमाप्तिकारणमेव ।

कामाद् द्वेषाद् भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
आवेश्य तदयं हित्वा बहवस्तद्गतिं गता इत्युक्तेः ॥

तस्माद् भगवद्वाक्यामृतमानाय भक्त्युपदेश एव
कार्यो नान्यः कदापि ।

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशय

इति भगवदुक्तेः (१) ॥

इति भगवद्वाक्यादरस्य फलमप्युक्तम् ॥२०॥

(१) य इदमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ इदं गी-
ताख्यं परमं गुह्यं गीतायाः परं तत्त्वं भक्तिरेवेति
मयि भक्तिं परां कृत्वा यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि
मयि भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति न संशयः ॥

(क) बा० पु० अंत० द्यो० पु० च अहं इति ना० ।

तन्मानकारके पुंसि भगवानप्यनुग्रहम् ।

कुरुते द्विविधः सोऽपि परश्चापर एव च ॥२१॥

सदा शब्दः परो ह्याद्यः स प्रह्लादध्रुवादिषु ।

मानादिभ्रंशरूपोऽसौ बल्यादिष्वपरोऽपि च ॥२२॥

तदेवाह । द्वाभ्याम् । तदिति । तत्तस्य भगवदाक्यामृतस्य मानकारको यो जीवस्तस्मिन्मानकारके भगवानप्यनुग्रहं कुरुते ।

तत्त्वं कुरु मदादिष्टमममत्तः प्रजापते ।

मदादेशकरो लोकः सर्वमाप्नोति शोभन-

मिति भगवदुक्तेः ।

सोऽनुग्रहोऽपि द्विविधः । एकस्मि परः । अपरश्चेति ॥२१॥

आद्यः परस्मि सदैव शब्दः कल्याणदः । स तु नारदप्रह्लादध्रुवादिषु जन्मारभ्य देहान्नावधिरेकरसः । द्वितीयो द्रव्यमानादिभ्रंशरूपो बलीन्द्रादिषु ।

ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ।

यन्मत्तः (क) पुरुषः स्तब्धो 'लां'कं मां चावमन्यते

इति भगवदुक्तेः ॥

करोति कृतवान्कर्त्ता स्वरूपैर्मयि यद्दरिः ।

निःश्रेयसाय तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः २३

त्वनूनमसुराणान् पारोक्ष्यः परमो गुरुः ।

यो नोऽनेकमदान्धानां विश्रंशं चधुरादिश-

दिति वक्ष्युक्तेः ।

मया तेऽकारि मयवन्मखभङ्गोऽनुगृह्यता ।

मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया शृश-

मिति श्रीभगवदुक्तेः ।

स्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोऽयमः ।

ईश्वरं गुरुमात्मानन्त्वामहं शरणकृत

इतीन्द्रोक्तेः ॥ २२ ॥

एवम्भगवदादेशाधीने तदनुग्रहत्ववर्णनेन स्वसि-
द्धान्ते विरोधाभावत्वं मदर्श्य द्विविधानुग्रहविचारेण स्वा-
नुभवमाह । करोतीति । श्रीहरी राधिकावल्लभः स्वरूपै-
श्चैतन्यजडविग्रहैरन्तर्यामिचराचरभूतैर्मयि यन्कुभाशुभं भूत-
काले कृतवान् वर्त्तमाने करोति भविष्ये कर्त्ता करि-
ष्यते तत्सर्वम्मे निःश्रेयसायेति मे निश्चिता मतिर्जातेति
शेषेणार्थः । दुःखे सुखाऽनुभवात् । हानौ लाभानुदर्शनाच्च ।
निन्दायां स्तुतिश्रवणादपि । एवं सर्वेषु शुभाशुभेषु परममङ्ग-

लानुभवात् । एतदपि नाश्चर्यं मयि । यतः सर्वे भागवताः
सुरवासुखेषु भगवदनुग्रहं मन्यन्ते । तदनु ममापि तादृशी म-
तिर्जातेति भावः । प्रियजननाशेऽपि हरिभक्तस्यैव (अनुग्रहं)
मन्यते ।

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरामिति
नारदोक्तेः (१) ॥

तथा राज्यादिविनाशेऽपि तद्वासास्तमेव मन्यन्ते ।

मन्ये ममानुग्रह एष ते कुतो
राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
यः प्रार्थ्यते साधुभिरैकचर्यया
घनं विविधद्वभिरखण्डभूमिपैरिति
मुत्तुकुन्दोक्तेः (१) ॥

(१) तदेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ यदा मे मातुर्न-
रखं मया कृतं तदैव • तत्तस्येशस्यानुग्रहं मन्यमानोऽह-
मुत्तरां दिशं प्रातिष्ठं प्रस्थितवान् । कथंभूतस्य । भ-
क्तानां शमभीप्सतः तादृजलालनाभ्यामनुग्रहाभ्याम्
भक्तानां शं कस्यांशमभीप्सतः ॥

(१) मन्ये इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे ईश एष
राज्यानुबन्धापगमो राज्यादिसङ्गविच्छेदो जातः सो-
ऽव्यक्ते त्वयानुग्रहः कृत इत्यहमन्ये । कुतः । यतस्त-

तदेवानुभवमाहुर्नृपाः ।

नैनं नाथानुभूयामो मागधम्भधुसूदन ।

अनुग्रहो यद् भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो इति (१) ॥

एवं द्रव्यलाभालाभेऽपि भागवतास्तदनुकम्पां मन्यन्ते ।

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।

इति कारुणिको नूनं धनं मेऽभूरि नाददादिति (१) ॥

द्विच्छेदोऽखण्डभूमिपैः प्राच्यंते । कीदृशैः । साधुभिः तप-
आदिभिः परहितसाधकैः । पुनः किंविशिष्टैः । एक-
चर्यया वनं विविक्तद्भिः तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः ॥

(१) नैनमित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ हे नाथ
एनं तागधं जरासन्धं नो राज्यापहारकमपि नानु-
भूयामो वयम् । यद्यस्माज्जरासन्धनिरोधार्थतोऽनुग्र-
हो जातः । हे मधुसूदन हे विभो तस्माद् राज्ञां रा-
ज्यच्युतिस्तु तवानुग्रह एव । न निग्रहः ॥

(२) अधन इत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ अयं सु-
दामा अधनो धनं प्राप्योच्चैर्नाद्यन्मम धनान्धः सन्नां
न स्मरेदिति ज्ञात्वा महाकारुणिको भगवान्मे स-
ह्यमभूर्यपि असपमपि धनं नाददात् सनं कल्याण-
विस्तारात् ॥

नूनं वर्ततन्मम दुर्भगस्यं

शशवद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।

महाविभूतेरवलोकितोऽन्यो

नैवोपपद्येत यदूनमस्येति सुदामोक्तेः (क) ॥

एवम्पभावादिकमपि तद्भक्तास्तस्यैव मन्यन्ते ।

गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो

द्विजोपभोगा(ख)तिपवित्रमाहरत् ।

ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा

मेने स्ववीर्यं च परानुभावमिति

शुक्रोक्तेः (?) ॥

(?) गते चेत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ दुर्वाससि गते सति न पूर्वोक्तोऽम्बरीषः द्विजोपभोगेन(ग) दुर्वाससे भोजनेन यज्जातं पवित्रं तदन्नं वर्षान्ते आहरत् बुभुजे । कङ्क्षार्पितं वैष्णवगृह्णन् परमपवित्रमप्यतिथिसेवा विधिदृढीकरणार्थं द्विजोपभोगातिपवित्रमित्युक्तम् । भोजनं कृत्वेतत्सर्वमृषं दुर्वाससे व्यसनं सुदर्शनजता- पदुःखं वर्षान्ते, तस्मान्मोक्षं च स्वविनाशाय कृत्याग- मनेऽपि धैर्यादिलक्षणं वर्षपर्यन्तानशनादिरूपं च स्व-

(क) ब्रून्मतेत्यादि श्लोकस्यार्थस्तु पुरोक्तः ।

(ख) व्या० पु० योगा इति पा० ।

(ग) भा० पु० अन्त० व्या० पु० च भोग्येन इति पा० ।

तदेव द्रवयति पार्थानुभवेन ।

निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।

यत्किञ्चित्पौरुषम्पुंसाम्मेने कृष्णानुकम्पितमिति (?) ॥

महर्शनार्थन्ते बाला हृतास्तेन महात्मना ।

विमार्थमेप्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेति ह ।

ब्रह्मनेजोमयं दिव्यम्महद्यद् दृष्टवानसि ।

अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ।

प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताऽव्यक्तसनातना ।

तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ।

सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तपस्विनाम् ।

तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ।

मामेव तद्घनन्तेजो ज्ञातुमर्हसि भारतति ।

श्रीभगवदुक्तेः ॥

वीर्यं परानुभावं परस्य परमेश्वरस्यानुभावं प्रसावं मेने ।

किं कृत्वा । तत्सर्वम्बुद्ध्या ॥

(?) निशम्येत्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ वैष्णवं धाम
महत्तत्त्वाख्यं तत्स्थानं च निशम्य दृष्ट्वा पुंनः परमवि-
स्मितः सन् पुंसां महत्तत्त्वाख्यादीनं यत्किञ्चित्पौरुषं
तत्कृष्णानुकम्पितं मेने । न तु तेषां स्वातन्त्र्य-
मित्यर्थः ॥

परमानन्दप्राप्तिकारणवर्णनम् ॥ . . ४९९

एवं भागवताः सुखासुखेषु भगवदनुग्रहं मन्यन्ते । त-
त्तु न स्वाग्रहसाधुत्वाभ्याम् । किं तु तथैव शास्त्रसिद्धान-
न्तोऽपि ॥

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।

ननोऽधनं त्यजन्त्याशु स्वजना दुःखदुःखितम् ।

त यदा वितथोद्योगैर्निर्विण्णः स्याद्धनेहया ।

मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रह-

मिति भगवदुक्तः (१) ॥

तस्माद्राजसत्तामसादीनां धनपुत्रादिहरणरूपेणानु-
ग्रहेण तान्स्वध्वनि योजयन्ति भगवान् । ऐश्वर्यादिलाभे

(१) यस्याहमित्यादि पद्यद्वयस्यार्थः ॥ यस्य स-
ध्यमाधिकारिणो यदाहमनुगृह्णामि तदा तस्य धनं श-
नैर्हरिष्ये । तस्मिन्दोषदृष्टेः । ततः अधनं धनहीनं पु-
रुषं दुःखदुःखितं नित्यदुःखेन दुःखित स्वजना आशु त्य-
जन्ति । स पुनर्बन्धूनामाग्रहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि यदा
वितथोद्योगः मदनुग्रहेण नानोद्योगैः धनप्राप्तिप्रयत्ने-
रपि धनालाभं धनेहां त्यक्त्वा निर्विण्णः स्यात्तदा मत्प-
रैः सह प्रसङ्गं करोति । तेन सङ्गेन तैर्मत्परैरपि स क-
ृतमैत्रो भवति । तस्य मत्पर(क)कृतमैत्रस्य सध्यमानुग्रहं
कदिष्ये ॥

(क) ३५० (१) मत्परैः इति पा० ।

त्वधिकोत्सवेन वैष्णवसेवनभगवदाराधनाभ्यां रुचिमुत्पा-
दयति । तस्मै परमैश्वर्यमपि श्रीकृष्णो ददाति । न केवलं
द्रव्यं हरेत् ।

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।

प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभा

इति भगवदुक्तेः ।

यस्याङ्घ्रिपद्मम्परिचर्य विश्व-

विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।

अजोऽध्यतिष्ठत्स्वल्गु पारमेष्ठ्यं

पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् ।

तथा मनुष्यो भगवान्पितामहो

यमेकमत्या दुरुदक्षिणैर्मखैः ।

इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमभ्यतो

भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यमिति सुनीत्युक्तेः ॥

तस्माद् भगवाञ्छान्तदान्तामं सर्वसुखं ददाति । तेषां
सूक्ष्मवासनानुज्ञानात् । निष्कामानामपि तदंशद्वारा भक्ति-
विस्तारेच्छया राज्यपुत्रद्रव्यादिदानैर्लालनपालनं करोति
कृतवान्करिष्यते । यथा महादादीनाम् ।

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष

आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।

तथापि मन्वन्तरमेतदन्नं

दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्त्वा भोगानिति

भगवदुक्तः (१) ॥

परेभ्यो रक्षणं तु भगवान् हठाग्रहेणाविष्कुरुते ।

तस्मान्मन्वन्तरं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।

गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित

इति भगवदुक्तः (२) ॥

(१) नैकान्तिन इत्यादि श्लोकस्वार्थः ॥ मय्ये-
कान्तिनो मे भक्ता मे मत्त इहामुत्र चाश्रितो न वाञ्छ-
न्ति । तस्मात्तस्या कामासंरोद्धरूपं वरं याचितं (!) त-
द्युक्तम् । यतस्त्वं परमनिष्कायो मे भक्तोऽसि । तथा
मदिच्छयैतन्मन्वन्तरमात्रन्दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्त्वा -
वेति ॥

(२) तस्मान्मदित्यादि श्लोकस्वार्थः ॥ देवकाला-
दिद्वाराभावेन स्वशरीरेण भक्तरक्षणं करिष्यामीति व्रतो
निबन्धोऽयं आहितः यतस्तस्मान्मत्परिग्रहं मत्पुङ्गवम्
यतो मन्नाथं गोष्ठं व्रजं स्वात्मयोगेन गोपाये रक्ष-
यिष्यामि ॥

नियमस्तु ।

सकृदेव प्रपन्नाय तत्रास्मीति च याचने ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं ममेति ॥

अनन्याशिचन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह-

मिति श्रीभगवदुक्तेः ॥

तस्माद् भगवद्भक्तानां कदा कुत्रापि कस्मादपि न
पराभवो भवति ।

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ।

विभूतिभिर्वाभिभवेद् देवोऽपि किमु पार्थिव

इति भगवदुक्तेः (१) ॥

एवं स्वपदप्राप्तियोग्यानां कनिष्ठमध्यमोत्तमाधि-
कारिणां स्वभक्तानां ताडनलालनाभ्यां स्वसुखं ददाति ।
अभक्तानां राजसतामसतपःपराणां तु धनमानदानाभ्या-
मधः पातयतीति ॥२३॥

(१) कश्चिदित्यादि श्लोकस्यार्थः ॥ कश्चिदकिञ्च-
नमपि मत्परं भक्तं लोके देवोऽपि दिठ्यदेहोऽपि तेजसा
यशसापि श्रिया च विभूतिभिः ऐश्वर्यसैन्यादिसामग्री-
भिरप्यभिभवितुं न प्रभवतीत्यर्थः ॥

तस्माद् दुःखादिभोगेषु कृष्णानुग्रहसद्विया ।

सर्वभूतानुकूल्येन राधिकावल्लभमभजे ॥२४॥

यतः साधनश्रेष्ठानां फलानां च प्रियोत्तमम् ।

फलं श्रीभगवद्भक्तिर्नान्यदुक्तं महर्षिभिः ॥२५॥

अतो दारसुतापुत्राद्यासक्तिं सर्वदुःखदाम् ।

त्यक्त्वा श्रीवल्लभे भक्तिः कर्त्तव्या स्त्रीनरादिभिः २६

यतः शुभाशुभमपि मे हिमाय भगवान्करोति तस्माद्
दुःखादियोगे(क)प्यपि कृष्णानुग्रहसद्विया श्रीकृष्णो न मम
हितविदा दुःखरूपेणानुग्रह एव मयि कुन इति सद्विया
भूतानुकूल्येन राधिकावल्लभमहं भजे ॥२४॥

यतः शमदमादि साधनश्रेष्ठानां(ख) च प्रियोत्तमं फलं तु
भगवद्भक्तिरेव महर्षिभिरुक्तम् । नान्यत् । पञ्चमपुरुषार्थ-
त्वात् । भक्तिः सिद्धेर्गुरीयसीति ।

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिवाचिम्

इति श्रीभगवदुक्तः ॥२५॥

एवं भक्त्यधिकारिण उत्तममध्यमकनिष्ठजीवान् स-

(क) व्या० पु० भोगे इति पा० ।

(ख) व्या० पु० ज्ञानविज्ञानादीनां फलश्रेष्ठानाम् इत्यधि० वर्त्त० ।

नानारूपैर्यतो वेदा भजन्त्यव्ययमीश्वरम् ।

श्रीकृष्णं सर्वहेतुत्वात्सोऽतः सेव्यः सुरासुरैः ॥२७॥

मुपदिश्य स्वकर्त्तव्यमपि प्रदर्श्य प्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्याम् ।
अत इति । अनो भक्तेः साधनफल(क)फलत्वात् स्त्रीनरादिभिः ।
राधावल्लभे भक्तिः कर्त्तव्या । किं कृत्वा । दारसुतापुत्राद्या-
सक्तिं त्यक्त्वा । यतः सर्वदुःखदाम् । दारादयो हेया एव ।
तत्त्यागाभावे सा तु त्याज्यैव ॥२६॥

यतः सर्वेषां गुरवो भगवद्वाङ्मयविग्रहा वेदा अपि
स्वनानारूपैः श्रीकृष्णं परमेश्वरं भजन्ति । कुतः । तत्सर्वहे-
तुत्वात् । कृष्णो वै परमं दैवतम् । गोविन्दान्मृत्युर्विभेति । त-
स्मादक्षरमेवाव्यक्तम् । तस्मादक्षरान्महन्महतोऽहङ्कारस्तस्मा-
त्पञ्च तन्मात्राणीति श्रुत्या तस्य सर्वहेतुत्वं ब्रह्मचिद्घ-
नानन्दैकरूपं पुरुषोत्तमरूपेण मय्युंरायां तन्नन्याविर्भविष्यति ।
तत्र भवत्यः सर्वलोकोत्कृष्टसौन्दर्यक्रीडाभागो गोपिका-
स्वरूपैः परब्रह्मानन्दैकरूपं कृष्णं भजिष्यथ ।

इति ब्रह्मवरं लब्ध्वा श्रुतयो ब्रह्मलोकमाः ।

कृष्णमाराधयामासुर्गोकुले धर्मसंकुले ।

श्रीकृष्णारूपं परं ब्रह्म गोपिकाः श्रुतयोऽपवन् ।

यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगोहिनी ।

एतत्सर्वं त्रिभिर्मनैर्ज्ञातव्यं सुमुसुक्षुभिः ।

प्रत्यक्षादिसुशब्दान्तैः प्रमाणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २८ ॥

देवकी ब्रह्मविद्या सा या देवैरूपगीयते ।

निगमो वासुदेवो यो वेदार्थः कृष्ण(क)रामयोः ।

स्तुवन्ति सततमिति । यष्टिरूपोऽश्वद्विधिः । रुद्रो वंशः ।

अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिकाः स्त्रियस्ततः ।

अचोपनिषदस्ता वै इति ।

कश्यपोलूखलस्तातो रज्जुर्मातादितिस्तथे-

त्यादिश्रुतिभ्यः ।

अतः स श्रीकृष्णः सुरासुरैरपि सेव्यः । ये तु मायोपाधि-
सगुणं ब्रह्मेत्युक्त्वा सर्ववेदसेव्यं परात्परं कृष्णमनादृत्य ब्र-
ह्माहमस्मीति आग्रहवाक्येन निर्विशेषमनिर्वचनीयमुपासते ते
वेदबाह्या अपि वेदविरोधिना भवसिन्धुजलमीनास्तेषां
मतं दूरतो विहाय वेदानुगामिभिः शमिच्छद्भिर्भक्त्या
श्रीभगवानेव ध्येयः पूज्यः श्रोतव्यः स्मर्तव्यः सेव्य इत्यलं
विस्तरेण ॥ २७ ॥

एतत्सर्वं धयोक्तं सिद्धान्तोत्तमशास्त्रं मत्पक्षानुमान-
शब्दैस्त्रिभिः प्रमाणैर्महात्मभिर्ज्ञातव्यम् । प्रमाणान्तराणान्तु
तेष्वन्तर्भावात् । त्रीण्येव मुख्यानि । तत्रापि शाब्दं मथा-

(क) अ० १० वृ० १० इति पा० ।

सुसिद्धान्तोत्तमो यस्मात्प्रमया लब्धो दयानिधेः ।
 तच्छ्रीभागवतं वन्दे सत्सेव्यन्निन्दितं खलैः २६ ॥
 नम् । वेदयुक्ते ते द्वे अपि । त्रीयेषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्ष-
 भेदाद्बुद्धवदिति शायिद्वयसूत्रोक्तेः ॥

व्याप्येन व्यापकज्ञानं ह्यनुमानं तदुच्यते ।

प्रत्यक्षं शब्दमूलं यन्नेत्रस्पर्शादिगोचरम् ।

शब्दस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्वेद एव न चेतरेः ।

तन्मूला यदि चान्येऽपि प्रमाणेषु महन्मता

इति तल्लक्षणाणि ॥२८॥

एवं सुसिद्धान्तोत्तमं विरच्येदानीं यस्मात्स लब्धस्तं
 गुरुं प्रणमति । सुसिद्धान्तोत्तम इति । यः पुरा नारदव्या-
 सशुकब्रह्मादिभिः परमाधिकारिभिर्लब्धः सोऽयं सुसिद्धान्तो-
 त्तमो यस्माद्वासमुद्रान्मयाप्यनाधिकारिणापि लब्धः । तच्छ्री-
 भागवतं वन्दे । सर्वशास्त्रश्रेष्ठत्वरूपयां श्रिया शोभमानं
 तच्छ्रीभागवतमित्यर्थः ॥

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र फलमो, निर्मत्सराणां सतरं

वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।

श्रीमत्तु भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः

सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्सणा-
दित्यनादिवाक्यात् (१) ॥

(१) धर्म इत्यादि पद्यस्यार्थः ॥ अत्र श्रीमति
शास्त्रमुन्दरे भागवते परमो धर्मो निरूप्यते नयेति । अ-
वस्थावः । अन्यस्मिन्कावे तु केवलं धर्मो निरूपितः ।

तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगा
इत्यन्तैर्वाक्यैः । सोऽपि सकपटोऽपि असतां समत्सराणाम् ।
अत्र निर्मत्सराणां परोत्कर्षप्रियाणां सतां परोपकारिणाम् ।
तत्परत्वे हेतुः । प्रोज्झितकैतवः उज्झितं त्यक्तं क-
लाभिसन्धिलक्ष्यं कैतवं कपटं यस्मात् । प्रशब्देन मो-
क्षभिसन्धिरपि निरस्तः । सालोक्षादिचतुष्टयं नेच्छ-
न्ति सेवया पूर्णा इत्यादिना केवलं भगवदाराधनलक्ष-
णो भागवती धर्मस्तस्मात्परम इत्यनेन कर्मकावहेभ्यो ।
भागवतस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं तेन धर्मेण । वास्तवं वस्तु पर-
मार्थभूतं वस्तु अत्रैव वेद्यं वेदितुं योग्यम् । नान्यत्रे-
त्यर्थः । यद्वा । वास्तवं वेद्यम् । वस्तुनोऽगो जीवः स्वस्व-
रूपापरिचामित्वेन स्वभावपरिचामी वास्तवम् । व-
स्तुनो भगवतः शक्तिर्माया स्वरूपस्वभावपरिचामिनी
वास्तवी । तदुभयात्मकं विश्वं वास्तवम् । कीदृशं वा-
स्तवम् (क) । वस्तु वस्तुनोऽभिच्छरीरमित्यर्थः ।

वस्तुतो ज्ञानतामत्र कृष्णं स्यात्सु चरिषु च ।
भगवद्रूपमखिलं नान्यदस्तीह किंचनेति शुकोक्तेः ॥

वस्तु तु भगवांश्चैतन्यविग्रहः सदैकरसः स्वरूप-
पञ्चभावापरिणामीत्येवन्तत्त्रयं वेद्यम् । कीदृशम् ।
तापत्रयान्मूलनम् आध्यात्मिकादीनाम् तापत्रयाणांका-
शकम् । यतः शिवदं भक्तिसुखदमित्यनेन ज्ञानकाशे न्य-
स्तच्छ्रेष्ठत्वम् । कीदृशे भागवते । महामुनिकृते महामु-
निर्नारायणस्तेन कृते इत्यनेन कर्तृताऽपि तच्छ्रेष्ठत्वम् ।
तेन वेद्येनोपासनया अत्रैवैश्वरो हृद्यवरुध्यते । किंवा प-
दैः शास्त्रैस्तत्साधनैश्च ईश्वरः सद्यस्तस्मिन्नवरुध्यते । न
कदापि । कथंचिद्विलम्बेन । अत्र तु शुभ्रपुष्पिरपि त-
त्सहात् ।

धनुर्गङ्गीत्वौ(क)पनिषदं महाज्ञं
शरं स्यात्पासांनिशितं संधयीत ।

आयम्य तद् भागवतेन चेतसा

लघं तदेवाक्षरं सौम्यं विन्धीति(ख) मुत्या

भार्गवतशब्देन भागवतं पुराणमेवोक्तम् । उपा-
सनासाहचर्यात् ।

(क) स्वा० पु० १० इति पा० ।

(ख) सौम्यं विन्धीति पा० ।

निगमकल्पतरोगीलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयम्मुदुरहो रसिका भुवि भावुका

इत्युक्तेः ॥ (१) ॥

यस्यां वै ज्ञयनाद्यायां कृच्छे परमपूरुषे ।

भक्तिरूपयते पुंसां शोकमेवाहभयापहे-

स्युपासनाफलत्वात् । ननु तर्हि कथं तत्सर्वैर्न
ज्ञेयते । तत्राह । कृतिभिरिति । श्रीभागवतप्रवक्षेष्टा
तु पुरुषैर्विना न संभवतीति भावः । अतेश्वरः सद्यो-
दृष्टवद्व्यत इत्यनेन उपासनाकाशेभ्यस्तस्य श्रेष्ठ-
त्वं । कर्मकाण्डादीनां ज्ञेयत्वोऽप्यत्रैव यथोक्तप्रका-
रेण ज्ञेयः । अन्यत्र तु व्यतिक्रम एव । अत्र शब्दस्य त्रि-
रावृत्तिस्तु निश्चयात्मिकैव । यद्वा । प्रकरणेभेदात् । कथं-
भूतो धर्मः । अत्रपरमः अत्रपरा वेष्टयवा रमन्ते यस्मि-
न्नित्यत्रपरम इत्याद्यर्थकल्पना त्वच्छाप्रियैव । धर्म इ-
त्यनेन श्लोकेन अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनान्य-
प्युक्तास्ति भवन्ति । निर्मलसराः सन्तो भागवता अधि-
कारिणः । श्रीभगवानेव विषयः । वाच्यवाचकभावः
संबन्धः । भगवदुपासना प्रयोजनम् । इत्येते भागवतं
मोक्षार्थं श्रेयसीयं पठनीयं च ॥

(१) निगमकल्पतरोरित्यादि पद्यास्यार्थः ॥

न केवलमेतस्य सर्वशास्त्रश्रेष्ठत्वाच्चर्यं विधीयते

अपि तु सर्वशास्त्रकलकपमपीदमेवातः परमादरेष
 सेव्यमित्याशयेनाह । हे रचिकाः रसा वै स इति
 श्रुत्या प्रतिपादिते रसे श्रीकृष्णे रुचिर्येषां ते रचिका
 भगवद्भक्ताः । तत्रापि भावुकाः अङ्गाररसचतुरा
 मङ्गलायना मूयं भागवतं फलं पिबत । कस्येति शङ्का-
 यामाह । निगमकल्पतरोः निगमो वेदः स एव कल्पत-
 रः । सर्वकामप्रदत्वात् । तस्येदं फलमप्येकमेव ।

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेक-

नश्यात्मदीपमतितीक्ष्णतां तमोऽप्यम् ।

संसारिणां कुरुयाह पुराणमुषं

तं व्याससूनुमुपयामि मुक्तं मुनीना-

मिति सूतोक्तेः ॥

अतो वेदादपि श्रेष्ठम् । तदर्थंभूतत्वात् ॥

वेदोपनिषदां सारा आतो भागवती कथा ।

अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता जलाकृतिः ।

आमूलाकं रसस्तिष्ठकाक्षे न खदति यथा ।

संभूय स पृथग्भूय कले विश्वमनोहर

इति भागवतनाम्नाख्ये सप्तकुमारोक्तिः ॥

कल्पतरोः फलमित्युक्ते स्वयमवयवमनौक्यार्थं

स्वरसभोक्तृणां समिजनकमित्युक्तं भवति । तस्माद्वारं

वारं पिबत । उपयामावात् । कीदृशम् । मुक्तमुत्तमम्

भुवि गलितम् । अहो अति क्लम्यलाभोक्तिः । वैकुण्ठाद्
ब्रह्मनारदव्यासादिपारम्पर्येणात्र प्राप्तेः । पुनः की-
दृशम् । रसं भक्तिरसरूपम् । भक्तिरस एव कलाकारी
जातः । तद्वेसांशशून्यमित्यर्थः ॥ यथा सिता कलाका-
रा । भक्ते रसत्वं तु शास्त्रप्रसिद्धम् ।

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्भक्त्यशब्दाच्च राग इति ।

सा परानुरक्तिरीश्वर इति शास्त्रित्यसूत्रोक्तेः ॥

अनयोः सूत्रयोरर्थः ॥ द्वेषविरुद्धत्वाद्भक्त्यशब्देन
श्रुतौ प्रतिपाद्यत्वाद्वाग एव रसः । या परानुरक्तिरी-
श्वरे सा परा भक्तिः । अनुरक्तिरनुरागः पर्यायभेदः ।
तस्माद्भक्ती रसरूपेत्यर्थः ॥

फलं रसमिति द्रव्यगुणयोः सामानाधिकरस्यं गुण-
गुणिनोरेकरूपत्वेन भेदानावात् । यतः फलमित्युक्ते पाना-
सम्भवः रसमित्युक्ते गलितस्य पातुमशक्यत्वम् अतः फलं
रसमित्युक्तम् । ननु तर्हि त्रिदेहभोगाधिकारिभिर्ह्येवं
भक्तिरसत्वादिति चेन्नोत्थाह । असृतद्रवसंयुतम् असृतं
भोगः स एव द्रवस्तद्युक्तमित्यर्थः । अतो भोगोऽपि न
त्याज्यम् । यतः आसृयं भोगमभिठयाम्य वर्तते । नाग-
वतधर्मरूपत्वात् । यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्म-
वादिनाश्चेति श्रुतेः । . . :

आत्माशानाश्च मुमयो निर्वन्धा अप्युत्तमैः ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यन्तगुणैः हरिरिति सूत्रोक्तेः ॥

तत् किं भागवतम् । यत्सत्सेव्यं सद्भिर्नारदादिभिः
श्रवणमननपठनमाहात्स्यवर्णनादिभिः सेव्यम् । .

अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः ।
गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थः परिवृद्धितः ।

द्वादशस्कन्धयुक्तोऽयं शतविच्छेदसंयुतः ।
ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध
इति गारुडोक्तेः ॥

अम्बरीष शुक्रमोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति
पाद्मेऽम्बरीषं प्रति गौतमः ॥

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
तत्रासुरबधोपेतं तद् भागवतमिष्यते ।
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देर्मसिहस्रमन्वितम् ।
प्रौष्ठपद्यां पौर्णिमास्यो स याति वैष्णवं पदमिति
मत्स्यपुराणे (पुराण)द्वानमस्तावे ॥

पुराणान्तरेऽपि ५

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंभितः ।
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रबधस्तथा ।
गायत्र्या च समारम्भस्तदैव भागवतं विदुरिति ॥
रात्रौ तु जागरः कार्यः श्रोतव्या वैष्णवी कथा ।

गीता नामसहस्रं च पुराणिं शुक्रभाषितमिति

पाञ्च वञ्जुलीमाहात्म्ये ॥

श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठन्ति हरिसन्निधौ ।

जागरे तत्पदं यान्ति कुलवृन्दसमन्विता

इति महादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये ॥

शनशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रमग्रहैः ।

न यस्य तिष्ठति गेहे शास्त्रं भागवतं कलाविति (?)

पाञ्चे ब्रह्माणं मनि नारायणः ॥

एवं पाठोपदेशाभ्यां भेदितम् । पुनस्तत्किम् । यत्त्व-
लैर्निन्दितं भागवतमिदं कल्पितमिति वाक्यं । कल्पितश्लो-
कपाठेन च विमुखा निन्दन्ति । ते मन्दा विमुखाः प्रपञ्चया
भागवतैः । अष्टादशपुराणेषु श्रीमद्भागवतं श्रेष्ठत्वेन ग-
णितं प्रयागमाहात्म्ये पुराणनृपत्वेन कथितम् । तथा पुरा-
णानि यद् तामसानि यद्वाजसानि यद् सात्त्विकानि निरूपि-
तानि । तेषु सात्त्विकोत्तमत्वेन निरूपितं तद् भागवतं सप्तदश-
पुराणानां विद्यमाने कुत्र गतम् । तस्योत्तराभावेन केवलं

(?) . अर्थोऽयमित्याद्यारभ्य कलावित्यन्तश्लोक-
समूहस्य कतिपर्यविषमपदव्याख्या ॥ शतविच्छेदसंयुत
इति शतप्रकरणसंयुत इत्यर्थः । यथा त्रिभिरध्यायैर्वत्स-
हरणप्रकरणमित्येवं प्रकरणानि ज्ञातव्यानि । हयग्रीव-
ब्रह्मविद्येति नारायणकवचरूपा । अन्यत्स्पष्टम् ॥

यः पठेच्छास्त्रसिद्धान्तमिमं वा शृणुयान्नरः ।
 सोऽचिरात्सर्वपूर्णार्थो भगवद्भक्तिमान्भवेत्॥३०॥
 शास्त्राणां परमं शास्त्रं फलानां च फलोत्तमम् ।
 सेवनयिमिदं शास्त्रं तस्मात् सर्वत्र सर्वदा॥३१॥
 मिन्दन्ति । पापमवाहान् । अतस्तेषां भागवतविमुखानां सङ्गं
 त्यक्त्वा कृष्णप्राप्तये श्रीमद्भागवतं सेव्यम् ।

अस्मिन्सिद्धान्तवर्ये हि श्रीकृष्णः परमेश्वरः ।

सेव्यः सेव्यो हि सेव्यः स भक्त्येत्युक्तं पुनः पुनः ।

यदभ्यासाय तद्धि वै(क) पुनरुक्तिर्न वा कदा ॥

यतः कृष्णोऽनुरत्या परिसेव्य इत्युपक्रमः । वेदा
 अपि श्रीकृष्णं भजन्त्यतः सुरासुरैः स सेव्य इत्युपसंहारः । भ-
 क्त्या भगवान्सेव्य इत्येवं सप्तदशकृत्वोऽभ्यासः । अन्तर्या-
 मिणि भगवति सन्निहितेऽपि तमनादृत्य वद्धा भवन्तीत्य-
 पूर्वता । भक्त्या स भगवौल्लभ्य इति फलम् । ब्रह्मेन्द्राग्न्या-
 दयो देवा वेदैर्नारायणदृष्ट्या परत्वेनानुवर्णिता इत्यर्थवाद
 इत्येवं षड्विधलिङ्गैर्भगवान् प्रतिपादितः ॥२९॥

एवं सुसिद्धान्तोत्तमशास्त्रं प्रदृश्य तस्य श्रवणपठनादी-
 नामफलमाह त्रिभिः यः पठेदित्यादिभिः ॥ स भगवद्भक्ति-
 माम्भवेदित्युक्तेनैव परमफलमुक्तं भवति ।

नित्यपाठेऽस्य शास्त्रस्य प्राप्तिः स्यादचिरात्खलु ।
भक्तिज्ञानविरागाणां कर्तव्यो ह्येत आशु सः ॥३२॥

सोऽयं सिद्धान्तवर्यो हि प्रियादासविनिर्मितः ।
शुभानीश्वरभक्तानां वितनोत्पक्षयाणि च ॥३३॥

एतस्मादुत्तमाच्छास्त्राज्जातं ग्रन्थचतुष्टयम् ।
तत्त्वनिश्चयवेदान्तसारभक्तिप्रभादिकम् (क) ३४॥

मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ।

सर्वम्पदभक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गापवर्गम्पदाम कथञ्चिदि वाञ्छति

इति भगवदुक्तः ।

अन्यत्स्पष्टम् ॥३०॥ ॥३१॥ ॥३२॥ ॥३३॥ ॥३४॥

(क) स्वरचितवेदान्तसारश्रीकायामयमेव प्रियादासाचार्यः "समाकारं समा-
प्राप्तं समासेन सत्तामिष्यम् । इदं वेदान्तसारं वै स्वच्छाभेन्दुवत्सर ॥३४६४॥
स्वकृतभुतितात्पर्यावृत्ताकायां च 'हरिवस्य देवस्य समाप मङ्गल-
मर्च । श्रद्धामाश्रवेन्दु १८७० संख्यायां वत्सरे मासि कार्तिके । सुकृत्यो-
कादशीयुक्ते समस्त सप्ततां मुने । श्रीचार्यः श्रीप्रियादासो निर्ममे ग्रन्थमुत्त-
मम्' इति लिखति । देवाराजभट्टविश्वनाथसिंहदेवानां सभासदासी-
दिति च श्रूयते ॥

इति श्रीसुसिद्धान्तोत्तमे • प्रियादासाचार्यविनि-
र्मिते परमानन्दप्राप्तिकारणवर्णनो नाम
पञ्चमो विश्रामः ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

इति श्रीसुसिद्धान्तोत्तमे अनुत्तमायां प्रियादासाचार्यविरचि-
तायां टीकायां परमानन्दप्राप्तिकारणवर्णनो नाम
पञ्चमो विश्रामः (क) ॥५॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । श्रीहरये परमात्मने नमः ।

श्रीराधायै तद्वल्लभाय च नमः । श्रीकृष्णः शरणम् ॥

(क) आदर्शपुस्तकान्तर मानवायश्रीव्रजनाथचतुर्वैदिकस्यसारम् ।
आदर्शपुस्तकं तु उदारकुपानुश्रीगोस्वामिप्रियतमलालजीपुस्तकात् तदनु-
मत्या सरयूपसाक्षिभ्रेण लिखितम् । कचित् क्वचिः कश्चन भव उपज-
भ्यते स लेखकेनैव साधुदृष्ट्या कृत इति ज्ञेयम् । मुद्रापणानुमतिरपि उ-
क्तं श्रीगोस्वामिना ह्यहम् । अतुर्वेदी श्रीमदनमोहनमालवीयः प्रथममि-
ममनुत्तमं ग्रन्थं स्वपितुः श्रीव्रजनाथगतुर्वेदिनः सकाशात्सरयूपसाक्षिभ्यां
द्वयया वास्सत्येन च पठितुमजम्भयत् ॥

अशुद्धिसंशोधनम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ज्येऽपि	ज्योऽपि .	५	९
स्पर्श (ख)	अन्तः स्पर्श	१०	१३
स्तपत्वा	स्तपत्वा तपत्वा	१४	३
यावधि (क)	अयावाधित	१६	८.
-	०	१९	२
३८ पृष्ठस्य ३ पङ्क्तौ } ३७ ११ (पङ्क्तिः)			
पठितव्या			
(१)	(२)	४०	१३
(१)	(२)	४०	१७.
(१)	(२)	४३	९
(१)	(२)	४३	१६
अना	अनी	४८	८
॥१॥	(१)	४८	११
(१)	(३)	५०	८
(१)	(३) :	५०	१८
(२)	(१)	५१	२
(५)	(२)	५१	४

(२)

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(२)	(१)	५१	८
(३)	(२)	५१	१४
रैन्य	रन्यै	५४	२
वौष	वौ	५५	६
(१)	(२)	५५	१२
(१)	(२)	५५	१७
(२)	(१)	५६	१२
हमः	हनः	५६	१५
-	०	६१	६
मगवद्	भगवद्	६९	१४
तोऽवि	तोऽव्य	७१	६
द्रूपा	द्रूपा	७४	१५
यास्त	यानुस्त	७५	८
लोः	लो	७५	९
(२)	(१)	७७	३
(२)	(१)	७७	१५
द्वं	दैवं	७८	४
न्दाभा	न्दाभा	७९	१७
(१)	(२)	८२	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(१)	(२)	८२	१८
माक्	भाक्	८४	५
(२)	(१)	८५	५
(२)	(१)	८५	१०
(१)	(२)	८६	०
ब-	संब-	०१	१०
क्तः	क्तेः	०४	२०
(घ)	(क)	०६	२०
(छ)	(ख)	०६	२०
भावा	भवा	०८	१८
ब्रह्म	यथा ब्रह्म	१०७	१२
अन्यं न	अन्यक	११८	१६
ताम् सन्मु	ताम् । सन्मु	११०	१३
वत्	वत्	१३७	३
निर्तरां	निर्न्तरां	१४२	१४
मद्र	मद्रू	१४३	६
विदुः	विदुः	१४३	१४
वदम्	वेदम्	१४०	१
पुना	पुन	१५०	१०
क	क	१५०	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(२)	(१)	१५२	१८
दान्तु	दागन्तु	१५४	४
मुव	भुव	१६०	११
त, राय	तपुण्य	१६८	४
य ।	य	१८४	६
ज्ञानि	ज्ञानि ।	१८४	७
र्याग्रहणानि (क)	र्याग्रहणानिष्ठा	१८८	४
तम	तम	१९८	२
द्रुपा	द्रुप	२०२	१०,
वणे	वणं	२०४	१३
(क)	मगवान् पुरुषः । किं शुद्धजीवः । नेत्याह ।	२०६	५
(१)	(२)	२०७	६
मव	मवै	२०७	१६
(१)	(२)	२०७	२०
प्रे	प्रे	२१४	१५
ग्भिः	ग्भिः	२१५	२०
यङ्ग	ङ्ग	२१६	२
तं	त-	२१६	२
षिता (क)	षया	२१७	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(२)	(१)	२१७	१४
म	सू	२२१	५
हि	हि	२२२	४
(१)	(२)	२२३	७
(१)	(२)	२२३	१७
मग	भग	२२३	१८
उणः	उणः स्वावने	२२४	१८
आ	आ	२२५	१३
खोपेतः (क)	खोऽतः	२२५	२०
अमृतम् (क)	अद्वयम्	२२६	१९
म	म	२२९	११
तस्य	तस्यै	२३०	२०
वत्सकीद्यायां	०	२३१	९
।	०	२३२	११
त्वात्	वत्	२३२	१२
त्वि	त्वि	२३४	२१
(१)	(२)	२३७	१८
पी	पा :	२३९	२
नो	नो विग्रहो	२४०	१५
त्र	त्रस्य	२४९	४

(६)

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रोऽब्बा	रो ङा	२५०	२०
व्याप्य	व्याप्य	२५६	४
त्वात्	त्वात्	२५६	१६
(२)	(१)	२६	१८
ता	ताव	२६३	१७
माय	माया	२६६	१
चा	च	२६७	२
प्य	प्या	२७४	२
एव	एवं	२७६	१२
खा	शा	२८५	८
जन्म	जन्म	२९८	१०
कर्माणि	करणानि	२९९	१०
रस्य	रस्य	३००	१४
यं	यं तत्	३०१	१७
परस्य (क)	परस्पर	३०२	१३
द	ट्	३०३	१७
भ्यो	भ्यो	३०६	७
घते	घते	३०७	११
शास्य	शास्य पाननिर्गुशास्य	३११	१६
शकलाः (क)	०	३१२	१९

(७)

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(४)	(१)	३२२	२
पञ्चम	(१०) भूमेरित्यादि	३२२	९
जा	जाम	३२८	३
तु	तु	३३४	११
सैव	सैव परा	३३५	१४
चैन्मे	चैन्मै	३३६	११
मुक्तं	मुक्तं (क)	३३८	६
(क)	(ख)	३३८	१७
(ख)	(ग)	३३८	१८
पो	घो	३४३	१७
ने	नेन	३४७	३
रूपस्य भावं	रूपे ण्वं	३४८	१५
वं	व	३६१	१५
वृ	वृ	३६९	३
तं	ते	३७३	२
रुष	रुषरुष	३७८	१२
रष	रषरष	३८१	१०
नाम्मु	नाम्मु :	३९०	२०
अरुप	अरुप (क)	३९९	२०
इया	अया	४०३	१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(क)	०	४०८	२
तत्	तमेतत्	४१०	३
का	क	४२२	१
(१)	(२)	४६१	६
(१)	(२)	४६१	११
व	ब	४६८	६
व	ब	४७१	८
।	। तत्	४८२	१८
नेत	नेन	४८४	९
(१)	(२)	४९५	१३
(१)	(२)	४९५	१९
(१)	(२)	४९६	६
ते	तं	४९७	१४
क्त	क्ता	४९८	८
हार	हरि	४९९	४
न्य	न्य	५००	१३
भागो	भोगा	५०४	१४
वासु	वसु	५०५	४
नाधि	नधि	५०६	१३
॥ (३)	(१)	५०९	३
मि	मि	५०९	१६
रु	रूप	५११	१३

पुष्पिकासंशोधनम् ।..

(क) इत्यादिसंकेतेन संकेतितांश्च ऊह्यः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
(ख)	००	८	
(ख)	०	१०	
(क)	०	१६	
सू	सु	५६	१
भ	भ	५८	७
भारूप	सरूप	७२	१
न्मु	न्म	१०२	१
कै	कै	१०९	१
(च)	(ठ)	१०९	८
त्र	त्र	११०	२
अ	अ	११९	१
यो	प्रेयो	११९	२
स्म	स्मि	१२०	१
संम	संम	१३१	२
पा०	मा०	१७६	१
(ख)	०	१८८	१
(क)	०	२०६	
(ग)	०	२१०	
(क)	०	२१७	

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ति
(क)	०	२२५	
(क)	०	२२६	
म्पू	म्पू	२२९	३
योत्य	योत्या	२६३	१
कार्दुका०	कपादो ना०	२८३	२
(च)-(छ)	(ग)-(घ)	२९२	२
(क)	०	३०२	
घा	धा	३०६	२
(क)	०	३१२	
	(क)मुक्त्यै इति पा०	३३८	०
(क)	(ख)	३३८	
(क)	(ग)	३३८	२
(क)	०	३४८	
सेवक	सेवक	३६२	१
दे	दे	३६५	१
(क) स्वल्प इति सीतायाम्पाठः ।		३९९	०
(क)	०	४०८	१
ण्यो	ण्यो	४४२	१
न्यायाम्	न्याम्	४५५	१
(क)-(ख)	(ख)-(क)	४६८	०.१-२

सर्वाधस्तात् सूक्ष्माक्षरपुष्पिकासंज्ञिकांशेषु गो-
स्वामिपुस्तके आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

	पृष्ठेषु	(क)	
४	६१	१०४	३३८
८	६५	११५	३७८
१२	६६	१२३	३८८
१३	८०	१३१	४०६
१५	८४	१३५	४३३
२५	९५	२१८	४३७
३९	९६	२४६	४५२
४२	९७	२६३	४५४
६०	९८	३२२	४७८

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

	पृष्ठेषु	(क)	
१३	७८	११५	२०१
४८	७०	११६	३१८
६२	८६	१२५	४२०
६३	९०	१२७	४२१
६४	९३	१२८	४४७
६७	९४	१३६	४४८
६८	९८	१९१	४६३
६९	१०६	२११	४८७
७०	११०	२२७	५०८
७२	१११	२५१	
७५	११४	२५८	

(२)

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ख)

४	७१	११८	४१८
१२	७३	१२५	४२१
१३	७९	१२८	४३३
१८	८०	१३५	४४१
२०	८४	१९२	४४७
४२	८६	२११	४४८
५८	९०	२२७	४५४
६१	९५	२५१	४६३
६६	९८	२५८	४८७
६८	९९	३१८	
७०	१०६	४०८	

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ख)

२	६९	११५	३७८
१४	७३	१२३	३८८
३०	७८	१२७	४०६
६०	९३	१३१	४३४
६२	९४	१३६	४३७
६३	९६	२१८	४५२
६४	९७	२४६	४५५
६५	१०४	३२२	४७८
६७	११०	३३८	

(३)

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ग)

३४	७८	११४	४२१
३८	९३	१२७	४४०
३९	९४	१२८	४५४
६०	९९	१३१	४५५
६६	१०४	१३५	

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ग)

६१	६८	९०	१२३
६२	६९	१०६	१२५
६३	७०	११०	४२०
६४	७१	१११	४३३
६५	८४	११५	
६७	८६	११८	

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (घ)

११	६९	११०	१३१
६५	८४	१११	

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु : (घ)

६०	६३	६६	६८
६१	६४	६७	७१

(४)

७८	९९	१२५	४५४
८६	१०४	१२८	४५५
९०	११५	१३५	

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ङ)

६४	८४	११०	१२५
६५	९०	१११	१३१
६७	९९	११५	१३५

आदर्शपुस्तकत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ङ) ।

६०	६६	७८
६१	६८	१०४
६३	६९	१२५

आदर्शपुस्तकान्तवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (च)

१४	६३	६६	७८	११५
१८	६४	६९	११०	

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (च)

२८	६७	१३५
६५	९०	

(५)

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (क)

११०

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (छ)

६३

६४

६६

७८

१३५

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ग)

११०

आदर्शपुस्तकवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु (ग)

६६

आदर्शपुस्तकान्तरवत् पाठाः ॥

पृष्ठेषु कान्तर्येन

५२(ग)परित्यज्य आ० पु० ७७

५३

१०१

५४

१०२

५६

१०७

५७

१०८

५९

१०९

११३	२३५
११७	२३६
११९	२४१
१२१	२४३
१२९	२४७
१३२	२४९
१३४ (च) परि० आ० पु०	२५६
१३७ (ग) परि० आ० पु०	२६८
१३८ (ग) परि० आ० पु०	२६९
१३९ (ख) परि० आ० पु०	२७६
१४१ (ग) परि० आ० पु०	२७९ ।
१५३ (क) परि० आ० पु०	२८०
१५५	२८३
१५६	२८४ (ख) परि० आ० पु०
१५८	२८५
१६३	२९२
१६७	२९७ (ख) परि० आ० पु०
१६८	३००
१७८ (क) परि० आ० पु०	३०२
१८३	३०३
१९७ (क) परि० आ० पु०	३१२
२१०	३१३
२१३	३१५
२२२ (ग) (घ) परि० आ० पु०	३१६
२२८	३२६

(७)

३२७	४१४
३२८	४१७
३२९	४३५
३३१	४४२
	४४४
३३५ (क) परि० आ० पु०	४५३
३३७	४५७ (घ) परि० आ० पु०
३४३	४५९
३४५	४६८
३५२ (क) परि० आ० पु०	४६९ (ख) परि० आ० पु०
३५५	४७१
३६४	४७४ (ग) परि० आ० पु०
३६५	४८०
३६७	४८१
३७६	४८४
३८३	४८६
३९२	४९१
३९३	४९२
३९७	४९३
३९८	५०७
४००	५१४

(८)

आदर्शपुस्तकयत् पाठाः ।

पृष्ठेषु कात्सर्येन

७२	१४५
७४	१४८
८१	१४९
८२	१५१
८३	१५२
८५	१५४
८७	१५९
८८	१६० (क) परि० भा० पु० न्त०
८९	१६१
९१	१६४
९२	१६६
१००	१७१
१०३	१७२
११२	१७३
१२०	१७४
१२२	१७६
१३६	१७७
१३०	१८१
१३३	१८२
१४२	१८६
१४३	१८७
१४४	१८९ (ख) परि० भा० पु० न्त०

(९)

१९०	२८१
१९१	२८२
१९४(घ) प० आ० पु० न्त० २८६	
१९५	२८८
१९६	२९१ (क) प० आ० पु० न्त०
१९९	२९५ (क) प० आ० पु० न्त०
२००	२९६ .
२०१	२९८
२०२	३०१
२०३	३०५ ( ) प० आ० पु० न्त०
२०७	३०६ (घ) प० आ० पु० न्त०
२१२	३०७
२१७	३०८
२२०	३११ (ग) प० आ० पु० न्त०
२२४	३१९ .
२२९	३२५
२४२	३३०
२४५	३३६
२४८	३४१
२५०	३४४(क)(ख) प० आ० पु० न्त०
२५७	३५७
२६१	३५९
२६६	३६१ :
२६७	३६२ .
२७५	३६९ (क) परि० आ० पु० न्त०

(१०)

३७९	४४६
३८०	४४९
३८१	४५० (ख) परि० आ० पु० स्त०
३८७	४५१
३८९	४५६
४०२	४५८
४१६	४६७
४२३	४७६
४२४	४७९ (ग) प० आ० पु० स्त०
४२५	४८९
४२६	४९१
४२७	४९८
४२८	५०३
४२९	५०४
४३१	५०५
४३८	
४४३	
४४५	

गोस्वामिपुस्तके पाठाः ।

पृष्ठे २ (क) १ विश्रामस्य १ पत्रस्य १ पृष्ठे

८ (क) (ख)

१२ (ग) टिप्पणीरूपेण पत्राञ्चने लिखितं वर्तते ।

१७ (ख) १६ पत्रस्य २ पृष्ठेऽस्ति कितुकृष्णनामनि शो-
क्तिः । कृत चासौः शब्देति कृष्णः । इति । तथा
च कृष्णशब्दे शक्तिः । इति । एतौ अंशौ न स्तः ॥

५८ (क) ०

७७ (ग) १ विश्रामस्य १ पत्रस्य १ पृष्ठे लिखितमस्ति ।

कोष्ठकान्तलिखिता अंशाः प्रायशो लेखकेनैवोप-
क्षिप्ताः । क्वचित् तु गोस्वामिपुस्तकादौ पत्राञ्चने टिप्पणी-
रूपेण लिखिता वर्तन्ते । यथा मुद्रापुस्तके १८ पृष्ठादौ ।
मुद्रासंकेताशुद्धयः सुधाभिः परिहाराः ॥

सूचना

मुद्रापुस्तकसमाप्त्यनन्तरं शोधनावृत्तिकाले पुनः प्रार्थितेन श्रीगो-
स्वामिमित्रतमलानजीमहाशयेन परमकृपया स्वपुस्तकं सरयूप-
सादिमिश्राय द्रष्टुं दत्तम् । तेन पुस्तकेन सह संमेलने कृते यत्र
क्वचित् ये केचित् प्रभेदाः प्रदृष्टास्तेऽथस्तान् प्रदर्शयन्ते —

आदर्शपु० पाठः । गोस्वामिपु० पाठः । पृष्ठे पङ्क्तौ

वि	१०	१०
तस्मिन्नेनुरागाय ।	११	११
जिज्ञासोपपाद्यते }		
संज्ञातिः	१२	१०

आदर्शपु०	गोस्वामिपु०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ओदनम्	०	१९	११
मिभरत्	मितरं	२२	७
केश(घ)नखलो	केश(घ)लो	२९	२०
अर्षत्	मर्शन्	५०	१६
अर्षत्	अर्शन्	५०	१६
च	०	५३	११
तं	०	५५	७
एव	०	५७	१७
वै	०	६२	१४
कल्पते	०	८७	७
यथा	स यथा	१०३	१
त्वात्मान	त्वा स्वात्मान	१०३	५
कालज्ञान	०	१०३	१४
स्पृह	स्पृहा	१०९	१३
पुष्प	पुष्पमेव	१२९	१४
न पुनन्ति	०	१३२	१८
एतदेव	०	१३५	६
तः	त	१५१	१७
गीतायाम्	०	१५८	१६
शाम्	शात् ।	१५८	१९
नवख	न वख	१६५	१७
वापि	वापि	१७९	१८
व अ	वम	१७९	२२
केल	केलि	२०३	१९

आदर्शपु०	गोस्वामिपु०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विशेषज्ञान	विशेष	२०४	१४
न	न तु	२०४	१४
त्वम	त्वं च	२०८	८
तारो	तारो हि	२१८	५
को	को हि	२१९	१२
मे	दे	२२२	१६
त्मा चेति	त्मेति च	२२८	३
।	। एवं	२३०	१२
दा	द	२३०	१३
इव	इव ते	२३०	१६
ते	ति	२३७	३
नात्	नत्वात्	२३९	६
स्य	स्या	२३९	८
र्थ	र्थ एव	२४४	६
वि	०	२६०	५०
मागुणातीतो	०	२६०	७०
तथा तच्छाप	तयोच्छापा	२७१	८-९०
परि	पद्	२७२	११
यत्	यतो हेतोर्यतः	२९६	१२
त्य मे	त्य ए	३०२	८
विक	क	३०७	१८
वस्य	व	३१४	१९
नरा	नवाराहारा	३२३	१५
त्वस्वर	त्वक	३३४	६

आदर्श पु०	गोस्वामिपु०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अयम्	०	३३८	११
यस्य	यथा	३५३	११
स्मि	स्मा	३६५	२
ज्ञाना	ज्ञानज्ञाना	३६७	२०
त्वज्ञानं	तु	३६८	१४
तत्	यत्	३६९	६
रू	स्वरू	३७१	६
ब्रह्मेत्युपासीते	ब्रह्म उपासीदि	३७८	५
ते	दि	३७८	१६-१७-१८
अन्तः	अन्तः	३७९	६
हे	न्धे	३८१	११
इति प	प	३८२	३
तिरूप	तीरूपं	३८६	१५
वेत्तीति	वेत्तीत्यर्थः	३९३	४
मितर	मितरदेवता	३९४	५
ने	दे	३९६	९
अत्ययोऽ	०	३९६	१३
श्वः	श्वं	४१५	१
अष्टाः	अष्टा वर्णाश्रमाद् अष्टाः	४६५	९
वृते	वृतेन	४९१	२
तच्च	यत्तच्च	५०६	१५
न	न तु	५०७	८
यान्ति	याति	५१३	४
न्विता	न्वित	५१३	४

